

D.A.Nurkeldiyeva, M.U.Hamidova

**RIVOJLANISHIDA NUQSONI
BO‘LGAN BOLALAR
DIAGNOSTIKASI**

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

RIVOJLANISHIDA NUQSONI BO'LGAN
BOLALAR DIAGNOSTIKASI

“Maxsus ta’lim metodikalari” kafedrası

P.f.n. dots. D.A Nurkeldiyeva

katta o'qituvchi M.U.Hamidova

5111900- Defektologiya

Toshkent – 2016

MUNDARIJA

Kirish	4
1 Bob. Aqli zaiflikning klinik tavsifi va differensial diagnostikasi	5
1.1. "Psixik va jismoniy rivojlanishida nuqsonga ega bo'lgan holalar diagnostikasi" fanining predmeti, vazifalari, mazmuni.....	5
1.2. Bolalar rivojlanishidagi nuqsunlar haqida zamonaviy tasavvurlar.....	6
1.3. Aqli zaiflik.....	11
1.4. Aqli zaiflikning klinik tavsifi.....	19
1.5. Aqli zaiflikning klinik shakllari.....	20
1.6. Aqli zaiflikni o'xshash holatlardan farqlash.....	31
2 Bob. Rivojlanishida nuqsuni bo'lgan bolalarni o'rganishga kompleks yondoshuv	39
2.1. Bolalarning rivojlanishidagi nuqsunlarini psixologik-pedagogik tashxis qilishning metodologik tamoyillari.....	39
2.2. Rivojlanishida nuqsuni bo'lgan bolalarni psixologo-pedagogik tashxis qilish vazifalari.....	43
2.3. Tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya ishining mazmuni va uni tashkil etish.....	46
2.4. Bolalar rivojlanishidagi nuqsunlarini psixologik-pedagogik o'rganish metodlari.....	52
2.5. Rivojlanishida nuqsuni bo'lgan bolalarni psixologik tekshirish.....	58
2.6. Rivojlanishida nuqsuni bo'lgan bolalarni pedagogik tekshirish.....	66
2.7. Rivojlanishida nuqsuni bo'lgan bolalarni logopedik tekshirish.....	77
3 bob. Turli yosh bosqichlaridagi rivojlanishida nuqsuni bo'lgan bolalarni psixologik-pedagogik o'rganish xususiyatlari	89
3.1. Go'daklik davrida bolalarni psixologik-pedagogik tekshirish (tug'ilgandan to 1 yoshgacha).....	88
3.2. Ilk yoshdagi (1-3 yosh) bolalarni psixologo-pedagogik tekshirish.....	95
3.3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni psixologo-pedagogik o'rganish (3-7 yoshgacha).....	100
3.4. Rivojlanishida nuqsuni bo'lgan o'smirlarni psixologo-pedagogik o'rganish.....	105
4 Bob. Hissiy (emotsional)-iroda jarayonida nuqsuni bo'lgan bolalarni psixologik-pedagogik o'rganish	109
4.1. Autizmga ega bolalar nuqsunlarining umumiy tavsifi.....	109
4.2. Autizmga ega bolalarni psixologik-pedagogik o'rganish.....	117
5 Bob. Rivojlanishida og'ir nuqsunlarga ega bo'lgan bolalarni tibbiy-psixologo-pedagogik tekshirish	122

6. Bob. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologik-pedagogik tashxis qilish.....	129
6.1. Eshitishida nuqsonga bo'lgan holalar diagnostikasi kursining predmet va vazifalari.....	129
6.2. Eshitishdagi nuqsonlarni psixologo-pedagogik diagnostikasining umumiy masalalari.....	139
6.3. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni maxsus ta'lim muassasalariga saralash tamoyillari.....	141
6.4. Tibbiy-psixologo-pedagogik komissiyada eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirish.....	147
6.5. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'rganishning psixologo-pedagogik metodlari.....	150
6.6. Boshqa analizatorlarida ham huzilishlari bo'lgan kar va zaif eshituvchi bolalar tasnifi.....	165
7.bob. Harakat – tayanch a'zolarida nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologo-pedagogik tekshirish.....	171
7.1. Bola shaxsini tadqiq qilish metodlari.....	177
8. Bob. Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologo-pedagogik tekshirish.....	180
8.1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirishni tashkil etishni nazariy asoslari.....	181
8.2. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirish talablari.....	183
8.3. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni turli yosh davrlarida psixologik-pedagogik tashxis o'tkazishning o'ziga xosligi.....	184
8.4. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan turli yoshdagi bolalarni tekshirishdagi tashxis qilish metodikalarini moslashtirish tamoyillari.....	188
8.5. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda diagnostik vazifalarni sifatli bajarilish parametrlarini baholash.....	190

Kirish

"Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar diagnostikasi" o'quv qo'llanmasi pedagogika universitetlarining defektologiya fakultetlari talabalari uchun mo'ljallangan. O'quv qo'llanmasining asosiy maqsadi – talabalarni bolalar rivojlanishidagi nuqsonlarni psixologik-pedagogik diagnostikasining nazariy asoslari bilan tanishtirish va rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalarni o'rganishga bo'lgan turli yondoshishlarni va yo'llarni ko'rsatishdir.

O'quv qo'llanmasida rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologik-pedagogik o'rganishning xususiyatlarini aks ettiradigan ma'lumotlar, shuningdek psixologik-pedagogik tashxis qilish metodlari yoritilgan.

O'quv qo'llanmasining mazmuni bakalavriat bo'yicha defektologiya ta'lim yo'nalishining Davlat ta'lim standartlariga mos keladi.

O'quv qo'llanmasi kirish 8 ta bobdan iborat.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning o'quv-tarbiyaviy jarayonini muvaffaqiyatli amalga oshirish, korreksiyalashga yo'naltirilgan pedagogik vositalardan to'g'ri foydalanish, psixik va jismoniy nuqsonlari bo'lgan bolalarni unga o'xshash xolatlardan farqlash; bolalarni tegishli maxsus muassasalarga to'g'ri yo'naltirish; bolalarning nuqsonlari tuzilishini bilish va hissiy-irodaviy doiralari, individual psixologik xususiyatlarini e'tiborga olgan holda pedagogik ta'simning samarali metodlarini va usullari bilish malakali kadrlar tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

I. BOB. AQLI ZAIFLIKNING KLINIK TAVSIFI VA DIFFERENSIAL DIAGNOSTIKASI

1.1. "Rivojlanishida nuqsonga ega bo'lgan bolalar diagnostikasi" fanining predmeti, vazifalari, mazmuni

«Rivojlanishida nuqsonga ega bo'lgan bolalar diagnostikasi» kursi maxsus fan bo'lib, bolalarning rivojlanishidagi nuqsonlarni erta aniqlash, boshqa unga o'xshash holatlardan farqlashga, tashxisini, ta'limdagi imkoniyatlarini aniqlashga, zarur bo'lsa tegishli maxsus muassalarga yuborishga va u yerda o'zlariga mos taalluqli korreksiyalashga yo'naltirilgan o'quv-tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishga imkon beradi.

Rivojlanishda nuqsonga ega bo'lgan bolalarni iloji boricha erta aniqlash, o'z vaqtida psixologik-pedagogik, korreksiyalash yordamini ko'rsatish, nogironlikning oldini olish, bolalar va o'smirlarning ijtimoiy moslashuvini amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tegishli tashkilotlar va defektologlarning vazifalari shundan iboratki, bolalar o'zlarining aqliy, bilim imkoniyatlariga va hissiy-idoraviy doiralarning xususiyatlariga mos sharoitda ta'lim olishlari, tarbiyalanishlariga imkoniyat yaratib berishlari lozim.

«Psixik va jismoniy rivojlanishda nuqsonga ega bo'lgan bolalar diagnostikasi» kursining vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Rivojlanishda nuqsonga ega bo'lgan ilk, maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarni psixologik-pedagogik diagnostika qilish metodlarini amalda qo'llash bo'yicha bilim va ko'nikmalar bilan qurollantirish.

2. Aqli zaif bolalarni maxsus muassalarga saralash ishlarni olib borish bo'yicha amaliy malakalarni shakllantirish.

Kursning mazmuniga bolalarning rivojlanishdagi nuqsonlarni tashxis qilish, tibbiy-psixologik-pedagogik diagnostika (yoki tekshirish) metodlari, tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya ishini tashkil qilish masalalari va maslahatlar berish, tibbiy-psixologik-pedagogik komissiyalarda turli metodikalardan foydalanish kiradi. Bundan tashqari, aqliy zaiflikni o'xshash holatlardan, ayniqsa PRS dan, hamda nuqsonga ega rivojlanishni ta'lim-tarbiya jarayonida korreksiyalashning ba'zi usullari ko'rib chiqiladi.

Mazkur kurs boshqa o'xshash fanlardan: oligofreniya klinikasi bilan bog'liqdir. Bu boladagi nuqson tuzilishni, rivojlanishdan orqada qolish sabablarini aniqlashga, to'g'ri tashxis qo'yishiga imkon beradi.

«Rivojlanishda nuqsonga ega bo'lgan bolalar diagnostikasi» kursi oligofrenopedagogika fani bilan ham bog'liqdir. Oligofrenopedagogika nuqson tizimini e'tiborga olish asosida bolalarga ta'lim-tarbiya berish jarayonida ularning tipologik, individual xususiyatlarini ko'rib chiqib korreksiyalashning samarali usullarini tanlashga yordam beradi.

Logopediya fani bolaning nutqidagi nuqsonlarini aniqlash, logopedik tekshirishni amalga oshirish imkonini beradi.

«Psixik va jismoniy rivojlanishda nuqsonga ega bo'lgan bolalar diagnostikasi» kursi aqli zaiflikni aniqlash, uni boshqa o'xshash holatlardan farqlash imkonini beradi, bu esa nazariy jihatdangina emas, balki muhim amaliy ahamiyatga ham ega. Shuning uchun aqli zaiflikni to'g'ri tushunish nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Nazariy ahamiyati shundaki bolaning rivojlanishidagi nuqsonlarning jiddiy klinik-psixologik belgilarni ajratishga va uning mohiyati va sabablarini yanada chuqurroq tushunishga imkon beradi.

1.2. Bolalar rivojlanishidagi nuqsonlar haqida zamonaviy tasavvurlar

Zamonaviy maxsus psixologiya psixikani kelib chiqishining ijtimoiy tarixiy tomoniga asoslanadi. Uning rivojlanishiga bola psixikasini madaniy-tarixiy tajribaga tayanib hayot davomida shakllanishi haqidagi rus psixologi L.S.Vigotskiy fikrlari katta ta'sir ko'rsatgan.

L.S.Vigotskiyning ko'rsatishicha oliy psixik funksiyalar tarixiy rivojlanish maxsul bo'lib murakkab tuzilishga ega. Ushbu xususiyat ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, u insondagi faqatgina oliy psixik funksiyalarnigina emas, balki elementar psixik jarayonlarni, ya'ni fonematik eshituv, ovozlarni eshituvlarni va xokazolarni o'z ichiga oladi. Psixik faoliyatning murakkab shakllarini yuzaga kelishiga olib keladigan ijtimoiy tajribani tayyor mazmuni o'zlashtirib olish jarayoni sifatida qarash mumkin emas. Bola tomonidan ijtimoiy tajribani o'zlashtirish bilim, ko'nikma, madaniy madaniy malakalarni egallab olishdangina iborat bo'lmay, shuningdek o'ziga bolaning shaxsi, ehtiyojlari, motivlarini shakllantirishni kiritadigan chuqur, murakkab jarayondir. Ijtimoiy tajribani egallash bolaning faol faoliyatida, ya'ni – predmetli, o'quv, muloqot va o'yin jarayonlarida amalga oshiriladi. Ilk rivojlanish davrilaridayoq bolalarni kattalar bilan o'zaro muloqotga kirishishida oliy psixik funksiyalarining shakllanishi muhim o'rin egallaydi. Psixik funksiyalarning rivojlanishi bir nechta bosqichlardan o'tadi, va shundan keyingina ular murakkab psixik jarayonga aylanadi. Psixik faoliyatning barcha murakkab shakllari (ixtiyoriy diqqat, mantiqiy xotira, mavxum tafakkur va h.q.) bilvosita tuzilishga ega bo'lib, unda nutq bosh rolda keladi. Predmet va xodisalar mavjud emas vaqtda ham ularni o'rinni so'z egallaydi va har qanday psixologik jarayonni kechishini ifodalab, uning tuzilishini bir qismi bo'lib qoladi. Nutq oliy psixik funksiyalarning tuzilishi va amalga oshirishini yangi, yana ham yuqori darajaga ko'taradi. Oliy psixik funksiyalarni shakllanishining muhim tomoni - simvolik (ramziy) ramziy faoliyatning tashkil topishi, so'z belgilarni egallashdir. Dastavval belgi tashqi, yordamchi omil sifatida qatnashadi. L.S.Vigotskiy ta'qidlashicha, har bir psixik funktsiya o'z rivojlanishida ikki bosqichni bosib o'tadi: birinchi "interpsixologik" bosqichda,

funksiya insonlar o'rtasida munosabat o'rnatuvchi, ikkinchi bosqichda-ichki, intrapsixologik, jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Oliy psixik funksiyalar yillar davomida shakllanadi. U nutqiy muloqot bilan tug'ilib, faoliyatning to'liq ramzi (simvolik faoliyat) bilan tugallanadi. Bolaning psixik rivojlanishi va shaxsini shakllanishi ta'lim va tarbiya jarayonlari bilan uzviy bog'liqdir. Shunday qilib, oliy psixik funksiyalar psixologiyada murakkab jarayon sifatida ko'riladi. Oliy psixik funksiyalarni shakllanishida nutq hal qiluvchi rolni o'ynaydi. Psixofiziologik mexanizmlarni tushuntirish uchun P.K.Anoxinning funksional tizimlar haqidagi konsepsiyasi qo'llaniladi. A.R. Luriyaning ko'rsatishicha, funksional tizim bolani tug'ilish davrida tayyor holda bo'lmasdan, balki uning psixik funksiyalari predmetlar hamda materiallar bilan o'zaro munosabatga kirishganida shakllanib boradi.

Funksional tizim - bu bir vazifani bajarish uchun bir qancha anatomik hamda fiziologik tuzilmalarni birlashtiradigan dinamik tuzilma bo'lib, turli nerv sistemalarida joylashgan. Psixologlar (A.R.Luriya, A.N.Leontyev) doimiy ravishda oliy psixik funksiyalarning fiziologik negizi markaziy nerv sistemasi yoki uning alohida qismlari bo'lib qolmasdan, balki miya qobig'idagi funksional sistemaning birgalikda ishlashi deb ta'kidlaganlar. Bola hayot faoliyati jarayonida ushbu funksional sistemaning shakllanishi, sekin-astalik bilan murakkab xarakterga ega bo'lib, funksional bog'liqlik mustaxkamlanadi. Ushbu ilmiy nizom inson psixikasini rivojlanishi haqidagi tasavvurlarni o'zgartirdi. Fiziolog va psixologlarning tadqiqotlaridan ko'rishimiz mumkinki, alohida funksiyalar sistemasining yetilganligi ma'lum bir rivojlanish davrida bir xil emas: ba'zi sistemalar shakllanib bo'lgan, ba'zilari esa endi shakllanadi. Shunga ko'ra, funksiyalarning rivojlanish tizimi bir xil emas ekan, deb xulosalash mumkin. Har bir funksional sistema, xatto alohida zonalar o'zining rivojlanish dasturiga ega, lekin ular bir butunlikda ish olib borishadi. Har bir yosh davrda ma'lum bir funksional sistema yetuklik darajasida bo'lishi kerak, aks holda ushbu sistemalar faoliyati o'zaro aloqadorlikda amalga oshirila olmaydi (I.O.Badalyan). Shunday qilib, psixik jarayonlar va shaxs xususiyatlari bosh miyaning alohida qism yoki zonalarida yetuklik natijasi hisoblanmaydi. Ular ontogenezda to'planadi hamda bolaning ijtimoiy rivojlanish vaziyatiga bog'liq bo'ladi.

L.S.Vigotskiy o'zidan oldingilarni (G.Y.Troshin, A.S.Griboyedov, E.Segen, M.Montessori va boshqalar) ishlarini umumlashtirdi hamda anomal rivojlanish konsepsiyasini ishlab chiqdi. Ushbu konsepsiyaning asosiga psixologik rivojlanishning madaniy-tarixiy nazariyasi kiradi, buni L.S.Vigotskiy rivojlanishning normal hususiyatlarini o'rganib ishlab chiqqan. L.S.Vigotskiyning anomal rivojlanish konsepsiyasining asosiy belgilari hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ular XX asming 50-90 yillardagi T.A.Vlasova, J.I.Shif, V.I.Lubovskiy,

V.V.Lebedinskiy, YE.M.Mastyukova va boshqa olimlarning ishlarida o'z rivojini topgan.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar (rivojlanishida psixik- jismoniy kamchilikka ega, rivojlanishdan orqada qolish, rivojlanishida muammoga ega, alohida yordamga muhtoj) - sensor organlarning orttirilgan yoki tug'ma organik jarohatlanishi natijasida markaziy nerv sistemasi yoki harakat-tayanch apparati va psixik funksiyalarning meyorda rivojlanishida kamchiliklarga ega bo'lgan bolalar kiradi. Ba'zi hollarda rivojlanishdagi kamchiliklar markaziy nerv sistemasi yoki analizatorlardagi nuqsonlar bilan bog'liq bo'lmasdan, mikroijtimoiy muhit sabablari natijasida kelib chiqadi. Bularga oiladagi tarbiya salbiy shakllari, ijtimoiy va hissiy deprivatsiyani kiritishimiz mumkin.

G.Y.Troshin meyorida va anomal rivojlanishning umumiy qonuniyatlari haqidagi fikrni ilgari surgan, buni esa ko'pgina tadqiqotchilarning (T.A.Vlasova, J.I.Shif, V.I.Lubovski) keyingi ishlarida ham ko'rishimiz mumkin. L.S.Vigotskiy meyorida va anomal rivojlanishning umumiy qonuniyatlarini izohlab, ular uchun psixik rivojlanishning ijtimoiy xarakterdaligi umumiydir; pedagogik ta'sir meyorda ham shuningdek rivojlanishning buzilishida ham oliy psixik funksiyalarning shakllanish manbai hisoblanadi, deb ta'kidlagan. Ammo, meyorida rivojlanayotgan bolalarda kuzatilmaydigan, lekin rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarda uchraydigan bir qator qonuniyatlar ham ajratiladi. T. A.Vlasova, V.I.Lubovski ishlarida anomal rivojlanuvchilarning umumiy qonuniyatlari bir tizimga keltirilgan.

L.S.Vigotskiy nuqsonlarni tuzilishini sistemaliligi haqidagi fikrlari unga anomal rivojlanishini ko'ra ikki guruhga ajratish imkonini bergan. Bu kasallikning biologik xarakteriga ko'ra kelib chiqadigan **birlamchi nuqson**, bolaning ijtimoiy rivojlanishida, uning atrof-alam o'zaro munosabatlarida yuzaga keladigan **ikkilamchi nuqson**dir.

Anomal rivojlanish birlamchi nuqsonning kelib chiqish vaqti va uni fodalashining qay darajada og'irligi bilan aniqlanadi. Ikkilamchi nuqsonlarning shakllanish mexanizmi turli xil bo'lishi mumkin, ammo unda doimo ijtimoiy omillar muhim rol o'ynaydi. Ko'ruv, eshituv organlarining yoki bosh miyaning u yoki bu uzilmalaridagi jarohatlar natijasida kelib chiqadigan nuqsonlar xarakteri, chuqurligi o'ryicha turli toifadagi rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarda turlicha bo'ladi. Iroq ushbu holatlarning umumiy tomoni shundaki, ularning barchasi bolani keyingi vojudlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatib boradi.

Psixodiagnostik va psixologo-pedagogik kooreksion ta'simining obyekt bo'lib o'san ikkilamchi nuqsonlar xisoblanadi. Bir qancha yetakchi mutaxassislarining ishlarida ko'rsatilishicha, bolalardagi birlamchi nuqsonlar aqliy qobiliyatning uzilishiga, umumiy va mayda motorikadagi kamchiliklarga, atrof -muhit bilan zaro aloqada bo'lishdagi qiyinchiliklarga, kommunikativ muloqot vositalarini

o'zgarishiga, so'zlashuv nutqining yetarlicha ho'lmasligiga, atrof -muhitni idrok etishni qiyinlashishiga, ijtimoiy tajribani kambag'allashuviga olib kelishi mumkin ekan. Nuqsonlarning o'zaro ta'siri ijtimoiy muhit bilan ijtimoiy moslashuvda qiyinchiliklar tug'dirishini L.S.Vigotskiy ham ta'kidlagan.

J.L.Shifning ko'rsatishicha, anomal rivojlanishning yana bir qonuniyati bola shuxsining rivojlanishidagi o'zgarishlardir. Kayfiyatning yo'qligi, ijtimoiy muloqotga vahima, qo'rquv bilan kirishuv, o'z-o'ziga past baho berishi, xavotirda bo'lish kabilar ushbu shaxsning asosiy sifatlari hisoblanadi. Bunday buzilishlar oiladagi noto'g'ri tarbiya hamda ta'limning noto'g'ri tashkil etilishi oqibatida kelib chiqadi. Aloqa qobiliyatidagi o'zgarishlar bolalar so'zlashuv nutqini buzadi natijada noverbal aloqa vositalarining roli ko'payib boradi. Ma'lumotlarni qabul etish va ularni qayta ishlash qobiliyatidagi kamchiliklar V.I.Lubovskiy ta'kidlashicha, qabul etilayotgan ma'lumotlar hajm va tezligini susaytiradi, ma'lumotlarni saqlash va ulardan foydalanishga imkon bermaydi. Anomal rivojlanishning yana bir qonuniyatlaridan biri-nutqiy faoliyatning buzilishidir, bu so'zlashuvni bivosita ifodalay olmasligida namoyon bo'ladi.

Ma'lumotlarni qabul qilish va qayta ishlay olmaslik, muloqotdagi qiyinchiliklar, materiallarni eslab qola olmaslik rivojlanishning fikrlash, umumlashtirish va farqlash kabilarni shakllanishida to'sqinlik qiladi. Ushbu tasavvur va nutqdagi kamchiliklarning barchasi atrof -muhitni idrok etish, tasavvuridagi bilimlarini saqlash kabilarning shakllanishi ushbu muammoli bolalarda doimo yetarlicha emasdir. Biroq rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning muhitga moslashtirish va o'qitish qiyinchiliklaridan iborat o'ziga xos xususiyatlari bilan birgalikda, ijobiy qonuniyatlar ham mavjud. Ulardan biri L.S.Vigotskiy tomonidan rivojlanishning yaqin zonasi ko'rinishida nuqsonli bolalarda psixikasini shakllantirishning potensial imkoniyatlar sifatida mavjudligi qayd etilgan.

Yana bir konuniyat V.I.Lubovskiy tomonidan bolalar harakatlarini so'z orqali boshqarishni o'rganish davomida ifoda qilingan. U nutq ishtirokisiz yoki qisman so'z bilan ifodalovchi yangi shartli bog'liqlarni ishlab chiqish imkoniyatini ko'rsatgan. Shunday qilib, nuqsonli rivojlanish psixikaning shakllanishida orqada qolishni ham va buzilishni kompensatsiya qilish konuniyatlarga ega.

Umumiy qonuniyatlardan tashqari o'ziga xos qonuniyatlar ham mavjud, ular rivojlanishida nuqsoni bo'lgan ba'zi bolalarga xosdir. Ushbu o'ziga xos qonuniyatlar bizga differensial diagnostik mezonlar orqali rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar toifalarini chegaralash mumkin. Biroq, V.I.Lubovskiy o'ziga xos qonuniyatlar umumiyga nisbatan kam o'rnatilganini e'tirof etgan. Bu bizga rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni differensial tashxis qilish murakkabligini asoslaydi.

Hozirgi paytda rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar bir qancha kategoriyalarga ajratilgan:

- eshitishda nuqsoni bo'lgan (kar va zaif eshituvchilar);
- ko'rishda nuqsoni bo'lgan (ko'r va zaif ko'ruvchilar);
- harakat-tayanch a'zolarida nuqsoni bo'lgan;
- og'ir nutq nuqsonlariga ega bo'lgan bolalar;
- psixik rivojlanishi orqada qolganlar;
- aqli zaiflar;
- hissiy-iroda doirasida og'ir nuqsonlarga ega bo'lgan bolalar;
- xulq buzilishlariga ega bo'lgan bolalar;
- rivojlanishda murakkab nuqsonlilar, ularda ikkita yoki undan ko'p birlamchi nuqsonlar kuzatiladi.

Har bir kategoriyadagi bolalar psixologo-pedagogik o'ziga xos xususiyatlarga ega, ularni psixologo-pedagogik o'rganishda strategiyalarni aniqlash zarur. Shunday qilib, birlamchi va ikkilamchi nuqsonlar natijasida anomal rivojlanishning shakllanishi murakkab sur'atga ega va u har bir bola uchun bir tomondan individual, ikkinchi tomondan unga o'xshash nuqsonlar bilan xarakterlanadi. Ushbu o'ziga xoslik rivojlanish nuqsonining har bir tipiga ta'luqli bo'lib, bolalardagi psixofizik xususiyatlarini inobatga olib, maxsus ta'lim sharoitlarini aniqlashga yordam beradi.

Shunday qilib, rivojlanishda nuqsoni bo'lganlarning zamonaviy psixodiagnostikasi nazariy metodologik tizimlar asosida tuziladi va ular quydagi hisoblanadi.

Rivojlanish nuqsonlarining har bir turi o'ziga xos psixologik tuzilmaga ega. Bu tuzilma birlamchi va ikkilamchi nuqsonlarni o'zaro bog'liqligi asosida aniqlanadi.

Rivojlanishda nuqsoni bo'lganlarning har bir turida o'ziga xos nuqsonlar darajasining namoyon bo'lishi kuzatiladi. Rivojlanishdagi nuqsonlarni diagnostika qilish umumiy va o'ziga xos qonuniyatlar asosida tuziladi.

Rivojlanishda nuqsoni bo'lganlarni diagnostika qilishda ularning umumiy xusiyatlariga tayanmasdan, balki boladagi ijobiy xususiyatlari va potensial imkoniyatlariga tayanish zarur. Rivojlanishda nuqsoni bo'lganlarni diagnostika qilish natijalari psixologik-pedagogik diagnoz orqali o'ramatiladi, u rivojlanish nuqsonining turi bilan chegaralanib qolmaydi. U bola rivojlanishining individual psixofizik xususiyatlari, shuningdek individual korreksion ish dasturlarga tavsiyalar ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

Psixologo-pedagogik tashxis nuqsoning ifodalanish darajasini murakkablashtiruvchi yetakchi nuqsonlarni rivojlanishini aniqlab, ularga keraqli korreksion pedagogik ishga diqqatni qaratadi. Agar tekshiruv bolani maktabga borishidan oldin o'tkazilsa, unda bolaning qaysi maktabga maxsus korreksion yoki umumta'lim maktabiga tayyorgarligi aniqlanadi.

Psixodiagnostika bola rivojlanishining nuqsonlarni va uning o'ziga xos psixologo-pedagogik xususiyatlarini aniqlaydi. Boladagi ushbu xususiyatlarni bilish

bolaning imkoniyatlariga mos maktabgacha va maktab ta'lim dasturini, ta'lim muassasining turini, individual tibbiy psixologo-pedagogik dasturini ishlab chiqishga yordam beradi.

1.3. Aqli zaiflik

Aqli zaif deganda bosh miyaning organik jihatdan jarohatlanishi natijasida psixik, birinchi navbatda intellektual rivojlanishning turg'un pasayishi tushuniladi. Aqli zaif bolalar umumta'lim maktablari dasturini o'zlashtirishga qodir bo'lmaydilar.

Og'ir darajadagi aqli zaif bolalar maktabda bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish ololmaydilar.

Aqli zaiflikning klinik-psixologik ko'rinishida yetakchi nuqson bilish faoliyatining rivojlanmay qolganligidir. Bilish faoliyatining pasayganligi fikrlash operatsiyalari, psixik jarayonlarning sur'ati, harakatchanligining buzilishi, diqqat, xotira va bir qator po'stloq funksiyalarning rivojlanmay qolganligida namoyon bo'ladi.

Aqli zaiflikning etiologiyasi turlichadir. Aqli zaiflik homilaning ona qornidaligida, tug'ilishda yoki ilk rivojlanish davrida markaziy nerv tizimining genetik buzilishlari, jarohatlar, asfiksiya, infeksiyalar, intoksikatsiyalar oqibatida kelib chiqadi.

Aqli zaiflikning asosiy formalarini klinik tavsifi jarohatning patogenezi, salbiy ta'sirning vaqti bilan chambarchas bog'liqdir.

Ontogenezning ilk bosqichlarida markaziy nerv tizimining jarohatlanishida (1,5-2 yoshgacha) birinchi navbatda po'stloq tizimining shakllanishiga zarar yetadi. Jarohatlanishning morfologik ko'rinishda va psixik nuqsonning klinik namoyon bo'lishida rivojlanmay qolish ustun bo'ladi. Bunday hollarda oligofreniyalarning turli variantlari haqida gapirish mumkin.

Kattaroq yoshda, ya'ni bosh miyaning po'stloq tizimining nisbatan yetilganroq davrida yuz bergan salbiy ta'sir natijasidagi nerv tizimining morfologik va klinik ko'rinishda demensiyaning turli ko'rinishlari ustunlik qiladi.

«Oligofreniya» terminining klinik ko'rinishi quyidagilar bilan harakterlanadigan holatlarni nazarda tutadi:

1. Psixik rivojlanmay qolganlikning turg'un harakterdaligi;
2. Intellektual nuqson tuzilishda mavhum tafakkurning zaifligini ustunligi;
3. Progrediyentlikning yo'qligi.

Oligofreniyaning sabablari turlichadir. Etiologik belgilar bo'yicha oligofreniya ikkita asosiy guruhga ajratiladi:

1. Endogen (genetik) ta'sirlar oqibatida kelib chiqqan, irsiy patologiya bilan bog'langan yoki oilada mavjud bo'lgan yoki ushbu individda birinchi marta paydo bo'lgan oligofreniya;

2. Ekzogen ta'sirlar natijasida (homilalik yoki postnatal ontogenezning dastlabki bosqichlaridagi infeksiyalar, intoksikatsiyalar, bosh miya travmalari) kelib chiqqan oligofreniya.

Tekshirish metodlarining takomillashib borishi munosabati bilan nerv sistemasining genetik jarohatlanishi sabablariga katta ahamiyat berib kelinmoqda va aqli zaiflikning kelib chiqishidagi ko'p hollar ana shu sabablarga bog'liq deb ko'rsatilmoqda.

Aqli zaiflikning genetik formasiga xromosomalarning turli buzilishlari bilan bog'liq oligofreniya kiradi. Bunda xujayradagi xromosomalarning sonini o'zgarishi, mozaik shaklda bo'lishi (ba'zi xujayralarda xromosomalar sonini o'zgarishi, xromosomalarning tuzilishini buzilishi-xromosomalarning bir qismining yo'qolishi deletsiya), bir xromosomaning qismini boshqasiga qo'shilishi (translokatsiya), xromosoma formasining o'zgarishlari kuzatiladi.

Xromosomalar buzilishining sabablari turlicha bo'lib, ular to'liq aniqlanmagan. Bularga xususan ota-onalarning generativ xujayralarining to'la rivojlanmaganligi (xromosomalar qatorining noto'g'ri bo'lishi, yosh o'tgan sari ularning «qarishi», kimyoviy moddalar bilan zararlanishi, surunkali kasalliklar, radiatsiya) kiradi. Ota-onalar jinsiy xujayralarining rivojlanmay qolishida, xujayralarning bo'linishi jarayonida xromosomalarning ajralishi buziladi va turli variantdagi xromosomalarning buzilishi kelib chiqadi.

Genetik sabablarga ko'ra oligofreniyaning ikkinchi guruh enzimolatiya-turli fermentlarning tug'ma rivojlanmay qolganligi tufayli moddalar almashinuvining buzilishi natijasida kelib chiqadi.

Hozirgi vaqtda genetik sabablarga ko'ra moddalar almashinuvining buzilishi natijasida kelib chiqadigan aqli zaiflik (fenilketonuriya, galaktozemiya, gistsidinamiya, gistinuriya, tirozimeniya, fruktozuriya va boshqalar) ko'p kuzatilmoqda. Eng ko'p fenilketonuriya uchraydi. Bu kasalliklarda ma'lum bir fermentning tug'ma yo'q bo'lishi organizmda zaharli moddalarni yig'ilishiga olib keladi (fenilalanin, gistidin, arginin, leysin) va bolalarning miyasi zaxarlanadi. Bunday buzilishlar bilan oligofreniyaning bir qator og'ir formalarini kelib chiqishi bog'liqdir. Ularning patogenezi yoritish davolashning samarali yo'llarini topishga yordam beradi.

Oligofreniyaning kelib chiqishida poligen turdagi irsiyatga ham alohida ahamiyat beriladi. Bunda avlodda ota-onalardan o'tgan patologik irsiy omillarning to'planishi yuz beradi.

Oligofreniyaning ekzogen formasiga shunday holatlar kiritiladiki, bunda nerv tizimining rivojlanmay qolishga homilalik davrida bolaning miyasiga tashqi salbiy ta'sirlar sabab bo'ladi.

Bularga embrionlik, homilalik davrida turli surunkali (toksoplazmoz, sifilis va boshqalar) va o'tkir (onaning homiladorlik vaqtida qizilcha, gripp, epidemik parotit, infeksiyali gepatit, toshma chechak va boshqalar) yuqumli kasalliklarning ta'siri natijasida kelib chiqadigan oligofreniyaning formalari kiritiladi. Ona organizmining alkogol, kimyoviy moddalar, shuningdek ba'zi dori-darmonlar (antibiotiklar, sulfonilamidlar, barbituratlar, xinin, gormonlar va hokazo) bilan zaharlanishi ham oligofreniyaning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Radiativ va rentgendan nurlanish ham homilaga va ota-onalarning hujayralariga patogen tarzda ta'sir ko'rsatadi. Onadagi turli endokrin kasalliklar ham (diabet, qalqon, bezlarining, gipofizning jarohatlari) patogen rol o'ynaydi. Homiladorlikdagi toksikozlar, vitaminlar muvozanatining buzilishi ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Onadagi yurak-tomir tizimidagi, o'pkadagi, jigar va buyraklardagi surunkali yetishmovchiliklar homilaning patologiyasiga olib keladi. Ona va homila qonlarining rezus-omil bo'yicha bir-biriga to'g'ri kelmasligi ham salbiy oqibatlarga olib keladi.

Tug'ilishdan oldin homilada kislorodning uzoq vaqt yetishmasligi (gipoksiya) miyaning shakllanishga ta'sir ko'rsatadi.

Homilaning zararlanishida ta'simning vaqti ham muhim ahamiyat kasb etadi. Homiladorlikning dastlabki uch oyi juda xavfli bo'lib, bu vaqtda organizmning muhim tomonlari miyaning shakllanishi yuz beradi.

Oligofreniyaning ekzogen shakllariga markaziy nerv sistemasining ilk rivojlanish davrida (1,5-2 yoshgacha) infeksiyalar, intoksikatsiyalar va jarohatlar natijasidagi zararlanishlar bilan bog'langan psixik yetishmovchiliklarning variantlari ham kiritiladi. Bu hollarda neyroinfeksiyalar orqali yuqtirilgan turli etiologiyadagi meningit, ensefalit, meningoensefalitlar, og'ir kechadigan somatik kasalliklar (qizamiq, skarlatina, parotit, dizenteriya va b-zo), nerv sistemasining intoksikatsiyasi (postvaksinal ensefalit) oligofreniyaning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Postnatal miya jarohatlariga ham alohida e'tibor berish lozim. Bunday jarohatlarning patogenezida gidrotsefaliya katta o'rin egallaydi.

Etiologiyasi bo'yicha aralash (endogen-ekzogen) bo'lgan oligofreniyalarning kelib chiqishi ko'pincha aniq bo'lmaydi. Bunda ko'pincha irsiy omillarning ta'siri katta deb ko'rsatilsa ham, oligofreniyaning bu shaqli ekzogen ta'sirlar natijasida ham kelib chiqishi mumkin. Kraniostenoz, mikrotsefaliya, gidrotsefaliyaning ba'zi formalari, kretinizm kiradi.

Oligofreniya intellektual yetishmovchilikning namoyon bo'lish darajasiga ko'ra to'rt darajaga ajratiladi: yengil, o'rta, og'ir va chuqur.

F70. Yengil darajadagi aqli zaiflik

Diqqatini jamlay oladigan va yaxshi mexanik xotiraga ega bo'lgan yengil darajadagi aqli zaif bolalar maxsus (korreksion) dastur bo'yicha ta'lim olishlari mumkin. Bu dastur aniq-ko'rgazmali metodlarga asoslangan bo'lib, matematika,

yozuv, o'qish va boshka fanlarni o'zlashtirishni ancha yengillashtiradi, shuning uchun bola uni 9 yil davomida egallay oladi. Keyinchalik bola kasbiy bilimlarni egallab, o'zi mustakil ravishda mehnat kila oladi.

Yengil darajadagi aqli zaif bolalarda nutq malakalarini biroz kechikib o'zlashtiradilar, ularning ko'pchiligi nutkdan kundalik maqsadlarda foydalanish, suhbatni qo'llab turish va unda ishtirok etish kunikmalarini egallashga qodir bo'ladilar. Biroq ularning nutqiga fonetik buzilishlar, so'z boyligining cheklanganligi, so'zlarni yaxshi tushunmaslik, qo'llaniladigan so'zlarning ma'nosi aniq bo'lmasligi xos bo'ladi. So'zlar muloqot vositasi sifatida to'lik qo'llanilmaydi. Faol luhat passiv lug'atdan ortda qolishi kuzatiladi. Aqli zaif odam o'zi gapirgandan ko'ra ko'proq tushunadi. Faol so'z boyligi nafakat cheklangan, balki shtamplar (bir xildagi so'z birikmalari)lar bilan to'lgan bo'ladi. Iboralar sodda, bir xil. Nutqining grammatik qurilishidagi buzilishlar (so'zlarning gaplarda bog'lanishi) bog'lovchilar, ko'makchilarning kamligida namoyon bo'ladi. Fikrini ifodalashda, o'qigan va eshitganini aytib berishda kiyinchiliklar uchraydi. Ba'zi xollarda nutkning rivojlanmaganligi belgilari kuzatiladi.

Ko'rish, eshitish, kinestetik, taktil, hid sezish va ta'm bilish hislari (sezish) cheklanganligi va sekinlashgani atrof-muhitda mos oriyentirovkani kiyinlashtiradi. Idrokning yaxshi rivojlanmaganligi aqli zaif odamga uning o'zi va uni qurshab turgan narsalar haqida to'g'ri tasavvur hosil qilishga halaqit beradi.

Predmetlar va voke'liklar orasidagi o'xshashlik va farqlarni yetarli darajada ajrata olmaslik, ranglarning och-to'qligini sezmaslik, predmetlarning chuqurligi va hajmini xato baxolash – bularning harchasi idrok etilayotgan ma'lumotlarni taxlili va sintezidagi qiyinchiliklar natijasidir.

Ixtiyoriy diqqat maqsadga yo'naltirilmagan, uni jalb kilish, ushlab turish katta harakat talab kiladi, u mustahkam emas, tez chalg'ib ketadi. Bu narsa aqli zaif bola uchun katta kiyinchiliklar tug'diradi va nafakat maktab dasturi, balki o'ziga-o'zi xizmat qilish elementlarini o'zlashtirishga ham to'siqilik kiladi.

Tafakkur konkret, bevosita o'zining tajribasi va birlamchi extiyojlarini qondirish bilan cheklangan, ketma-ketlik yo'k, stereotip, tanqidsiz. Tafakkurning xulqni boshkarish roli sust. Aqli zaif bola o'z faolligini bosqichma-bosqich rejalashtirmaydi va natijalarni oldindan ko'ra bilishga harakat ham qilmaydi. Xatto o'smir yoshidagi aqli zaif bola ham mavjud qiyinchiliklarni inobatga olmay, o'qituvchi, shifokor, uchuvchi bo'lib ko'rmokchi bo'ladi.

Xotira sekinlashganlik va sustligi, tez unutib yuborish bilan ajralib turadi. Lekin xotira saklangan va yaxshi shakllangan bo'lishi ham mumkin. Odatda predmet va voke'liklarning faqatgina tashqi xususiyatlari yodda qoladi. Ichki mantiqiy aloqalar haqidagi xotiralar va so'z bilan tushuntirib berish katta qiyinchiliklar tug'diradi.

Hislar (tuyg'ular) yaxshi ajratilmagan (differensiyalanmagan), noadekvat. Ular aqli zaif bolaning o'zida yoki uning atrofida yuz berayotgan o'zgarishlar darajasiga mos kelmaydi. Bola shunchaki jilmayib qo'yish mumkin bo'lgan paytda sho'x-shodon bo'lib ketadi, shunchaki jahl qilib qo'yish kerak bo'lgan paytda g'azabini va katta agressiyasini boshqara olmaydi.

Oliy tuyg'ular: gnostik, ma'naviy, etik va boshkalar qiyinlik bilan shakllanadi. Shu sabab mas'uliyat hissi, bajarilgan ishdan qoniqish bo'lmaydi. Faoliyati va anik xiyotiy vaziyatlardan bevosita ta'sirlanish ustuvor. Ko'rgan o'yinchog'i, shirinligini olib herishga olingan rad javobi boshkarilmaydigan g'azabga sabab bo'ladi. Kayfiyati odatda o'zgaruvchan. Hissiy rivojlanmaganlik darajasi intellektual nuqson darajasiga mos keladi, degan fikr mavjud, lekin amaliyotda doim ham o'z isbotini topmaydi. Aqli zaif shaxslarning ma'lum qismi o'zining cheklangan qobiliyatlaridan jiddiy tashvishlana oladilar. Shu sabab ular nevrotik buzilishlar paydo bulishi bo'yicha yukori xavf guruxiga kiradilar.

Aqli zaif shaxslarning erkin faoliyati intilishlarning sustligi, tashabbus yetishmasligi, qaysarlik, ijtimoiy, shaxsiy motivlarning sustligi bilan ajralib turadi. Zorur qarorlar ko'pincha qisqa tutashuv tipi bo'yicha qabul qilinadi. Harakatlari yetarli darajada maqsadga yo'naltirilmagan, impulsiv, motivlar kurashi mavjud emas. Shu sabab xulq-atvorda ketma-ketlik yo'k, o'zini kanday tutishini oldindan bilib bo'lmaydi. Xulq-atvor passiv, birdaniga kutilmagan va odatda joiz bo'lmagan ishlarni qiladi, bu narsa albatta aqli zaif odamning hayotga moslashishini qiyinlashtiradi.

Shunga qaramay aqli zaif shaxs ma'lum bir yetuklik davriga yetganida ulardan ko'pchiligi o'z-o'zini boshqarishda mustakillikka erishadilar. Ular o'zlari ovqatalana oladilar, yuvinadilar, kiyinadilar, ichak va siydik pufagi funksiyalarini boshqara oladilar. Rivojlanganlik darajasi meyordagidan sekinroq bo'lsada, ular amaliy va to'zg'or ko'nimalarini o'zlashtiradilar.

Nomustakillik, turli tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik va taqlid qilishga moyillik aqli zaif individning xulqi ko'p jihatdan affektlar, bevosita vaziyatlarga bog'lik bo'lishiga olib keladi.

Psixomotor rivojlanmaganlik lokomotor funksiyalar rivojlanish su'radi sekinlashganligida, harakatlar ketma-ketligi unumsiz va maqsadga nomuvofiq, harakatlari notinch ekanligida namoyon bo'ladi.

Harakatlar kambag'al, keskin. Aniq va nafis harakatlar, qo'l harakatlari va mimika ayniksa yomon shakllangan.

Asosiy qiyinchiliklar odatda maktabda o'zlashtirish sohasida kuzatiladi va ko'pgina bolalarda o'qish va yozish alohida murakkabliklar tug'diradi.

Yengil aqli zaiflikning ko'p xolatlarida mavxum tafakkur talab kilmaydigan, amaliy faoliyatga asoslangan, nokvalifikatsion va yarimkvalifikatsion qo'l mehnati

bilan shug'ullanish mumkin. Ular buyokchi, duradgor, stesar, tikuvchi, kashtachi va x. kasblarni o'zlashtiradilar, lekin yukori razryadlarga erishmaydilar.

Nazariy sohada unumdorlikni talab kilmaydigan ijtimoiy sharoitlarda (masalan qishloq joylarda) aqli zaiflikning yengil darajasi o'z xolicha qiyinchiliklar tug'dirmasligi mumkin. Lekin bu bilan birga hissiy va ijtimoiy yetuk emaslik kuzatilsa, ijtimoiy rol cheklanganligi kelib chiqadi, masalan, nikox va bolalar tarbiyasiga qo'yiladigan talablarni bajara olmaslik yoki madaniy urf-odatlar va meyorlarga moslashishdagi kiyinchiliklar.

F71. O'rta darajadagi aqli zaiflik

O'rta darajadagi aqli zaiflik bilish jarayonlarining shakllanmaganligi bilan tavsiflanadi. Tafakkur konkret, ketma-ketlik yo'q. Bu kategoriyadagi shaxslarda nutkni tushunish va undan foydalanish orqada qolib (3-5 yilga kechikib) rivojlanadi, bu sohada to'lik rivojlanish esa cheklangan. Ko'pincha nutq qo'pol nuqsonlar bilan kechadi. So'z boyligi kam, u ko'prok kundalik hayotda qo'llaniladigan so'z va iboralardan iborat.

Aqli zaiflikning bu darajasidagi bolalarning deyarli barchasida harakatlar koordinatsiyasi, aniqligi va su'rati buzilgan bo'ladi. Harakatlar sekinlashgan, no'noq, bu narsa yugunish mexanizmining shakllanishiga va sakrashni o'rganishga to'skinlik kiladi. Aqli zaif bolalar hatto o'smir bo'lganlarida ham berilgan harakat holatga qiyinchilik bilan kiradilar va uni bir necha soniyadan ortiq ushlab tura olmaydilar. Ular bir harakatdan boshqasiga o'tishga qiynaladilar. Ba'zilarida harakatlanish rivojlanmaganligi harakatlarning bir xilligida, ularning su'rati sekinligida, sustlik, noqulaylikda namoyon bo'ladi. Boshqalarida esa ortiqcha harakatchanlik maqsadga nomuvofiqlikda, tartibsizlikda, harakatlar koordinatsiyalanmaganlikda namoyon bo'ladi.

O'ziga-o'zi xizmat ko'rsatish ko'nikmalari yaxshi rivojlanmagan. Motorika rivojlanishning qo'pol nuqsonlarida bu ko'nikmalar shakllana olmaydi. Ko'pincha barmoqlarning differensiyalangan nafis harakatlarini talab kiluvchi ko'nikmalar: oyoq kiyim ipini bog'lash, tugmalarni qadash, kiyimdagi bog'ichlarni bog'lashni o'zlashtirish qiyinchiliklar tug'diradi. Ba'zi bolalar butun umri davomida maishiy ishlarda nazorat va yordamga muhtoj buladilar.

Bunday bolalarning barchasida diqqat buzilgan. Bolalarni biron faoliyatga jalb qilish mushkul, ular birpasda chalg'ib ketadilar. Faol diqqatning sustligi har qanday, xattoki eng sodda maqsadlarga erishishga to'skinlik qiladi. Shunga ko'ra o'yin faoliyati ham qiynlashadi.

O'rta darajadagi aqli zaif shaxslarda ma'lumotlar va tasavvurlar zahirasi juda kam. Tarqoq tushunchalar hosil bo'lishi umuman yo'q yoki keskin chegaralangan. Idrok va xotiraning rivojlanganligi kuzatiladi.

Maxsus ta'lim dasturlari ularning cheklangan salohiyatini rivojlantirish va ba'zi umumiy ko'nikmalarni o'zlashtirish imkonini beradi. Ular egallagan bilimlarini qiyinlik bilan, ko'pincha mexanik tarzda, yodlangan andoza kabi qo'llaydilar.

O'rta darajadagi aqli zaif odamlar yetuklik yoshida sekin, hoshqarilishga moyil bo'ladilar, imkoniyatlari darajasida vazifalar qo'yilganda va malakali nazorat (doimiy kuzatuv va ko'rsatmalar) ta'minlanganida oddiy amaliy mehnat kila oladilar.

Bunday odamlar, umuman olganda, jismoniy faol va ularning ko'pchiligida ijtimoiy rivojlanish belgilari mavjud.

Nutqning rivojlanish darajasi turlicha: ba'zilari sodda suhbatlarda ishtirok eta olsalar; hoshqalari – faqatgina o'zlarining birlamchi ehtiyojlari (ovqatlanish, kiyinish, himoya qilish)ni ifodalash uchun yetarli bulgan so'z boyligiga ega bo'ladilar. Ba'zilari nutqni hech qachon o'zlashtira olmasalar-da, oddiy ko'rsatmalarni tushunadilar va ba'zi qo'l harakat ishorasining ma'nosini o'rgana oladilar.

Bolalarda autistik alomatlar yoki rivojlanishning boshqa umumiy buzilishlari namoyon bo'lishi mumkin. Ularning ba'zilari mexribon va xushmuomala bo'lishadi. Hoshqalari – jaxldor, g'azabnok. Yana hoshqalari – qaysar, yolg'onchi, dangasa, impulsiv (kutilmagan) ishlar qilishga moyil bo'ladilar.

Aqli zaiflik ko'pincha oyoq-qo'l, panjalar, barmoqlar, bosh, teri, ichki a'zolar, jinsiy a'zolar, tish, yuz, ko'z, quloqlar rivojlanishidagi buzilishlar bilan birga kechadi.

O'rta darajadagi aqli zaif kattalar ularning individual va shaxsiy sifatlarini imobatga olgan xolda doimiy kuzatuv va yo'l-yo'riq ostida oddiy, malaka talab qilmaydigan ishlarni bajara oladilar (ayniqsa, qishloq xo'jalik ishlari bilan band bo'lgan joylarda). O'rta darajadagi aqli zaiflar ijtimoiy himoya va yordamga muhtoj bo'ladilar.

F72. Og'ir darajadagi aqli zaiflik

Og'ir darajadagi aqli zaiflikda tafakkur nafakat o'ta konkret, rigid, balki umumlashtirishdan qobiliyatidan umuman shakllanmaydi. Ularning ko'pchiligida motor funksiyalarining rivojlanmaganligi, koordinatsiya buzilishi va boshqa birgalikda kechuvchii patologiyalar yaqqol namoyon bo'lishi kuzatiladi.

Bu shaxslar o'ziga-o'zi xizmat ko'rsatish ko'nikmalarini katta qiyinchiliklar bilan o'zlashtiradilar. Ularning bir qismi xatto tugma qadash va bog'ichlarni bog'lashni ham o'rgana olmaydilar.

Og'ir darajadagi aqli zaif bolalarning ta'limi o'ziga-o'zi xizmat ko'rsatish ko'nikmalarini mashq qilish va atrof-muhitda mo'ljal olishni o'rganish, muloqotni rivojlantirish bilan cheklanib qoladi.

Nutki aggramatizmlar, tovushlarni talaffuz qilishdagi kamchiliklarga ega, so'z boyligi kam va biron faoliyatni tashkil qilish uchun yetarli emas.

Rivojlanishning orqada qolishining og'ir darajasidagi bolalar mustaqil harakatlarni olishlari, nutqni muloqot vositasi sifatida minimal tarzda qo'llashlari,

ularga yaxshi muomalada bo'ladigan odamlarni ajrata olishlari mumkin, bundan tashqari ularda hissiyotlarni ijtimoiylashtirish elementlari mavjud. Maxsus ta'lim berilganda ularning ba'zilar maishiy o'z-o'ziga xizmat ko'rsatishning qiyin bo'lmagan ko'nikmalarini, eng sodda qo'l mehnatini o'zlashtirishlari mumkin. Ular faqatgina elementar mehnat jarayonlarini o'zlashtira oladilar.

Shuni yodda saqlash muhimki, rivojlanish ortda qolishining og'ir ko'rinishi bilan xastalangan bolalar keyinchalik o'xshash vaziyatlarda qo'llashlari mumkin bo'lgan ko'nikmalarni tushunishlari va rivojlantirishlari uchun ularga o'rgatilayotgan narsani bir necha bor takrorlash kerak.

Odatda intellektual buzilishlar yaqqol nevrologik patologiyalar: falajlik, parezlar bilan birga kechadi. Ularda skelet, bosh suyagi, qo'l-oyoq, teri va ichki a'zolarning rivojlanishini buzilishi, displastik tana tuzilishi kuzatiladi.

Bu patologiyaga ega odamlarga doimiy yordam va qo'llab-quvvatlash talab qilinadi.

F73. Chuqur darajadagi aqli zaiflik

Bu bolalarda qo'yiladigan talablar yoki ko'rsatmalarni tushunish yoki bajarish qobiliyati cheklangan. Ularda diqqat, idrok, xotira rivojlanmagan. Tafakkurning elementar jarayonlari mavjud emas. Ko'pincha nutq o'rniga alohida tushunarsiz tovushlar yoki o'zlari ma'nosini tushunmaydigan so'zlarni qo'llaydilar.

Bunday bolalarning ko'pchiligida motorikaning og'ir buzilishlari kuzatiladi, ular butkul harakatsiz yoki harakatlari keskin chegaralangan bo'ladi, siydik va axlatni ushlab tura olmaydilar, ular bilan fakat rudimentar shaklda muloqot qilish mumkin. Ular o'zlarining asosiy ehtiyojlari haqida qayg'ura olmaydilar yoki bu xususiyat juda sust, va doimiy yordam va qo'llab-quvvatlashga muhtojlar.

Ehtiyoj va harakatlar juda sodda, harakat reaksiyalari – tartibsiz, maqsadga yo'naltirilmagan. stereotip u yoqdan bu yoqqa qimirlash, tashqi sababsiz qo'zg'olish kuzatiladi.

Bulardan eng og'irlari yig'lamaydi, kulmaydi, atrofdagilarni tanimaydi. Hech narsa e'tiborlarini torta olmaydi. Ular fazoda mo'ljal olishga qiynaladilar. Faqatgina og'riqdan ta'sirlanadilar. Yuz ifodasi ma'nosiz. Iste'mol qilsa bo'ladigan va iste'mol qilsa bo'lmaydigan narsalarni ajrata olmaydilar. Nutq va imo-ishorani tushunmaydilar. G'azab affektlari, o'ziga zarar yetkazishga intilish kuzatiladi.

Biroq bunday bolalar bilan ishlansa, ularda tovushga, yorqin yorug'lik va rangga, harakatlanayotgan obyektlar va boshqa ta'sir qiluvchilarga e'tiborni tarbiyalashda ba'zi yutuklarga erishish mumkin.

Tekshirish savollari

1. «Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar diagnostikasi» kursining vazifalari nimalardan iborat?

2. « Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar diagnostikasi » kursining ahamiyati nimada?
3. Ushbu kursning mazmuni nimalardan iborat?
4. « Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar diagnostikasi » kursi boshqa qaysi fanlar bilan bog'liq?
5. «Aqli zaiflik» tushunchasiga izoh bering.
6. Aqli zaiflikning etiologiyasi qanday?
7. Aqli zaiflikning qanday darajalarini bilasiz?

Tayanch tushunchalar

ETIOLOGIYA – kasalliklarining kelib chiqish sabablari va sharoitlari.

OLIGOFRENIYA – (grekcha olydos – kam, phsen - aql) markaziy nerv sistemasining jarohatlanishi natijasida (embrionlardan to 1,5-2 yoshgacha) psixik faoliyatning murakkab formalarini rivojlanmay qolishi.

ENDOGEN – genetik.

EKZOGEN – tashqi.

1.4. Aqli zaiflikning klinik tavsifi

Aqli zaiflik deganda hosh miyaning erta jarohatlanishi yoki organik rivojlanmaganlik bilan bog'liq bo'lgan ruhiy va birinchi navbatda aqliy buzilishni tushunish kerak. Og'ir darajadagi aqli zaif bolalar umuman maktab bilimlarini va malakalarini egallay olish qobiliyatiga ega emaslar.

Aqli zaiflikning klinik-psixologik ko'rinishida asosiy buzilishi bo'lib bilish faoliyatining yaqqol yetishmasligi xisoblanadi. U ongning pastligi, umumlashtirish jarayonining shakllanmaganligi, psixik jarayonning marg'un bo'lmaganligi, xotiraning yetarli bo'lmasligi, diqqat va boshqa qator funksiyalardagi kamchiliklar borligi bilan xarakterlidir.

Aqli zaiflik uchun nutqning rivojlanmaganligi xarakterlidir. Aqli zaiflik turli etiologiyaga ega, u markaziy nerv sistemasining genetik jarohatlanishi, ichki patogen ta'sirlar, tug'ruq paytidagi jarohatlar, asfiksiya, infeksiyaning hola miyasiga ta'siri, intoksikatsiya, jarohat va boshqalar bilan belgilanadi. Aytilganlardan kelib chiqqan holda aqli zaiflikka og'ir pedagogik qarovsizlikni kiritish mumkin emas. Chunki uning ko'rinishlari yuqorida ko'rsatilgan mezonlarga o'xshab aqli zaiflikka olib kelmaydi (aqliy nuqsonning mavjudligi, bilish qobiliyatining pasayishi, aqliy funksiyalarning organik yetishmasligi hamda rivojlanishning biologik etiologiyasi).

Shuningdek, aqli zaiflikka samotogen, psixogen, serebral, konstitusional ko'rinishdagi psixik rivojlanishning orqada qolishini kiritib bo'lmaydi. Chunki bu shakllarning ijobiy dinamikasi xuddi yuqoridagi kabi aqli zaiflikning mezonlariga javob bermaydi. Aqli zaiflikning asosiy shakllarining keng tavsifi jarohatlanishning patogenezi va zararining vaqtinchalik ta'siri bilan uzviy bog'liq. Ontogenezning erta

bosqichida (1,5-2 yoshgacha) markaziy nerv tizimining zararlanishida birinchi navbatda qobiq sistemasining shakllanishi zararlanadi. Zararlanishning morfologik ko'rinishida va ruhiy nuqsonning klinik ko'rinishida rivojlanmaganlik ustunlik qiladi. Bu hollarda gap oligofreniyaning turli variantlari haqida boradi. Katta yoshdagi zaraming ta'sirida, bosh miya qobiq tizimining yetilish vaqtida nerv sistemasining morfologik va klinik ko'rinishidagi jaroxatning ko'rinishi ustunlik qiladi. Bu hollarda demensiyaning turli shakllari haqida gap boradi.

1.5. Aqli zaiflikning klinik shakllari

Oligofreniya

«Oligofreniya» atamasi (aqli kamlik) qator kasalliklar yig'indisi bo'lib, quyidagi asosiy ko'rsatmalar bilan xarakterlanadi.

1. Umumiy ruhiy rivojlanmaganlikning qaytmas ko'rinishi,
2. Intellektual nuqsonning tuzilishida mavhum tafakkurning zaifligi.
3. Progridiyentlikning yo'kligi.

Oligofreniya etiologiyasi

Oligofreniya sabablari turli xil. Oligofreniya etiologik belgilari bo'yicha 2 ta asosiy guruhga ajratiladi.

1. Nasliy patologiya bilan bog'liq yoki oilada mavjud bo'lgan yoki shu individda kelib chiqqan endogen omillar bilan belgilanadi.
2. Ekzogen omillar (infeksiyalar, intoksikatsiyalar), homilalik, postnatal va ontogenezning erta bosqichlarida ta'sir qiluvchi infeksiyalar, miya jarohatlari, intoksikatsiyalar.

Tekshirish usullarining turli xillari shuni ko'rsatdiki, nerv sistemasi jarohatlanishining genetik sabablariga ko'proq ahamiyat berish kerak, chunki hozirgi vaqtda aqli zaiflik kelib chiqishiga ko'pincha shularga bog'liq. Aqli zaiflikning genetik shakllariga turli xildagi xromosomalar anomaliyalari bilan bog'liq bo'lgan oligofreniyalar kiradi. Xromosomalar anomaliyalariga katakchalardagi xromosomalar sonining o'zgarishi, mozaik shakllarda bo'lishi (xromosomlarning katakchalarining faqat bir qismidagina o'zgarish bo'ladi), xromosoma strukturasi buzilishi, xromosomaning bir qismining yo'qolishi (deletsiya), 1 xromosomaning 2 xromosomaga qisman kirishi (translokatsiya), xromosoma shakllarining turli xil o'zgarishlari kiradi. Xromosomalar anomaliyalarning sabablari turli xil va ular to'liq o'rganilmagan. Bularga ota-onalarning generativ hujayralarining to'liq rivojlanmaganligini ham (xromosomalarning noto'g'ri to'plami, ularning «qarishi», kimyoviy moddalar bilan zaharlanishi, surunkali kasalliklar, radiatsiya orqali) kiritish mumkin.

Ota-onalarning jinsiy hujayralarining to'liq rivojlanmaganligi natijasida xromosomalarning bo'linishi davrida xromosoma anomaliyalarini kelib chiqishga sabab bo'ladi. Daun kasalligining kelib chiqishida 21-juftlik xromosomada trisomiya bo'lib (ba'zida mozaik shaqlida bo'ladi) yoki translokatsiya kuzatilib, ko'proq ayol kishining katta yoshda bo'lganligiga ham bog'liq bo'ladi. Daun kasalligi oligofreniyada ko'p kuzatilib, xromosomalar anomaliyasiga bog'liq bo'ladi.

Oligofreniya keltirib chiqaruvchi xromosomalar anomaliyasida shuningdek, jinsiy xromosoma aberratsiyasi muhim o'rin tutadi (Shershevskiy – Terner, Klainfelter sindromlari va boshqa jinsiy xromosomalar anomaliyalari). Shuni esdan chiqarmaslik kerakki, jinsiy xromosomalar anomaliyasi doimo ham aqli zaiflikka olib kelavermaydi. Klainfelter sindromida ko'pincha oligofreniya kuzatiladi.

Enzimopatiya – turli fermentlarning yetarli bo'lmaganligi natijasida modda almashinuvida buzilish bo'lgan oligofreniyalar ham genetik sabablarga kiradi. Hozirgi vaqtda modda almashinuvi buzilishi natijasida kelib chiqqan aqli zaiflik ko'plab uchramoqda (fenilketonuriya, galaktozemiya, gistidinemiya, gistidinuriya, tirozenimiya, gomotsistinuriya, argininuriya, prolinuriya, fruktozuriya, sukrozuriya, gargoilizm, progeriya va hokazo). Bular orasida fenilketonuriya ko'proq uchraydi. Bu kasallik bilan tug'ilganlarda ma'lum fermentlar yuqligi natijasida organizmda toksinlar (zaharli moddalar- fenilalanin, gistidin, arginin, leysin) yig'ilishiga olib keladi bolalar miyasini zaxarlaydi. Bunday buzilishlar kator aqli zaiflikning og'ir formalariga olib keladi. Ular patogenezi aniqlashda terapiya po'l keladi (ular patogenezi aniqlash). Enzimopatik kasalliklar turkumiga kiruvchi fenilketonuriya, gomotsistinuriya, galaktozemiya, fruktozuriya va boshqalar qisman davolanmoqda. Shu sababli yuqoridagi kasalliklarning ko'p qismini shartli oligofreniya guruhga kiritamiz.

Bir qator genetik kasalliklar xolatida nasliy kamchiliklar rivojlanishi natijasida zaiflik bilan bir qatorda yurak-tomirlari, teri suyak, tomir sistemasi, ko'rish, eshitish, organlari kamchiliklari ham birga kelishi mumkin. Kruzonning miya dizostozi, Aper, Kornelin de Lange Rubinshteyn – Teybi sindromlari, “elf yuzi”- bu kasalliklarda oligofreniya miya-yuzning turli disploziya kasalliklari bilan birga keladi. Oligofreniyaning yuzaga kelishida naslning poligon tipi katta rol o'ynaydi. Bu kasallikda bolada ota-onalardan olingan patologik (kamchilik) omillar yig'ilmasi bo'ladi. Bu holat aqli zaiflikning yengil darajasini keltirib chiqadi, degan fikrlar ham mavjud. Oligofreniyaning genetik formalari, autosom xromosoma anomaliyasi, enzimopatik genetik mutatsiyasidalarda ko'pincha aqli zaiflikning og'ir formalarini yuzaga keladi.

Oligofreniyaning *ekzogen* formasiga – homila yoki bolaning miyasiga tashqi salbiy omillarning ta'siri natijasida nerv sistemasining rivojlanmaganligi holati kiritiladi. Bularga homilaning ona qomi vaqtidagi shikastlanishi, turli infeksiyalar

(toksiplazmoz, sifilis) kirib, surunkali, boshqalari o'tkir hisoblanadi (onaning qizalik, gripp, epidemik parotit, infeksiyon gepatit, suv chechak va boshqa yuqumli kasalliklar). Ona organizmining akkogol ichimliklar (alkogolli embriopatiya), ximiyaviy moddalar bilan zaharlanishi, jumladan dorilar bilan (antibiotik, sulfanilamid preparatlar, barbituratlar, xinin, gormonlar va hokazo), radioaktiv, rentgen nurlari) oligofreniyani keltirib chiqarishi mumkin. Bundan tashqari onaning turli endokrinologik kasalliklari ham (diabet, hukoq, gipofiz) patogen rol o'ynaydi. Homiladorlikdagi toksikozlar, vitamin almashinuvchi buzilishi ham ta'sir etadi. Bundan tashqari ona organizmidagi yurak, qon sistemasi, o'pka, jigar, buyraklardagi yetishmovchiliklar ham ta'sir etadi. Ona bilan homilaning qonlarining rezus omil bo'yicha to'g'ri kelmasligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Homilaning uzoq vaqt gipoksiyada bo'lishi - kislorodning surunkali yetishmasligi ham miyaning jarohatlanishiga, miya shakllanishi uchun muhim bo'lgan jarayonning buzilishi xolatlari ko'p kuzatilmoqda.

Bunday jarohat yuz berishida jaroxat davri katta rol o'ynaydi: xomilaning dastlabki 3 oyi xavfli hisoblanib, bu davrda asosiy organizmning muhim sistemalari, birinchi navbatda miya rivojlanishi ro'y beradi.

Oligofreniyaning kelib chiqishiga sabablaridan yana biri tug'ish davridagi kamchiliklar: infeksiya (listerioz), tug'ish davridagi jarohat, asfiksiya yoki unga o'xshash holatlar ham kiradi. Oxirgi vaqtda bu omillarning etiologik roli qisqarmoqda.

Oligofreniyaning ekzogen formasiga markaziy nerv sistemasining erta postnatal (tug'ilishdan keyin 1,5-2 yoshda) infeksiyalar, intoksikatsiyalar va travmalar natijasida jarohatlanishi bilan bog'liq bo'lgan psixik rivojlanmay qolish variantlari ham kiradi. Bunga ko'proq turli etiologiyali meningit, ensefalit, meningoenfalitning neyroinfeksiyalar, og'ir kechadigan umumiy somatik kasalliklarning (qizamiq, skarlatina, parotit, dizenteriya) og'ir asoratlari sifatida fikr yuritiladi. Bosh miya suyagi va bosh miya jarohatlari ustida alohida to'xtalib o'taish zarur. Bu jaroxatlar patogenezida gidrotsefaliya alohida o'rin tutadi.

Oligofreniyaning etiologiya bo'yicha aralash formalari kelib chiqishi bo'yicha ko'proq noaniqliklarga olib keladi (endogen - ekzogen). Bu kasallikning ma'lum qismi nasliy faktorlar asosida bo'ladi, biroq ba'zida ekzogen zararlanish usutlik qilish ham mumkin. Oligofreniyaning etiologiya bo'yicha aralash formalariga kraniostenoz, mikrotsefaliya, gidrotsefaliyaning bir kator formalari, gipotireoid formalari (kretinizm) kiradi.

Oligofreniyaning asosiy etiologik omillari ana shulardirlarga ega bo'lmaganlik kiradi.

Oligofreniyaning umumiy kliniko-patogenetik qonuniyatlari

Yuqoridagi aytib o'tilganidek, oligofreniyada rivojlanishning buzilishlarining o'ziga xosligi serebral tuzilmalarning umumiy rivojlanmaganligi bo'lib, ontogenez buzilishi, qobiq sistemasi qiyin va kech shakllanishi, birinchi navbatida peshona qismining po'stlog'i kech shakllanishi bilan xarakterlanadi.

Patogeneznning bu o'ziga xoslik tomoni «nuqsonning kliniko-psixologik tuzilishi»ni aniqlab beruvchi ko'rsatkich bo'lib, uni ikki omilga asoslanadi: miyaning va umuman organizmning total va iyerarxik rivojlanmaganligidir.

Totallik -avvalo barcha nerv psixik funksiyalarning quyidan hoshlab (motorika, sodda hissiyotlar) yuqoriga qarab, bilish jarayonlarining organik rivojlanmaganligida namoyon bo'ladi.

Oligofreniyada bilish faoliyatining rivojlanmaganligi mantiqiy fikrlashning sustligi, psixik jarayonlar sur'atining sekinlashganligi, idrokning yetishmasligi, motorika, diqqat, nutqning rivojlanmaganligi, hissiy doiraning, shaxsning shakllanmaganligi bilan bog'liq. Uning harakatini, o'rin almashinish jarayonini, kabul qilish motorikasini eslash qobiliyatini, diqqatini, nutqini, emotsional xolat shakllanmaganligini yuzaga keltiradi.

Mantiqiy fikrlashning rivojlanmaganligi avvalo umumlashtirish qobiliyatining zaifligi, har qanday hodisaning ma'nosini tushunishdagi qiyinchiliklardan kelib chiqadi. Ko'chma ma'noli so'zlarni tushunib yetish qobiliyati deyarli yo'q. Bilish faoliyatida mavhum bo'lmagan, aniq bog'lanishlar yetakchi bo'ladi. Predmet – amaliy fikrlash ham cheklangan xarakterga egadir. Predmetlar va borliqni taqqoslash faqat tashqi belgilar asosidagina amalga oshiriladi.

Bilish faoliyatining oliy shakllarining rivojlanmaganligi nutqning shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Nutqning rivojlanmaganligi darajasi ko'pincha intellektual nuqson darajasiga bog'liq bo'ladi. So'zlarning mazmunini tushunishda qiyinchiliklar kuzatiladi. Aniq sharoitga bog'liq bo'lmagan so'zlarni tushunmaydilar yoki qisman, qiyinchiliklar bilan tushunadilar. So'z boyligi ayniqsa, faol lug'at cheklangan, jumlar kambag'al bo'lib, bog'lovchi, aniqlovchilar kam ishlatiladi. Nutqning grammatik tuzilishi buzilgan. Talaffuzda kamchiliklar ko'p uchraydi. Biroq oligofreniyaning ba'zi formalarida, ayniqsa gidrotsefaliya bilan bog'langan formalarida murakkab nutqiy shtamplar uchraydi, bu shtamplar taqlid qilishga moyillik va mexanik xotiraning yaxshiligi natijasida kelib chiqadi.

Oligofreniyada rivojlanmay qolishning asosiy xususiyatlaridan biri - bu psixik jarayonlarning inertligidir. Fikrlash qobiliyatining su'radi sust bo'ladi. Bir ish faoliyatidan ikkinchisiga o'tish jarayoni qiyin kechadi. Ixtiyoriy diqqatning zaifligi xos bo'lib, bola tez chalg'iydi.

Xotiraning yetishmovchiligi elab qolishda ham, shuningdek, qayta eslashda ham namoyon bo'ladi. Yangi narsani eslab qolish qiyin kechib, bir necha marta takrorlashdan so'ng ham mushkul bo'ladi.

Oligofreniyada sezish a'zolarining birlamchi jarohatlanishi bo'lmasa ham, idrok qilish to'liq bo'lmay, atrofdagi haqiqatni yetarlicha aks ettira olmaydi.

Hissiy-irodaviy doiraning rivojlanmay qolishi ham oligofreniya uchun xosdir. Hisslarning bir xilligi va differensiyaning kamligi, kechinmalarning yo'qligi bilan yoki kambag'alligi, intilishning sustligi kuzatiladi. Hissiy reaksiyalar asosan bevosita ta'sirlagichlar asosida yuzaga keladi.

Hissiy doiraning rivojlanmay qolganligi psixik faollikning sustligi, atrofga bo'lgan qiziqishning yetarlicha bo'lmasligi tashabbusning, mustaqillikning yo'q bo'lishiga olib keladi. Shu bilan birga, affekt yoki moyillikni bosa olmaslik ko'pincha arzimagan sabablarga ko'ra impulsivlikni, affektiv reaksiyalarni (jahlning birdaniga va tez chiqishi, tajovuzkorlikni) yuzaga keltiradi.

Motorikaning rivojlanmay qolishi harakat doirasidagi birlamchi buzilishlar bo'lmaganida ham kuzatiladi. Bir xildagi, qo'pol, ritmsiz, beo'xshov harakatlar bilan bir qatorda, maqsadsiz, umumiy harakatlanishdagi bezovtaliklar ham namoyon bo'ladi.

Aqli zaif bolalar faoliyat darajasi avvalo intellektual nuqson darajasi hamda hissiy-irodaviy doiraning xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq. Oligofreniyaning yengil darajasida oddiy mehnat ko'nikmalariga egallab olishga qobiliyati mavjud bo'ladi. Oligofreniyaning og'ir darajalarida faoliyat xaqida faqat shartli ravishda gapirish mumkin bo'lib, bu instinktiv ehtiyojlarni qondirishda namoyon bo'lishi mumkin.

Oligofreniyaning ikkinchi muhim belgilaridan biri - bu psixik rivojlanmaganlikning *iyerarxligidir*. Bu oligofreniyaning murakkablashmaganligida har qanday teng sharoitda idrok, xotira, nutq, hissiy doira, motorikaning rivojlanmaganligi doimo tafakkurning yetishmovchiligiga ko'ra kamroq namoyon bo'lishida kuzatiladi. Oligofreniyaning yengil formalarida ko'pincha alohida psixik funksiyalarning saklanganligini haqida gapirish mumkin. Tafakkurning oliy formalarini rivojlanmaganligi esa oligofreniyaning asosiy belgisidir.

Bu qonuniyat har bir psixik funksiyaning tuzilishida ham aks etadi. Xullas, oligofreniyada idrokda, nutqda, xotirada, hissiy doirada va hatto motorikada doimo mavxumlashtirish va umumlashtirish funksiyasiga bog'liq daraja rivojlanmay qolgan, buzilgan bo'ladi.

Bu nutqning rivojlanmay qolganligida yaqqol ifodalanadi. Hatto grammatik qurilish saqlanib qolganida va yetarlicha lug'at boyligi mavjud bo'lganida ham (masalan, peshona qismi oligofreniyasida) nutqda umumlashtirish funksiyasi rivojlanmay qolgan bo'ladi.

Passiv diqqat faol, maqsadga yo'naltirilgan diqqatga qaraganda ancha saqlangan bo'ladi.

Mexanik xotira yaxshi bo'lsada, ammo doimo mazmunli, ma'noli xotiraning rivojlanmaganligi kuzatiladi. Predmetlarning tashqi belgilar xotirada yaxshiroq saqlanib qoladi. Ichki bog'lanish orqali elementlari umumlashgan hodisalarni eslab qolish va esga tushirish ancha murakkab bo'ladi.

Tafakkurga qaraganda birmuncha saqlanib qolgan idrokda idrok etilayotganlarni analiz va sintez qilish bilan bog'langan komponent buzilgan bo'ladi.

Hissiy –irodaviy doirada ancha murakkab bo'lgan hislarning rivojlanmay qolganligi kuzatiladi. Hissiy reaksiyalarning noadekvatligi ko'pincha muhimini ikkilamchi, ko'shimchadan ajratishda namoyon bo'ladi. Bilish faoliyatida qiziquvchanlik va intilish bilan belgilanadigan hislar (perejivaniya, kechinmalar) shakllanmagan yoki juda zaif bo'ladi. Ammo, shu vaqtning o'zida aqli zaiflikning yaqqol ifodalangan formalarida ham oddiy ehtiyojlar, aniq vaziyat bilan bog'liq hislar saqlangan bo'ladi, masalan, biror shaxlarga bo'lgan hamdardlik, xafa bo'lish, uyalish kabilar.

Oligofreniya tizimi

Oligofreniya etiologiyasining turli-tumanligi, uning klinik formalarining polimorfizmi genetika psixiatriya, defektologiya, psixologiya nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda uning klassifikatsiyasi variantlarini yuzaga kelishiga olib kelgan. Aqli zaiflikning namoyon bo'lish darajasiga ko'ra klassifikatsiyasi (tasnifi) yengil, o'rta, og'ir va chuqur) bilan tanishib chiqdik. Psixologik yondoshishidan kelib chiqqan ko'pgina chek el klassifikatsiyasi intellektual rivojlanmaganlik darajasi aqliy qobiliyatining ma'lum koeffitsentiga (IQ) asoslangan. Nuqsonning kelib chiqishi, tuzilishi, intellektning saqlangan zvenolarining e'tiborga olinmasligi bu usuldan foydalanib tashxis qilish va o'qitishning mos usullarini tanlashda qiyinchiliklar tug'diradi.

So'ngi vaqtlarda qator tabiiy fanlarning rivojlanishi natijasida oligofreniyaning etiologiyasi va patogenezi xaqidagi ma'lumotlar ko'payib, etiopatogenetik tamoyillar asosidagi oligofreniyaning klassifikatsiyasi katta o'rin egallab bormoqda. G.YE.Suxareva klassifikatsiyasi eng keng tarqalgan hisoblanadi. U tomonidan oligofreniyaning qo'yidagi formaları ajratib ko'rsatilgan:

1. Endogen tabiatli oligofreniya: a) daun kasalligi; b) xaqiqiy mikrosefaliya; v) moddalar almashinuvining tug'ma buzilishi asosidagi oligofreniya; g) teri va suyak buzilishlari bilan birgalikda kelgan oligofreniya.

2. Embrio va fetopatiyalar: a) ona homiladorlik vaqtida qizamiq bilan og'rish natijasidagi oligofreniya; b) boshqa viruslar natijasida oligofreniya (gripp, parotit, yuqumli gepatit); v) toksoplazmoz va listerioz natijasidagi oligofreniya; g) tug'ma sifilis asosidagi oligofreniya; d) ona organizmida zaxarlovchi omillar va gormonal

buzilishlar natijasidagi oligofreniya; d) chaqaloqning gemolitik kasalligi natijasidagi oligofreniya.

3. Tug'ilishi hamda 2 yoshgacha davridagi turli ta'sir natijasidagi oligofreniya: a) tug'ma jarohat va asfiksiya bilan bog'liq oligofreniya; b) ilk rivojlanish davrida bosh miyaga jarohat olish natijasidagi oligofreniya; v) ilk rivojlanish davrida meningit, meningoensefalit, ensefalit bilan og'irishi natijasidagi oligofreniya.

M.S.Pevzner tasnifida asosan intellektning buzilishiga tavsif berish bilan bir qatorda neyrodinamik, psixopatologik va boshqa buzilishlar differensiyalanib, ish qobiliyati va bilish faoliyatiga turlicha ta'sir eta oladigan boshqa buzilishlar ham ko'rsatib o'tilgan.

Psixologo-pedagogik korreksiya uslublarni differensiyalash maqsadida sistematik oligofreniyaga bunday yondoshish unumli bo'ldi.

M.S.Pevzner oligofreniyaning quyidagi asosiy formalarni ajratdi:

- 1) oligofreniyaning yengil formasi;
- 2) *neyrodinamik buzilishlar bilan murakkablashgan oligofreniya*;
- 3) psixopat xulq xususiyatiga ega bo'lgan oligofreniya;
- 4) turli analizatorlar buzilishi natijasidagi oligofreniya;
- 5) miyaning peshona qismidagi kamchiliklar natijasidagi oligofreniya. Quyidagi oligofreniyaning klinik shakllari asosan shu klassifikatsiyaga asoslangan.

Oligofreniyaning og'ir bo'lmagan shakli

Oligofreniyaning og'ir bo'lmagan shaklining klinik ko'rinishi ham statik, ham dinamikada yuqorida ko'rsatib o'tilgan turli darajadagi psixik va samotonevrologik cheklanishga ega. Bunda po'stloq analizatorining qo'pol bo'lmagan buzilishlari kuzatiladi.

Bu bolalar odatda muloyim, sokin, tarbiyali, xulqli bo'ladi. Ular qobiliyatiga mos ish bilan shug'ullanganlarida diqqatli, tashkiliy bo'ladilar. Ular oila a'zolariga, o'qituvchilariga, tengdoshlariga o'ta hog'langan bo'ladilar, odatda uy ishlariga, jon dili bilan yordam beradi. Maktabdagi yutuqlaridan quvonadi, kamchiliklaridan kuyunadi. Ular tortinish, uyalishni biladilar. Hissiy doiraning ma'lum darajada saqlanganligi, ularga sharoitni tushunishga atrof-muhitga moslashishga, yangi ko'nikmalar hosil qilishga yordam beradi.

Biroq shuni esdan chiqarmaslik kerakki, oligofreniyaning murakkab bo'lmagan darajalarida hissiy doiraning birmuncha saqlanib qolganligi va sodda vaziyatlarni e'tiborga olish, tushunish qobiliyati ko'pincha intellektual nuqsonni yashiradi. Natijada aqli zaiflik maktab yoshiga yetganda, umuta'lim maktabida ta'limdagi qiyinchiliklarda namoyon bo'ladi.

Yordamchi maktablarda yengil darjadagi murakkablashmagan aqli zaiflik tashxisi bo'lgan bolalar bilim va ko'nikmalarni bema'lol o'rgana oladilar.

Oligofreniyaning og'ir bo'lmagan formasida nevrologik buzilish, tana displaziyasi oligofreniya og'ir formasiga nisbatan kamroq ko'rinishga ega bo'ladi.

Neyrodinamik buzilishlar bilan murakkablashgan oligofreniya

Oligofreniyaning neyrodinamik buzilishlar bilan murakkablashgan shaklida intellektual rivojlanmaganlik psixomotor buzilishlar bilan (qo'zg'oluvchanlik yoki tormozlanuvchanlik) birgalikda keladi. Birinchi holatda (qo'zg'oluvchanlikda) intellektual faoliyat, ish kobilyat, psixik rivojlanish impulsivlik, diqqatsizlik, affektiv ko'rinishlar bilan birgalikda kechadi.

Ikkinchi ko'rinishda (tormozlanishda) intellektual rivojlanmaganlik harakatlardagi tormozlanuvchanlik, hissiy to'htalish bilan birgalikda keladi. Bu bolalarda ishlash kobilyatining susayishi serebrastenik buzilish bilan bog'liq bo'lib, tez charchash, bosh og'rig'i, vegetativ distoniya ko'rinishi, nevroz sifat xafachilik kuzatiladi.

Neyrodinamik buzilish oligofreniyaning turli etiologiyalarida kuzatilishi mumkin. Bu xolat ko'proq oligofreniyaning tug'ma jarohat va asfiksiya, bolalik vaqtida og'ir infeksiya bilan og'rikanlik shakllarida uchraydi. Bunda gap psixik jarayonning og'ir buzilishi, fikr tarqoqligi, umumiy psixik shu bilan birga motorikaning buzilishlarini bir-biri bilan uyg'unlashib kelganligi ustida bormoqda.

Psixopatiyaga o'xshash buzilishlar natijasidagi oligofreniya

Psixopat buzilishlar natijasidagi oligofreniyalarda psixik rivojlanmaganlik yaqqol ifodalangan affektiv buzilishlar bilan uyg'unlashib keladi. Moyilliklarning buzilishlari (insiy, yeb to'ymaslik, daydushga, o'g'rilik moyillik) kuzatiladi. Oligofreniyaning bu turi postnatal buzilishlar natijasida kelib chiqib meningoensefalitlar, meningitlar asoratlari bo'lishi mumkin.

Tutqanoq natijasidagi oligofreniya

Tutqanoq tutishi bilan murakkablashgan oligofreniyada aqli zaiflik bilan birga turli tutqanoq ko'rinishlari (qattiq yoki nisbatan yengil talvasalar, epileptik ekvivalentlar, absanstar) birga keladi. Oligofreniyaning bu shakl ko'rinishlari ko'pincha tug'ilish davridagi keyingi ilk rivojlanish vaqtidagi infeksiya va jarohatlar natijasida yuzaga kelgan miyadagi chandiqlar asoratidir. Biroq u genetik shartlar asosida tutqanoqqa bo'lgan moyillik ham bo'lishi mumkin.

Peshona funksiyasi buzilishi natijasidagi oligofreniya

Peshona funksiyalari buzilishi natijasidagi oligofreniyada bilish faoliyati maqsadga yo'nalishning keskin buzilishi bilan namoyon bo'ladi. Ba'zi bolalarda bo'shashgan, passiv, harakatda cheklanganlik, avtomatik itoatkorlik kuzatiladi. Boshqalarida impulsivlik, qo'zg'oluvchanlik, besabab, maqsadsiz harakatlar, kayfiyatning eyforiya ko'rinishda bo'lishi (doimo xursandlik), barcha ta'sirlarga diqqatning doimiy chalg'ishi xollari kuzatiladi.

Ma'nosiz o'ziga xos nutq, boshqalar gaplarini tushunmasdan, o'ylamasdan takrorlash xollari ham uchraydi.

Shaxsning qo'pol buzilishlari, uyalishning yo'qligi, o'ziga va vaziyatga baxo bera olishning yo'qligi, tanqidsizlik, qo'rkuv, arazlash xolatlarining yo'qligi kuzatiladi.

Analizatorlar buzilishi natijasidagi oligofreniya

Ma'lum analizatorlar buzilishi natijasidagi oligofreniyada miyaning umumiy rivojlanmaganligi bilan bir qatorda ma'lum bir zonalar buzilishi ham kuzatiladi. Bunda aqli zaiflik ko'rish, eshitish, nutq, tayanch-harakat v'zolaridagi buzilishi birgalikda keladi.

Nutq sistemasining og'ir buzilishi natijasidagi oligofreniyada nutqdagi kamchiliklar ko'pincha psixikaning birlamchi rivojlanmay maskirovka qiladi. Ko'rgazmali qurollarsiz o'tkazilgan nutq yo'nalishidagi topshiriqlar bolalarda katta kiyinchiliklar uyg'otadi, sodda so'zlarni to'g'ri yozishda, bu so'zlarni buzib talaffuz kilinishi, tovush-xarf taxlili jarayonidagi kiyinchiliklar fonematik idrokning rivojlanmaganligi eshitalishi bo'yicha o'xshash tovushlarni ajrata olmaslikda namoyon bo'ladi.

Oligofreniyada bosh miya motor zonasidagi kamchiliklar, intellektual kamchiliklari ko'pincha serebral falajlik ko'rinishlari bilan birgalikda keladi. Harakat analizatorlarida bo'lgan kamchiliklar intellektual nuqsonlardagi o'ziga xoslikni keltirib chiqarib, fazoni idrok etishda, sodda hisoblashga doir topshiriqlarni bajarishda qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

Psixik jaryonlarning buzilishlari ba'zi analizatorlardagi o'zgarish va kamchiliklar bilan uyg'unlashgan holdagi oligofreniyaning etiologiyasi turlichadir.

Bunga moddalar almashinuvi jarayonini buzilishlari bilan bog'liq genetik shakllari, xomilalik davridagi buzilishlar, masalan (rezus omillar), tug'ilishdagi va ilk rivojlanish davridagi jarohatlar kiradi.

DEMENSIYA

Organik demensiya

Organik demensiyaning etiologiyasi oligofreniyaning etiologiyasiga qisman o'xshash bo'ldi. Organik demensiyaning keltirib chiqaruvchi sabablariga bosh miyaning yuqumli, travmatik, intoksikatsiyali jarohatlanishi, markaziy nerv tizimining degenerativ kasalliklari, moddalar almashinuvining buzilishlari kiradi. Demensiyaning patogenezi va klinik namoyon bo'lishi xususiyatlarini aniqlaydigan tafovut sayabiy ta'sir qilish vaqti bilan bog'liqdır. Organik demensiya ko'pincha 1,5-2 yoshdan so'ng, ya'ni miya tuzilmalarining ko'pgina qismi shakllanib bo'lgan vaqtda bosh miyaning jarohatlanishidan kelib chiqadi. Shuning uchun patogen agent

miya tuzilmalarining keyingi shakllanishiga to'sqinlik qiladigan omil bo'lib qolmasdan, balki ushbu tuzilma va unga bog'liq funksiyalarni ham jaroxatlaydi.

Miyaning organik jarohatlanishining asoratlari natijasida (infeksiyalar, intoksikatsiyalar, travmalar) kelib chiqqan rezidual demensiyaning hamda bosh miyada yuz berayotgan organik jarayonlarga (yallig'lanish, degenerativ, atrofik, almashinuv nuqsonlari) ajratadilar. Bosh miyada yuz berayotgan organik jarayonlarga bog'liq demensiyada kasallik uchayib psixik deqadatsiyaga olib keladi, avvalgi egallangan malaka va bilimlar yo'qolib boradi.

Organik demensiyaning klinik-psixologik ko'rinishida uni oligofreniyadan farqlaydigan bir qator xususiyatlar mavjud.

Bunda eng avvalo intellektual nuqsonning o'zgacha tuzilishidir. Organik demensiya uchun oligofrenik aqli zaiflikning asosiy belgilarining, ya'ni totallik va rivojlanmay qolishning iyerarxligi xos emasligidir. Demensiya uchun intellektual nuqsonlarning parsialligi xarakterlidir. Jarohatning lokalizatsiyasiga bog'liq bir intellektual funksiyalar ko'proq buzilishi, boshqalari esa nisbatan saqlanib qolishi mumkin. Masalan, travmatik demensiya uchun xotiraning buzilishi; nerv tizimining infeksiyali jarohatlanishiga bog'liq demensiyaga diqqatning qo'pol buzilishlari xosdir. Oligofreniya uchun xos bo'lgan rivojlanmay qolishning iyerarxligi shunda namoyon bo'ladiki, bunda ko'pincha tafakkur umumiy buzilishi emas, balki alohida intellektual funksiyalar, psixik jarayonlarning sur'ati va podvijnost nuqsonlari yaqqol ifodalangan bo'ladi. Masalan, ixtiyoriy xotira, faol diqqatning qo'pol buzilishlari, doimo tashqi ta'sirlarga chalg'ish ko'p namoyon bo'ladi. Ko'pincha oliy po'stloq funktsiyalarining lokal nuqsonlari; ko'ruv - fazoviy sintezning buzilishlari, akustik agnoziya hodisalari kuzatiladi. Ko'pincha nuqsonlarning lokal xarakterdaligi organik demensiyada va nutq buzilishlariga ham xosdir (motor, sensomotor alaliya va afaziya), oligofreniyada esa nutqning rivojlanmay qolishi asosan uning kambag'alligi, so'z boyligining kamligi, aggramatizmlar, tovushlar talaffuzining buzilishlarida namoyon bo'ladi. Qoidaga binoan, demensiyada oligofreniyaga qaraganda neyrodinamik buzilishlar ko'p namoyon bo'ladi: bular tafakkurning keskin sekinligi, perseveratsiyaga moyillikda ko'rinadi. Umumlashtirishning yetarli darajada emasligi doimo kuzatiladi, ammo yuqorida ko'rsatilgan alohida intellektual funksiyalar ko'proq buzilgan bo'ladi. Tafakkurning nuqsonlari faqatgina umumlashtirish funksiyasining zaifligiga emas, balki fikrlarning maqsadga yo'naltirilmaganligi, ketma-ket emasligi yoki istiklarning bo'sh, passivligiga bog'liqdir.

Agar oligofreniyada ensefalopatik (serebrastenik, epileptik, psixopat shakldagi, apatiko-dinamik) buzilishlar faqatgina murakkab formalarida kuzatilsa, demensiya uchun esa psixomotor qo'zg'oluvchanlik, impulsivlik, harakat stereotiplari bilan ifodalangan psixik zaiflashish yoki aksincha, apatiya, adinamiya xarakterlidir.

Demensiyada oligofreniyaga qaraganda epilepsiya formasidagi buzilishlar; umumiy va fokal tutqanoqlar, chatak, talvasasiz paroksizmlar ko'p kuzatiladi. Demensiyada namoyon bo'lishida ancha og'ir ko'rinishdagi moyilliklar mavjud bo'lgan psixopatlik kabi buzilishlar ham ko'p uchraydi. Affektiv buzilishlar; harakatlar qo'zg'oluvchanligidagi eyforiya, ko'p gapirish, jinnilik qilish yoki gumonsiral bilan disforiya, agressiyaga (tajovuzkorlikka), jahldorlikka moyilliklar kuzatiladi.

Organik demensiyadagi asosiy nuqsonlar – shaxsning o'zgarishi, tanqidiylikning buzilishidir. Faqatgina ayrim bolalargina o'zlarining nuqsonlarini sezadilar. Ko'pchilik bolalar o'z nuqsonini anglamaydilar. Ular beg'am yoki apatik bo'ladilar, mashg'ulotlarga qiziqmaydilar, baxolarga befarq qaraydilar, kelajakka reja tuzmaydilar. O'z shaxsiga emas, balki atrofdagilarga ham tanqidiy bo'lmaslik xos bo'ladi. Ko'pincha bemor sodda real (haqiqiy) vaziyatni ham to'g'ri baholay olishga qodir bo'lmaydi.

Maqsadga intilish, tanqidiylikning yo'qligi, shuningdek yaqqol ifodalangan neyrodinamik va ensefalopatik buzilishlar faoliyat nuqsonlarini chuqurlashtiradi va ular intellektning payayishiga qaraganda qo'pol xarakter kasb etadi. Ta'limdagi samaralilik, sharoit va o'z imkoniyatlariga mos harakat qilish qobiliyatlari hatto yaqqol ifodalangan intellektual rivojlanmay qolganlik kuzatilmaganda ham ancha pasaygan bo'ladi.

Jismoniy jihatdan bemorlarda oligofreniya uchun xos bo'lgan (agarda genetik jihatdan kuchayib ketayotgan kasalliklar bo'lmagan hollarda) gavda tuzilishi va kalla suyagining displaziyasi, turli sistemalar rivojlanishidagi buzilishlar kuzatilmaydi. Ko'p hollarda organik demensiyani tashxis qilishda anamnestic ma'lumotlar muhim ahamiyatga ega: bolaning dastlabki va o'z vaqtida to'g'ri rivojlanishi, serebral jarohatlanish simptomlari bilan birga keladigan miya travmasi yoki infeksiyasi mavjudligi, bolaning bilim, ko'nikma, malakalarining yo'qolib borishi, faollik va tashabbusning pasayishi va hk. Nevrologik va ensefalopatik buzilishlarning kechroq qo'shilishi ham demensiyaga xos bo'ladi.

Epileptik demensiya

Talvasali tutqanoq bilan birgalikda kelagan har qanday aqli qoloqlikni epileptik aqli zaiflik deb ko'rsatib bo'lmaydi. Epileptik demensiya (epileptik aqli zaiflik) faqatgina epileptik kasallikda – miyanini genetik orttirilgan, ko'pincha esa tug'ma organik kasalligida kuzatilib uning asosiy simptomlari (belgilari) epileptik tutqanoqlar (changaklar, talvasalar); tafakkurning o'ziga xos xususiyatlari (yoki aqli zaiflik tuzilishining o'ziga xosligida), hssiy-irodaviy doiraning o'ziga xos xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Epileptik aqli qoloqlik organik demensiyaning variantini hisoblanadi va shuning uchun ko'p jihatdan unga o'xshaydi, ammo bir qator belgilari bilan farqlanadi. Masalan, epileptik aqli qoloqlikda intellektual nuqson tuzilishida tafakkurning

(fikrlashning) qiyinligi ustun turadi. Epileptik demensiya uchun nutqning, o'qish, yozish va hisoblash va esga tushirish jarayonlarining keskin sekinlashishi xosdir. Epileptik demensiyada psixik ko'chishning (pereklyuchayemost) sekinligi, sustligi, haddan tashqari detallashtirish va pedantlik, asosiylarini ajrata olmay e'tiborga molik bo'lmaganlarida o'ralashib qolishga moyillik xarakterlidir. Hissiy-irodaviy doiradagi o'zgarishlar ham diqqatni o'ziga tortadi. Kayfiyatning umumiy fonida xo'mrayganlik, qovoni soliqlik ustun bo'ladi. Kayfiyatning sababsiz o'zgarishlari disforiya xarakteriga ega bo'ladi. Gazablanish, achchig'lanish kabi affektlari kuzatiladi.

Nasliy xarakterdagi epileptik kasalliklarda bi polyar affektlar, ya'ni kek (gina) saqlash, o'ch olishlar xiralik shilqimlik bilan yoqish, ko'nglini olish, ekzaltatsiyaga moyillik bilan birgalikda kelishi kuzatiladi. Tez-tez va keng yoyilgan epileptik tutqanoqlar intellektual rivojlanishga juda salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shizofreniyaning klinik-psixologik tuzilishda turli asosiy (salbiy) va qo'shimcha (produktiv) belgilar ajratiladi.

Salbiy (negativ) belgilarga quyidagilar kiritiladi:

1) autizm – haqiqat (reallik) bilan aloqani zaiflashuvi, tashqi dunyodan ajralib olish, odamovilik, atrofdagilar bilan aloqa qilish ehtiyojining yo'qligi, fantaziyalar, autizimli o'yinlar va qiziqishlar dunyosini afzal ko'rish;

2) hissiy o'zgarishlar – hissiy reaksiyalarning mos emasligi, yaqinlari bilan hissiy bog'lanishning zaiflashuvi, hslar va kechinmalarning yorqinligi va ravshanligi pasayadi;

3) tafakkurni (fikrlashning) huzilishlari – avval uning paradoksalligi (sog'lom fikrga qarama-qarshi bo'lgan o'ziga xos fikrlash), simvolliligi keyinchalik mulohazalarning zaiflashuviga olib keladigan rizonerlikka moyillik, intellektual samarasizlik.

Ushbu asosiy belgilarning ifodalanish darajasi shizofrenik nuqsonning asosiy og'irligini belgilab (aniqlab) beradi.

Shizofreniyadagi affektiv, gallyusinator, alahlash, nevrozga o'xshash, harakatli (katatonik) sindromlar, ongning buzilishlari kasallikni kechishining o'tkirligini aks ettiradi.

1.6. Aqli zaiflikni o'xshash holatlardan farqlash

Rivojlanishida muammolari bo'lgan, rivojlanishi orqada qolgan bolalarni o'rganish ular orasida aqli zaiflikka xos bo'lgan ba'zi tomonlar mavjudligini ko'rsatadi. Bunday bolalar aqli zaiflarga o'xshasa ham, haqiqatan bunday bo'lmaydi.

Aqli zaiflikning mohiyatini tushunish ham ilmiy, ham amaliy jihatdan muhim bo'lib ushbu holatni to'g'ri tashxis qilishga yordam beradi va yordamchi maktablarni komplektlashdagi xatolarni oldini oladi. «Aqli zaiflik» oddiygina qohiliyatlarni pasayishi, aqlning kamligi emas, bu shaxsning barcha tomonlarining sifatini

o'zgarishidir. Bolada aqli zaiflikda asosan intellekt buziladi, shu bilan birga hssiy, irodaviy doirasida, xulqida sezilarli nuqsonlar, buzilishlar kuzatiladi. Pedagogikaning asosiy masalasi aqli zaiflikni u bilan ba'zi umumiy tomonlari bo'lgan, ammo undan keskin farq qiladigan holatlardan ajratishdir.

Aqli zaiflik bilan chalkashtirilib yuboriladigan holatlarning barchasida biz aqli zaiflik xarakterlanadigan o'ziga xos tomonlarni hammasini topa olmaymiz. Aqli zaiflikka o'xshash holatlar ko'pincha markaziy nerv sistemasidagi o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Bu o'zgarishlar alohida nerv-psixik sistemasining rivojlanishi va faoliyatiga, shuningdek bir butun organizmning holati va rivojlanishiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Aqli zaiflikka o'xshashlikka olib keladigan holatlarning sababi turlichadir. Markaziy nerv sistemasining buzilishlarining og'irligi va lokalizatsiyasi bo'yicha ham turlicha bo'lishi mumkin. Sinchiklab tahlil kilinganda albatta intellektning buzilish chuqurligini yo'qligini, yoki ushbu nuqsonning turg'un emasligini yoki markaziy nerv sistemasining organik jarohatlanmaganligi aniqlanadi.

Shunday belgilarning mavjudligi yoki mavjud emasligi aqli zaiflikni diagnostika qilishda mezon bo'lib xizmat qilishi lozim. Yordamchi maktablarni komplektlashda aqli zaiflikni unga o'xshash holatlardan ajratish bilan baholangan xuddi shu masalalar eng ko'p qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Maktab yoshidagi bolaning intellekti meyordaligini shubhaga olishning sababi bo'lib uning ta'lim jarayonida o'zlashtirmasligi xizmat qiladi.

O'zlashtirmaslikni aqli zaiflik bilan o'xshatmoq, chalkashtirish ko'pol nazariy va amaliy xatodir.

O'zlashtirmaslikning eng ko'p tarqalgan sababi bolaning maktab ta'limiga tayyor emasligi, bolada o'quv faoliyati zaminlari va malakalarining shakllanmaganligidir. Bolalar talablarga bo'ysunishga o'rganmaganlar, ishini oxiriga yetkazishni, topshiriqlarni bajarishda diqqat qilishni bilmaydilar, ishda maqsadga yo'nala olmaydilar. O'zlashtirmasliklarning sabablariga shuningdek, maktabi o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etilishdagi turli kamchiliklar (didaktik tamoyillarning buzilishi, darsning metodik jihatdan mukammal emasligi, o'qituvchining pedagogik malakasini pastligi, bolaning h.k.lar), bolaning oiladagi yashash sharoitining yaxshi emasligi (ota-onalar tomonidan bolaning o'qishini nazorat qilinmasligi, yrdam berilmasligi, kun tartibiga rioya qilmaslik, oiladagi mojaroli vaxiyat) ham kiradi.

O'z vaqtida va to'g'ri, mallaqali yordam ko'rsatilganda bu bolalar asta-sekin o'z tengdoshlariga yetib oladilar va o'zlashtiruvchi o'quvchilar orasiga qo'shiladilar. Ammo, ba'zan bunday bolalar yordamchi maktabga yuboriladi.

Bolalarda aqli zaiflikka o'xshash holatlar ko'pincha markaziy nerv tizimidagi o'zgarishlar natijasida kelib chiqadi. Bunday o'zgarishlar bolalarning alohida nerv-psixik tizimining rivojlanishi va faoliyatiga, shuningdek butun organizmning holati va rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Aqli zaiflikka o'xshash holatlarni keltirib chiqaradigan sabablar turlicha bo'lishi mumkin.

Aqli zaiflikka o'xshash ba'zi holatlarni ko'rib chiqamiz.

Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar

Tashxis ko'z bilan qaraganda eng og'ir hisoblangan bolalar bu psixik rivojlanishi orqada qolgan bolalardir, ular ham o'qishning birinchi yillaridayoq o'qishdan orqada qolishadi. Kelib chiqishi (serebral, konstitusional, somatogen, psixogen) va bola tanasiga ta'sir etish vaqtiga qarab kamchiliklarni turli ko'rinishlari mavjud.

Bolaning xromosomalari buzilishlarida, onaning qomida bo'lgan paytda nuqson olganda, tug'ilish vaqtidagi jaroxat oqibatida kelib chiqqan serebral zaifliklar hammasidan ko'p uchraydi va aqliy zaiflikdan ajratish qiyin kechadi.

V.I.Lubovskiy, K.S.Lebedinskiy, M.S.Pevzner, N.A.Sipina va boshqalarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, bolaning psixik rivojlanishi orqada qolishning tarkibida ayrim psixik jarayonlar shikast ko'rgan yoki zaiflashganligi, psixik funksiyalar shakllanishi bir meyorda kechmaganligi o'z o'rniga ega. Psixik rivojlanishi orqada qolgan bolalar psixik jarayoni va o'qitish imkoniyatlarini o'rganishda ularning bilim olish, shaxsiy, ta'sirchan-idrokiy soxalarda va o'zini tutishda bir qator maxsus o'ziga xos xususiyatlar aniqlandi: tez charchab qolishi (natijasi-ish qobiliyati pasayadi), ta'sirlanish yetilmaganligi, idroki sustligi, psixopatga o'xshab o'zini tutishi, umumiy atrof qarashining zahirasi cheklangan, lug'at kam, eshitish orqali taxlil qilishi qiyin, aqliy o'ylash faoliyati shakllanmagan. O'yin faoliyati ham to'liq rivojlanmagan. Idrok qilish imkoni sekinlashgan. Fikrlashda so'z-mantiqiy amaliyotlar yetarli darajada emas. Vazifa ko'rsatilib taqdim etilsa, uning bajarilishi onsonlashadi. Psixologo-pedagogik tekshirish davomida fikrlash rivojlanishini baxolash uchun bolaning ish natijalarini ma'lumotlar bilan solishtirish kerak.

Bunday bolalarda xotiraning barcha ko'rinishlari shikastlangan, eslab qolish uchun yordamchi vositalardan foydalanish ko'nikmasi mavjud emas. Sensor ma'lumotlarni qabul qilish va qayta ishlash uchun ko'proq vaqt kerak bo'ladi; diqqati tarqalgan.

Bundan tashqari, ayniqsa faoliyat ko'rsatish jarayonida ifoda topuvchi o'zini nazorat qilish ko'nikmasi pastligi ta'qidlanadi. Maktabga borish boshlangandan so'ng bunday bolalarda, odatda, asosiy fikrlash qobiliyatlari shakllanmagan – taxlil, sintez, o'xshatish, umumlashtirish, ular misol mazmunini tushunmaydilar, uning shartlariga muvofiq ish tutmaydilar, yechimini topish yo'llarini rejalashtirmaydilar. Lekin aqli zaif bolalardan farqliroq ularni o'qitish onsonroq, ular yordamdan yaxshiroq foydalanadi va ko'rsatib berilgan yechim usulini shunga o'xshash misollarni

yechishda ishlatadi. Buni hisobga olib, differensial tashxis davomida bolalarni tekshirish eksperiment tariqasida o'tkazilishi kerak.

O'qish, yozish, sanashlarni tekshirish davomida psixik rivojlanishi orqada qolgan bolalarda ko'pincha aqli zaif bolalarda uchraydigan xatolar aniqlansa ham, ammo sifat jihatdan faqlanadi. Psixik rivojlanishi orqada qolgan bolalar o'qish texnikasi sust bo'lsada, ular o'qib chiqqanlarini tushunishga harakat qilib, kerak bo'lsada qayta o'qib chiqadilar. Aqli zaif bolalarda tushunishga xoxish yo'q. Shuning uchun ularning hikoyasi mantiqsiz va ketma-ketliksiz bo'lishi mumkin. Ularning xusni-xatlarida yozuv ko'nikmalarini egalay olmaslik, palapartishlilik va h.q.lar kuzatiladi, bu mutaxassislarni fikricha fazoviy idrok, motorikani rivojlanmagnligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. RRS bolalarda so'zlarni tovushli analiz qilishda qiyinchiliklar kuzatiladi. Aqli zaif bolalarda esa ushbu nuqsonlar qo'polroq ifodalangan.

Matematik bilimlarni tekshirishda sonni tuzilishini o'rganishlarida qiyinchiliklar kuzatiladi, o'nlikdan o'tib hisoblash, vazifa savollarini bilvosita bajarish va h.q., lekin avval aytilganidek, aqli zaif bolalarga nisbatan ularga yordam berish samarali hisoblanadi.

Psixik rivojlanishi orqada qolgan bolalarni ba'zi o'ziga xos xususiyatlari tibbiy pedagogik komissiyaga yo'naltiriladi.

Aqli zaiflik bilan o'xshash tomonlari – bu analizator ishidagi nuqsonlardir, ular bolalarning maktab sharoitida ta'lim olishida o'zlashtira olmasliklari bilim olish faoliyatida qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shuning uchun ushbu nuqsonlarni aqli zaiflardan ajratish dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Infantilizm turidagi psixik jismoniy rivojlanishi sustlashgan bolalar

Psixik va jismoniy rivojlanishning vaqtinchalik sustlashishi bola organizmiga turli salbiy zararlar ta'siri natijasida yuzaga keladi. Ularga, masalan, xromosomalarning buzilishlari, homilalik davrida markaziy nerv tizimining marohtlanishlari, endokrin yetishmovchiliklar, asfiksiya yoki tug'ilishdagi yengil jarohatlar, nurlanish va h.k.lar kiradi.

Ko'rsatib o'tilgan sabablar umumiy holsizlanishga, organizmning zaiflashuvi va rivojlanish sur'atining bo'zilishiga olib keladi.

Bunday bolalarda jismoniy va psixik rivojlanishning sustlashishi kuzatiladi. Infantil bolalar odatda bo'yi past, gavda tuzilishi to'g'ri bo'ladilar, bolalarning ko'pchiligida jinsiy tizimning rivojlanmay qolishi jinsiy yetilishning orqada qolishi va ikkilamchi jinsiy belgilarning kech rivojlanishiga olib keladi.

Infantil bolalar tengdoshlaridan psixik rivojlanishda orqada qoladilar. Qiziqishlari doirasi o'yin faoliyat bilan chegaralanadi. O'yin jarayonida ular o'ziga-

o'zi xizmat qilish malikalarini o'zlashtiradilar, ammo undan kam foydalanadilar. Mustaqil o'yin mazmunli, qiziqarli bo'lib ko'p vaqt davom etishi mumkin.

Infantil bolalarning lug'at zahراسi boy; ular hikoya, ertak va h.k.larning ma'nosini, mazmunini tushuna oladilar. Yordamdan yaxshi foydalana oladilar. Suhbat jarayonida va topishiriqlarni bajarishda avvalgi tajribalarini qo'llay olish ko'nikmasiga ega bo'ladilar.

Infantil bolalar uchun xulqning murakkab shakllarining rivojlanmay qolganligi xosdir. Ularda faoliyatning barcha turlarining faolligi funksional pasaygan bo'ladi.

Maktabda o'qishda bunday bolalar katta qiyinchiliklarga duch keladilar, zarur vaqtda faol ravishda ishlay olmaydilar, tez toliqib, chalg'aydilar. Shuning uchun ular maktabdagi malaka va bilimlarni qiyinchilik bilan o'zlashtiradilar.

Aqli zaiflardan farqli infantil bolalar faol faoliyat davrida diqqatlarini jamlay oladilar (odatda qisqa vaqt oralig'ida) va aqliy imkoniyatlarini namoyon etadilar. Ammo psixik faoliyatdagi buzilishlar natijasida o'zlashtirmovchi o'quvchilar orasiga qo'shilib qoladilar.

Maxsus davolish (umummustahkamlovchi terapiya, simptomatik davolov, suv muolajalari, gimnastika va boshqalar), bola imkoniyatlarini e'tiborga olgan holda o'qitish (yengillashtirilgan kun ratibi, yakka holdagi pedagogik yordam va h.k.), uyda yaxshi sharoit yaratish bunday bolalarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Astenik holatdagi bolalar

Bolalarda astenik holat somatik va yuqumli kasalliklar, jarohatlanishlardan so'ng yuzaga keladi.

Astenik holat uchun kasallikning xarakteri va bola organizmining himoya xususiyatlariga bog'liq markaziy nerv tizimining salbiy ta'sirlarga bo'lgan turli reaksiyalari xosdir. Salbiy ta'sirlarga reaksiya qisqa vaqt davom etishi mumkin. Alohida hollarda uzoqroq va og'ir davom etadigan nerv-psixik zaiflashuv ko'rinishidagi, qon va limfa aylanishidagi o'zgarishlar namoyon bo'ladi.

Kasallikdan so'ng markaziy nerv tizimining yengil jarohatlanish hollarida bolalar ta'lim olishda o'z tengdoshlaridan vaqtinchalik orqada qoladilar. Og'irroq hollarda esa ularni sinfda qoldiriladi, ba'zan esa yordamchi maktabga o'tkazish masalasi ko'riladi.

Astenik bolalarda tez nerv darmonsizligi, faol diqqatning zaifligi va tarqoqligi, ish kuni davomida faoliyat samaraliligining bir xil bo'lmasligi, ish qobiliyati, xotiraning pasayishi (sodda masala, misollarning va h.k.larning shartlarini eslab qololmaydilar) kuzatiladi. Yozuvda harflarni tashlab ketish, so'zni oxirigicha yozmaslik, harflarni almashtirish va boshqa xatolar kuzatiladi. Toliqish holatda xatolar soni ko'payadi, xarg'inlik kuzatilib mashg'ulotlarga qiziqish yo'qoladi.

Astenik bolalarda ko'pincha qizarib ketish, oqarib ketish, ko'p terlash (ayniqsa kaftlaming) kabi vegetativ reaksiyalar, uyqu va shitahaning buzilishi, bosh og'rig'i va boshqa o'zgarishlar kuzatiladi.

Astenik bolalarda yorug'lik va tovusi ta'sirlagichlarga sezgirlik kuchaygan bo'ladi. Bu bolalarda kayfiyatning o'zgarib turishi, yig'loqlik va arazchanlik ko'zatiladi. Ba'zilariga beriluvchanlik, apatiya xos bo'ladi.

Astenik bolalar oligofreniyaga qaraganda ancha yuqori aqliy faoliyatga qobiliyatli bo'ladilar.

Ammo differensial tashxis qilish ko'pincha qiyin bo'ladi. Shuning uchun astenik bolaning haqiqiy imkoniyatlarini aniqlashga ancha ko'p vaqt sarflanadi.

Bunday bolalarni somatik zaiflashgan bolalar uchun maxsus sanatoriy (oromgox) larga yuborish ma'qul. Bundan tashqari, ambulator sharoitda kompleks davolashni (qat'iy o'rnatilgan kun tartibi, sport bilan shug'ullanish, suv muolamalari, badantarbiya, fizioterapiya va dori-darmon bilan davolash) o'tkazish mumkin.

Qulay, avaylash sharoitidagi ta'limda va zarur bo'lgan davolov ishlari borilganda astenik bolalar asta-sekin chiniqib boradilar va jismoniy jihatdan rivojlanadilar. Miyaning funksional faolligini oshirishga yordam beradigan sharoit yaratilganda qisman kompensatsiya yuzaga keladi, natijada bola umumta'lim maktabida o'qishi mumkin.

Psixopat xulqidagi bolalar

Psixopatiyaga o'xshash xulq-bolalar yoshida ko'p kuzatilib, psixopatiyaga kiradi.

Psixopatiyada asosiy simptokompleksi hali aniqlanmagan, ammo ko'pgina mualliflar uni hissiy-irodaviy doiraning rivojlanishidagi nuqsonlar (buzilishlarga) bilan bog'laydilar. Bunday buzilishlar bolaning shaxsi, xulqi va xarakterida aks etadi. Xulq buzilishlari bolalarni ta'lim olishini qiyinlashtiradi, ko'pincha bolalar umumta'lim maktablarida o'zlashtirmovchi bolalar safiga qo'shilib qoladilar.

Psixopatiyalarning sabablari turlicha bo'lib, ularga genetik (nasliy) o'tish, miya infeksiyalari, intoksikatsiyalar (zaharlanishlar), og'ir tug'ma jarohatlar va h.k.lar kiradi. Psixopatiyani ijtimoiy muhtdagi og'ir sharoit ham keltirib chiqarishi mumkin.

Psixopatiyaga o'xshash xulqning klinik ko'rinishlari ham xilma-xil. Bunday bolalar uchun qo'zg'oluvchanlik, psixomotor behalovatlik xosdir. Ular ko'pincha arzimagan sabab bilan asabiylashib, qizishib ketadilar, ha'zan tajovuzkor bo'ladilar. Kayfiyatlar tez o'zgarib turadi. Ish qobiliyatlari past bo'ladi, ularning diqqati tarqoq bo'lib, topshiriqlarini bajarishdagi qiyinchiliklarni yenga olmaydilar. Boshlab qo'yilgan ishni ko'pincha tashlab quydilar, tez toliqadilar. Bunday bolalar orasida qo'rqqoq, o'zini himoya qila olmaydigan bolalar ham uchraydi.

Psixopat xulqiga ega bo'lgan bolalarni maxsus psixonevrologik sanatoriylarga yuborish maqsadga muvofiqdir. Ustaxonalarda mehnat bilan davolash bolalarni tinchlantiradi, ularning aqliy faoliyatini tashkil etadi.

Xulqning patologik ko'rinishlari bilan birgalikda aqli zaiflik ham aniqlangan holatlarda bolalarni yordamchi maktabga yuborish zarur.

Psixopat holat zo'raygan, yaqqol ifodalangan mojaroli vaziyatlar yuzaga kelgan hollarda bolalarni kasalxonalariga yuborish lozim.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar

Bolalarda eshitish nuqsonlari turli darajada bo'ladi. Eshitishning u yoki bu darajada bo'zilib bolaning aqliy faoliyatiga, nutqining shakllanishiga salbiy ta'sir etadi.

Eshitish nuqsonlarini keltirib chiqaradigan sabablar turlichadir. Ularga nasliy omillarni, homilalik va tug'ilgandan so'ng ilk rivojlanish davridagi salbiy ta'sirlar kiradi. Eshitishning erta buzilishiga bog'liq nutq funksiyasining shakllanishi ham buziladi. Bu bolaning psixik rivojlanishini chegaralaydi, keyinchalik umumta'lim maktablarida ta'lim olishiga to'sqinlik qiladi.

Aqli zaif bolalarni intellekti meyoridagi kar bolalardan ajratish oson. Aqli zaif bolalarni zaif eshituvchilardan ajratish murakkabroq.

Zaif eshituvchi bolalar so'z boyligi va tushunchalari kam, nutqi aggramatik bo'ladi. Ammo ular yangi so'zlarni, tushunchalarni tez idroq etib va ularni nutqda qo'llay oladilar. Ularning nutqi o'ziga xos bo'ladi. Ko'pincha tovushlarni almashtirish (ayniqsa jarangli va jarangsiz tovushlarni va h.k.) kuzatiladi. Nutqning tushunarsizligi asosan tovushlarni buzib talaffuz etish, qo'shimchalarni tashlab ketishga bog'liqdir.

Og'zaki nutq nuqsonlari yozma nutqda ham aks etadi (so'zlarni oxirigacha yozmaslik, harflarni tashlab ketish, gaplar tuzilishini buzilishi). Umumta'lim maktablari sharoitida bunday bolalar o'zlashtirmovchi o'quvchilar safiga qo'shib qoladilar.

Maxsus mashg'ulotlar o'tilmagan zaif eshituvchi bolalar oddiy holatlarda ojiz, nochor bo'lib qoladilar, aqli zaif bolalarga o'xshaydilar. Ammo zaif eshituvchi bolaga yaxshi eshitish talab etilmaydigan mantiqiy xarakterdagi topshiriqlar berilganda (klassifikatsiya, rasmlarning sabab-oxibat bog'lanishlarini e'tiborga olib taxlash) ular topshiriqni to'g'ri va tez bajara oladilar.

Analizatorlaridagi nuqsonlar natijasida kelib chiqqan holatni aqli zaiflikdan ajratishda rivojlanishdan orqada qolishda nima asosiy va birlamchi nuqson nimaligini aniqlash lozim: aqli zaiflik asosiy va birlamchi bo'lib eshitishning, ko'rinishning pasayishi bilan birgalikda kelganli yoki rivojlanishning orqada qolishi analizatorlar buzilishi natijasida yuzaga keldimi? Shunga bog'liq ravishda bola ta'lim olishi lozim bo'lgan maktab turi haqidagi masala hal qilinadi.

Nutqi rivojlanmay qolgan bolalar

Nutqning rivojlanmay qolishi uning sensor yoki motor tomonlarining buzilishlaridan kelib chiqadi. Ko'pincha ikkala funksiya ham buzilgan bo'ladi.

Nutqning rivojlanmay qolishi sabablariga homilalik davridagi turli salbiy ta'sirlar, tug'ilish jarohatlari va asfiksiya bola tug'ilganidan so'ng nutq markazlarining jarohatlanishlari kiradi.

Motor alaliyada faol lug'at mustaqil ravishda shakllanmaydi yoki juda sekin shakllanadi. Alalik bolalar faol nutqdan foydalanish zarur bo'lmagan topshiriqlarni bajonidil bajaradilar. Bunday bolalar rivojlanishdan sezilarli, ravishda orqada qoladilar. Ularning tushunchalari va tasavvurlari chegaralangan bo'ladi.

Ba'zi bolalarda aqliy rivojlanishning sustlashishi yaqqol ifodalangan nutq nuqsonlari bilan birgalikda keladi.

Logopedik mashg'ulotlar natijasida alalik bolalarning nutqi rivojlana boshlaydi. Ammo lug'ati, ayniqsa faol lug'at sekinlik bilan ko'payadi. Nutqda aggramatizmlar kuzatila boshlaydi. Keyinchalik ta'limda muammolar, qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Nutqida sensor buzilishlar ustun bo'lgan bolalarni tashxis qilish juda murakkab. Bunday bolalar nutqni tushunmaydilar. Natijada nutqiy aloqa qiyinlashadi bu esa o'z navbatida bolaning aqliy rivojlanishiga salbiy ta'sir etadi.

Mutaxassis bilan uzoq vaqt davom etgan mashg'ulotlardan so'ng bolalarda nutqqa reaksiya, keyin esa mustaqil talaffuz qilishga intilishlar paydo bo'ladi. Dastlabki mashg'ulotlarda bolalar nutqi alohida tovush biriqlmalaridan, ba'zan qisqa so'zlardan iborat bo'ladi. Lug'at sekinlik bilan kengayadi.

Tashxis qilishdagi qiyinchiliklar xarakteri sababli ba'zan nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar aqli zaif bolalarga almashtirib yuboriladi.

Nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirishda ko'rgazmali qurollar maksimal darajada foydalanish juda muhim. Ularga bajarishda boladan faol nutq talab etilmaydigan topshiriqlarni tavsiya etish lozim. Shu tarzda bolada bilim, tasavvurlar, o'yinni mustaqil tashkil etish va h.k.lar aniqlanadi. Motor alalik bolalarda nutq buzilishlarini tashxis etish katta qiyinchilik tug'dirmaydi.

Alohida hollarda nutqning rivojlanmay qolishi aqliy faoliyatning rivojlanmaganligi bilan birgalikda kelishi mumkin. Bu holatni bolani maxsus nutq maktablarida uzoq vaqt olib borilgan ish natijasida aniqlash mumkin.

Pedagogik qarovsiz bolalar

O'z vaqtida va malakali yordam bo'lmagan va salbiy, nomuvofik muhit hollarida holatlarda pedagogik qarovsizlik yuzaga keladi.

Pedagogik qarovsizlik mutlaqo sog'lom bolalarda ham yuzaga kelishi mumkin.

Pedagogik qarovsizlikning sababi salbiy biologik va ijtimoiy omillardir. Salbiy ijtimoiy omillarga masalan, oiladagi tez-tez bo'lib turadigan mojaro va janjallar, bolaga bir-biriga zid bo'lgan talablarning qo'yilishi, kun tartibiga rioya qilmaslik,

qarovsizlik, ko'chani ta'siri va boshqalar kiradi. Bulaming barchasi bolaning maktabdagi ta'limiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ba'zan maktabdagi nomuvofiq sharoit ham (o'qituvchilarning tez-tez o'zgarib turishi, qoloq o'quvchiga o'qituvchining noto'g'ri munosabati) muammoni murakkablashtiradi.

Bunday bolalar darslarni ko'p qoldiradilar, uyda topshiriqlarni bajarmaydilar. Ular beriluvchan bo'lib o'quv jarayoniga aloqador bo'lmagan barcha ishga qo'shiladilar. O'z hohish va istaklarini chegaralay olmaydilar, vaqtdan to'g'ri foydalanmadilar. Ularda javobgarlik hissi va qat'iylik bo'lmaydi. Natijada bunday bolalar maktabda zarur bo'lgan bilim, ko'niqma va malakalarni egallab olo olmaydilar, ta'lim jarayonida o'z tengdoshlaridan orqada qoladilar. Ba'zan bu bolalarni oligofren bolalarga o'xshatib yordamchi maktabga yuborish masalasi qo'yiladi.

Bunday bolalar qulay sharoitda o'z tengdoshlariga yetib oladilar. Ularga oilada va maktabda zarur sharoitlarni yaratib berish lozim.

Tekshirish savollari:

1. Aqli zaiflik deganda nimani tushunasiz?
2. Aqli zaiflikni qaysi unga o'xshash holatlardan farklash lozim?
3. Aqli zaiflik astenik holatdan nimalar bilan farq qiladi?
4. Aqli zaiflik PRS qanday farq qiladi?
5. Aqli zaiflik analizatorlarning buzilishi natijasidagi orqada qolishdan qanday farq qiladi?
6. Aqli zaiflik turli nutq nuqsonlari oqibatidagi orqada qolishdan qanday farq qiladi?

2 Bob. RIVOJLANISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNI O'RGANISHGA KOMPLEKS YONDOSHUV

2.1. Bolalarning rivojlanishidagi nuqsonlarini psixologik-pedagogik tashxis qilishning metodologik tamoyillari

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga samarali ta'lim, tarbiya berish, ijtimoiy moslashuvini yaratish uchun uning rivojlanish imkoniyat va xususiyatlarini to'g'ri baholay olishga bog'liqdir. Bu vazifani rivojlanish nuqsonlarini kompleks psixologo-pedagogik diagnostika qilish orqali amalga oshirish mumkin. Psixologo-pedagogik diagnostika rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning kamchiliklarini aniqlash, bolaning psixik-jismoniy xususiyatlarini e'tiborga olgan holda unga individual psixologo-pedagogik yondashuvni ta'minlaydi.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun maxsus maktabgacha va maktab ta'lim muassasalari faoliyat ko'rsatadi. Ushbu bolalarni psixik va jismoniy rivojlanishini ta'minlovchi ta'lim sharoitlar yaratilgan. Bunday sharoitlardan avvalo har bir bolaning xususiyatlari e'tiborga olgan holda yakka yondashuvni talab etadi.

Ushbu yondashuv maxsus dastur, metod, keraqli maxsus texnik vositalarni, maxsus tayyorgarlikga ega pedagog, psixolog, defektolog va boshqalar bilan birgalikda keraqli tibbiy -profilaktik hamda davolov tadbirlarini, maxsus ijtimoiy yordamni, maxsus ta'lim muassasalarini texnik va ilmiy- metodik jihatdan ta'minlashni o'z ichiga oladi.

Hozirgi kunda turli hil maxsus ta'lim muassasalari mavjud. Bolalar puxta saralash natijasida qabul qilinishi mo'ljalangan va O'zbekiston respublikasi xalq ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan maxsus ta'lim dasturlarini amalga oshiradigan maxsus ta'lim muassasalar bilan bir qatorda turli rehabilitatsiya markazlari, rivojlantirish markazlari, aralash guruhlar va h.q.lar ochilgan.

Shuningdek, umuta'lim maktabgacha ta'lim muassasalarida, umumta'lim maktablarda psixik va jismoniy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni uchratish mumkin. Ushbu nuqsonlarning ko'rinishi turlicha bo'lishi mumkin. Son jihatdan yirik bo'lgan guruhni harakatlanish, sensor yoki intellektual sohalarda nuqsonlari aniq ifodalanmagan: eshitishda, ko'rishida, fazoviy-idroq tassavurlarida, harakat-tayanch apparatida, fonematik idrokida nuqsoni bo'lgan, hissiy-irodaviy buzilishli, nutqiy rivojlanishida kamchiliklarga ega, xulq buzilishlariga ega, psixik rivojlanishi orqada qolgan, somatik sust bolalar tashkil etadi. Yaqqol ifodalangan psixik yoki jismoniy rivojlanishdagi nuqsonlar maktabgacha yoshda aniqlansa, yengil nuqsonlar uzoq vaqt mobaynida e'tiborsiz qoladi. Rivojlanishdagi nuqsonlarni tashxis qilish uch bosqichni o'z ichiga oladi.

Birinchi bosqich - skrining nomini olgan. Ushbu bosqichda bola rivojlanishidagi orqada qolish, psixik -jismoniy kamchiliklari aniqlanadi, lekin ularning xarakteri va chuqurligi belgilash murakkab bo'ladi.

Ikkinchi bosqich - rivojlanishdagi nuqsonlarni differensial tashxis qilish. Ushbu bosqichning maqsadi rivojlanish nuqsonini turini (xil, toifasini) aniqlash. Uning natijalariga ko'ra bolaning imkoniyat va xususiyatlarini hisobga olgan xolda, ularning ta'lim olishlari uchun ta'lim muassasasini turi va dasturi, optimal pedagogik yo'llanmasi aniqlanadi. Psixologo-tibbiy-pedagogik komissiyaning faoliyati differensial diagnostikada yetakchi rolni egallaydi.

Uchinchi bosqich - fenomenologik. Uning maqsadi - bolaning individual xususiyatlari, ya'ni tafakkur faoliyatining xarakteristikasi, hissiy-iroda doirasi, ishchanlik qobiliyati, shaxsi o'rganilib u bilan ishlash bo'yicha korreksion-rivojlantiruvchi individual shart-sharoitni tashkillashtirishdir.

Rivojlanishda nuqsoni bo'lgan psixologo-pedagogik diagnostikani samarali amalga oshirish uchun "Rivojlanishdagi nuqson" tushunchasiga alohida e'tibor qaratish zarur.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lganlarni tashxis qilishda mutaxassislar (I.S.Vigotskiy, V.I.Lubovski, S.D.Zabramnaya) tomonidan ko'rsatilgan bir qancha tamoyillarga amal qilish muhim.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lganlarni tashxis qilishning asosiy tamoyillaridan biri bu – kompleks yondashuv bo'lib unda bolani rivojlanish xususiyatlarini barcha keraqli mutaxassislar tomonidan (vrach, defektolog, psixolog) uning faqatgina bilim olish faoliyatinigina emas, balki xulki, hissiy irodasi, shuningdek ko'ruv, eshituv, harakat sferasi, nevrologik statusi, somatik holatini har tomonlama tekshirib baholashdir. Bolani tibbiy hamda psixologo-pedagogik tekshirishlar tizimlilik asosida olib boriladi.

Tibbiy tekshiruv vrachlar(pediatr yoki terapevt, nevropatolog, bolalar psixiatri, oftalmolog, otolaringolog, zarur hollarda audiolog) tomonidan o'tkaziladi. Bolani psixologo-pedagogik o'rganish pedagog-defektolog va psixolog tomonidan amalga oshiriladi.

TPPKlar maxsus (korreksion) muassasalarni komplektlash masalasini hal etishadi, hamda zarur bo'lganda maslahat-tashxis va korreksion yordam ko'rsatadi. TPPKga yordam so'rab alohida ta'lim va tibbiy idoralar ham, ota-ona, pedagog, o'smirlar o'zining tashabbusi bilan ham murojaat qilishga xaqlidir. O'z faoliyatida TPPK defektologiya sohasida ishlab chiqilgan tamoyillarga amal qiladi. Asosiy tamoyillardan biri - bu har bir bolaga o'z imkoniyatlarini maksimal darajada rivojlantirish uchun o'z vaqtida keraqli sharoitlarni tashkil etishdan iborat bo'lgan **insonparvarlik tamoyilidir**. Bu tamoyil bolani chuqur va diqqat bilan o'rganish, yo'lida uchraydigan qiyinchiliklarni bartaraf etishni talab etadi. Agar umuta'lim maktab sharoitida ko'rsatilgan barcha keraqli va mavjud bo'lgan choralar ijobiy natijalar bermasa, bolani maxsus muassasaga o'tkazish masalasi qo'yiladi va bunga ota-onalarning roziligi kerak bo'ladi.

Bajarilishi shart bo'lgan tamoyil – bu bolalarni **kompleks o'rganish tamoyilidir**.

Bu tamoyil muhokama paytida barcha mutaxassislar: vrachlar, defektologlar, psixologlar tomonidan tekshirish natijasida olingan ma'lumotlarni e'tiborga olishni shart deb belgilaydi. Agar mutaxassislarning fikri turlicha bo'lsa, bolani yana bir bor tekshirish belgilanadi. Eng muhim masalalarni hal etishda bolaning manfaatlari birinchi o'rinda turish zarur. Ta'kidlash joizki, bolani o'rganishda ko'rsatilgan tamoyilga amal qilish uning holatini komissiyadan oldin aniqroq bilib olish, rivojlanishidagi nuqsonlar sabablarini aniqlab olish imkonini beradi. Misol uchun, pedagog birinchi bo'lib kuchayib borayotgan parishonlik, charchashlik, yig'loqilik alomatlariga e'tiborini qaratadi. Vrach esa o'z navbatida bu o'zgarishlarning sabablarini aniqlashga yordam beradi va ularni bartaraf etish uchun keraqli tavsiyalar beradi.

Har tomonlama va to'liq o'rganish tamoyili ham katta ahamiyatga ega. Bu tamoyillar bolaning bilish faoliyati, hissiy-idoraviy doirasi va xulqini tekshirishni nazarda tutadi. Shuningdek, bolalarning aqliy qobiliyatlarning shakllanishiga ta'sir etadigan jismoniy rivojlanishi ham e'tiborga olinadi. To'liq o'rganish deganda bolaning psixik rivojlanishi alohida olingan qobiliyatlarni rivojlanishining yig'indisi emasligini, shuning uchun bola haqida uning idroki, xotirasi yoki psixik funksiyalarning holatini tekshirish asosidagina xulosa chiqarib bo'lmastligini esda tutish lozimligini tushunamiz. Bolani har tomonlama, to'liq o'rganish agarda u bolaning faoliyati jarayonida: o'qish, mehnat yoki o'yin faoliyatlarida amalga oshirilsa, muvaffiqiyatli bo'lishi mumkin. Bolani o'rganish, tekshirishda foydalaniladigan metodlar ham, materiallar ham ularning yosh va xarakterologik xususiyatlarini e'tiborga olgan holda maksimal darajada individuallashtirilishi lozim. Komissiya a'zolari bola bilan aloqa o'rnatishlari lozim. Bu bolaning shaxsi sifatlarini: qiziqishlarini, irodaviy harakatlarining holati harakatlaridagi maqsadga yo'nalganlik, asosiy psixik jarayonlarning o'tishi xususiyatlarini yaxshiroq anglashga yordam beradi.

Dinamik o'rganish tamoyili. Defektologlar uchun eng o'ziga xos hisoblangan tamoyil— bu bolalarni dinamik o'rganish tamoyilidir. Unga binoan tekshirish jarayonida bola bilgan va bajara oladigan vazifalargagina emas, balki uning ta'lim olishdagi imkoniyatlariga ahamiyat qaratish kerak. Bu tamoyil asosida L.S.Vigotskiyning bolalarning "yaqin rivojlanish zonasi" to'g'risidagi nazariyasi, ularning ta'lim olishdagi potensial imkoniyatlari yotadi. Bolaning aqliy rivojlanishi qancha yuqori bo'lsa, u yoki bu vazifani bajarish, olingan tajribani yangi vaziyatda qo'llashni shuncha muvaffaqiyatli o'rganadi. Aqliy rivojlanishda orqada qolgan bolalarni meyorida rivojlanayotgan bolalarga nisbatan bo'lgan farqlaridan biri bu ular yordamdan yaxshi foydalana olmaydilar. Mana shuning uchun tekshirish davomida pedagog doim o'z e'tiborini vazifa tushuntirilganidan so'ng uni yechilishi yaxshilandimi, shunga o'xshash vazifani qanday bajarganligiga qaratish lozim. Barcha tekshirishlarni ta'limiy eksperiment tamoyilini e'tiborga olib o'tkazish tavsiya etiladi.

Bola tomonidan bajarilgan ishni baholash davomida sifat-sonli yondashish tamoyilini qo'llash muhimdir, ya'ni faqatgina yakuniy natijaningina emas, balki topshiriqlarni bajarish usuli va muvofiqligi, harakatlarning mantiqiy ketma-ketligi, maqsadga erishishda qat'iyatligi va h.q.larni baholash kerak. Bunda baholash differensirlashgan bo'lishi lozim.

Faqatgina oxirgi natijaningina emas, balki topshirish usulini ham e'tiborga olish lozim.

Bunda quyidagilar inobatga olinadi:

-vazifa va tekshirish xolatiga munosabati

- vazifani shartlaridan mo'ljal ola olishi hamda, Vazifani bajarish yo'llari
- vazifa shartlaridagi material va ko'rsatmalarga bolaning unga mos harakatlari
- kattalar yordamidan samarali foydalanishi
- vazifani bajarishda taqqoslay olishi
- faoliyat natijalari va o'zining baholariga munosabati.

Bolani erta tashxis qilib o'rganishning muhimligi shundaki, u orqali bolani korreksion ta'limga vaqtida yo'naltirib, ikkilamchi nuqsonlarni paydo bo'lishini oldini olish mumkin.

Bolalar rivojlanishidagi nuqsonlariga korreksion va diagnostik yordam. Bola imkoniyatlariga baho berish hamda psixik rivojlanishini aniqlash orqali korreksion pedagogik ishning vazifalarini xal etish mumkin.

Yuqoridagilarning barchasi TPPKda bolalarni o'rganish davomida amal qilinishi lozim bo'lgan tamoyillardir.

2.2. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologo-pedagogik tashxis qilish vazifalari

Avval ko'rsatib o'tilganidek, rivojlanishida nuqsoni bo'lganlarni psixodiagnostikasi uch bosqichda olib boriladi:

- Skrining-tashxis;
- Differensial tashxis;
- Individual –korreksion dastur ishlab chiqish maqsadida bolani chuqur psixologo-pedagogik o'rganish;

Har bir bosqich o'ziga xos vazifalarga ega hamda xar bir bosqichda uni zamonaviy psixodiagnostika xolatini xarakterlovchi bir qator muammolar bilan bog'liq.

Skrining – tashxisning asosiy maqsadi psixologik rivojlanish davridagi turli nuqson va kamchiliklarga ega bolalarni erta aniqlash, bola rivojlanishidagi psixologo-pedagogik muammosini aniqlab, unga umumta'lim muassasalarida sharoitlar yaratishdir.

Bundan tashqari skrining-tashxis ta'lim muassasalaridagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga sifatli baholashga doir vazifalarni hal etishga yordam beradi: bolalarga ta'lim-tarbiya dasturlarining u yoki bu kamchiliklarini, aniq ta'lim muassasasidagi ta'lim-tarbiya jarayonidagi kamchiliklarini aniqlash.

Skrining – tashxisni tashkil etish va o'tkazish muammosi hozirgi kunda turlicha amalga oshiriladi. Masalan bolani ta'lim-tarbiyasi jarayonida qiyinchiliklarga uchragan pedagoglar ta'lim muassasasidagi psixologga bolaning xususiyatlariga baho berib, unga mos keluvchi ishlar tavsiyasini ishlab chiqishini so'raydi. Boshqa xollarda ota-onalar psixologga murojat etadilar: bola tarbiyasi jarayonida xulqi bo'yicha duch kelingan muammolarga o'z bahosini,unga xos ta'lim-tarbiya

tadbirlari bo'yicha tavsiyalarini berishi so'raladi. Shuni aytish joizki, murojaatlar asosan katta maktabgacha yoshdagi bolalar ko'proq uchraydi, chunki ota-onalar maktabga "tayyorlov davri"da bolada u yoki bu psixologik muammolarni seza boshlaydilar.

Va, nihoyat maxsus tashkil etilgan skrining-tekshiruv natijalari orqali bola rivojlanishidagi muammolarni aniqlash mumkin. Skrining-tekshiruv shaqli bo'yicha individual va frontal bo'lishi mumkin. Ushbu yondashuv rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni aniqlash bo'yicha zamon talablariga javob beradi, ammo har doim ham foydalanilmaydi. Skriningda foydalaniladigan metodikalar har doim ham skrining tekshiruv vazifalariga mos kelmaydi, mutaxassis psixolog-pedagoglarning rivojlanishdagi nuqsonlarni aniqlashda tayyorgarligi ko'pincha yetarlicha bo'lmaydi. Hozirgi kunda "talablarga" ko'ra skrining-tashxis yetakchi o'rinda kelmoqda, lekin u bola xususiyatlarini xar tomonlama o'rganib unga psixologik va pedagogik yordamni bera olmaydi. Shunday qilib, skrining tashxisda ham bir qator muammolar ham mavjud.

1. Bolalarni tekshirish bo'yicha metodikalarning ko'p bo'lishiga qaramasdan, skring tekshiruvda qo'llaniladigan tashxislari ilmiy jihatdan talablari asoslanmagan. Ayniqsa bu, birinchi 3 yoshgacha bo'lganlarga tegishlidir.

2. Ilk va maktabgacha yoshdagi psixik rivojlanishi meyorida bo'lgan hamda psixologo-pedagogik va tibbiy ijtimoiy yordamga muhtojlar bolalarni ajratish uchun skrining-tashxisni ishlab chiqishda uning mezonlari tizimini ishlab chiqish juda qiyindir.

3. Skrining-tekshiruvning o'tkazishda tekshiriluvchining shaxsiy hususiyatlarini va hissiy xolatini o'rganish muhim muammolardan biridir. Oldingi tajribalariga salbiy qarashi, yutuq va kamchiliklariga bo'lgan reaksiyasi kabilar vazifani bajarish sifatiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu esa o'z navbatida qiyinchiliklar tug'diradi, chunki skrining-tekshiruv davomida vaqt chegaralangan va keraqli ma'lumotlarni olishga imkoniyat bermaydi.

Differensial tashxis rivojlanish nuqsonini aniqlaydi, va uning natijalari orqali bolaning imkoniyatlariga xos ta'lim shakllari aniqlanadi. Differensial tashxisning vazifalari quyidagilar:

- bola rivojlanishidagi aqliy, nutqiy va hissiy nuqsonlar xarakteri va darajasini aniqlash;

- birlamchi va ikkilamchi nuqsonlarini aniqlash hamda buzilish tizimli taxlil qilish;

- harakat - tayanch apparati, ko'ruv, eshituv kamchiliklarida psixik rivojlanish nuqsonlarining xususiyatlariga baho berish;

- pedagogik tashxisni aniqlash va uni asoslash.

Ushbu ma'lumotlarga tayangan holda korreksion-pedagogik jarayonni, ta'lim dasturini, ta'lim muassasasi turini aniqlash va tashkillashtirish mumkin. Differensial tashxis psixologik-tibbiy-pedagogik komissiyada amalga oshiriladi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni bir gurux mutaxassislar kompleks o'rganib tashxis natijasini kelishgan holda qo'yadilar. Ish bolaning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda aniq bir tizimda tuziladi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lganlarni differensial tashxis qilish, hozirgi kunda bir qator muammolarga duch keladi.

Ma'lumki, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning har bir turida psixologik xususiyatlarining o'xshash jihatlari ham kuzatiladi. Masalan, rivojlanishida nuqsoni bo'lganlarning deyarli barchasida nutq kamchiliklar yoki ta'lim olishida sustliklar xarakterlidir. Rivojlanish nuqsonini, darajasini aniqlovchi o'ziga xos xususiyatlar, differensial tashxisning asosi bo'lib hisoblanadi (V.I.Lubovskiy). Bu hozirgi kunda maxsus psixologiyada anomal rivojlanishlarni taqqoslash xarakteriga ega ilmiy izlanishlarning yetarlicha emasligi bilan bog'liq. Bunday ilmiy ishlarni olib borish differensial tashxis imkoniyatlarini yanada kengaytirar edi.

Yana bir muammo TPPK amaliy faoliyati bilan bog'liqdir. Hozirgi kunda tashkiliy xarakterga ega ko'pgina savollar yechilmagan, hususan doimiy faoliyat ko'rsatuvchi bir qator metodologik va terminologik muammolarni hal qiluvchi tashxis muassasasini tashkil etish, uni keraqli kadrlar bilan ta'minlash. Metodologik muammolar ichidan bolani differensial tashxis maqsadida psixodiagnostika natijalarini taxili hamda sifatli bajarishlariga imkon beruvchi samarali va ishonchli metodlarni ishlab chiqish muammosini alohida ta'kidlash joiz.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni chuqur psixologo-pedagogik o'rganish tashxis natijalariga asoslanib, korreksion dasturni ishlab chiqish maqsadini qo'yadi. Bunda o'rganish vaqt talab etadi, u asosan ta'limda, ba'zida esa konsultativ muassasalarda o'tkaziladi. Bunday o'rganishning aniq vazifalari turli yosh davrlari uchun ko'p tarafdin va o'ziga xosdir. Ular ichidan qo'yidagilarni ajratish mumkin:

- Bolaning individual psixologo-pedagogik xususiyatlarini aniqlash;
- Rivojlaniruvchi va ta'limiy korreksion individual dasturlarni ishlab chiqish;
- Oilasidagi ichki munosabatlarni o'rganish va tarbiya sharoitlarini aniqlash;
- O'qishdagi murakkab sharoitlarda yordam.

Mutaxassislar u yoki bu funksiyadagi kamchilik yoki rivojlanmaganlikda samarali tavsiyalar bermoqdalar, lekin holadagi ijobiy hislatlarni aniqlashdagi, ayniqsa shaxs xususiyatlari ya'ni bolaning tasavvuri, nutqi, ijtimoiy shaxsiy muammosi hal etishga qaratilgan ishlari yetarlicha rivoj topmagan. Ammo, samarali korreksion-pedagogik jarayon faqatgina salbiy omillarga emas, balki birinchi o'rinda bolani psixologo-pedagogik individual imkoniyatlarini aniqlash ham qaratilgan.

Shunday qilib, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologo-pedagogik tashxis qilishning muhim vazifalari quyidagilardir:

- bola rivojlanishidagi nuqsonlarni erta aniqlash;
- nuqsonning sababi va xarakterini aniqlash;
- bolaning pedagogik yo'llanmasini aniqlash;
- rivojlanishidagi nuqsonlari bo'lgan bolalarning individual psixologik xususiyatlarini aniqlash;
- ta'limiy va rivojlantiruvchi dasturlarni ishlab chiqish.

2.3. Tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya ishining mazmuni va uni tashkil etish

Ta'lim muassaslarining tarmog'i kengayib borayotganligi, hamda ta'lim muassasasini ota-onaga tanlash huquqi berilganligi sababli ba'zi-bir bolalarni o'qitish bo'yicha muamolar yuzaga kelmoqda. Ba'zi holatlarda bolalarni o'qitishda va hulqining o'ziga xos xususiyatlarini boshqarishdagi paydo bo'lgan qiyinchiliklar pedagogning talablari bolaning psixik va jismoniy tayyorgarligiga mos emasligi, aqliy rivojlanish darajasiga e'tibor qaratilmaganligi, bolaning somatik-psixik holatlari sabab bo'lsa, boshqa holatlarda – maktab ta'limiga tayyormasligi (ba'zi psixik funksiyalarning, muloqat ko'nikmalarining shakllanmaganligi, hissiy-irodaviy tomonlarning rivojlanmaganligi) va h.q. Bularning barchasi bolalarga yordamning yangi turlarini izlash uchun asos bo'ldi. XX asrning 90-yillarida pedagog va psixologlarning tashabbusi bilan ta'limni boshqarish shahar va viloyat organlari tomonidan umuta'lim maktablarida psixologo-tibbiy-pedagogik konsiliumlar tashkil etila boshlandi. Ularning funksiyalariga bolalar uchun rivojlanishlarining bolani yoshi va individual psixo-jismoniy o'ziga xos xususiyatlari jihatidan ta'lim olishlari uchun optimal sharoitlar yaratish kiradi.

TPPKning maqsad va vazifalari

TPPKning asosiy maqsadi – rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga diagnostik-korreksion psixologo-tibbiy-pedagogik yordam berish, ularga o'qish va tarbiya olishlari uchun shart-sharoitlar yaratishdir.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni bajarish kerakdir:

- psixik-jismoniy rivojlanishida u yoki bu nuqsonlari bo'lgan bolalarni aniqlash va har tomonlama kompleks tekshirish;
- nuqsonlarning xarakteri va sabablarini o'ratish (deviantli xulq, katta va tengdoshlari bilan bo'lgan nizoli vaziyatlar, o'zlashtirishda orqada qolish va h.q.);
- bolaning potensial imkoniyatlarini aniqlab ushbu ta'lim muassasa sharoitida unga maqsadli maxsus (korreksion) yordam ko'rsatish;
- "xatar guruxi"ga kiruvchi bolalarning individual rivojlanishini kompleks maqsadli dasturlarini yaratish;
- rivojlanish dinamikasini kuzatish (kuzatuv, o'quv yilining boshidagi yoki oxiridagi diagnostik "kesimlar", tegishli tuzatishlar kiritish);

- ota-ona bilan maslahat ishlarini olib borish.

Ko'rsatilgan vazifalar maktab (maktabgacha ta'lim muassasalari) pedagoglari jamoasi va TPPKning mutaxassislarining kuchi bilan o'zaro kelishilgan aloqada bajariladi.

An'anada, rivojlanishida turli nuqsoni bo'lgan bolalarga mo'ljallangan maxsus muassasalarni bolalar bilan to'ldirish, muassasalarga bolalarni yuborish bilan shug'ulanib kelgan psixologo-tibbiy-pedagogik komissiyalar (TPPK) faoliyat ko'rsatadi. Ular ta'lim, sog'liq, aholini ijtimoiy himoyalash organlari bilan birgalikda tuzilgan. Bunda bolalarning har bir tipdagi muassasasi uchun (aqli zaif, ko'r va zaif ko'ruvchi, kar va zaif eshituvchi va h.q.lar) o'zining TPPKlari faoliyat ko'rsatgan. Ushbu komissiya faoliyatida malakali mutaxassislar qatnashib kelayotgan bo'lsada, uning ishini tashkillashtirish va sharoitlari (tekshirish vaqti chegaralanganligi, bir martalik tekshirish davomida rivojlanish dinamikasini kuzatish mumkin bo'lmaganligi, ko'pincha ularning tarkibida psixologlar qatnashmaganligi va h.q.) tibbiy va psixologo-pedagogik tashxisning sifatini talab darajasida olib borish imkonini bermaydi. Xato tashxis qo'yilgan vaziyatlar kam bo'lmagan.

TPPK psixik va jismoniy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan, o'qishda, muloqatda, xulqida muammosi bo'lgan bolalarga maxsus yordam ko'rsatish tizimidagi davlat maslahat-tashxis, korreksion markazi bo'lib hisoblanadi. TPPK bolalarga ta'lim berishning ko'rinish va shakllarini aniqlash uchun ekspert xizmati funksiyasini bajarmoqda. O'z faoliyatida TPPK bola xuquqlari to'g'risidagi Xalqaro Konvensiya, hamda O'zbekiston respublikasi xalq ta'limi vazirligi, ta'lim, sog'liq, bolalar xuquqini himoyalash to'g'risidagi qonunlariga amal qiladi. Ma'muriy bo'linishni hisobga olib viloyat, shahar, tuman TPPKlar tuziladi.

TPPKning shtat tarkibiga quyidagi mutaxassilar kiradi:

- vrachlar (pediatr, nevroptolog, psixiatr, otolaringolog, oftalmolog, lozim bo'lganida ba'zan ortoped);

- pedagog-defektologlar (oligofrenopedagog, surdopedagog, tiflopedagog, ortoped);

- logoped;

- psixolog;

Xududning sharoitlariga (moddiy baza, mutaxassilar bilan ta'minlanganligi va h.q.) qarab TPPKning tarkibida aniq bir ishni bajarish uchun mustaqil bo'limlar tuzilishi mumkin. Bu yerga maslahat-tashxis, korreksion va ilmiy-metodik bo'limlar kiradi.

TPPKning muhim vazifasi hamda uning faoliyatning asosiy mazmuni deb bola va o'smirlarni tug'ilishidan 18 yoshigacha kompleks tibbiy-psixologo-pedagogik diagnostika o'tkazish hisoblanadi. Erta diagnostika bolalarga o'z vaqtida yordam ko'rsatish, ularning rivojlanish darajasi va o'ziga xos xususiyatlariga aniqliklar

kiritish, hamda tarbiya va ta'lim olishi uchun joy topib berish maqsadida kerak. Bu vaziyatlarda maxsus (korreksion) muassasani bolalar bilan to'ldirish masalasi yechiladi.

Tibbiy-psixologo-pedagogik diagnostika bola rivojlanishidagi nuqsonlar tufayli paydo bo'layotgan muammolarni yechish maqsadida ota-ona (yoki ularni o'rnidagi shaxslar), pedagogning talabi bo'yicha ham o'tkazilishi mumkin. Ularga bolaga yordam berish uchun maslahatlar va aniq tavsiyalar kerak.

TPPKda ishni tashkil etish bo'yicha: TPPKga jo'natilganlar ro'yhati va tekshirish o'tib bo'lgan bolalarni ro'yhatga olish daftarlari; tekshirish jarayoni to'g'risidagi bayonnomalar; korreksion-rivojlantirish tizimidan chiqarilgan bolalar hujjatlarining arxivi va TPPKning xulosa nusxalari. Ro'yhatga olish daftarida quyidagi ma'lumotlar qayd etiladi:

No	Tekshiruvni o'tkazish sanosi	Bola familiyasi, ismi, otasining ismi	Tug'ilgan yili, sanasi, oyi	Yashash joyi	Ta'lim olgan muassasa, muddati	TPPKga kim orqali jo'natilgan	TPPKga jo'natilish sababi	Ota-ona haqidagi qisqa ma'lumot	TTPPKning xulosasi	TTPPKning tavsiyalarini	Izoh

"Izoh" ustunida tekshirish davomida berilgan tavsiyalarni ota-ona tomonidan bajarilishi ko'rsatiladi. Bola ta'lim olishni davom ettirish uchun ta'lim muassasa tanlash xuquqi ota-onada bo'lsada, TPPK a'zolari ota-onalarni aynan bola manfaatlarini ko'zlab ish tutishga ko'ndirish uchun barcha imkoniyatlarini ishga solishlari kerak.

Ro'yxatga olish daftarini TPPKda saqlanadi.

Bolaning komissiyada tekshirish jarayoni kotiba tomonidan bayonnomaga qayd etiladi va bolaning shaxsiy varaqasida saqlanadi, va u ta'lim olish uchun yuborilgan idoraga beriladi. Bayonnomalar o'qituvchilarga shaxsning o'ziga xos xususiyatlari, bilim darajasining sifati, psixik jismoniy rivojlanish xususiyatlari bilan oldindan tanishishga va ularga o'qishni birinchi kunidayoq e'tibor berishga yordam beradi. Bundan tashqari, bayonnomalar, ayniqsa bola takroran TPPKga yuborilayotgan bo'lsa, uning rivojlanish dinamikasini qayd etish uchun zarur. Olingan natijalarni oldingi bayonnomaga bilan solishtirib, o'tgan vaqt davomida bo'lgan o'zgarishlar haqida muloxaza yuritish mumkin. Bayonnomaga TPPK a'zolariga bola to'g'risida kengaytirilgan xulosa tayyorlash uchun yordam beradi. U shaxsiy varaqada saqlanadi. Komissiyaning har bir mutaxassisi tomonidan olib borilgan individual tekshirishning ma'lumotlari asosida nuqsonlar to'g'risida xulosa tayyorlanadi. Bolaning psixojismoniy va individual xususiyatlarini hisobga olib, uning keyinchalik tarbiya va

ta'lim olish uchun joy tanlash to'g'risidagi qaror kollegial qabul qilinadi. Aniq tavsiyalar beriladi.

Tekshirilib TPPK tavsiyalari berilgan bola va o'smirlar ro'yhati xalq ta'lim, sog'liq vazirliklarining tegishli bo'limlariga va h.q. idoralarga yuboriladi. Ota-onalarga tegishli tavsiyalar bilan xulosa beriladi.

Bolalarni maxsus muassasaga yuborish TPPKning tavsiyalariga binoan har bir maxsus muassasa tegishli o'zining qabul qilish bo'yicha qo'llanmalariga qattiq rioya qilib, xalq ta'lim vazirligi bo'limi orqali amalga oshiriladi.

Maxsus (korreksion) muassalami bolalar bilan komplektlash (to'ldirish) bo'yicha TPPKning ishi shundan iborat.

Ushbu ishning tartibi o'z ichiga tibbiy, psixologo-pedagogik va logopedik tekshirishlarni oladi.

Tibbiy tekshirish o'z ichiga oftalmolog, otolaringolog, somatik, nevrolog va psixiatrlarning tekshirishini oladi. Kerak bo'lsa paraqlinik tekshirishlar o'tkaziladi. Anamnez yig'iladi. Bu barcha tekshirishlar vrachlar tomonidan o'tkaziladi. Defektologga ham, logopedga ham bu bilan shug'ulanishiga ruxsat yo'q, lekin ular bolalar rivojlanishiga u yoki bu nomaqbul vaziyatlar qanday ta'sir o'tkazishi, psixikasining xususiyatlari haqida bilishlari muhim. Bola rivojlanishini tarixidan ona bilan o'tkazilgan suhbat davomida vrach tomonidan olingan ma'lumotlar, hamda vrach xulasasining bola holatining obyektiv ko'rsatkichlari to'g'risidagi ma'lumotlar psixologo-pedagogik tekshirishning to'g'ri strategiyasini tanlash uchun yordam ko'rsatadi. Eshitish qobiliyati past yoki nutqida nuqsoni bo'lgan bolani tekshirish davomida noverbal ko'rinishdagi topshiriqlar berilishi zarur, ko'rinishda nuqsoni bo'lsa tekshirish nutq materiali orqali o'tkaziladi va h.q.

Psixologik-pedagogik tekshirish davomida bolaning psixik rivojlanishining (nutq, harakat va h.q. rivojlanishining senzitiv davri) o'ziga xos xususiyatlari belgilanadi; saranjomlik, o'ziga- o'zi xizmat qilishi, boshqa bolalar bilan muloqat qilish ko'nikmalari qachon shakllana boshlanganligi aniqlanadi; motorika holati, o'yin xarakteri va h.q. qayd etiladi. Nafaqat ayrim psixik jarayonlarni o'rganish, balki shaxsni o'zini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Agar bolalar maktabda ta'lim olayotgan bo'lsalar, o'qishida mavjud qiyinchiliklarning sababi va xarakterini belgilash, nuqson tarkibini ochib berish darkor. Bilim olish qobiliyatiga katta diqqat qaratish lozim. Bilim olish qobiliyatining ko'rsatkichlari deb – umumiy fikrlash qobiliyati, fikrlash jarayoning egiluvchanligi, o'quv qurollarni o'zlashtirish va h.q., hamda bola yordamni qabul qilish qobiliyati (bu asosiy ko'rsatkichlardan biri) hisoblanadi. Bu yordamning xarakteri va o'lchamligi e'tiborga olinadi.

O'z ichiga o'quv ko'nikmalardan, yozish, o'qish, sanash, va h.q.dan umumiy xabardorlikni, ularni shakllangalikni hisobga olib, pedagogik tekshirish defektolog

tomonidan amalga oshiriladi. O'z xulosasida u nafaqat bola rivojlanganligining o'rnatilgan dolzarb darajasini aks etadi, bola bilan ishlash bo'yicha keraqli usullarni ko'rsatadi. Uning tavsiyalari ham pedagog, ham ota-onalarga foydali.

Psixologik tekshirishni psixolog o'tkazadi. U kuzatilayotgan hodisa sabablarini taxlil qiladi, psixik funksiyalarni, motivatsion-idrok va hissiy-shaxsiy sohalarni korreksiya qilish bo'yicha taxmin (prognoz) va tavsiyalar beradi. Xulosada u kompleks psixologik tashxis qo'yadi. Kerak bo'lsa neyropsixologik tekshirish o'tkaziladi.

Logopedik tekshirishni (zaruriyat tug'ilgan vaziyatlarda o'tkaziladi) logoped amalga oshiradi. Nutq rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini namoyish etib, u mavjud nuqsonlarning xarakterini va sabablarini ochib beradi. Logopedik o'rganish jarayoniga artikulyatsion apparatning, impressiv (fonetik eshitish, so'zlar, sodda gaplar, mantiqiy-grammatik qurilmalarni tushunish) va ekspressiv (takroriy, nominativ, mustaqil) nutqning tekshirish kiradi. Bolalarning yozma nutqi ham, hamda nutqiy xotira ham tekshirishdan o'tkaziladi. Logoped nutqdagi nuqsonning tuzilishini va bola nutqining rivojlanmay qolganlik darajasini aniqlashi zarur. Bu nutq buzilishlari birlamchi nuqson bo'lgan bolalarni va nutqning zaifligi aqliy zaiflik natijasida kelib chiqqan bolalar o'rtasida chegara olishga yordam beradi.

Ish jarayonida tinch va yaxshi munosabatli sharoit saqlash kerak. Tekshirilayotgan shaxsning vaziyatini murakablashtirib, tekshirishni imtihonga o'xshatish noto'g'ri. Ota-ona va bolalar bilan suhbat o'tkazish davomida albatta kasbiy etika meyorlariga qat'iy rioya qilish kerak. Ish olib borilayotgan xonada bolalarning diqqatini o'ziga tortadigan ortiqcha rasm, plakatlarni osilgan bo'lmasligi kerak. Hatto bola, ota-ona, komissiya a'zolarining stol atrofida joylashishi ham katta ahamiyatga ega. Bolalarni psixologo-pedagogik tekshirishdan o'tkazish davomida, ayniqsa TPPK sharoitida, bola bilan olib borilayotgan ish davomida namoyon bo'ladigan va uning xolati to'g'risida yakuniy xulosa tuzish paytida keraqli bo'ladigan bir qator ko'rsatkichlarga e'tiborni qaratish kerak. Ular ichida:

1. Bolaning tekshirishga bildirgan hissiy reaksiyasi. Hayajon – yangi sharoit va notanish odamlarga nisbatan bo'lgan tabiiy reaksiya. Lekin o'ta xursandlik, komissiya a'zolariga nisbatan betakalluflik, o'zini betartib tutishliklarga diqqatni qaratish kerak.

2. Vazifa ko'rsatmasi va maqsadini tushunish. Ko'rsatmani oxirgacha eshitib oladimi, uni yaxshilab tushunib olib, ishni boshlaydimi? Bolalarga ko'rsatmaning qanday ko'rinishi tushunarliroq: og'zaki yoki ko'rsatma-og'zaki?

3. Faoliyat xarakteri. Vazifaga nisbatan bo'lgan qiziqishga, maqsadli faoliyatga, ishni oxirgacha yetkazish, ishni bajarish usullari maqsadga muvofiqligi va mosligi, ish jarayonida davomida diqqati bir joyga jamlanganligi e'tibor qaratish lozim. O'zini o'zi nazorat qilish va boshqarish muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Asosiy ko'rsatkichlardan biri – bu yordamdan to'g'ri foydalana bilish. Ushbu

qobiliyat qancha ko'p ifoda topsa, bolaning ta'lim olish qobiliyati shuncha yuqori. Ko'rsatilayotgan yordam meyorda bo'lishi muxim.

Ishning natijasiga bo'lgan munosabat O'z faoliyatini to'g'ri baholash, adekvat ta'sirchanlik (muvaffaqiyat bo'lsa xursandchilik, aksincha bo'lsa – xafa bo'lish) bola vaziyatni to'g'ri tushinishining guvohi bo'ladi.

Odatda, bolani TPPK mutaxassilari tomonidan o'rganilishi pedagog yoki ota-onalarning talablariga binoan o'tkaziladi. Bolani darslarda va bo'sh vaqti (o'yin, sayr va h.q.) davomida maqsadli kuzatiladi. Uning yoshiga hamda va psixik va jismoniy o'ziga xos xususiyatlariga qarab individual tekshirish ham olib boriladi. Mutaxassilar tomonidan yig'ilgan ma'lumotlarga ko'ra, TPPK yig'ilishlarida natijalar muhokama qilinadi va bolaning imkoniyatlari va xususiyatlaridan kelib chiqib o'qish marshruti haqidagi tavsiyalar bilan, hamda kerak bo'lsa tibbiy yordam to'g'risidagi kollegial xulosa beriladi. Bola ta'lim olayotgan muassasa tegishli sharoitlar yaratib berolmasa yoki bola qo'shimcha diagnostikaga muhtoj bo'lsa, u hollarda bola komissiyaga psixologo-tibbiy-pedagogik konsultatsiyaga yuboriladi.

Bolani boshqa turdagi ta'lim berish maskaniga (korreksion sinflar (guruxlar), uyda o'qitish va h.q.) olib o'tishda u haqida pedagogik tavsifnoma, shaxsiy rivojlanish kartasidan, TPPK mutaxassilari xulosasidan, TPPKning yakuniy xulosasi va tavsiyalaridan ko'chirmalar yig'iladi. Bolani TPPKga yuborish paytida TPPKning kollegial xulosa nusxasi ota-onaning qo'lga beriladi, TPPK mutaxassilarining alohida yozilgan xulosalarining nusxalari esa pochta yoki vakil orqali jo'natiladi. Boshqa joylarga TPPKning xulosa nusxalari rasmiy talabga asosan beriladi.

- ta'lim olayotgan bolaning rivojlanish kartasi (papka).

TPPKni o'tkazish davriyligi o'quv muassasining aniq talabi bilan bog'liq, lekin kvartalda kamida bir marta o'tkazilishi shart. Yig'ilish puxtalik bilan tayyorlanishi juda muhim, shuning uchun oldindan (1-2 oy oldin) yetakchi mutaxassis bolalardan qaysi biri chuqur tekshirishga muhtojligini aniqlaydi, bola bilan ish dasturi va barcha mutaxassilari tomonidan yetakchi mutaxassisga xulosalarni tayyorlab berish muddatlari (TPPKning yig'ilishidan kamida 3 kun oldin) tuziladi. Bolalar TPPKda takroriy tekshiruvdan o'tkazilayotgan bo'lsalar, bola bilan individual olib borilgan korreksion-rivojlantirish ish natijalari alohida baholanadi (dinamikasining xarakteri) va bu ishni davom etish bo'yicha keyingi dastur tuziladi.

TPPK nafaqat bola, ota-onaga yordam beradi, u bolada bo'lgan muamolarini yechishda pedagoglar tomonidan olib borilayotgan harakatlarning bir-biriga muvofiqligini ta'minlab, ularning malaka darajasini ham oshiradi, va bu TPPKning eng muhim vazifalaridan biridir.

Tekshirish savollari:

1. Psixologik-pedagogik diagnostika ilishda ianday metodologik tamoyillarga amal qilish lozim?
2. Bolalarni kompleks o'rganish tamoyilining mohiyati nimalardan iborat?
2. Bolani har tomonlama va to'liq o'rganish tamoyili nimalarni nazarda tutadi?
3. TPPK ga nimalar kiradi?
4. TPPK da hujjatlar qanday yuritiladi?
5. Bolaga qanday hujjatlar rasmiylashtiriladi?
6. TPPK a'zolari tomonidan bolani tekshirishning qanday turlari o'tkaziladi?

2.4. Bolalar rivojlanishidagi nuqsonlarini psixologik-pedagogik o'rganish metodlari

Bolalarning xujjatlarini o'rganish. Bolani TPPKda tekshirishdan o'tkazish odatda xujjatlarni (tibbiy karta, tafsifnoma) va faoliyat nishonalarni (daftar, rasmlar va h.q.) o'rganishdan boshlanadi.

Vrach-nevropotolog komissiya a'zolarini tibbiy xujjatlar: anamnez, otolaringolog, oftalmolog, pediatr xulasalari, laboratoriya ma'lumotlari va boshqa hujjatlar bilan tanishtiradi; diqqatni boladagi aqliy rivojlanishdagi, eshitishda yoki ko'rishdagi va h.q. nuqsonlarga qaratadi. Bu holatlarda defektolog oldindan tekshirish uchun tegishli material tayyorlab qo'yishi mumkin.

O'z navhatida defektolog, pedagogik hujjatlar bilan tanishib, komissiya a'zolariga bola bilan aloqa o'rnatishda va tekshirish jarayonida e'tibor qaratilishi kerak bo'lgan muhim xususiyatlar to'g'risida ma'lumot beradi. Masalan, agar bolaga berilgan tavsifnomada o'quv dasturi o'zlashtirish bo'yicha ko'zga ko'rinadigan kamchiliklar ifoda etilgan bo'lsa, tekshirishni osonidan boshlab, o'yin asosidagi vazifalarni yechish sifatida o'tkazish maqsadga muvofiq.

Agar bola maktabda o'qisa, uning daftarlarini diqqat bilan taxlil qilish kerak. Daftarning tashqi ko'rinishi bolaning pokizaligi, maktab talablarini tushunishi, o'qish jarayoniga qiziqishi to'g'risida sifatlarga guvoh bo'ladi. Yozma ishlarni bajarish xarakteri boladagi kamchiliklarga guvoh bo'ladi; bu o'z navbatida ularning sabablari to'g'risidagi savollarni uyg'otadi. Yozuvning buzilishiga ham motorikaning buzilishi, ham fazoviy mo'ljal olishdagi kamchiliklar, va oddiygina qo'yilgan talabni tushunmaslik va h.q.lar sabab bo'ladi. Yozishdagi xatoliklar (harflarni joyini almashtirib qo'yish, tashlab ketish, so'zlarni oxirgacha yozmaslik va h.q.) ham turli sabablarga ega. Bola bu qiyinchiliklarni qanday qilib yenggan, o'qituvchi tomonidan qanday yordam va qaysi miqdorda ko'rsatilganliklarni kuzatib borish muximdir. Daftarni birinchi va oxirgi to'ldirishlariga nazar tashlab, bola rivojlanishining dinamikasini o'rnatib olish mumkin. Bola haqidagi qiziqarli ma'lumotlarni u chizgan

usmlardan ko'rish mumkin. Ba'zilarida aynan chizilgan rasm u yoki bu psixik nuqson liqida signal beradi.

Hujjatlarning barcha ma'lumotlari chuqur o'rganilibgina, bevosita bolani tekshirish boshlanadi.

Esda tutish zarur, umumiy psixologiyaning individual-tipologik, shaxsiy-faolliy, tizimli-tashkiliy yondashishlar, bola ishini sifat-miqdoriy baxolash to'g'risidagi nizomlari oligofrenopsixologiyada ham rivojlanishida turli nuqsoni bo'lgan bolalarni o'rganishda juda muhim ahamiyatga ega.

U yoki bu metodlardan foydalanishning tanlanishi va ketma-ketligi tekshirilayotgan bolaning yoshiga va individual xususiyatlariga bog'liq. Vaziyatlarning birida oligofrenopedagog yoki logoped ayrim eksperimental uslublarni kiritib, suhbat uslubini tanlaydi. boshqa vaziyatlarda bola o'yin davomida kuzatiladi va h.q. Tekshirish jarayoniga bola qobiliyatlari namoyon bo'lishi uchun o'qitish elementlarini, yordam berish variantlarini, shunga o'xshash vazifalarni kiritish muxim.

Tekshirishni o'rta murakkab vazifalardan boshlash, ba'zi vaziyatlarda – bolada ishga nisbatan ijobiy munosabatni uyg'otish, hayajon, tashvish tuyg'ularini olib tashlash uchun onson vazifalardan foydalanish maqsadga muvofiqroq bo'ladi. Ayniqsa bola aloqaga moyil emas bo'lsa, buni e'tiborga olish muhimdir. Tekshirish jarayonida, oiladagi tayyorgarlikni chiqarib tashlash uchun hissiy qulaylik xolatini yaratish, motivatsiya berish, bolani rag'batlantirish, odatiy emas ko'rinishlarda vazifalar berish darkor. Tekshirish ortiqcha bo'lib ketishi noto'g'ri.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'rganib, shuni esda tutish lozimki, asosiy narsa – bu biologik sabablar orqali yuzaga kelgan dastlabki nuqsonlar bilan dastlabki nuqsondan kelib chiqqan ikkilamchi, uchlamchi va h.q. nuqsonlar va bola ta'sir etuvchi ijtimoiy omillar o'rtasida chegara chizishdir. Yuqori darajadagi nuqsonlar qatoriga (ikkilamchi, uchlamchi) L.S.Vigotskiy oliy psixik funksiyalarning va xulqning rivojlanmay qolganligini kiritgan. Birlamchi va yuqori darajadagi nuqsonlarning nisbatini, hamda ularning ifoda topgan darajalarini solishtirish juda muhimdir. Bilish faoliyati va shaxsni rivojlanishiga ta'sir etuvchi salbiy nuqsonlarni aniqlash darkor.

Suhbat usuli

Psixologik tekshirish suhbatdan boshlanadi. Suhbat bola bilan hissiy aloqa o'rnatishga, unda taqlif qilinayotgan ishga to'g'ri munosabat o'rnatishga qaratiladi.

Bo'shang, qat'iyatsiz, qo'rqqoq bolalarni tetiklashtirish, maqtash, qo'zg'aluvchan bolalarga nisbatan qattiqqo'l, talabchan bo'lish lozim.

Suhbat mazmuni bolaning atrof haqidagi tasavvurlarining xususiyatlarini aniqlashga qaratilishi kerak. Suhbatda bolaning qiziqishlari, uning sevimli mashg'ulotlari va o'yinlariga berilishi zarur.

Suhbat jonli va erkin kechishi lozim. Suhbatni oddiy savollardan boshlash maqsadga muvofiq. Agarda bola savollarga javob berishdan bosh tortsa, unga birorta rasmi yoki o'yinchoqni ko'rib chiqishni taqlif etish mumkin va asta-sekin bola bilan kontakt o'matib suhbatni keraqli tomonga yo'naltiriladi.

Quyida bolaga beriladigan savollar keltirilgan.

1. Bolaning o'zi va uning oilasiga taalluqli savollar. Sening isming nima? Yoshing nechada? Onangning ismi nima? Otangning ismi nima? Oilangizda kimlar bor? Oilangizda necha kishi bor? Otang va onang qayerda va kim bo'lib ishlaydilar?

2. Bolaning vaqt va fazoviy tasavvurlarini aniqlashga yordam beradigan savollar. Sen qayerda yashaysan? Sen qaysi shahada yashaysan? Sen qaysi qishloqda yashaysan? Sizing uyingizda nechta xona bor? Sizing uyingizda nechta etaj bor? Sen nechanchi qavatda yashaysan? Sizlardan yuqorida nechta qavat bor? Qanday yil fasllarini bilasan? Hozir qaysi fasl? Yoz faslidagi oylarni aytib ber. Bir yilda nechta oy bor? Sutka nima? Bir sutkada necha soat bor? Bir soatda necha minut bor?

3. Bolaning dunyoqarashiga yordam beradigan savollar. Bizning mamlakatimizni nomi nima? Sen qanday shaharlarni nomini bilasan? Bizning respublikamizda qanday bayramlar nishonlanadi (bahorda, yozda, kuzda, qishda)? Qanday hayvonlarni bilasan? Ular nima bilan oziqlanadilar? Sen qanday qushlarni bilasan? Ularning qaysilari qishda boshqa issiq o'lkalarga uchib ketadilar? Qaysilari o'lkamizda qishlab qoladilar? Sen yaqinda qaysi kitobni o'qiding? O'qiganlaringdan nimalar esingda qoldi? Sen yaqinda qaysi filmni ko'rding? U senga nimasi bilan yokdi?

4. Bolaning qiziqishlariga, o'yinlariga doir savollar. Sen nima bilan shug'ullanishni yaxshi ko'rasan (kitob o'qish, o'ynash, teleko'rsatuvlarni tomosha qilish va h.k.)? Sen qanday o'yinlarni yoqtirasan? Uyingda qanday o'yinchoqlar bor? Eng yoqimli o'yinchog'ing (o'yin) qaysi? Sen kim bilan o'ynashni yaxshi ko'rasan? Televizorda qaysi ko'rsatuvlarni tomosha qilishni yaxshi ko'rasan? Uy ishlariga yordam berasanmi? Sen nima qilishni bilasan? Senga maktabda o'qish yoqadimi?

Suhbat bola xulqining kuzatish ma'lumotlari bilan birgalikda u haqida dastlabki ma'lumotlarni beradi. Bular asosida tekshiruvchi bolaga tekshirishni qanlay darajada murakkablikdagi topshiriqlardan boshlash lozimligini aniqlab olishga yordam beradi.

Suhbat bola bilan bevosita aloqa qilish xarakterida bo'lishi lozim. Savollarning mazmuni, tartibi va tuzilishi bolaning javoblari, uning reaksiyasiga (masalan, xafa bo'lish, ranjish, diqqati, sergalikligi) hamda umumiy holatiga (bo'shanglik, qo'zg'aluvchanlik, diqqatning tarqoqligi va h.k.) bog'liq.

Bola bilan suhbatni komissiya a'zolaridan faqat bittasi o'tkazadi, bolaga komissiya a'zolarining bir nechtasini ketma-ket savol berishi mumkin emas.

Suhbat vaqtida bolaning xulqini va reaksiyasini sinchiklab kuzatish lozim. Bunday kuzatishlarsiz suhbat o'rganish metodi sifatida o'z ahamiyatini yo'qotadi.

Bolaning javoblarini baholash va ular asosida qandaydir bir xulosalar chiqarish katta hatoga yo'l quyishdir. Masalan, bola javob berishdan bosh tortsa yoki noto'g'ri javob bersa har vaqt ham bu undan so'ralaytganlarni bilmasligi haqida ishonch hosil qilmasligi kerak. Ko'pincha bola berilgan savolda diqqat e'tiborini yetarlicha jamlamasligi, uning tuzilishini tushunmasligini kuzatish mumkin. Shu savol boshqacha qilib (boshqa formulirovkada) berilsa u qiyinchilik tug'dirmaydi. Ba'zan bola avval o'tkazilgan suhbat ta'sirida berilgan savolga yetarlicha tayyor bo'lmasligi va uni pedagog tahminida boshqa doirada idrok etishi mumkin.

Suhbat jarayonidagi bola bilan pedagogning aloqa qilish xarakteri uning shaxsi xususiyatlarini aniqlash uchun muhim ahamiyatga ega. Shunday bolalar borki, ular aloqaga qiyinchilik bilan kirishadilar, suhbat jarayonida keskin, qovog'i soliq, bezovta, kangap holatda bo'ladilar, savollarga istar-istamaslik bilan javob beradilar, negativlik reaksiyalariga moyil bo'ladilar, boshqalari sharoitgisha ancha tez moslashadilar, tez jonlanadilar, ishonuvchanlik, ochiq ko'ngillik bilan savollarga bajonidil javob beradilar.

Ba'zi bolalar suhbat jarayonida o'zlarini mustaqil tutadilar, vaziyatga qaramaydilar, savollarga o'ylamasdan tez, oxirigacha eshitmasdan javob beradilar; boshqalari o'zlarin vazmin, jiddiy tutadilar, berilgan savollarga shoshilmasdan javob beradilar. Suhbat jarayonidagi bunday kuzatishlar bolani konkret faoliyat jarayonida o'rganishga va turli ma'lumotlarni tahlil qilish, taqqoslashga yordam beradi.

To'g'ri tashxis qilishda suhbatning ahamiyati

To'g'ri o'tkazilgan suhbat bolaning rivojlanishi va uning shaxsini xususiyatlarini haqida ba'zi tasavvurlarni beradi. Suhbatda bolaning ongida o'quv faoliyati qanday o'rin egallashini, o'qishdagi qiyinchiliklarni anglay olishi, o'z ishiga, xulqiga tanqidiy munosabatda bo'la olishi aniqlanadi.

Suhbat natijasida boladagi neyrodinamik xususiyatlar haqida ba'zi ma'lumotlarni olish mumkin. Bo'shanglik, tormozlanganlik yoki aksincha, qo'zg'aluvchanlik, diqqatning tarqoqligi, savol doirasida qola olmaslik bularning barchasi bolada qo'zg'alish va yoki tormozlanishning sekinlashgan va tezlashgan reaksiyalarning ustunligini taxmin qilishga imkon beradi.

Suhbat bilish faoliyatining darajasi haqida ham ba'zi tasavvurlarni beradi. Suhbat jarayonida biz bu bosqichda bola uchun xos bo'lgan atrof olamni aks etish darajasini aniqlaymiz. Suhbat bolaning atrofdagi predmetlar va xodisalar haqidagi tasavvurlarining to'g'riligini, sabab bog'lanishlarini o'rnatish va ahamiyatlini ahamiyatsizdan ajratishni bilishni aniqlashga imkon yaratatadi.

Suhbat jarayonida bilish faoliyatining qaysi tomonlarini sukuroq o'rganish lozimligini aniqlashadi. Shuning uchun suhbat bolaning psixik haytining alohida tomonlarini ancha chuqur va maxsus o'rganishdagi dastlabki qadamdir. Suhbatdan

alohda faoliyat turlarini tekshirishga o'tish rejali va yetarlicha asoslangan bo'lishi kerak.

Subhatni tugatib, eksperimental-psixologik tekshirishga asta-sekin o'tish lozim. Bolaga «Endi mening ba'zi topshiriqlirimni bajarasan» yoki yanadla soddaroq tarzda: «Kara, menda qanday rasmlar bor (o'yin, shakllar)» deyiladi. Eksperimental-psixologik tekshirishni o'tkazishda bolaning ishga bo'lgan munosabati, qiziqishi borligi yoki yo'qligi, maqtov yoki tanbehga reaksiyasi va hokazolarga e'tibor beriladi. Bu kuzatishlar bola faoliyatini tuzilishini tahlil qilish, patologik xususiyatlarni ochishga imkon yaratadi.

Kuzatish usuli

Kuzatish uslubi – bolalarni komissiyada o'rganishning eng yetakchi uslubi. Kuzatish bola komissiyaga kelishi bilan boshlanadi va butun tekshirish vaqtida davom ettiriladi. U har doim maqsadni ko'zlab o'tkazilishi lozim.

Bolaning o'yin faoliyatini kuzatish muhim ahamiyatga ega, chunki qator vaziyatlarda u psixologo-tibbiy-pedagogik komissiya sharoitida tekshirish o'tkazishning asosiy uslubi deb hisoblanadi.

Erkin o'ynash bola bilan aloqa o'rnatishga imkon beradi, ayniqsa bola tekshirishdan qo'rqayotgan bo'lsa. O'yinchoqlarni o'ynash imkonini yaratib ("O'yinchoqlarni olib o'ynab tur, men onang bilan gaplashaman"), bolaning o'yinchoqlarni ko'rganda ta'sirchanlik namoyon bo'lishi (aniq yoki kam ifodalangan xursandchilik, befarqlik), mustaqil ravishda o'yinchoqlarni tanlab, o'yin tashkil etishi, o'yinchoqlar bilan olib borayotgan harakatlarning oqilona bo'lishi, o'yin o'ynashga qiziqish borligi kabi dastlab ma'lumotlar kiritiladi. O'yin o'ynash paytida aniq bir harakat uchun keraqli o'yinchoqlarni tanlab (qo'g'irchoq bilan o'ynashni tashkil etishda kiyim-kechaklarni tanlaydi; kubiklarni, mashinaga ortish uchun tanlaydi), bola amaliy taxlil, sintez, umumlashtirish va solishtirish o'tkazadi. Bola bajarayotgan manipulyatsiyalarini kuzatish uning harakatlanishni boshqarish va motorikasi xolati kuzatiladi.

Kuzatish metodning sezilarli kamchiliklaridan quyidagilar hisoblanadi: 1) davomliligi; 2) bahoning xolis emasligi, chunki natija mutaxassisning malakasiga bog'liq; 3) natijalarning statistik qayta ishlash mumkin bo'lmaganligi.

Qator vaziyatlarda (bola yomon o'qisa, intellekt darajasi past bo'lsa) bolaning o'yin faoliyatini kuzatishdan tashqari o'yinchoqlar yordamida maxsus tekshirish ham o'tkaziladi. Murakkablashtirilgan holda bu uslub maktab yoshdagi bolalarni tekshirishda ham ishlatiladi.

Rasmlarni o'rganish usuli

Yuqorida qayd etilganidek, bolalarni o'rganish davomida rasm muhim differensial-tashxis ko'rsatkichi sifatida qo'llanadi. Bolaning pedagogik xujjatlaridagi rasm nimadir bilan o'ziga diqqat qaratsa, u holda maxsus tekshirish

o'tkazish – boladan xoxlagan rasmni yoki vazifaga asosan rasm chizishni so'rash maqsadga muvofiqdir. Bolaning mavzuni, chizish usulini tanlash qobiliyati, chizish jarayonining o'zi yakuniy tashxisni aniqroq o'rnatish uchun qo'shimcha qimmatli ma'lumot berishi mumkin. Bu narsaga S.A.Boldiryova, T.N.Golovina, I.A.Groshenkov, V.S.Muxina va ko'pgina boshqa tadqiqotchilar diqqatni qaratgan.

Odatda, aqli zaif bolalar mavzuni tanlashda qiyinchiliklarga duch keladilar, syujet yaratmasdan, oddiy bir tipdagi predmetlarni tasvirlaydilar. Ularning erkin mavzudagi rasmlarida ma'no, fantaziya yo'q. Nima chizish to'g'risida vazifa berilgan bo'lsa ham, bolalar ko'rsatmaga binoan uni bajara olmaydilar. Tasavvur etish qobiliyati boy emas va noaniq bo'lgani sababli shakl, proporsiyalarni buzish, rangni noto'g'ri va kam ishlatishlarda ifodalaniladi. Aqli zaif bolalar rasmni ifoda etib berishda qiynaladi.

Psixik kasalliklarga duchor bolalarning rasmlari o'zgacha. Ularga mantiqqa to'g'ri kelmaydigan, bema'ni tasvirlash, rangni beo'xshov, hetartib ishlatish, proporsiyalarni ushlab, jinsiy ifodalar mos.

Shizofrenik bolalarga rasm chizishni oxirgacha yetkazmaslik, asosiy qismlar yetishmasligi, geometrizatsiya, bejandorlik, uyib tashlash, rasmni varaq xajmi bilan mos emas chizish, qog'ozning chetidan boshlab chizishdan qo'rqish xosdir.

Epileptik demensiyaga o'ta puxtalik, g'oyat sinchkovlik, sekinlik xarakterli. Bolalar rasmga ko'p vaqt sarflaydilar, muhim emas qismlarni chizish uchun to'xtab qoladilar.

Psixologo-tibbiy-pedagogik komissiya sharoitida rasmdan diagnostik maqsadlardan tashqari bola bilan aloqa o'rnatishda va nutqning buzilishlari mavjud vaziyatlarda "nutqsiz" uslub sifatida foydalanish mumkin.

TPPKda eksperimental-psixologik tekshirish metodlari

Eksperimental-psixologik tekshirish uslublari psixologo-tibbiy-pedagogik komissiyada bolalarni o'rganish davomida juda muhim ahamiyatga ega. Ular maxsus o'rganishga loyiq psixik jarayonlar dolzarb bo'lgan ma'lum vaziyatlarni yaratilishini nazarda tutadi. Eksperimental-psixologik uslublar yordamida u yoki bu holatlarning sabab va mexanizmlarini ochish mumkin.

Bolalar faoliyatining hujjatlarini va natijalarini o'rganish, suhbatlashish, kuzatish ko'pincha bola rivojlanishining u yoki bu xususiyatlarini ko'rsatib beradi. Bu ma'lumotlarni izohlash, uning tuzilishini anglashga maxsus eksperimental vazifa yordam beradi.

Agar eksperimental uslubni tuzish va tekshirish jarayonining o'zida ta'limiy eksperimentning tamoyiliga amal qilinsa, bola holatini faqatgina gapirib o'tish va o'rganilayotgan psixik funksiyani izoh berishgagina emas, balki uning rivojlanish prognozini (taxminini) tuzish, hamda u bilan ishlash bo'yicha tavsiyalar berish imkoni yaratiladi. Faoliyat jarayonining sifatli taxlili miqdoriy ko'rsatkichlarni

hisoblash bilan bir qatorda bolalar tomonidan eksperimental-psixologik vaziflarni bajarish uchun bajarilishi shart hisoblanadi.

Eksperimental usullardan foydalanish bo'yicha amaliy qo'llanmalarda ushbu usullarning batafsil ta'rifi keltirilgan, tekshirish hayonnomasini tuzish shaqli aniq ko'rsatilgan va bola tomonidan vazifani bajarish natijalari izoxlangan.

Psixodiagnostik maqsadlarda bolalarni tekshirish davomida test o'tkazish uslubi ham qo'llaniladi.

Psixologik-pedagogik tekshirishni o'tkazishga qo'yiladigan talablar

Psixologik-pedagogik va logopedik tekshirishni tibbiy tekshirishdan so'ng o'tkazish maqsadga muvofiq bo'ladi, chunki psixik rivojlanishdagi buzilishlarni tashxis qilishda anamnestik ma'lumotlar, statik, nevrologik va psixik holatlar, ko'rish, eshitish funksiyalarining saqlanganligi, shuningdek harakat buzilishlarining xarakteri va darajasi muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bunday ma'lumotlarni tahlil qilish psixolog va logopedga tekshirishda keraqli yo'nalishni, tekshirish metodikalarini to'g'ri tanlashga imkon beradi.

Tekshirish metodi va metodikalarini tanlash bolaning yoshi, uning motor, sensor, aqliy imkoniyatlari, nutqning mavjudligi yoki yo'qligiga bog'liq bo'ladi.

2.5. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologik tekshirish

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologik tashxis qilish, ijtimoiy hamda tibbiy-psixologo-pedagogik kompleks tekshirishning bir qismidir. Rivojlanishida nuqsoni bo'lganlarni psixodiagnostikasi va maxsus psixologiyaning yetakchi mutaxasislari (V.I.Lubovskiy, T.V.Rozanova, S.D.Zabramnaya, O.N.Usanova va boshqalar) tomonidan ishlab chiqilgan bir qator tamoyillarga asoslanadi. Rivojlanishida muammolari bo'lgan bolalarni psixodiagnostik tekshirish tizimli bo'lib psixikani barcha tomonlarini (bilish faoliyati, nutqi, hissiy-irodaviy doirasi, shaxsiy rivojlanishi) o'rganishni o'z ichiga oladi. Psixodiagnostik tekshiruv bolaning tahminiy psixik rivojlanish darajasi va yoshini hisobga olgan holda tashkillashtiriladi. Shu ko'rsatmalar tashxisning ish tartibini belgilash, metodikalarni tanlash va natijalarini izohlashga yordam beradi. Tashxis vazifalari bola uchun tushunarli bo'lishi kerak. Bolani tekshirish davomida u samarali bajara oladigan vazifalarni berish lozim, natijalarini tahlil qilayotganda bola qaysi yosh guruhiga mansub vazifalarni bajara olganligini inobatga olish zarur.

L.S.Vigotskiyning bolalarning «yaqin rivojlanish zonasini» o'qitishda ularning potensial imkoniyatlarini o'rganish haqidagi fikrlari yotadi. Bu turli murakkabliklardagi vazifalarni taqlif etishda bajarilish vaqtida yordam berishni taqsimlaydi.

Har bir yoshdagi bosqich uchun diagnostik vazifalarni tanlash qat'iy ravishda ilmiy asoslanib amalga oshirilishi kerak, ya'ni tekshirish davomida mazkur

topshiriqni bajarish maqsadida bolaning psixik faoliyatining kaysi tomonlarini ishlatish va ular tekshirilayotgan bolada qay darajada buzilganligini aniqlashga qaratilgan topshiriqlardan foydalanish zarur. Natijalarning taxlil qilish va izohlashda ularning sifat va miqdoriy xarakteristikasi berilishi kerak. Bunda sifat-sonli ko'rsatkichlar tizimi barcha tekshirilayotgan bolalar uchun bir xilda bo'lishi lozim.

Psixodiagnostik tadqiqotlarni o'tkazish har doim aniq maqsadga bo'ysungan, alohida vazifalarni bajarish yo'llarini aniqlashga qaratilgan. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolaning psixodiagnostik tekshirishdan o'tkazishning asosiy maqsadi – korreksion yordam ko'rsatishning maqbul yo'llarini aniqlash uchun bolada psixik faoliyatining buzilishini strukturasi aniqlashdir. Aniq vazifa bolaning yoshi, ko'rinish, eshitish, harakatlanishda nuqson bor yoki yo'qligi, ijtimoiy vaziyat, diagnostikaning bosqichi (skrining, differensial diagnostika, individual korreksion dasturni tuzish uchun bolani chuqur psixologik o'rganish, korreksion tadbirlarning samaradorligini baxolash) bilan aniqlanadi.

Bolalarni psixodiagnostik tekshirish bir qancha bosqichlarda olib boriladi. Birinchi bosqichda psixolog bola haqidagi ma'lumotlarni uni xujjatlarini o'rganish, ota-onasi va pedagogi bilan savol-javob orqali to'playdi. Tekshiruvni boshlashdan avval u bola haqidagi tibbiy, pedagogik, ijtimoiy xarakterdagi ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak. Bu tekshirish vazifalarini to'g'ri aniqlashga hamda keraqli tashhis vositalarini tayorlashga yordam beradi.

Psixologik tekshiruvni o'tkazish uchun tinch, osuda sharoit kerak bo'ladi. Bolani diqqatini chalg'itmaydigan predmetlar soni ko'p bo'lmagan alohida xonada tekshiruv o'tkaziladi. 4–yoshgacha bo'lgan bolalarni tekshirish bolalar stolchasi yoki gilamda o'tirib, 4–6 yoshlilarda bolalar stolchasida, katta bolalarda esa ortiqcha predmetlarsiz o'tkaziladi. Tekshiruvni bolaga oson bo'lgan vazifalardan boshlash maqsadga muvofiqdir. Psixolog bolaga o'zini yaqin tutgan xolda tinch, uni bajarayotgan harakatlarini diqqat bilan kuzatishi lozim. Agar bola xattolarga yo'l qo'ysa, tekshiruvni o'tkazuchi unga yordamlashadi. Barcha kuzatuv natijalari bayonnomada qayd etib boriladi: vazifani bajarilish vaqti, bola tomonidan qo'yilgan xatolar, yordam turi, uning samarasi. Tekshiruv vaqtida onasining bo'lishi maqsadga muvofiq bo'lar edi, ayniqsa bola bunda qattiq turib olsa. Tekshiruvdan keyin psixolog onasi bilan olingan natijalarni muhokama etib, uning savollariga javob berishi hamda o'z tavsiyalarini bermog'i kerak. Agar bola ma'lum bir sabablarga ko'ra o'zini yomon tutib vazifalarni bajarishdan voz kechsa, uni bir necha kundan so'ng qayta tekshiruvga chaqirish kerak. Bu kunlar davomida bolani qayta tekshiruvga tayyorlash, psixolog bilan birgalikda ishlash zarurligini uqtirish lozim. Ikkilamchi tekshiruvga shuningdek tez charchaydigan bolalarni ham chaqirish maqsadga muvofiq, chunki ularni birgina tekshiruv davomida to'liq o'rganib bo'lmaydi.

Xulosani bolaga tayyorlashda ikki bosqichda olib borish maqsadga muvofiqdir.

Avvalo psixolog topshiriq natijalarini ko'rib chiqib ularni muhokama etib bilish faoliyatining rivojlanish darajasi va xususiyatlari, nutqi, hissiy–iroda xolati, shaxsi, bolani o'zini tutishi, shuningdek berilishi mumkin bo'lgan korreksion yordam turini aniqlaydi. So'ngra psixolog olingan natijalarni yozma xulosalaydi. Odatda xulosa uch qismdan iborat bo'ladi.

Birinchi qismida bolani tekshirish sabablari, tekshirishning maqsadi va uni o'tkazish vaqtida bolani o'zini tutish xolati ko'rsatiladi. Bajarilish motivatsiyasi albatta ko'rsatiladi, muloqotga kirishishi, psixologga bo'lgan munosabati, topshiriqlarni bajarish usuli, faoliyatining xarakteri, maqto'v va tanbehlarga bo'lgan munosabatining o'ziga xos xususiyatlari ko'rsatib o'tiladi. Bolani yordamdan samarali foydalana olishiga alohida diqqat qaratiladi. Harakatlarini nutq yordamida ifodalashi, bajarayotgan ishlarini tushuntirib bera olishini bor yoki yo'qligi e'tirof etiladi.

Ikkinchi qismida xar bir psixik funksiyalarini tekshirishning diagnostik natijalar taxlil qilinadi.

Uchinchi qismida bolaning psixikasini buzilish strukturasi, bunda kuzatilgan nuqsonlarinigina emas, balki uni kelajak rivojlanishidagi psixikasini saqlangan tomonlarini hisobga olib potensial imkoniyatlarini ko'rsatib beriladi. So'ngra bolaga psixologik yordamni tashkillashtirish bo'yicha ta'lim muassasalari va ota–onalarga qaratilgan korreksion–pedagogik jarayon bo'yicha o'z tavsiyalarini hulosalab beradi.

Xulosada albatta tekshiriluvchining yoshi, xulosasi va tekshirish vaqti, psixologning familiyasi bo'lishi shart.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni eksperimental–psixologik o'rganish

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga eksperimental –psixologik jihatdan yondashish samarali yo'llardan biri hisoblanadi. U rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolani psixologik eksperiment davomida o'rganishni nazarda tutadi.

Psixologik eksperiment – bu nuqsonning psixik jarayonlari va shaxsni maxsus tashkil etilgan sharoitlarda, nuqsonni maksimal ifodalanishini o'rganishdir. Patopsixologik eksperiment eksperimental – psixologik metodikalar yordamida psixik funksiyalarning aniq bir vositalari yordamida o'rganiladi. Turli eksperimental –psixologik metodikalar maxsus ta'limda, shifoxonalarda ko'p yillik amaliy tajribi sifatida ishlatilib kelinmoqda hamda bularni S.Y.Rubinshteyn, B.V.Zeygarnik, S.D.Zabramnaya, YE.A.Sterebevalarning ishlarida ko'rishimiz mumkin.

Eksperimentni tashkillashtirishda quyidagi qoidalarga rioya qilish zarur:

- bolaning o'yin, mehnat, o'qish, muloqoti davomida psixik faoliyatini ifodalashi lozim;

-eksperiment faqatgina nuqsonlamigina emas, balki saqlanib qolgan psixik funksiyalarini ham aniqlashi kerak;

-eksperimental–psixologik metodikalar psixik nuqsonlarni sifatli tavsifini ochishga qaratilgan bo'lishi;

-eksperimental –psixologik tekshirish natijalari aniq va obyektiv xolda bayonnomada qayd etilishi zarur;

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni eksperimental–psixologik jixatdan tekshirishning samaraligi shundaki, u o'z ichiga ko'pgina metodlarni qamrab olgan bo'lib, bu o'z navbatida turli nuqsonlarni aniqlashga yordam beradi.

1) Eksperimental–psixologik tekshiruv dasturi standart bo'la olmaydi, chunki u tekshirilayotganing o'ziga xos xususiyatlariga bog'liqdir. Masalan, shizofreniyaning differensial tashxis qilishda asosiy diqqat tafakkuurning buzilishlariga qaratiladi. Uni tekshirishda “Predmetlar klassifikatsiyasi”, “Piktogramma” metodikalaridan foydalaniladi. Bosh miyasida jarohatlari bo'lgan bemorlarni tekshirishda asosiy diqqat aqliy ishlash qobiliyati, xotira, yozuv, sanash kabilarga qaratilgan metodikalardan foydalaniladi. Bolani psixologik tekshirish bo'yicha metodikani tanlanishiga alohida e'tibor qaratish lozim. Bu holda tanlash bolani yoshiga, uning tarbiya olishi uchun yaratilgan ijtimoiy sharoitlarga (oilaga, bolalar uyi, uzoq deprivatsiya), uning intellektual rivojlanishining darajasiga, nutqida, harakatlanishida nuqsonlar yoki sensor buzilishlar mavjud yoki mavjud emasligiga bog'liq. O'qitish eksperimentni amalda qo'llash bolaning psixologik tekshirishni spetsifik xususiyatidir. Ma'lumki, tadqiqotning qayd etuvchi metodlar yordamida bola rivojlanishining uzoq muddatli prognozini aytish mumkin emas. L.S.Vigotskiy tomonidan ilgari surilgan bolani o'qitish uning rivojlanishiga olib kelishi to'g'risidagi fikri bola rivojlanishini yanada yaqqolroq prognozlash imkoniyatini beruvchi o'qitish eksperimentlarini turli variantlarini yaratishga olib keldi. Variantlarning birida o'qitish elementlari psixologik eksperiment jarayonining o'ziga kiritilgan, boshqalarida – qayd etuvchi, ko'pincha testli, eksperimentning yangi bilim olishga va maxsus sohalar bo'yicha kasb egalashga qaratilgan bolani o'qitish bilan birlashtirgan. Tadqiqotning bunday chizmasi bo'yicha (test-o'qitish -test) o'qitishning samarasi aniq miqdoriy ko'rinishga ega bo'ladi. Ma'lumki, o'qitish jarayoni qanchalik keng bo'lsa, shunda psixolog kasal bolaning qiyinchiliklari va imkoniyatlari to'g'risida ko'proq ma'lumot oladi, ham korreksion maslahatlari va prognoz o'rnatishlari mazmunliroq bo'ladi. Ammo, oddatda, o'qitish eksperimentning sermehnat metodlari ko'proq ma'lumotga ega bo'ladi. Shuning uchun bunday tadqiqotlarni o'tkazilishi faqat maxsus diagnostik guruhlarda imkoni bor.

Psixologik tekshiruv davomida bolaga ta'limiy eksperimentni tashkillashtirishda boshqa metodikalardan ham foydalaniladi: “Predmetlar klassifikatsiyasi”, “Mos kelmaydigan predmetni olib tashlash”, “Koos kubiklari”. Bu ayniqsa psixologning

vaqti chegalangan bo'lsa, masalan TPPK muhimdir. Bunday xollarda "Mos kelmaydigan predmetni olib tashlash" metodikasidan samarali foydalanish kerak. Oritqcha predmetni olib tashlash vazifasini o'rgatishga 2-3 daqiqa yetarli bo'ladi. Ko'p qo'llaniladigan metodikalardan, "Koos kubiklari", "Mos kelmaydigan predmetni olib tashlash", "Voqealar ketma-ketligi", "Leontev metodikasi", "Piktogramma" va boshqalar. Bu metodikalardan ko'pida turli yosh jihatlariga ko'ra turlari mavjud. Ba'zi metodikalar analizatorlarida buzilishlar bo'lgan shaxslar uchun moslashtirilgan. Har bir eksperimental metodikadan keyin olingan ma'lumotlar psixikaning turli hususiyatlari haqida bilishga yordam beradi. Masalan "Piktogramma" xotira fikrlashning o'ziga xos hususiyatlari haqida xulosa beradi. Faqatgina bir jarayonigina o'rganishga qaratilgan metodikalar juda kamdir. Bu bolaga vazifani tanlashda muhim ahamiyatga ega.

Psixolog barcha eksperimental-psixologik metodikalarni bilishi shartdir, chunki ular psixologik faoliyat nuqsonlarini aniqlashda asosiy vositalardan hisoblanadi.

Eksperimental-psixologik metodikalardan foydalanishning muhim shartlaridan biri bolaga tekshirish paytida yordam ko'rsatishdir.

Bunday yordamning turli ko'rinishlari haqida S.Y. Rubenshteyn ishlarida yozib o'tilgan:

- Oddiygina qayta so'rab turish, u yoki bu so'zni qaytarilishini so'rab, bolani gapirgan gapiga yoki qilgan ishiga diqqatini qaratadi;

- Bajarayotgan ishlarini maqtab turish, masalan "yaxshi", "davom et";

- U yoki bu harakatni nima uchun bajarganligi haqida so'rab turish (bunday savollar bolaga o'z fikrini aniqlashtirib olishga yordam beradi);

- Yordamchi savollar berish yoki tanqid qilish;

- Usullarni tanlash bo'yicha yordam, maslahat berish;

- Ba'zi bir harakatlarni ko'rsatish va uni mustaqil ravishda qaytarishni so'rash;

- Vazifani bajarish bo'yicha bolani o'rgatish.

Turli metodikalarni ta'riflash davomida, ko'pincha, yordam ko'rsatishning qanday turlari o'sha paytda mosligi to'g'risida ko'rsatmalar beriladi. Yordam ko'rsatishning adekvat usullarini tanlash eksperimental ishning eng qiyin tajriba va malakani talab etuvchi tomonlaridan hisoblanadi. Amalda qo'llash uchun quyidagi umumiy qoidalar mavjud:

- Avval bundan ham oddiyroq yordam turlari ko'proq samara berishi mumkinligi tekshirish, va faqat shundan keyin o'qitishga o'tish zarur;

- Eksperiment o'tkazuvchi juda ham faol va gapchan bo'lishi kerak emas; eksperimentga aralashishi juda chuqur o'ylangan bo'lishi kerak.

- Yordamning har bir ko'rinishi, bolaning javob harakati ham protokolga kiritishi lozim.

Psixologik tekshirishning umumiy tahlili

Bolaning intellektual rivojlanishi haqida asoslangan xulosa chiqarish uchun alohida topshiriqlarni bajarish xarakteri bilan birgalikda uning faoliyatini ham tahlil qilish lozim.

Birorta topshiriqni bajarishning yaxshi yoki yomon natijalari intellektual rivojlanish darajasi haqida fikr yuritishga asos bermaydi. Bola faoliyatining xususiyatlarini ko'p miqdordagi turli topshiriqlarni bajarishda e'tiborga olish va bola uchun xarakterli bo'lgan psixologik ma'lumotlarni (yosh, shaxs) va agarda mavjud bo'lsa, intellektual faoliyati va hissiy darajasidagi patologik tomonlarni ajratib ko'rsatish kerak. Shuningdek, tekshirishga bo'lgan munosabatini, uning xulqi, ishlash qobiliyati, toliqish darajasini ham e'tiborga olish zarur. Xotira, diqqat jarayonlarini, shuningdek, eshitish, ko'rish, nutqining rivojlanishi haqidagi ma'lumotlarni sinchiklab tahlil qilish muhimdir. Bolaning intellektual rivojlanishi haqidagi xulosani yuqorida ko'rsatilgan barcha xarakteristikalar asosida chiqarish mumkin.

Tekshirish vaqtida intellektual jihatdan meyorida bo'lgan bolalar xulqi meyorida, jiddiy, harakatchan bo'ladilar. Ular topshiriqlarni bajarish jarayoni, ishning natijasi va uning bahosi bilan qiziqadilar. Intellektual jihatdan normada bo'lgan bolalar uchun yuqorida ko'rsatilgan topshiriqlarning hech biri qiyinchilik tug'dirmaydi.

Tabiiyki, masalan, 7 yoshdagi bolalar 8-9 yoshdagi bolalarga qaraganda qiyinchiliklarda ko'proq tashkiliy yordamga muhtoj bo'ladilar. Agarda tekshirishga xulqi buzilgan bolalar yuborilgan bo'lsa, uning intellektual rivojlanishini optimal sharoitdagina to'g'ri baholash mumkin: masalan, yaxshi aloqa o'rnatishda va ahamiyatli motivatsiyada. Bola javoblarning sifati uning xulqidagi buzilishlar bilan qanchalik bog'langanligini tushunish uchun uning kontaktga kirishgunga qadar va kontaktdan keyingi erishgan natijalarini solishtirish maqsadga muvofiqdir.

Agar bola javoblarning sifati va sur'ati yaxshilansa, yoki yomonlashsa, tekshirishning oxiri yoki o'rtasida o'zgarsa, bu bolaning ishlash qobiliyatining buzilishi bilan bog'langan bo'lishi mumkin. Bunday hollarda ko'rsatkichlarni bolaning toliqishi yoki ishga kirishib ketishi bilan bog'lab tahlil qilish lozim. Ishlash qobiliyatining pasayishi intellekti turli darajadagi bolalarda kuzatish mumkin. Shuning uchun tekshirishning boshidagi, oxiridagi hamda dam olishdan keyingi topshiriqlarning bajarilishi sifatini taqqoslash muhimdir.

Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalarning ko'pchiligi uchun tekshirish jarayonida ish qobiliyatining va diqqatining pasayishi xarakterlidir. Ba'zi bolalarda yangi materialda oriyentirlashning, ishlab ketishning, faoliyatning umumiy sur'atini sekinlashganligi kuzatiladi.

Boshqalarida tez toliqishlari sababli diqqatining pasayishi, faoliyat jarayonida diqqatning tarqalishi aniqlanadi. Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalarning faoliyati normal rivojlanayotgan bolalar faoliyatiga nisbatan yetirlicha maqsadga

yo'naltirilmagan bo'ladi. Ko'pincha ular o'z maqsadini tushuntira oladilar, topshiriq noto'g'ri bajarilganda ham javoblarini asoslab bera oladilar. Faol lug'atlari ko'p bo'lmaydi. Psixik rivojlanishi sustlashgan bolaga tashkiliy va o'rgatuvchi yordam berilsa, ular tomonidan bajarilgan topshiriqlarning sifati normal bolalarnikiga yaqinlashadi.

Yengil darajadagi aqli zaif bolalarning intellektual faoliyati oriyentirlashning sekinlashganligi, inertlik, umumlashtirishlarning yo'qligi bilan xarakterlanadi. Yengil darjadagi aqli zaif bolalarning tevarak-atrof haqidagi tushunchalari juda tor va yuzaki bo'ladi. Bolalar asosiy ranglarni va geometrik shakllarni biladilar, kesma rasmlarni joylashtiradilar, yordam berilganda Koos kubiklaridan oddiy naqshlarni tuza oladilar. Qisman yordam berilganda konkret amaliy vaziyat (holatni) tahlil qila oladilar, voqeaband rasmning ma'nosini tushunadilar, rasmlarning murakkab bo'lmagan ketma-ketligini ko'rsata oladilar. Yengil darajadagi aqli zaif bolalar sodda hikoyalarni tushunish imkoniga ega bo'ladilar. Bunday bolalar uchun bajarishda vaziyat (holatning) ma'nosini tushunish lozim bo'lgan topshiriqlar qiyinchilik tug'diradi. Debil bolalar keng xajmdagi ko'p tushunchalarga ega emaslar. Tushunchalari voqelikni aks ettirmaydi, ko'p tushunchalari differensiallashmagan va juda konkret xarakterga ega bo'ladi. Yangi materialni o'zlashtirishda va ish prinsipini boshqa o'xshash topshiriqqa ko'chirishda debil bolalarda psixik jarayonlarning inertligi va tafakkurining yaqqolligi yorqin namoyon bo'ladi. Fikrlash operatsiyalarini bajarishda bunday bolalar ko'pincha asosiy bo'lmagan tashqi belgilarga tayanadilar. Qiyinchilik tug'dirgan topshiriqlarni bajarishda tashkiliy yordam ahamiyatga ega bo'lmaydi. O'rgatish o'qitish xarakteridagi yordam juda sekinlik bilan qabul qilinadi, yomon o'zlashtiriladi va o'xshash topshiriqni bajarishda deyarli foydalanilmaydi. Yengil darajadagi aqli zaif bolalarni uzoqroq o'qitish lozim! Bundan tashqari, takrorlashlarni ko'p o'tkazish kerak.

Aqli zaiflikning o'rta, og'ir darajasidagi bolalarda tevarak-atrof haqidagi tasavvurlari juda kambag'al bo'ladi. Tushunchalari o'zi va yaqinlari haqidagi elementar ma'lumotlardan iborat bo'ladi. Ba'zi imbetsil bolalar asosiy ranglarni, ba'zi geometrik shakllarni biladilar. Ular rasmdagi va qisqa hikoyadagi oddiy aniq vaziyatning ma'nosini tushunadilar. Shu bilan birgalikda imbetsil bolalar umumiy tushunchalarga ega bo'lmaydilar. Lug'at boyliklari tanish bo'lmagan predmetlar doirasi bilan chegaralangan bo'ladi. Bolalar o'zlariga yoqqan topshiriqdan boshqasiga qiyinchilik bilan o'tadilar. Psixomotor yoki analitik-adinamik buzilishlari bo'lgan imbetsil bolalarning berilgan topshiriqqa diqqatini jalb etish va bajarishni tashkil etish juda qiyin.

Organik yoki shizofrenik demensiyasi bo'lgan bolalarda faoliyatning perseveratsiyali buzilishlari, hissiy-idoraviy doiraning torligi, tanqidiy yondashmaslik, psixik faollikning rivojlanmaganligi kuzatiladi.

Epileptik demensiyali bolalar uchun tafakkurning inertligi xarakterlidir. Bolalar ko'rsatmani sekinlik bilan o'zlashtiradilar, bir ish turidan ikkinchisiga juda qiyinchilik bilan o'tadilar. Intellektual faoliyatni bajarish vaqtida detallashtirish, muhim bo'lmagan tomonlariga e'tiborni jalb etish va ikkilamchilardan asosiysini ajratib olishda qiyinchiliklar kuzatiladi.

Shizofrenik demensiyali bolalar qiyinchilik bilan aloqaga kirishadilar, ularda hissiy reaksiyalarning noadekvatligi namoyon bo'ladi. Ularning fikrlashi ko'p hollarda formal, ko'rgazma xarakterida bo'ladi. Bayon qilingan fikr-mulohazalari paradoksal (qarama-qarshi) xarakterga egadir. Ko'p hollarda bunday bolalarga ko'rgazmali va konkret material bilan ishlash qiyindir.

Ko'rish pasaygan bolalarda intellektning saqlanganini odatda tafakkurning rivojlanish darajasini bilish maqsadida berilgan turli topshiriqlarning bajarilishini tashkil qilish jarayonida aniqlanadi. Bunda bolalarga shunday topshiriqlar beriladiki, ularni bajarishda bolalar ko'rishga emas, balki nutq, eshitish va sezishga tayanadilar. Ko'rishning pasayishi tufayli bunday bolalarda ko'rish idroki rivojlanmagan va fazoda oriyentirlash (mo'ljallash) buzilgan bo'ladi.

Eshitishi pasaygan bolalarda fikrlash faoliyatida so'z-mantiqiy tafakkurning rivojlanmaganligi bilan bog'liq buzilishlar kuzatiladi. Bolalar ko'rgazmali kombinatsiyalash bo'yicha topshiriqlarni yaxshi bajaradilar, ko'rgazmali hisoblashni yaxshi bajaradilar.

Intellekti buzilmagan serebral falajli bolalarda fazoviy idrok yaxshi rivojlanmagan bo'ladi. Shuning uchun ular fazodagi yo'nalishlarni oriyentirlashda, ba'zan esa fazoda predmetlarning joylashuvini belgilaydigan jumlamani (ustida, u yerda, bu yerda) tuzishda qiynaladilar.

Psixologik tekshirish asosida chiqarilgan xulosani boshqa mutaxassislarning fikrlari bilan albatta solishtirish lozim.

Kichik maktab yoshidagi bolalarni psixologik tekshirish TPPK amaliyotida eng dolzarbdir, chunki bu yoshda bolaning imkoniyatlari va xususiyatlariga mos ta'lim sharoitini yaratish, tegishli ta'lim muassasasini tanlash zaruriyati kelib chiqadi. O'quv dasturi tipini eng avvalo bolaning intellektual imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda tanlangani sababli intellektidagi turli yetishmovchiliklar, ularning tuzilishini, intellektual yetishmovchilik darajalarini aniqlashda eksperimental-psixologik tekshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Intellektual yetishmovchilikning turli formalarini differensial tashxis etish vazifalarini hal etishda eksperimental tekshirish metodikalarining bayoni meyorida rivojlanayotgan, psixik rivojlanishi sustlashgan hamda aqli zaif bolalarni tekshirish natijalarining interpretatsiyasini o'z ichiga oladi.

2.6. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni pedagogik tekshirish

Pedagogik tekshiruv bolani ma'lum bir yosh davrida egallashi kerak bo'lgan bilim, ko'nikma, qobiliyatlari haqidagi ma'lumotlarni ochish imkonini beradi. Atrof olam haqidagi tasavvur zahirasini, o'quv ishlari uchun keraqli sifatlarni shakllanganligini aniqlashga yordam beradi (psixik harakatlarning ixtiyoriyligi, rejalashtirish, o'z-o'zini nazorat qilish, qiziqishlari va x.k.lar). Agar bola 1 sinfga borishga tayyorgarlik ko'rayotgan bo'lsa, uni ta'lim olishga tayyorgarligini aniqlash zarur (jismoniy, psixologik, aqliy). Agar bola maktabda o'qiyotgan bo'lsa, qiyinchilikka ochilib keluvchi sabablarini tushunish darkor. Pedagog bola haqidagi qiziqtiruvchi ma'lumotlarini bola bilan, ota-onasi bilan, tarbiyachilari bilan bilvosita suhbat orqali, uni ishlarini analiz qilish (rasmlari, daftarlari va x.k.) natijasida olish mumkin. Amaliyotni ko'rsatishicha, bola haqidagi to'liq ma'lumotlar hajmini maxsus uyishtirilgan kuzatuv orqali tashxis qilish mumkin. Pedagogik tekshiruv oldindan rejalashtirilgan, aniq yo'nalishli va tizimli bo'lishi kerak. Yetakchi faoliyatni kuzatish muhimdir, unda u yoki bu yoshda psixologik yangi obrazlarning paydo bo'lishi yangi yetakchi faoliyatga o'tishning shakllanishi, yangi psixologik rivojlanish davrini ko'rish mumkin. Pedagogik kuzatuv bolaning faoliyat aspekt motivatsiyasini yetarlicha yaxshi o'rganishga, uning tasavvur va qiziqishlarini faolligini o'rganishga yordam beradi. Motivatsiyani o'rganish bola shaxsining yetilganlik darajasini ko'rsatadi. Bola yoshida ko'pgina motivlar o'zi tushunmagan holda iyerarxiyasi shakllanmaganligi, yetakchi motivning ajratilmaganligi kuzatiladi. Bolani emotsional reaksiyalarini kuzatish orqali uning motivatsiyasini aniqlash mumkin. Masalan, bola ota-onasi va o'qituvchisi maqtashi yoki tanbeh bermasligi uchun o'quv majburiyatlarini bajaradi. Biron-bir predmetdan bolani olayotgan bilim jarayonni o'zi bolada xursandchilik motivatsiyasini ifodalaydi. Yuqorida sanab o'tilgan o'quv motivlardan eng samaralisi bu yangi narsalarni o'rganish hisoblanadi. Motivatsiya turi aniqlash jarayonida pedagog pedagogik ta'sirlar orqali ijobiy intilishlarning samarali imkoniyatlarini rivojlantiradi.

Bola qiziqishlarini aniqlash diagnostik xarakter kasb etadi. Masalan, o'qish, matematika, tabiatshunoslik, jismoniy tarbiya va boshqa predmetlardan qaysi biri bolani o'ziga ko'proq tortsa o'sha namuna bo'la oladi. Birlamchi intellekti saqlangan bolalar ko'proq ularning nuqsonlari faoliyatni samarali bo'lishida kamroq ta'sir etadiganini yaxshi ko'rishadi (misol uchun og'ir nutq nuqsonli bolalar matematikani yozuv va o'qishga nisbatan ko'proq yaxshi ko'rishadi). Kuzatishlar shuningdek faoliyatni shakllanganlik darajasini: aniq bir maqsadga qaratilganligi, tashillashtirilishi, ifodalashi, harakatlarini rejalashtira olish qobiliyati, faoliyati davomida o'zi mustaqil vositalardan foydalana olishi baholashga yordam beradi. Bolani faoliyat haqidagi tasavvurlarining shakllanganligini aniqlash uchun pedagog quyidagilarga ahamiyat berishi lozim:

- vazifani maqsad va yo'l-yo'rig'ini tushunishi;
- oddiy ko'rsatmali vazifani hamda bir nechta topshiriqli vazifalarni bajarish qobiliyati;
- harakatlarni ketma-ketligini aniqlay olishi;
- maqsadni o'zgarishiga ko'ra harakatlarni unga moslab yangitdan qura olish qobiliyati;
- ish jarayonida o'z- o'zini boshqara olish imkoniyati;
- faoliyatidagi barcha qiyinchiliklarni yengib o'tib, topshiriqni aniq bir natijasiga yetkazishi;
- o'z faoliyati natijalarini to'g'ri baholay olish qobiliyati;
- o'z diqqatini bir topshiriqdan ikkinchisiga o'tkaza olishi;

Bolani alohida faoliyat turlarini xarakterlash muhimdir.

Pedagogik kuzatuv shuningdek, bolani o'ziga va atrofdagilarga bo'lgan munosabatini ham aniqlashga yordam beradi. Ushbu hususiyatlarni bolaning muloqotga kirishishga, rahbarlik qilishga intilishlari, o'zidan kattalar va kichik bolalar bilan o'zini qanday tutishi, qanchalik tashabbuskorligi, atrofdagilarning unga bo'lgan munosabati va boshqalar orqali pedagog aniqlaydi. Bolaning o'zining nuqsoniga bo'lgan munosabati uni intellektual va shaxsiy rivojlanish darajasini xarakterlaydi. Ba'zida intellekti saqlangan bolalar, nuqsonlarini qiyin qabul etib, salbiy noadekvat reaksiyalarini ifodalaydi hamda atrofdagilarga tajavuskorlik munosabati bilan qaraydilar. Shuningdek og'ir nuqsonli shaxslarda noadekvat reaksiyalar bo'lmasdan, kamroq buzilishli tengdoshlariga oson qo'shila oladigan bolalar ham uchraydi. U yoki bu muammolar bo'yicha bolalarni kuzatish natijalari individual "kuzatuv" kundaligiga yozib boriladi. Qayta-qayta qayd etib borish har bir bolaning aniq bir xolatiga bog'liqdir. Dalillar savodli ravishda o'z vaqtida qayd etilib borilishi kerak. Kundalikni to'ldirishda birgina o'qituvchi emas balki, boshqa predmet o'qituvchilari, tarbiyachilar, psixologlar, vrach va boshqa mutaxassislar birgalikda to'ldirishlari muhimdir. Bu bolani rivojlanish dinamikasini har tomonlama xarakterlash imkonini beradi. Kuzatuv orqali olingan ma'lumotlar bolani psixologo-pedagogik xarakterlashda foydalaniladi.

Psixologo-pedagogik tavsifnoma - shunday hujjatki, unda o'qituvchilarning hulqi va o'zlashtirishi, alohida mashg'ulot turlariga qiziqish hamda qobiliyati, aqliy va jismoniy rivojlanishi, tartibliigi, shaxsiy hususiyatlari ifodalangan. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar xarakteristikasida faqatgina rivojlanishdan orqada qolish hususiyatlarigina emas, balki shaxsining ijobiy tomonlari ham shuningdek, potensial imkoniyatlari aks etirilishi lozim. Xarakteristikada bolaning ta'lim-tarbiya jarayoni ta'sirida umumiy rivojlanishi va hulqidagi dinamik o'zgarishlari ham ko'rsatiladi. Korreksion-ta'limiy muassasaga psixologo-pedagogik tavsifnomani pedagog-defektolog har bir bolani o'rganish asosida beradi. S.D.Zabramnaya tomonidan ishlab

chiqilgan pedagoglarga yordam materiallar yeg'indisi va rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni ta'lim muassasi sharoitida pedagogik o'rganish dasturidagi tavsifnomalardan foydalanish mumkin.

Ba'zi bir holatlarda faqatgina bitta holani emas, balki butun sinf (gruppa) ustidan olib borilgan kuzatuv natijalarini ifodalash kerak bo'lib turadi. Buni I.M.Bgajnokova tomonidan taqlif etilgan kuyidagi sxema orqali amalga oshirish mumkin.

Sinflarni tasniflash bo'yicha tavsiyalar.

1. Sinfning tarkibi to'g'risida ma'lumotlar:

- O'quvchilar soni; yoshi, tarkibi;
- Bilim olish (nutqiy, harakat) darajasi bo'yicha tasniflash;
- Yengillashgan yoki individual dastur bo'yicha ta'lim olayotgan o'quvchilar soni (famiyasi, predmetlar);
- Sinfning faollari to'g'risida qisqa xarakteristika, bajarilayotgan vazifalar yig'indisi.

2. Sinf ichidagi kollektivlik o'zaro munosabatlar:

- Bolalar o'rtasidagi munosabatlar xarakteri (umumiy ishni bajarishda qiziqish, beparvolik, tarqoqlik);
- Liderning mavjudligi; liderlik nima bilan ifodalanadi, bolalarning kollektiviga uning ta'sir etishi;
- Sinfning jamoat ishlari, o'quvchilar tomonidan ularni bajarilishi (mustaqil, nazorat ostida, o'qtuvchi yoki tarbiyalovchi yordamida);
- jismoniy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan va shaxsiy hulqida buzilishlari bo'lgan bolalarga guruhdagilarning munosabati;
- o'quvchilar orasidagi o'zaro bog'lanish xarakteri (avtoritar, teng xuquqli, taqlidiy, turg'un bo'lmagan).
- jamoaning fikri va uni ifodalanish shaqli (tanbeh, maqullash, tanqid qilish, adekvat bahoning yo'qligi).
- guruhning tashkilotchililigi (kattalar va sinf aktivlari talablariga bo'ysundira olishi).

3. Maktabni sinf jamoasi bilan bog'liqlik xarakteri:

- qiziqishlari bo'yicha bolalar ish tashkilotlarida sinfning ishtiroki;
- maktab vazifalarining tuzilishi va uni bajarilish xarakteri (qiziqib, doimiy, har zamonda);
- Boshqa sinfdagilar bilan bog'liqlik xarakteri (yordam, o'zaro ishlar, musobaqalar).
- umum-sport musobaqalarida, bayram tadbirlarida va boshqalarda ishtiroki.

O'qish jarayonida qiyinchiliklar kuzatilganda pedagogik tekshiruvni o'tkazish muhimdir. Pedagog – defektolog bolaning bilim darajasi haqidagi hulosasini

beribgina qolmasdan, balki o'qish, yozish va sanashni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarni sabablarini aniqlab, ularga keraqli korreksion-pedagogik ta'simi yo'llarini ko'rsatib o'tishi kerak. Bolalarga berilgan topshiriqni o'zi mustaqil bajara olish qobiliyatiga, berilgan yordamdan to'g'ri foydalana olishiga alohida diqqatni qaratish lozim. Bolani taqlif qilingan topshiriqlar bajarish jarayonida, yo'llanmani tushunishini o'ziga hos hususiyatlarini, ish vaqtida xotirasida eslab qolishini, faoliyatini maqsad sari yo'nalganligini kuzatish lozim. Bola bajarayotgan topshirig'iga qiziqish bilan yondashayotimi va u qanchalik turg'unligi, ishni oxirgacha yetkazishga bo'lgan harakati, o'zining faoliyat natijalarini to'g'ri baholay olishi, maqtov va tanbehlariga uning munosabatini ko'rsatib o'tish muhimdir.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolaning pedagogik tekshirish

Dasturi

Mazmun	Metod
<p><i>Bola haqida umumiy ma'lumotlar</i></p> <p>Familiyasi, ismi, tug'ilgan kuni. Maxsus ta'lim muassasaga kirgan sanasi. Avval boshqa maxsus (korreksion) muassasa, umumiy ta'lim bolalar bog'chasi, umumta'lim maktablarga qatnaganmi (qaysi sinflarda va necha yil ta'lim olgan)</p>	Hujjatlarni o'rganish
<p><i>Rivojlanish tarixi</i></p> <p>Ota-ona sog'lig'ining ahvoli. Onada homiladorlik davri qanday o'tgan, vaqtida tug'ildimi, tug'ish qanday bo'lib o'tdi. Bolaning erta rivojlanishining xususiyatlari. Hayotining birinchi yillarida qanday kasalliklarga duch kelgan.</p>	Ota-onalar bilan suhbatlashish
<p><i>Oila</i></p> <p>Tarkib, oila a'zolari o'rtasidagi munosabat. Moddiy shart-sharoitlar, ota-onaning ish joyi. Bolaga bo'lgan munosabat.</p>	Oilaga tashrif. Ota-ona bilan suhbat
<p><i>Jismoniy holat</i></p> <p>Jismoniy rivojlanishdagi nuqsonlar. Jismoniy rivojlanishning xususiyatlari (bo'yi, tananing vazni, semizligi, gavdaning tutish xususiyatlari va h.k. to'g'risidagi ma'lumotlar); harakatdagi nuqsonlar; paralich, parezning mavjudligi; stereotip va yopishqoqlik harakatlar, imo-ishoralar, mimika. Jismoniy faoliyat natijasida charchash. Bolalar muassasi tomonidan berilgan tartiblardagi jismoniy yuklamalarni ko'tara olishi.</p>	Mashg'ulot, o'yin va h.q. vaqtida kuzatuv. Tibbiy tekshiruv
<p><i>Bilish faoliyatining xususiyatlari</i></p> <p>Organlar xolatidagi xis-tuyg'ular (yeshituv, ko'ruv, xid bilish, ta'm bilish, sezish organlari). Qabul qilishda yolg'onchi</p>	Tibbiy xujjatlarni o'rganish.

xislarni bo'lishi (illyuziya, gallyusinatsiya).

Nutqining o'ziga xos xususiyatlari. Bog'langan nutqi bormi yoki alohida so'zlar orqali ifodalashi. Talafuzidagi nuqsonlar va ularning xarakteri. Og'zaki nutqni tushunishi (ko'rsatmali, instruksiyali, tushuntirishli). So'zlar zahirasi. Nutqning grammatik tuzilmasining shakllanganligi. Berilgan savollarga to'liq javobi va ularning bog'liq ravishda gapirib berishi. Ko'p bekorchi so'zlardan foydalanishi. Yozma nutqning tushunishi (so'zlarni, tekstlar, jadvallar va h.q.larni kitobdan yozishi).

Diqqatning o'ziga xos xususiyatlari. Diqqatini oson jalb etishi; diqqatining turg'unligi. Diqqatini to'g'ri taqsimlay olish qobiliyati. Bir faoliyatdan ikkinchi faoliyatga o'ta olishi.

Idrokning o'ziga xos xususiyatlari va qabul qilish qobiliyati. Atrofdagi muxitni tushuna olish, ongida tushunmovchiliklarni bo'lmasligi. Oddiy predmetlarning nomi va nima uchun ishlatilishini bilishi. Rasmdagi tasvirlar bilan asl predmetlarning o'zaro bog'likligini bilishi. Sura'tlarni tuzilishini tushunishi. Idrok etilayotganning muhimi payqashi. Predmetlarni o'zaro solishtirish va o'xshash yoki ajratish xususiyatiga ega bo'lish. Predmetlarni klassifikatsiya qilish va oddiy umumlashtirish. Tinglagan tekstni ma'nosini mustaqil ravishda tushuna olish. Sabab va oqibat aloqalarni o'rnatish.

Xotirasini o'ziga xos xususiyatlari. Qanday eslab qoladi; ustun bo'lgan xotira turi (ko'ruv, motor, eshituv, "aralash"). Eslab qolishning tezligi. Uzoq vaqt esda tutishi (mustaxkamligi). Nimanı yaxshiroq eslab qoladi: sonlarni, ta'riflarni, dalillarni. Eslab turish jarayonining o'ziga xosliklari.

O'quv materialini o'zlashtirishning o'ziga xos xususiyatlari. Alohida o'quv predmetlarga munosabati. Predmetlarning fazoviy xarakteristikasi haqidagi tushunchasi: uzunligi, balandligi shakli. Son va harflarni bilish (o'qish, yozish va sanashlarni bilish). She'r biladimi? Eshitganlarni (o'qiganlarni) aytib berishi. Qo'l mehnati ko'nikmalari, chizish, o'z-o'ziga xizmat qilishning rivojlanganligi. Yangi materialni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar. Qiyinchiliklarni bartaraf etish bo'yicha pedagog tomonidan olib borilgan ishlarning natijalari.

Qiziqishlar (mavjud emas, bo'sh, turli); qiziqish turlari (mehnat, qo'shiq aytish, chizish, raqsga tushish va h.q.)

Maxsus

tekshirishlar.

Bola nutqini kuzatish. Bola bilan suhbatlashish.

Logopedik tekshiruv. Yozma ishlarini o'rganish

Bolani mashg'ulot va mashg'ulotdan tashqari vaqtda kuzatish

Bolani mashg'ulot va mashg'ulotdan tashqari vaqtda kuzatish. Bola bilan suhbatlashish

Bolani mashg'ulot va o'yin vaqtida kuzatish. Bola bilan individual suhbatlashish

Bolani mashg'ulot jarayoni davomida kuzatish va mashg'ulot davomidagi ishlarini o'rganish

<p><i>Emotsional-irodaviy muhit</i></p> <p>Bolada ustun bo'lgan kayfiyat (xursand, g'amgin). Kuzatiladi: ta'sircharlik, sekin harakatlanish, o'zini ushlolmaslik, bosiqlik. Atrofdan sodir etilayotgan voqealardan ta'sirlanish. Qo'rqish, xayron qolish, zavq olish, rahm qilish tuyg'ulari bolaga xos bo'lishi. Vazifalarni bajarishda, o'zini tutishda irodani ishlatish qobiliyati. Mumkin bo'lmagan harakatlardan o'zini ushlay oladimi?</p>	<p>Bolani turli dars, darsdan tashqari, sayil, o'yin va h.q.lar davomida kuzatish</p>
<p><i>Shaxsning o'ziga xos xususiyatlari</i></p> <p>O'zini tutish qoidalariga rioya qilish. O'quv, mehnat va o'qin o'ynash davomida o'zini ko'rsata olish. Axloqiy sifatlar: yaqinlarga, qarindoshlarga, do'stlariga bo'lgan munosabat. Katta yoshdagilar va boshqa bolalar bilan o'zaro munosabat. Atrofdagilarga bo'lgan bog'lanish, sevgi, mehribonlik tuyg'ularini paydo bo'lishi; zarar yetkazish, boshqalarni xafa qilish, yolg'on gapirish va h.q.larga bo'lgan moyillik. "Buzg'unlik" odati, daydilik, zo'ravonlik, shuningdek, o'ta zo'ravonlikka bo'lgan moyillik.</p>	<p>Bolani turli faoliyati davomida kuzatish</p>

Shuni nazarda tutish zarurki, agar bolalar maktabda ta'lim olishsa, bolaning u yoki bu qobiliyatining vujudga kelish dinamikasi, xatolar mazmuni, bola dasturni o'rganish davomida to'qnashayotgan qiyinchiliklar haqida mulohaza yuritish maqsadida pedagog tekshirishni o'tkazishdan oldin barcha o'qituvchilar bilan bolaning o'zlashtirish qobiliyatini muhokama etish, daftarlarni diqqat bilan o'rganib chiqishi kerak. Bolaning nafaqat texnik qobiliyatlari to'g'risida balki uning kuzatuvchanlik, tasavvur qilish, qiziqish doirasi haqida fikr yuritish imkonini beruvchi rasmlarni tahlil qilish tashxis nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni gapiradigan bo'lsak ularning son, o'rab turuvchi olam haqidagi elementar tushunchalari, mustaqqil faoliyat yuritish imkoniyatlari mavjudligi to'g'risida gapiramiz. Maktab o'qituvchilarini tekshirish jarayonida ularning hozir o'tilayotgan va o'tilgan dasturiy materialni bilish darajasi o'rganiladi.

O'qish jarayonini tekshirish davrida bola tomonidan harfni taniy olish, bo'g'inlarni, so'zlarni, qo'shilib yozilgan tekstni o'qiy bilish, tovush-xarfli taxlil va sintez qilish. Bolaning o'qish usuliga, o'qish tempiga, mantiqiy urg'u berilishiga, so'zning tuzilishini saqlashiga, tovush talafuzi davomida qo'pol xato va buzilishlarga yo'l qo'ymaslikka diqqatni qaratish lozim. Eng muhimi so'z va gaplarning ma'nosini bola tomonidan anglashdir. Agar bola o'qishni bilmasa, shunda unga matn o'qib yoki gapirib beriladi, keyin bola tomonidan tekstni tushungaligini tekshirishadi.

Odatda, matni tushunish va o'qishni o'rganish aqli zaif bolalarda kuzatiladi. 7-8 yoshida ham ular xarflarni eslab qololmaydi, tanish so'zlarni tushuntirib berolmaydi va ularni rasm bilan solishtirishda qiynalishadi. Yengil aqli zaif bolalar 7-8 yoshida maxsus ta'lim yordamida alifbeni o'rganishi mumkin, lekin ular uchun xarf va bo'g'inlarni bir-biriga qo'shish juda qiyin, ular faqat harflab o'qiy oladi. Bu bolalar o'qigan matni to'liq tushunmaydi, keraqli tartibni uni qayta gapirib berolmaydi. Ularga ko'rinmas bo'lgan sabab bog'lanishlarni tushunish qiyin.

Psixik rivojlanishi orqada qolgan bolalar birinchi o'quv yili davomida o'qish bo'yicha mo'ljallangan ta'lim dasturi o'zlashtira olmasliklari ham mumkin. Ular sekin, bo'g'inma bo'g'in o'qidilar, punktatsion intonatsiyaga rioya qilishmaydi, xarf va bo'g'inlarni joyini almashtirib qo'yish, o'zgartirish, o'tkazib yuborish ularga xarakterlidir. Lug'at boyligi sustligi, bilim zaxirasi va o'rab olgan olam haqida tasavvur chegaraganligi bolalar tomonidan bo'g'in va ifodalarni tushunish, sabab ketma - kelik bilan bog'lashni amalga oshirishni qiyinlashtiradi, lekin bu bolalarda o'qigan matni tushunishga intilish yaqqol ko'riladi, shuning uchun ularda yozilgan tekst nima haqidaligini tushunish uchun ko'pincha so'z va ifodalarni qayta o'qish istagi mavjud. Bu ularni mexanik tarzda o'qiydigan aqli zaif bolalarda ajratib turadi.

O'qish ko'nikmasini egallashda eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar va nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar sezilarli qiyinchiliklarga duch keladi. Ularda harflah, tahminiy o'qish, so'z va harflarni almashtirib qo'yish va o'qilgan tekstni to'liq tushuna olmaslik alomatlari kuzatiladi.

Ko'rishda nuqson bo'lgan bolalar harf, bo'g'in, so'zlarni idrok etishda qiyinchiliklarga duch keladi, ko'pincha qatorni "yo'qotib qoyishadi" va harf yoki so'zlarni joyini almashtirib qo'yishadi, bu esa o'qish va o'qilgan tekstni tushunish ko'nikmasini egalashga salbiy ta'sir etadi. Tekst bolalarga o'qib berilgan holda, ular tushanadi va tekst mazmunini aytib berishadi.

Serebral falajli bolalarda o'quv ko'nikmalarini egallashdagi qiyinchiliklar harakt-tayanch a'zolaridagi nuqsonlar oqibatida kelib chiqadi. Ular so'zlarni to'liq idrok etishda qiynaladilar, o'xshash tovush ko'rinishlarini chalkashtiradilar. Natijada bolalarda ko'ruv mukullarida buzilishlar bo'lib, qatorni to'g'ri kuzata olmay uni yo'qotib qo'yadilar, bir so'zdan ikkinchisiga o'tishda qiynaladilar. Bunday bolalar mantiqiy grammatik, ya'ni fazoviy xarakterga ega so'z (chapda, pastda, tagida, ustida va x.k.lar) va jumlar tuzilmalarni qiyinchilik bilan tushunadilar.

Meyorda aqliy rivojlanishga ega bolalar qiyinchiliklarsiz yoshlariga xos bo'lgan matnlarni tushunadilar.

Yozuv ko'nikmalarini tekshirish jarayonida pedagog yozuv, grammatika, imlo yozish qoidalarini texnikasini bilish darajalarini aniqlay. Maktabgacha yoshdagi bolalarni yozishga tayyorgarligini aniqlash uchun ularga quyidagi vazifalarni berish mumkin: qatorni ajratib uni qalam bilan uzunligiga qarab chizish, kattaqli qog'ozdagi

bitta kattakni aylantirib chizib qo'yish, nuqtalar yordamida va ularsiz bosma harflarni yozish, 2-3 so'zdan iborat gapni qaytarish, undagi alohida so'zlarni ajratish, ularning soni va ketma-ketligini ko'rsatish, so'zdagi birinchi va oxirgi tovushni ajratish kabilar bajariladi. Agar bola harflarni bilsa unga kesma harflar yordamida tanish bo'lgan so'zlardan tuzish mumkin. Yozuv texnikasini maktabdagi bolalardan ularning ish daftarlari, shuningdek tekshiruv davomidagi matnni ko'chirish natijalariga ko'ra taxlil qilish mumkin. Bolalarda grammatika va imloviy qoidalarni qanchalik egallaganligini ularning yoshi va o'qishining yilligiga qarab vazifalar beriladi.

Intelektual rivojlanishi buzilgan bolalar 7-8 yoshida yozishni o'rganolmaydilar. Ular vazifani maqsadini tushunmaydilar; motorikasida, harakat koordinatsiyasining rivojlanmaganligining qo'pol buzilishlari, xattoki elementar vazifalarni bajarishdagi fazoviy qiyinchiliklar uchraydi.

Yengil darajali aqli zaif bolalar ham yozish ko'nikmalarini egallashda yetarlicha qiyinchiliklarga duch keladilar. Aqli zaif bolalar maxsus ta'lim olmasdan o'zi mustaqil daftardagi katakni ajrata olmaydi, qator qoidalarini hisobga olmaydi, harf elementlarini oxiriga yetkazmaydi, ba'zida harflarni oynali yozishadi. Yozishdan oldin ular so'zlarni oldindan o'qimaydilar, bu esa xatoliklarga olib keladi, so'zlardagi tovushlarni analiz qilishda qiynaladilar, gapning boshi va oxirini xar doim ham ajrata olmaydilar. Aqli zaif bolalarga imlo, ayniqsa unli hamda jarangli va jarangsiz undosh qoidalarini tushunishlari qiyin.

Psixik rivojlanishda orqada qolgan bolalar 1-sinfda tekshirilganda ko'pincha yozish ko'nikmalarini egallashga tayyor emaslar. Ularga faqatgina tovush taxlilining elementar ko'rinishlari mumkin; unli tovushlarni so'zdan ajratish ular uchun alohida bir qiyinchilik tug'diradi. Yozish davomida bolalar xarflarni, ba'zida bo'g'inlarni qoldirib ketadi, ortiqcha xarflarni qo'shib qo'yishadi. Ularning ishida qoidalarni bilmaslik yoki ulardan foydalana olmaslik bilan bog'liq ko'pgina xatoliklar uchraydi. Shu vaqt ichida, psixik rivojlanishda orqada qolgan bolalarning ishlarida aqli zaif o'quvchilarga nisbatan kamroq xatoliklar uchraydi, qo'pol buzilishlar kuzatilmaligi mumkin.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarga yozish malakalarini buzilishi eshitish qobiliyati zaifligi bilan bog'liq xatoliklar xarakterlidir. Ular yozish davomida eshitilishi va paydo bo'lishi bo'yicha bir biriga o'xshash tovushlarni aralashtirib, yumshatishlarni noto'g'ri ishlatadilar, urg'u qo'yilmagan bo'g'inlarni tashlab ketadilar, murakkab paytlarda undosh xarflarni o'tkazib yuboradilar, gapning tuzilishini buzadilar.

Nutqi rivojlanmagan bolalar o'ziga xos xatoliklarga yo'l qo'yishadi: so'zlarning o'zaro buzib moslashtirish, xarflarni tashlab ketish va boshqasiga almashtirish, xarf va bo'g'inlarni joyini o'zgartirish, bir nechta so'zlarni bitta so'zga

qo'shib yuborish. Maktabga borishi bilan nutqdagi nuqsonlar yo'q bo'lishi mumkin, ammo bilim olish qiyinchiliklari saqlanib qoladi va o'zlashtira olmaslikka olib keladi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar yozish ko'nikmasini egallashda alohida qiyinchiliklarga duch keladi; ularga qatomi buzish, xarflar shaqlini to'g'ri yozmaslik moyildir.

Selebral falajli bolalarda yozish ko'nikmasini egallashda namoyon bo'lgan qiyinchiliklar bolada harakatlanishdagi nuqsonlar bilan ifodalanadi. Ular qog'ozda mo'ljal olish bo'yicha qiynaladilar, ba'zida xarflarni o'ngdan chapga yozadilar. Qo'lidagi mushak tonusini buzilganligi sababli chiziqlarni to'g'ri bo'lishi yo'qoladi, xarflar shakl bo'yicha har xil bo'ladi, ularning qo'shish jarayoni qiyin o'tadi. Yozish mahoratini egallashda alohida qiyinchiliklarga giperkinezli bolalar duch keladi. Ba'zi bir xolatlarda ularni faqat kompyuterda yozishga o'rgatish mumkin.

Ta'kidlash joizki, meyorda rivojlanayotgan bolalar yetarlicha savodli emas va yozuvi yomon bo'lishi mumkin, shuning uchun yozuvning ko'nikmasini shakllantirilishi diagnostik ahamiyatli ishora sifatida faqatgina psixologik, logopedik, tibbiy tekshirish natijalari bilan bir majmua bo'lib hisobga olinadi. O'qish ko'nikmalarini shakllanganligini aniqlash uchun pedagogik tekshiruvda elementar matematik tasavvurlari o'rganiladi, unda son, arifmetik amallar, misollarni tushunishi va yecha olishi aniqlanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda son haqidagi tasavvurlarini aniqlashda ularga guruhdagi predmetlar sonini (bitta-ko'p, bitta-ikkita-ko'p), ikki xil xajmdagi predmetlar sonini solishtirish taqlif etiladi. Bundan tashqari, predmetlarni ketma-ket va teskari tartibda sanash, oxirgi sonini nomlab uni yozuvdagi ko'rinishini ko'rsatish so'raladi. Maktabgacha va umumta'lim maktablarida tahsil oluvchi I-II sinf o'quvchilaridan birdan, beshdan, o'ndan, yigirmadan to'g'ri tartibda va teskari tartibda sanash so'raladi. Umumta'lim maktabining birinchi sinf o'quvchilaridan birinchi va undan keyin keladigan sonni nomlash, ikki sonni solishtirish, qaysi biri kattaligini va qancha kattaligini aytish so'raladi. Maktabgacha va maktabning 2-3 sinf o'quvchilarini hisoblash malakalari bo'yicha bilim darajalarini tekshirishda sanash malakalarini aniqlashda quyidagilarga: birinchi qo'shiluvchini bolalar hisoblayaptilarmi yoki unga qo'shib ketayaptilarmi; predmetlarni barmoqlari yordamida sanayaptilarmi; guruhlari sanashda qiynalmayaptilarmi, misollarni jadvallar asosida bajara olishlari, ko'paytirish va bo'lish jadvalini bilishlariga diqqat qaratiladi. Vazifalarni bajarish jarayonidagi tekshirishlarda bolani vazifa shartini tushunishi, berilgan vazifa va savolni shartini qaytara olish imkoniyati, bajarish rejasini tuzishi, bajarish harakatlariga savol tuzish va ularni bajara olish hamda tushuntira olishi hisobga olinadi. Ko'rsatilgan faoliyat yo'l-yo'rig'idan boshqa analogik o'ta olishi muhim diagnostik ko'rsatkich hisoblanadi.

Aqli zaif maktab yoshidagi bolalarni tekshiruvi davomida arifmetik ko'nikmalarni rivojlanishi juda past darajadagi aniqlandi. Ularda sonli qator haqida, hattoki aniq materialni oddiy sanash ko'nikmalari ham yo'qligi aniqlandi. Predmetlarni sanashda ohirgi natijani aytib hera olmaydilar, berilgan ko'rsatmani xotiralarida eslab qololmaydilar, yordamlar samara bermaydi.

Yengil darajadagi maktab yoshidagi aqli zaif bolalar (2-3 sinf) predmetlarni uchdan-o'ngacha sanay oladilar. Predmetlarni betartib joylashtirish natijasida bolalarga tashkiliy yordam kerak. Ko'p bolalar berilgan sanalarni, ayniqsa, teskari tartibdagi larni tartibga solishda qiyinchiliklarga duch keladi. Ular qiyinchilik bilan vazifa shartlarini eslab turishadi. Arifmetik misollarni yechishda alohida muammolar paydo bo'ladi. Misol shartlari bolalarning esida tumanmaydi, misolni yechish jarayonini o'zlari kuzatmaydi va yechimning to'g'riligini tekshira ololmaydi.

Psixik rivojlanishda orqada qolgan maktabgacha bo'lgan yoshdagi bolalarga o'ngacha bo'lgan sonlar qatorini tushunish oson, ba'zilariga orqaga sanash ham qiyin emas, lekin bir sondan ikkinchi songacha sanash qiyin. Ular mustaqil ravishda predmetlarni sanashi, ularni tegishli son bilan solishtira olishi mumkin. O'ngacha bo'lgan sanashda bolalar yong'ochlardan foydalanadi, ba'zilarida barmoqlardan, shunda ham xatoga yo'l qo'yishadi. Psixik rivojlanishida orqada qolgan I-II sinf bolalari sonlar yig'indisini va qoldig'ini topishga qaratilgan sodda misollarni yechishni biladilar. Umumta'lim maktabda ular matematika bo'yicha dasturiy materialni o'zlashtirishda, ayniqsa misollarni yechishda qiynaladilar: misolning shartlarini umumiy lashtirib taxlil qila olmaydilar, to'g'ri yechim topilsa ham, tushuntirib hera olmaydilar. Biroq ushbu qiyinchiliklar pedagogning yo'naltirilgan va tashkiliy yordami orqali bosib o'tiladi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar va nutqi rivojlanmagan bolalar ba'zilarida teskari sanashda qiynaladilar, chunki sanoq sonlarning nomini va ularning ketma-ketligini darrov eslay olmaydilar, oldingi sonni keladigan son bilan adashtiradilar yoki aksincha. Alohida katta qiyinchiliklarga bunday bolalar arifmetik misollarni yechishda duch keladilar, chunki nutqi rivojlanishida nuqsoni bo'lganligi sababli misolning shartlarini to'liq tushuna olmaydilar.

Qo'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar vazifani qayta taqrorlashlariga muhtoj, chunki ular so'z orqali ifodalangan jarayon haqida etarlicha tasavvurga ega emaslar. Ularga misolni yechish uchun ko'proq vaqt ajratish kerak.

Serebral falajlikka ega bo'lgan bolalar sanash ko'nikmasini egalash uchun o'ziga xos qiyinchiliklarni boshdan kechiradilar. Ularning ko'pi qiyinchilik bilan o'ngacha bo'lgan sonlar tarkibini o'zlashtirib oladilar; grafik ko'rinishi bo'yicha bir biriga o'xshash sonlarni adashtiradilar, sonlar qatorini o'ng tomondan chapga qarab tuzadilar.

Meyorida rivojlanayotgan bolalarning aksariyati 7 yoshiga qadar og'zaki 100 gacha sanash malakasiga ega bo'lishadi, va sodda arifmetik misollarni yechishni biladilar. Maktab o'quvchilari matematikaga oid dasturlarning asosiy bo'limlari bo'yicha bilimga ega bo'lganlarini aniqlaydilar va misollar yechishda zehni o'tkirligini namoyish etadilar.

Ta'kidlash joizki, pedagogik tadqiqotning materiallarini tahlil qilishda bolaning rivojlanish shart-sharoitlari va bu jarayonda oilaning roli haqidagi ma'lumotlar katta ahamiyatga ega.

Pedagogik tekshirishning umumiy tahlili

Pedagogik tekshirish asosida pedagog-defektolog faqatgina bolaning bilim darajasi haqida xulosa chiqarmasdan, balki u yoki bu qiyinchiliklar nimalardan kelib chiqqanligi, ularning asosida nimalar yotishini tushunib oladi.

Tekshirish natijalarini tahlil qilish vaqtida asosiy diqqat bolaning berilgan topshiriqni mustaqil bajarish qobiliyati, lozim bo'lganda yordamni qabul qilishi va o'zlashtirilgan harakat usulidan o'xshash sharoitlarda foydalanishga qaratiladi.

Intellekti meyoridagi bolalar ularga ko'rsatilgan va tushuntirilgan harakat usulidan boshqa sharoitda ham foydalana oladilar. Pedagogik nazoratdan qolgan, psixik rivojlanishi sustlashgan, analizatorlarida turli nuqsonlari bo'lgan bolalar ta'limni yetarli darajada o'zlashtira olish imkoniyatlariga ega bo'ladilar.

Berilgan topshiriqlarni bajarish jarayonida bolani kuzatayotib pedagog-defektolog uning ko'rsatmani tushunish xususiyatlari va faoliyati xarakterini, xulqini ko'zdan kechirib borish, topshiriqqa qiziqishini, olingan natijalarni to'g'ri baholay oladimi, maqtov va tanbehga qanday munosabatda bo'lishiga e'tibor berish lozim.

Aqli zaif bolalar ko'rsatish va tushuntirishdan keyin ham o'xshash topshiriqlarni yangi topshiriqday bajarishga qiynaladilar. Alohida analizatorlari doirasida yaqqol ifodalanmagan nuqsonlari bo'lgan bolalar berilgan ko'rsatmalarni qiyinchilik bilan qabul qiladilar, shuning uchun nutqida va eshitishda kamchiliklari bor deb tahmin qilingan bolalarga topshiriqning maqsadini ko'rgazmali ravishda yoritib berish tavsiya etiladi. Masalan, ko'rish o'tkirligi pasaygan bolalarga tushuntirishda saqlangan nutq, eshitish va sezish funksiyalariga tayaniladi.

Bolaning yordamchi maktabda o'qishi lozimligi haqidagi xulosa ishonarli tarzda asoslanishi kerak.

Bola yordamchi maktabda o'qishi lozim emas degan holatlarda, pedagog bolaning bilim darajasi, potensial imkoniyatlari haqida o'z xulosasini chiqarishi kerak. Olingan barcha ma'lumotlar va xulosalar komissiyada boshqa mutaxassislar bilan muhokama qilinadi.

2.7. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni logopedik tekshirish

Nutq bolaning yuqori psixik funksiyalarini shakllanishida alohida muhim rol o'ynaydi. Bola uchun kattalar bilan so'zlashuv funksiyasini bajarib, fikrlashni rivojlantirish, bolaning o'zini tutishini rejalashtirish va boshqarish, uning hayot davomidagi psixik faoliyatini tashkillashtirish uchun baza bo'ladi, shaxs rivojlanishiga to'liq ko'maklashadi. Shuning uchun zamonaviy maxsus pedagogika va psixologiyada bolaning anomal rivojlanishining oddiy xolatlarini, ya'ni ko'p holalarda uchraydigan va nutq buzilishiga olib keladigan nuqsonlarni erta yoshda aniqlab ularni bartaraf etish tartiblari tasdiqlangan (V.I.Lubovskiy). Nuqsonlarning bir qismi faqatgina talaffuz etish jarayoniga tegishli va nutqning tushunish darajasi past bo'lgan paytda aniqlanadi. Boshqa nuqsonlar nutqning fonematik tomoniga mansub va nafaqat talaffuz paytida deffekt bilan gapirish, balki o'qish va yozish qobiliyatini pasayishiga olib keluvchi so'zning jarangdorligini xis qilish sust ekanligini ham bildiradi. Uchinchilari – bu kommunikativ nuqsonlardir, ular bolaning maktabda ta'lim olishiga va ijtimoiy muhitga moslashishiga yordam beradi.

Og'zaki nutqni tekshirish

Logopediyada nutqdagi nuqsonlarni taxlil qilish uchun asosiy metodika bo'lib R.YE.Levina tomonidan ishlab chiqilgan metodika hisoblanadi. Ushbu taxlilning asosida murakkab, ko'p bosqichli hisoblangan nutqdan foydalanishiga zamonaviy qarash yotadi. Bolada nutqi rivojlanishida ishtirok etadigan komponentlardan biri shakllanmagan bo'lsa, natijasida o'zining orqasidan ikkinchi, uchinchi va h.q. komponentlarning o'zgarishini keltiradi. Shuning uchun, logopedik tadqiqot nutq tizimining komponentlarini o'rganishni o'z ichiga oladi:

- mustaqil, bog'langan nutq;
- so'z (leksika) boyligi;
- nutqni grammatik qurilishi;
- nutqning talaffuz tomoni (tovushlarni talaffuz qilish, so'zning bo'g'inlari bo'yicha tuzilishi, fonematik idrok etish).

Logopedik tadqiqot davomida aniq maqsadlar qo'yiladi:

- bolaning nutqiy ko'nikmalarining hajmini aniqlash;
- ko'nikmalarini yoshiga qarab hamda psixik rivojlanishiga qarab solishtirish,
- nuqsonlar, nutqiy faollik va psixik faoliyatning boshqa ko'rinishlarini solishtirish.

Dastlab bosqichda logopedik tadqiqot maxsus xujjatlarni o'rganish va ota-ona bilan suhbatlashish bilan boshlanadi. Mazkur bosqichning vazifasi – anamnestic ma'lumotlarni bolani nutqi rivojlanishining davom etishi to'g'risidagi natijalar bilan to'ldirish. Nutq rivojlanishining kuyidagi asosiy bosqichlari ajratiladi:

- gugulashning boshlanishi, noaniq g'uvur-g'uvur, birinchi so'z, gap tuzish vaqti;

- nutqning rivojlanishi to'xtab qolmaganligi (agar to'xtab qolgan bo'lsa, nima sabab bo'lgan va qachon qayta tiklangan);

- atrofdegilarning so'zlashuvi xarakteri (yaqinlarining so'zlashuvini o'ziga xos xususiyatlari, ikki tillilik, kattalar tomonidan bolaning nutqiga qo'yilgan talablar);

- bolaning nutqidagi nuqsoniga bo'lgan munosabat;

- logopedik yordam ko'rsatilganligi va uning natijalari.

Nutqdagi nuqsonlar ba'zilarida eshitish qobiliyati past bo'lishi sababli paydo bo'lishi mumkin bo'lganligi uchun, tekshirilayotgan bolada ushbu qobiliyat yaxshi saqlanganligi haqida ma'lumot bo'lishi lozim.

Eshitishni tekshirishda ovoz chiqaradigan o'yinchoqlardan (nog'ora, childirmacha, mushuk, qushcha) hamda maxsus tanlangan rasmlardan foydalanish tavsiya etiladi. Pichirlab gapirilgan va suhbat qurilgan nutqni bola tomonidan eshita olishini tekshirish lozim. Bola logoped qarshisiga orqasi bilan 6-8 metr masofada turadi. Logoped nafasni to'liq chiqaradi va pichirlab so'zlarni aytadi, bola ularni takrorlashi kerak, masalan, maktab, choynak, mashina, chemodan va h.q. Bola tomonidan bu vaziyatni idrok etish qiyin bo'lsa, logoped o'sha so'zlarni 4 metr, keyin esa 3 metr masofada takrorlaydi. Xulosa qilib bola qaysi masofada pichirlangan gapni eshita olishi ko'rsatiladi.

Eshitish qobiliyati me'yorda bo'lsa bola 6-7 metr masofada pichirlab gapirilgan so'z va iboralarni eshitishi va takrorlashi kerak. Eshitish qobiliyati tekshirilayotganda ko'rish qobiliyatini ishga solish kerak emas. Pichirlangan so'zlarni bola 3 metr masofada eshitolgan bo'lsa, u holatda eshitish qobiliyatini aniqlab olish maqsadida maxsus maslahatga muhtojlik borligi haqida ko'rsatma beriladi.

Umuman gapira olmaydigan yoki gapirishni endi boshlayotgan bolalarda eshitish qobiliyatini tekshirish anchagina qiyinchilik tug'diradi. Bunday hollarda bolaga tanish bo'lgan predmetlar tasvirlangan rasmlardan foydalanish tavsiya etiladi. Boladan logoped tomonidan aytilgan so'zni takrorlashni emas, unga mos rasmni ko'rsatish so'raladi. Avval logoped bola yonida turib gapiradi, keyin esa uzoqlasha boradi. Eshitish qobiliyati past bo'lsa bola audiometrik tekshirish bo'yicha mutaxassisga yuboriladi.

Nutqni tekshirish bolaning faol (ekspressiv) nutqini tekshirish bilan birgalikda, atrofdegilarning nutqini tushunishini (impressiv) qamrab oladi.

Impressiv nutqni tekshirish bo'yicha asosiy vazifalar:

- logoped tomonidan ko'rsatilayotgan etilgan rasmlardagi predmetlarni, uning qismlarini, sifatini, u bilan bog'liq haraktlarni nomlab berish (so'zlarni tushunishini tekshirish);

- og'zaki aytilgan turli murakkablikdagi ko'rsatmalarni bajarish (gaplarni tushunishini tekshirish);

- logoped tomonidan aytilgan grammatik shaklga mos predmet yoki rasmni tanlash (grammatik shakllarni tushunishini tekshirish);

- matnни qayta gapirib berish, matnga oid savollarga javob berish, shaqli buzilgan matn bilan ishlash va h.q. (matnни tushunishini tekshirish);

Impressiv nutqning shakllanganlik darajasini ta'riflash keyinchalik logopedik xulosada o'z aksini topadi:

- qaratilib so'zlangan nutqni tushunish to'liqlik shakllangan;
- kundalik so'zlangan nutqni tushunish;
- qaratilib so'zlangan nutqni tushunish chegaralangan (vaziyatga qarab);
- qaratilib so'zlangan nutqni tushunmaslik.

Faol (ekspressiv) nutqni tekshirish bola bilan suhbatlashishdan boshlanadi, uning maqsadi fikrini ifodalay olish qobiliyatini umumiy saviyasini aniqlash.

Bola javohlarini suhbat davomida taxlil qilish keyingi bosqich tekshiruvini aniqlash va tahminiy farazni ifodalashga yordam beradi. Bolada elementar iborali nutqning yo'qligi, nutq tizimidagi komponentlarni, nutqning grammatik qurilmasini va fonematik jarayonlarini o'rganishga imkon bermaydi. Agar bola suhbat jarayonida u yoki bu yo'l bilan mustaqil bog'langan nutqni borligini ifodalasa, uning mustaqil nutqni shakllanganlik darajasi va yosh hususiyatlariga mos kelishini aniqlash kerak. Bunday xollarda nutqni tekshirish an'anaviy tarzda nutq komponentlarining barcha tomonlarini o'rganishni ko'zda tutadi.

Bog'langan nutqni tekshirish suhbat davomida mustaqil nutqni chuqur tekshirishga mo'ljallangan bir qator vazifalarni o'z ichiga oladi:

- suhbat;
- syujetli rasmlar bo'yicha hikoya tuzish;
- qismlarga ajratilgan seriyali syujetli rasmlar asosida hikoya tuzish;
- qayta so'zlab berish;
- tasvirlovchi hikoya tuzish;
- tasavvurlari asosida hikoyani tuzish;

Bog'langan nutqni baholash mezonlari. Bog'langan nutqni baholashda shuni esda tutish kerakki, to'rt yoshdagi bolalar endigina oddiy keng tarqalgan gaplarinigina egallay oladilar. 3-4 yoshda bolalar murakkab gaplardan foydalana boshlaydilar. 4 yoshdan so'ng tanish bo'lgan ertakni qayta aytib bera oladilar, bajonidil she'rlarni yod oladilar. 5 yoshda bolalar ikki marotaba eshitgandan so'ng qisqa matnlarni qaytarib ayta oladilar. 5 yoshdan so'ng ko'rgan va eshitganlarini ketma-ketlikda va batafsil aytib, uning sabab va oqibatlarini tushuntira oladilar. 6 yoshdan so'ng bolalar o'zlari mustaqil ravishda ochib berilgan va mantiqiy tuzilishga ega hikoyalar tuza oladilar.

Nutqni rivojlanmaganlikning bog'langan nutqni o'ziga xos tomonlari:

- sintaktik tuzilmalarning bir xil va kambag'alligi; bola mustaqil nutqida asosan oddiy gaplardan foydalanadi;
- bir xil turdagi gaplarni kengaytira olmaslik;
- bola predmet yoki xodisalarni ifodalashini chegaralanganligi;
- xikoya qilishning mantiqiy tuzilmasining buzilishi: eng keraqli joyini tashlab ahamiyatsizini aytib beradi;

Keyingi yo'nalishdagi logopedik tekshiruv so'z boyligi zahirasini tekshirishga qaratilgan. Bunda quyidagi vazifalar qo'yiladi:

- so'z boyligini yosh meyoriga mos yoki mos emasligi; faol lug'atini xarakterlash (fe'l, sifat, otlarning borligi, nutqning boshqa qismlarida foydalanishi);
- so'zlarni leksik ma'nosini tushungan holda ifodalashini aniqlash;

Tekshiruv davomida quyidagilarni inobatga olish zarur:

Ot so'z turkumiga oid so'z boyligi:

- predmet va uning qismlarini ifodalovchi otlar (choynak, qopqoq, burun);
- leksik ma'nosi bo'yicha o'xshash otlar (ko'ylak-kamzul);
- umumlashtiruvchi so'zlar (sabzavot, meva, idish-tovoq, kiyim-kechak va h.q.)
- yil fasllarini nomi;
- hayvon va ularning bolalarining nomlari;
- kasb-hunarlarning nomi.

Fe'l turkumiga oid so'z boyligi:

- predmetlarni harakatlarini ifodalovchi so'zlar;
- holat, tuyg'u, xodisalarni ifodalovchi so'zlar.

Fe'llar nafaqat infinitiv shaqlida (yugurmoq, yuvmoq, chizmoq), balki zamonlar bo'yicha qo'shimchalar yordamida ham ishlatiladi (yugurdi-yugurib keldi).

Sifat so'z turkumiga oid so'z boyligi:

Quyidagilarni ifodalovchi sifatlarni:

- predmetlarning katta-kichikligini ifodalovchi (baland, past, tor);
- rang (asosiy rang va uning turlari);
- shakl (dumaloq, tuxumsimon, kvadrat);
- sifat (sutli, yumshoq, silliq);
- mavsum (yozgi, kuzgi, qishki).

Ravish so'z turkumiga oid so'zlar ham olib boriladi: tez, sekin, baland ovozda, ballanda).

Bulardan tashqari qarama-qarshi so'zlar (antonimlar) so'z boyligi ham o'rganib chiqiladi.

So'z boyligini o'rganishning eng oddiy yo'li – bu predmetlar va ularning sifatini mavzuli (o'yinchoqlar, mebel, transport) yoki vaziyatbop (magazin, ustaxona, sinf) omillar bo'yicha maxsus ajratilgan rasmlarning nomini aytib berish.

So'z boyligini baholashning mezonlari. Leksik imoniyatlarni baholash vaqtida shuni yodda tutish kerakki, holaning nutqi meyorida rivojlanisa va tarbiya muhiti yaxshi bo'lsa uning so'z boyligi juda tez ko'payib boradi. 3-4 yoshda so'z boyligi 600-2000 so'zdan iborat. Bolalar atrofdagi predmetlarni va hodisalarni to'g'ri nomlashadi, yetarli darajada predmetlarni sifatini, harakatini ifodalovchi so'zlarni bilishadi.

4 yoshida so'zlarni turi va ko'rinishi bo'yicha, antonimlar va sinonimlarni, kichraytiruvchi-erkalovchi so'zlarni yasash qo'shichalarni (barmoqcha, quyoncha, kuylakcha) o'z nutqida ishlatadilar.

5-6 yoshida bolalar o'zlashtirib olgan so'z tuzish ko'nikmasi nutqda predmetlarning sifatini ifodalaydigan so'zlardan foydalanish (temirli, taxtali, plastmassali), hamda boshqa-boshqa so'z turkumlaridagi bir o'zaqli so'zlardan (suzish suzuvchi-suzuvchan) foydalanish.

Nutq buzilishidagi ustun turgan leksik xatolar:

- predmetning bir qismini uning o'zini nomi bilan almashtirib nomlash (yoqa, yeng – kuylak);

- predmet nomini unga mos harakat nomi bilan almashtirib nomlash (bog'lovchi ip - bog'laydigan);

- o'xshash vaziyat yoki tashqi belgilarga qarab predmetni nomini almashtirib nomlash (panama, beret, shlyapa – shapka; kreslo, taburet - stul);

- ko'rinishi bo'yicha emas, turi bo'yicha predmet nomini almashtirib nomlash (moychechak, qo'ng'iroqcha, atirgul - gul);

- predmetning belgisi nomini almashtirib nomlash (tor-tor emas, kalta-kichik, uzun, keng - katta);

- umumiy turmushbop, maishiy so'zlardan foydalanish (o'yinchoqlar, idish-tovoq, kiyim-kechak, gullar);

- antonimlardan foydalanmaslik, sinonimlarni kam ishlatilishi.

Logopedik tekshirishning muhim tomoni – nutqning grammatik qurilishini shakllanganligini tekshirish. Bular quyidagicha:

- gapning grammatik tuzilishini to'g'riligi;

- otlarning turli kelishuk shakllaridan foydalanish xarakteri;

- otlarning birlik va ko'plik sonlardan to'g'ri foydalanish;

- turli so'z turkumlardan to'g'ri foydalanish;

- so'z tuzish va so'zni o'zgartirish ko'nikmalarga egalik darajasi.

Nutqning grammatik tuzilishini tekshirish uchun quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- syujetli rasimga qarab gap tuzish (gapda so'zlar soni ko'pligi, so'zlar grammatik tartibligiga qaraladi);

- aniq grammatik shakldagi syujetli rasmlarga qarab gap tuzish ("Bolalar zooparkda fil, sher, maymun, olmaxonlarni ko'rishdi");

- qoldirib ketilgan ko'makchi yoki so'zni tegishli kelishikka qo'yish ("Samolyot o'rmon ... uchib o'tmoqda"; "Koptok stol ... yotibdi");

- Birlik sonda berilgan gapni ko'plik sonda ifoda etish (Bitta stol, va ko'p ....);

- Sifat va sonlarni ot bilan moslashtirish.

Nutqni grammatik tuzilishini o'rganish uchun alohida e'tibor so'zni tuzish ko'nikmasi borligiga qaratish kerak. Bu yerdagi asosiy vazifalar:

- Kichraytirish-erkalatish qo'shimchalari yordamida so'z yasash (stulcha, qoshiqcha);

- sifat so'zni ot so'zdan yaratish (shishadan yasalgan stakan – shishali, taxtadan yasalgan stol - taxtali);

- hayvon bolalarining nomlarini birlik va ko'plikda qo'llash olish (ot – toy, toychalar);

Nutqning grammatik tuzilishini baholash mezonlari. Nutq grammatik tuzilishini shakllanish darajasini baholash paytida shuni esda tutish kerakki nutq normal rivojlanadigan bo'lsa 5 yoshga borib bola ot, sifatlarni birlik va ko'plikda barcha kelishiklarda to'g'ri ishlata oladi.

Ko'makchi otlar bilan tuzilgan gaplarni o'zlashtirishda bola 3-4 yoshida barcha oddiy ko'makchilarni (yonida, ichida, ustida, tagida, birga, ichidan, yoniga, orqasiga, keyin) to'g'ri ishlata oladi, gaplashganda ulardan bema'lol foydalanadi.

5-6 yoshida bola nutqida murakkab ko'nikmalarni qo'llay oladi.

So'z tuzish bo'yicha birinchi ko'nikmalar 4 yoshda aniqlanadi. Bu kichraytirish-erkalatish qo'shimchalar yordamida yasalgan otlar.

5 yoshda bolalar sifat va otlarni son bilan birgalikda bosh kelishikda to'ri foydalanish shakllanadi.

Nutqning rivojlanmay qolganligidagi grammatik xatolar. Nutqning grammatik vositalardan foydalanish va tushunishdagi nuqsonlar "agrammatizm" termini bilan ifoda topadi.

Impressiv va ekspressiv agrammatizm mavjud. Impressiv agrammatizm – bola so'zda qo'shimchasi yoki ko'makchisi o'zgarsa so'z ma'nosining o'zgarilishini farqlamaydi. Ekspressiv agrammatizmi quyidagi o'ziga xos grammatik xatoliklar ifodalaydi:

- gapda so'zlar tartibi o'zgarishi (inversiya);

- kelishik qo'shimchalarini noto'g'ri qo'llash;

- ko'makchilarni tashlab ketish yoki noto'g'risiga almashtirish;

- so'z yasash qobiliyati shakllanmaganligi.

Bog'langan nutq, so'z boyligi, nutqni grammatik tuzish bilan birgalikda logopedik tekshirish tovushlar talaffuzini ham o'rganadi.

Shu maqsadda, turli xajmdagi va turli tipdagi bo'g'inlardan iborat so'zlar tanlanadi: undosh tovushlar so'zning boshida, o'rtasida va oxirida kelgan so'zlar. Bu so'zlar talaffuz etilganda mustaqil ravishda talaffuz etish tavsiya etiladi.

So'zning bo'g'in tuzilishini egallash darajasini aniqlash uchun quyidagi vazifalar taqdim etiladi:

turli tuzilishi murakkab so'zlarni logoped ketidan takrorlash (archa, o'rgimchak, shkaf, pushka, qalam, mototsikl, , velosiped va h.q.);

logoped tomonidan maxsus ajratilgan rasmlarni mustaqil ravishda nomlash. So'zlar tovush to'lib chiqazilishiga qarab ajratiladi (smorodina, strekoza, piramida);

bo'g'inlarni tuzilishi bo'yicha murakkab so'zlardan iborat gaplarni takrorlash ("Bibliotekachi kitoblarni tarqatdi", "Vodoprovodchi vodoprovodni tuzatdi").

Bo'g'in tuzilishi va ovoz to'lib chiqishi qo'pol buzilgan bo'lsa bir qator bo'g'inlardagi tovushlarini o'zgartirib gapirib ko'rish tavsiya etiladi:

- xar xil unli va undosh tovushlar (tamoku);
- xar xil undosh, lekin bir xil unli tovushlar (mabata);
- xar xil unli, lekin bir xil undosh tovushlar (kakoku);
- bir xil unli va undosh tovushlar, lekin xar xil urg'u qo'yib (pa-papa, papa-papapa, papa-pa va h.q.);
- hamda so'zni ritmik tasvirini taqilatib ifoda etish: // /// /// //.

Nutqi rivojlanmagan bolalarda so'zning bo'g'in tuzilishidagi xatoliklari:

- bo'g'inlar sonini kamaytirilishi, ko'proq – undoshlar ikkita bo'lib kelganda (tol-stol);
- ortiqcha tovushlar va bo'g'inlarni qo'shish (limont-limon);
- tovush va bo'g'inlarni joyini almashtirish (kolovoda-skovoroda);
- tovush va bo'g'inlarni o'zgartirish (saf-shkaf);
- bo'g'inlar qolib ketishi (xokechi-xokeychi);
- antitsipatsiya (astobus-avtobus).

Nutq faoliyatini o'rganish tizimining muhim ajralmas qismi - bu nutqning nafaqat ifoda etish tomonlarini, balki tovushlarni idrok etish darajasini o'rganuvchi tovush chiqazish jarayonini tekshirishdir.

Avval artikulyatsion apparatning: lab, til, tish, jag', tanglay larning tuzilishini va harakatchanligini o'rganib olish kerak. Ularning normaga mosligi aniqlanishi kerak. Tekshirish jarayonida quyidagi anomal vaziyatlar uchrashi mumkin:

- lablar - qalin, ingichka, kalta;
- tishlar - siyrak, qiyshiq, mayda, jag' aylanmasidan tashqarida, yiriq, orasida ochiq joy yo'q, ochiq joy katta; tepa yo past kurak tishlar yo'q;
- jag' (tishlam) – ochiq oldinga chiqqan, ochiq bir tomonga og'gan, prognatiya (tepa jag' oldinga chiqqan), progeniya (past jag' oldinga chiqqan);
- tanglay – baland, gotik, tor, silliq, kalta, past;

- til – keng, kichik, tor.

Artikulyatsiya a'zolarini harakatchanligini tekshirish uchun bolaga quyidagi topshiriqlar beriladi:

- lablarni til bilan yalah olish;
- tilni burunga, iyakga, chap, keyin esa o'ng quloqqa yetkazish;
- tilni cho'pillasmoq,
- tilni kengaytirish, keyin esa torlashtirish,
- til uchini og'zdan chiqarib tepaga ko'tarish va shu xolatda uzoqqroq ushab turish,
- til uchini labning chap burchagiga, keyin o'ng burchagiga qimillatish, ritmi o'zgartirib turish,
- lablarni oldinga qarab cho'chchaytirish, keyin esa tabassum qilib kengaytirish.

Bunda artikulyatsiya a'zolarining harakatida erkinlik va tezlik, ravonlik, hamda bir harakatdan ikkinchi harakatga o'tish qanchalik yengil bo'lishi kuzatiladi.

Tovushlarni talaffuz etilishini tekshirish paytida bolaning u yoki bu tovushni o'zini alohida gapirish va ulardan mustaqqil nutqda foydalanish mahorati aniqlanadi. Tovushlarni talaffuz qilishning kamchiliklarini belgilab olish kerak: almashtirib qo'yish, aralashtirib yuborish, buzish yoki ba'zilarida tovushlar tushib qolishi-alohida aytilganda, so'zda, jumlada.

So'zlardagi tovushlarni talaffuz etilishini tekshirish uchun predmetlar tasvirlangan maxsus rasmlar to'plami kerak bo'ladi. Tovushni talaffuz qilinishini tekshirishning eng oson yo'li quyidagicha: bolaga predmetlar tasvirlangan rasmlar taqdim etiladi, ularning nomlanishida tekshirilayotgan tovush turli o'rinda, ya'ni so'zning boshida, oxirida, o'rtasida va undoshlar orasida joylashgan bo'lishi kerak.

Keyin nutq talaffuzida bola ushbu tovushlarni qanchalik to'g'ri talaffuz etishi tekshiriladi. Buning uchun bolaga tegishli tovush takrorlanishi mumkin bo'lgan ketma-ket bir nechta jumlaning talaffuz etish so'raladi.

Fonematik idrok qilinishini tekshirish davomida bola alohida olingan tovushlarni ajrata olishini aniqlash kerak. Birinchi navbatda, bu artikulyatsiya yoki eshitilishi bo'yicha bir biriga yaqin tovushlarga tegishli:

- sirg'aluvchi va shovqinli tovushlar (sa-sha, za-ja, sa-za, sa-sa, sa-cha va h.q.);
- jarangli va jarangsiz tovushlar (ta-da, pa-ba, ga-ka va h.q.);
- sonor tovushlar (ra-la, ri-li va h.q.);

Bunda asosiy usul bo'lib logoped orqasidan turli qarama-qarshi, sa-sha, sha-sa, ach-ash, ra-la, sha-ja va h.q. bo'g'inlarni takrorlab borish hisoblanadi. Boladan berilgan tovushni eshitgan zahoti u imo-ishora (qo'lni ko'tarish, chapak chalish) yordamida javob berish so'raladi.

Fonematik idrok qilishni o'rganish paytida jaranglashi bo'yicha yaqin bo'lgan so'zlarni ajrata olish qobiliyati aniqlanadi: moy-loy-toy, sim-shim. Bu maqsadda

bolaga tegishli rasmni tanlab olish yoki har bir juftlikni ma'nosini ifoda etish so'raladi.

Nutqni kompleks o'rganish natijalari logopedik xulosada, rivojlanish darajasi va nutq nuqsonining shaqli ko'rsatilgan beriladi (dizartrik bolada nutqning to'liq rivojlanmaganligining (NTR) 3 darajasi; alaliyali bolada (nutqning to'liq rivojlanmaganligining) NTR 2 darajasi, ochiq rinolaliyali bolada NTR 2-3 darajalari va x.k.).

Logopedik xulosa nutqning xolatini ochib beradi hamda boladagi o'ziga xos qiyinchiliklarni bartaraf etishga yo'nalgan bo'ladi. Bu individual yondashuvni frontal va guruhli mashg'ulotlarda to'g'ri tashkil etishda muhimdir.

Yozishni tekshirish

Bolalardagi yozuvning buzilishi - bu o'ziga xos qiyinchilik hisoblanib, bolaning nutqiy faoliyatining ma'lum bir rivojlanmagan tomonidir. Eshitishi va intellekti meyorida bo'lgan maktab yoshidagi bolalarda ushbu rivojlanmaganlik avvalo so'zdagi morfologik tuzilma va tovushlar haqidagi ta'savvurlarining yetarlicha shakllanmaganda namoyon bo'ladi. Bunday xollarda bola nutqdagi tovushlarni taxlil va sintez qilishga tayyor emasligi, natijada o'qish va to'g'ri yozish malakalarini egallashda qiyinchiliklar kuzatiladi. R.YE. Levinaning (1961) ko'rsatishicha yozuvdagi kamchiliklar ifodalanishiga ko'ra turlicha tuzilish va darajaga ega. Logopedda qiziqish uyg'otuvchi yozuvdagi buzilishlarining diagnostik belgilari, bu nutq jarayonlarini yetarlicha shakllanmaganligi natijasidagi o'ziga xos xatolar hisoblanadi. Yozuv ko'nikmalarini egallashdagi qiyinchiliklar nutqiy nuqsonlarga va boshqa omillarga ham bog'liq bo'lishi mumkin (maktabdagi ta'limning doimiy emasligi, pedagogik qarovsizlik, eshitish, ko'rish, intellektni sustlashishi va x.k.).

Maktab daftarlarini ko'rib chiqilgandan so'ng, yozuvning shakllanganlik darajasini va undagi xatolar xarakterini bilish mumkin. Nuqsonning tuzilishini aniqlash uchun uch bo'limdan iborat maxsus tekshiruvlar o'tkazilishi kerak:

- eshituv diktanti;
- mustaqil yozishi;
- matndan ko'chirish.

Birinchi bo'lim o'z ichiga eshituv diktantini oladi, vazifalar qismlari sekin-asta murakkablashib boradi.

Tekshiruv harf, bo'g'in, so'z yozishdan boshlab nutqning murakkab shaqli bilan tugatiladi. Endigina ta'lim olishni boshlagan bolalarga harflarni aytib turish (diktovka) asosida yozish taqlif etiladi. Bolaga alohida tovushlar aytib turish orqali, grafik tasvirlarini yozib olishi kerak. Ushbu sinovlar bola tovushlarni to'g'ri eshitib tushunayotganligi, grafik tasvirlarini mos shifrlayotganligini aniqlashga yordam beradi.

Keyingi jihati- aytib turib (diktovka ostida) alohida bo'g'inlarni yozishni tekshirish. Bolaga ochiq bo'g'inlar (na, sa, si, tu, mo va boshqalar), yopiq (an, um, ot), undosh tovushlarni birga kelishi(sto, stu), oppozitsion bo'g'inlar (sa-za, sa-sha, ra-la, ba-na). O'quvchilar bo'g'inlarni yozishni o'rni, kesma alifbodan foydalanishlari mumkin. Sinovlarning maqsadi – bola tovushlarni qanchalik to'g'ri farqlay va ajrata olishini aniqlash.

Bolani yozuv malakasini qanchalik darajada egallaganini bilish maqsadida alohida so'z va iboralar sinov uchun taqlif etiladi. Boshida oddiy, so'ngra murakkab fonetik so'zlar, shuningdek qisqa iboralar diktovka qilinadi.

Alohida so'z va iboralarni eshituv jarayonini logopedik tekshirishda turli murakkablikdagi rasmlar bo'yicha mustaqil yozishi ham tekshiriladi. Tekshirish materiali sifatida bola uchun tanish predmetlarning rasmlaridan foydalanish mumkin. Ushbu predmetlarni nomini yozishi yoki mustaqil nomlashi hamda rasmlar bo'yicha alohida gaplar tuzishi taqlif etiladi.

Matn tarkibiga kiruvchi so'zning tovush-bo'g'in analizi orfoepiya meyorlariga mos ravishda diktovat qilish tavsiya etiladi.

Yozma nutqni logopedik tekshirishning ikkinchi bo'limi bolalarning mustaqil yozuvini tekshirishni nazarda tutadi. O'quvchilarga (asosan 2-3 sinf va undan kattalar) ushbu maqsadda quyidagilar taqlif etiladi:

- rasmlar ketma-ketligi bo'yicha mustaqil ravishda qisqa gap tuzish va yozish;
- o'qigan yoki eshitgan hikoyasini yozma ravishda bayon etish;
- berilgan mavzu bo'yicha insho yozish;

O'quvchilarning mustaqil ishlari orqali, so'zdagi tovushlarni xatolarini analiz qilish, turli agrammatizm turlarini aniqlashga yordam beradi.

Logopedik tekshiruvning uchinchi bo'limida matnni ko'chira olish xususiyati, qiyin xollarda esa alohida harf, bo'g'in, so'zlar namunada berilganidek yozishi aniqlanadi. Shuningdek bolalarda o'zi mustaqil so'zni o'qib, xotirasiga tayangan xolda yozib berishi kerak.

Yozma nutqni tekshirish natijalari umumlashtirishda quyidagilar zarur:

- yozuvdagi xatolarni analiz qilish; bo'sh jadval tuzish, xatolar turi va sonini klassifikatsiyalash;
- bolaning yozuvidagi xatolarini og'zaki nutqi bilan solishtirish.

Yozuvdagi xatolarni taxil qilish

Xatolar xili	Xatolar turi	Xatolar soni	Xato yozuvning namunalari
So'zni talaffuz etish xatolari	Undoshlarning almashishi; unililarni almashishi, unililarni		

	tashlab yozish, undoshlarni tashlab yozish		
So'zni bo'g'inlaridagi xatolar	Bo'g'in va so'z qismlarni tashlab yozish; joyini almashtirish; ko'shib yozish; so'z qismlarini ajratib yozish		
Leksik-grammatik xatolar	Bog'lanishlarning buzilishi; boshqaruvning buzilishi; Tovushlari bo'yicha o'xshash so'zlarni almashtirish; Semantik jihatdan o'xshash so'zlarni almashtirish; so'zlarni tashlab ketish; so'zlarni qo'shib yozish		
Grafik xatolar	Elementlari soni bo'yicha xarflarni almashtirish; fazoviy joylashishi bo'yicha xarflarni almashtirish; xarflarni oynavand shaklda yozish		
Imlo xatolari			
Darsda o'tilmagan imlo qoidalaridagi xatolar			

Jadval birinchi sinf o'quvchilarining yozuvini taxlil qilish uchun ko'zda tutilgan. Boshqa sinf o'quvchilarning yozuvini taxlil qilishda

“Imlo qoidalaridagi xatolar” bo'limiga dastur talablariga oid o'zgartirishlar kiritish zarur.

Tashxis natijalarini taxlil qilib, birinchi navbatda yozishdagi xatolar darajasi faqat tovush-xarflarni taxlil qilishga ta'sir etadimi, yoki nutq faoliyatining murakkabroq darajasi bilan, nutq vositlarining buzilishi bilan bog'liq ekanligini aniqlab olish kerak.

Tashxis natijalariga qo'ra nutq va yozishdagi nuqsonlarni paydo etgan sabablarga mos holda korreksion o'qitishning yo'l va metodlari aniqlanadi.

3-hob. TURLI YOSH BOSQICHLARIDAGI RIVOJLANISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNI PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK O'RGANISH XUSUSIYATLARI

3.1. Go'daklik davrida bolalarni psixologik-pedagogik tekshirish (tug'ilgandan to 1 yoshgacha)

Rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari

Bir yoshdagi bolalarning o'ziga xos xususiyatlari bu kattalarga bo'lgan qaramlikdir. Kattalar bilan muloqat qilish – bola umrining birinchi oylaridayoq muhim ehtiyoj. Aynan shu muloqat jarayonida bolaning psixik faoliyatining asoslari shakllanadi. Bu yoshda rivojlanish bir meyorda kechmaydi, shuning uchun uni baxolash dinamik kuzatish talab etiladi.

Rivojlanishning tezligi va bir meyorda kechmasligi bola umrining birinchi yoshini yutuqlar bo'yicha bir necha bosqichlarga taqsimlaydi.

Birinchi davrda (umming birinchi oyi) - yangi tug'ilgan chaqaloqlik davrida – rivojlanishdagi yetakchi yutuqlarini ajratish qiyin, biroq xayotining 3-4 xaftasidayoq kommunikativ xulqini aniqlash mumkin: erkalashga bolani labini oldinga cho'chchaytirib, kulgu bilan javob qaytarishi.

Ikkinchi davrning eng katta yutuqlari bolaning atrofdagilarga javoban his-tuyg'ularining hamda eshitish, ko'rish idrokining rivojlanganligidir. Osilib turgan o'yinchoqqa diqqat bilan qarashi, harakatdagi buyumlarni kuzatishi, kattalar yuziga e'tibor berish qobiliyati rivojlanadi. Bir oylikning oxirida ikkinchi oylikning boshida kattalarga javoban iljayish paydo bo'ladi. Rivojlanishining ikkinchi davrining yakunida bola da kattalar bilan muloqotda bo'lish xar tomonlama jonlanadi. Ushbu jonlanish yangi tug'ilgan bolaning go'daklik davriga o'tganligidan dalolat beradi. Boshni gorizonta va vertikal xolatda ushlay olish - ikkinchi davrda xarakter xolatining ko'rsatkichidir.

Uchinchi davrda (3-6 oy) keyingi ko'rish va eshitish idroki reaksiyalari shakllanishi davom etadi, tevarakda mo'ljal olish qobiliyati paydo bo'ladi, uning negizida nutqni tushunish qobiliyati, predmetli faoliyatining birinchi belgilari, sensor idrok va xulq atvorining dastlabki shakllari rivojlana boshlaydi. Ushbu yoshda ko'rish analizatorining faoliyati yaxshilanishi natijasida yetakchi rolni qo'l harakatlarning rivojlanishi egallaydi: davr oxiriga bola qo'li bilan maqsadli harakatlar bajarishga, o'yinchoqlarni qo'lga olib o'ynashga qodir.

Kattalar bilan muloqat qilishda ham bolaning munosabati yaxshi tomonga o'zgaradi. Bola asta sekinlik bilan o'zinikilarni ajrata oladi.

Ushbu davrga faol nutqni boshlang'ich bosqichlarini rivojlanishi xos. Ovozida guvullab ashula aytish bilan birgalikda guvranish paydo bo'ladi.

Birinchi yarim yil oxiriga qarab bola to'g'ri qo'yilgan qo'llarining kaftlariga tayanib, qomida yotadi, orqasidan qorniga ag'dariladi, turg'izib qo'lida uchab tursa oyoqlariga qattiq tiralib oladi.

To'rtinchi davr (6-9 oy) yutuqlarga keskin boy bo'ladi. 7 oyga qarab bola emaylab ketadi. Bu uning xulqini o'zgartiradi – u ko'proq faol va mustaqil bo'ladi, atrofini yaxshi taniydi, harakatlari faollashadi. 9 oyga borib to'g'ri turish, o'tirib olish, yotish, o'midan turish, o'tirish, to'siqni ustidan xatlab o'tish funksiyalari rivojlanadi, ko'l pashjasi va barmoqlarining harakatlanishi tokomillashadi.

Beshinchi davrda (9-12 oy) nutqning rivojlanishi muhim hisoblanadi. 9 oydagi bolaga qarab gapiralganda uning tushunish qobiliyati kengayadi. Bu uning xulqini, faoliyat xarakterini o'zgartiradi. 10-12 oylik bolada faol nutq shakllana boshlaydi, bola birinchi so'zlarini gapiradi.

Nutqni tushuna boshlanishi predmetlar bilan harakat qilish murakkablashadi. 10-12 oyda bola kattalarning gapiga qarab harakatlarni bajarishga o'rganadi. Harakatlar turlicha bo'ladi va maqsadli xarakterga ega. Bolaning o'yinchoqlari soni ko'payadi; o'yin o'ynashga bo'lgan harakatlar seziladi. Bu davrning oxirida bola mustaqil ravishda vertikal xolatga turib yuradi.

Odatda psixodiagnostik o'rganish bolalar hayotining 1,5-2 oyidan keyin boshlanadi. Bunday tekshirishning obyektlari bo'lib miyasida erta organik nuqsoni bor, yoki ijtimoiy yo hissiy og'ir muhitda (bolalar uyi, ona tomonidan bolaga bo'lgan e'tiborsizli) o'sib boruvchi bolalar hisoblanadi.

Bir yoshdagi bolalarni o'rganishning bir necha metodikalari mavjud. Rossiyada keng tarqalgani bu Gezel rivojlanish Shkalasi, Denver skrining metodikasi (DDST) va boshqalar. G.V.Pantyuxina, K.N.Pechora, E.L.Fruxt, O.V.Bajenova, L.T.Jurba, YE.M.Mastyukovalarning ishlarini ham alohida ajratish mumkin.

Barcha metodikalar bitta tamoyil asosida tuzilgan: ular harakat, nutqiy, bilim olish, ijtimoiy soxalarni o'rganishga qaratilgan vazifalar to'plamidan iborat. Yoshiga qarab vazifalar qiyinlashib boradi. Bolaning teshirish natijalari normativ bilan solishtirilib baholanadi. Metodikalar bolaning psixikasi shakllanganligi norma xolatdiligini, qolib ketgan bo'lsa, zaiflashgan soxalarni aniqlash yechimini topadi. Rossiya metodikalardagi talablar xorij metodikalardagiga qaraganda ancha yuqoriroq, ayniqsa nutq rivojlanishining baxolashda.

Bir yoshdagi bolalarni tekshirishda amaliyotda ko'proq quyidagi usullar bilan foydalaniladi (O.V.Bajenova, L.T.Jurba, YE.M.Mastyukova).

8 oydan katta bolalarni maxsus stol yordamida tekshirish mumkin, kattaroq bolalar maxsus bolalar stoli yoniga yoki onasining tizzasiga o'tkaziladi. Bolalar faol, uyg'ongan, kasal emas (kasaliklarga bo'lgan moyillik nazarda tutilgan), quruq, qomi to'k, g'azablanmagan, charchamagan bo'lishi kerak.

Boshida bola bilan aloqa o'ratildi. Agar 8 oydan oshgan bolalar bemalol bunday aloqaga kirsalar va ularga tanish va notanish kattalarni ajrata olmasalar – bu yomon. Alohida e'tibor bola bilan onaning munosabatiga qaratiladi.

Harakatlanish faoliyatining holati aniqlanadi: bosh va qo'llarini ushlab, o'tirish va yurish paytidagi holatlarni nazorat qilish imkoniyati va sifati.

Keyin sensor harakatlanishning rivojlanganligi aniqlanadi: kuzatish va diqqatni to'plash funksiyalarning xarakteri o'rganiladi. Buning uchun bola ko'zi oldida 30 sm masofada yorqin 7-10 sm kattalikdagi o'yinchoq gorizontaal, vertikal, aylanma yo'nalishlarda aylantiriladi. 2-4,5 oydagi bolaning kuzatish usuli e'tiborga loyiq. Kuzatish funksiyaning o'rganish uchun maxsus eksperimental usullar bilan foydalaniladi. Birinchi vaziyatda harakatdagi o'yinchoq 50 sm masofadagi ekran orqasiga o'tib ketadi; keyin, harakat trayektoriyasi saqlanib, ekranning boshqa tomonidan paydo bo'ladi. Agar bola o'z kuzatishini to'xtatmasdan davom ettirgan bo'lsa va obyekt ekran orqasidan paydo bo'lgan paytda bolaning nigohi unga qaratilgan bo'lsa vazifa bajarilgan hisoblanadi.

Boshqa vaziyatda bola oldiga 50 sm masofada 35x35 smlik oq ekran o'ratiladi, unda bir biridan 10 sm oralikda 7x7 ikkita oynacha bor. Oynachalarda ketma-ketlik bilan 7 sm ovozli o'yinchoq paydo bo'ladi. Agar bola bir nechadan keyin bo'lsa ham o'z nigohini o'yinchoq paydo bo'lgan bir oynachadan o'yinchoq paydo bo'lishi kerak bo'lgan ikkinchi oynachaga olib o'tgan bo'lsa vazifa bajarilgan hisoblanadi.

Keyin nigoh ostidan ketayotgan obyektga nisbatan bo'lgan munosabatning mavjudligi, bosh va ko'zlarni o'girib ovoz manbasini topish imkoniyati, nutqni eshitib quloq solish qobiliyati o'rganiladi, hamda bekitilgan obyektни topish va ikkita obyektga bir vaqt ichida qarash tekshiriladi.

Biron bir predmetlar bilan bo'lgan munosabat tekshiriladi. Buning uchun 4 oydan katta bolaga ovozli o'yinchoq beriladi va bolaning o'yinchoqni ushlab olishi, tez va aniqligi, barmoqchalar harakati, ushlab turish vaqti baholanadi. 8 oydan katta bolalarga yana bitta ovozli o'yinchoq beriladi, uning ushlab olish va birdan ikkita o'yinchoqni ushlab turishi baholanadi. Ikkinchi o'yinchoq birinchi bo'sh qo'l tomonidan, keyin bo'sh emas qo'l tomonidan beriladi, bolaning harakatlari baholanadi. 10 oydan katta bolalarning aylanib o'tish harakatlarining shakllanganligi aniqlanadi. Buning uchun, bolani o'yinchoq bilan qiziqtirib, uni 20x20 smlik bola nigoxiga nisbatan o'ng yoki chap tomonda bo'lgan ekran orqasiga olib qo'yiladi. O'yinchoqning ovozi chiqariladi va bir necha bor u ekran orqasiga bekitiladi. Agar bola o'yinchoqni ekran orqasidan olib bersa vazifa bajarilgan hisoblanadi. Bir yoshgacha bolalar ko'pincha o'yinchoqni ekran joylashtirilgan tomondagi yaqin qo'l bilan olishadi, va faqat bir yoshdan keyingina ekranga nisbatan uzoq bo'lgan qo'l bilan o'yinchoqni olish qobiliyati paydo bo'ladi. Muhim e'tiborni bolada predmetlarga nisbatan bajarilayotgan ishlarga bo'lgan qiziqish va kuzatish

davomiyligiga qaratish kerak. 10 oydan katta bolalarga bir nechta o'yinchoq beriladi va ulardan ketma-ket foydalanish, uchinchi o'yinchoqni ushlab olish xarakterlari baholanadi. Bolani ovqatlantirish paytida ishtirok etadigan predmetlar: butilkacha, qoshiqcha, piyoladan foydalanish harakatlarining rivojlanishi asosiy e'tiborga loyiq. Muhim e'tibor, faqat ikkita - ko'rsatkich va katta barmoqchalarda - olish mumkin bo'lgan predmetlarga nisbatan qiziqishning borligiga qaratiladi.

Kattalar bilan munosabat o'rnatishda tanlangan usullarning rivojlangan darajasini aniqlashadi: ona va bola o'rtasidagi emotsional va ko'rish aloqalarning mavjudligi, hamda ushbu aloqalarni bola va tadqiqotchi o'rtasida o'rnatilishi ko'riladi. Onadan so'raladi: bolaning ba'zi xoxishlarini tushunadimi, bolaning yig'isi qachon nimani bildiradi, yig'i paytida kattaning reaksiyasi qanaqa ekanligini bilish uchun to'xtashlar bormi, bolaning yig'isi har doim bir hilmi; ularning munosabatida nima o'yinlar o'ynaladi, bola o'yin o'ynagan vaqtda onaning ko'ziga unda-bunda qaraydimi, mimika va jest orqali berilgan oddiy qo'llanmalarni tushanidimi, va nihoyat ko'rsatish imo-ishoralaridan bilan foydalanadimi.

Tekshirish davomida bolaning hissiy va ovoz reaksiyalarining holati o'rganiladi, tabassurning xarakteri va aniq ifodalanganligi belgilanadi, u qaysi vaziyatlarda paydo bo'lishi taxlit qilinadi. Salbiy hissiy namoyonlar, ularning bola qayfiyatida ko'pligi yoki sezilar darajada emasligi, baqirish xususiyatini bosa bilishi, vaziyatdagi o'zgarishlarga qarab yig'lash, yig'lashini chalg'itib to'xtatish imkonlariga e'tibor qaratiladi.

Psixologik tekshirish odatdagidek xulosa tuzish bilan yakunlanadi. Xulosada nuqsonlarning og'ir ko'rinishda bo'lishini baholash bilan bir qatorda, bolada rivojlanishi buzilgan psixik funksiyalar, ularning buzilish darajasi, hamda normal rivojlanayotgan funksiyalar aks ettirilishi lozim. Bundan tashqari har bir funksiyaning tekshirish davomida olingan natijalar asosida xarakteristikasini berib, ularni soxalar bo'yicha guruxlash kerak:

- harakatlanish;
- sensor;
- hissiy;
- ovoz faolligi;
- amaliy faoliyat;
- kattalar bilan munosabat.

Xulosaning ushbu qismida nafaqat bola tomonidan muvaffaqiyatli o'tilgan tekshirishlar va ularni bajarish o'ziga xos xususiyatlari, balki bola o'tolmagan topshiriqlar ham ta'riflanishi kerak. Xulosada berilgan ma'lumot bolada kuzatilayotgan nuqsonning xarakteri va mexanizmi haqidagi tadqiqotchi fikrining isboti sifatida xizmat qilish kerak. Bu esa o'z navbatida aniqlanayotgan nuqsonlarni korreksiyalash va tuzatish yo'llarini aniqlash uchun kerak.

Bir yoshgacha bo'lgan belalarning ruhiy-psixik rivojlanishining meyorlari (O.V. Bajenova bo'yicha)

Yoshi-oy	Soha		
	Harakatlanish	Sensor	His-tuyg'uga ta'sirchanlik
1		Ona gapirganda unga qaraydi, shu payt og'zini ochib, yopadi. Obyektning gorizontal harakatlanishini ko'rish markazidan boshlab kuzatadi	
1,5		Harakatdagi odamni kuzatadi. Kuzatish obyekt tomonidan ko'rish markaziga qarab amalga oshiriladi	
2-3		Ko'zning ko'rish reaksiyalari rivojlangan – nigohini qaratish, konvergensiya, fokusirovka. Quloq barobarida yangragan ovozga qarab hoshini buradi. Qo'llarini tomosha qiladi. O'yinchoqning turli harakatlanishini kuzatadi	Gapirayotgan chehraga qarab, taktil ta'sirga tabassum paydo bo'ladi. Gapirayotgan chehraga nisbatan jonlanish shaklanadi va yana keyinroq esa – yorqin predmetga
3-4	Boshini yaxshi tutadi. Qomida yotganda qo'lga tayanish.	Obyekt harakatlanishining ko'rinmas izini kuzatadi (10-12 sm ekran). Yo'q bo'lib qolgan obyektga e'tiborini qaratadi. Tovushlarni ajrata boshlaydi. Onasini tovushini tanib oladi	Jonlanish oson va tez-tez paydo bo'ladi.
5-6	Ko'rib, haraktini boshqarish shakllangan (ko'rish nazorati ostida predmetgacha qo'lini	Oynadagi aksiga kulib tabassum qiladi. Qo'llarini tomosha qilish to'xtaydi. O'yinchoqlarga ko'p diqqat qaratiladi. Qulog'idan pastroqda yangragan tovushga qarab boshini buradi.	Salbiy tuyg'ularni boshqarish shakllanadi. Bu baqirish, yig'lash, yig'lash paytida kattaning e'tiborini bilish uchun to'xtashlarda ifodalanadi. Tanish va

	yetkazib oladi). Uzoq vaqt predmetni qo'lida ushab turadi.		notanish chehralarga qarab o'zini turli tutadi
7-8	O'zi o'tira oladi. Turli xolatdan turli tomonga aylanadi.	O'tirish xolatini o'ziga yashilab oladi; kuzatish uchun qo'lay o'rin tanlaydi. Yarimi-gacha bekitilgan predmetni topadi, boshiga yopilgan ro'molchani olib tashlaydi. Notanish shaxs-larni ajratadi	Notanish kattaga nisbatan norozilik bildiradi.
9-10		Ko'z oldida bekitilgan predmetni topib beradi. Kattalarning cho'ntagidan qiziq tuyulgan narsalarni oladi, agar ularni usha yerga qo'yilganini ko'rgan bo'lsa	
11-12	Qadam tashlab mustaqil yura boshlaydi	Kitobdagi rasmlarga qiziqish ko'rsatadi. Ismini eshitib qaraydi.	

Yoshi - oy	Soha		
	Ovoz faolligi	Amaliy faoliyat	Kattalar bilan munosabat
2-3	Birinchi tasodifan tovush chiqarishlar paydo bo'ladi	Tepasiga osilgan o'yinchoqlarga qo'lini tekkizadi. Obyektlarga diqqati oshadi. Qo'li yetadigan masofada joylashgan ovozli o'yinchoqlarni ko'rib, qo'lida harakatlanish paydo bo'ladi	Atrofdagilarga nisbatan qiziqish uyg'onadi. Ko'z orqali va hissiy aloqa
3-4	gugulash yuzaga keladi. Tasodifan chiqarilgan tovushlar (a, u, ya, m, p) va	Bilib qo'lga ushlab olish. Turli harakatlanishlar. Predmetlarni og'ziga olish.	Atrofdagilarga nisbatan qiziqish uyg'onadi. Onsinu taniydi. Muloqat paytida ta'sirlanib ketadi. Ko'z orqali va hissiy muloqatlar

	ularni kattalar bilan aloqada qo'llaydi		mumkin.
5-6	Obyektlar bilan o'ynaganda ovoz chiqazish (harakatlarni ovoz bilan kuzatish). Baqirish orqali o'ziga diqqat qaratish. Alohida ho'g'inlar (yoki tovushlar) chiqaradi. Guvranib gapirish boshlanadi.	Tez-tez kattaning qo'lidan o'yinchoqni oladi. Ushlab olish shakllanadi. Ikkinchi o'yinchoqni olib, birinchisini o'ynatib turadi. Harakatlarini kuzatib turadi, hamma narsalarni og'ziga soladi. Qog'oz bilan o'y-nashni yaxshi ko'radi. Butilkani og'ziga olib keladi.	Muloqat qilishga harakat qiladi; eshitadi; odam ovoziga qarab boshini buradi. Qo'lga olishlarini xoxlasa, o'z qo'lini cho'zadi. Taqlid qilishning birinchi harakatlarini namoyon bo'ladi. Qo'l bilan ko'rsatilgan jestlarni tushunadi. Oyoq tovushini eshitib, ta'sirlanib ketadi.
7-8	Uzoq guvranish, bo'g'inlarni takrorlab gapirish, atrofda sodir etilayotgan voqealarga nisbatan holada bo'lgan munosabatni ifodalovchi so'zlar paydo bo'lishi.	Qo'ldan qo'lga predmetlarni olib o'tkazadi, ikkita o'yinchoqni ushlab turadi, bo'sh qo'li tomonidan berilgan o'yinchoqni ushlab oladi. O'yinchoqni ko'zi bilan kuzatib ushlab turadi. Ikkinchi o'yinchoqni band qo'li tomonidan ushlab oladi. To'siq orqasidan to'siqqa yaqin bo'lgan qo'li bilan predmetni olishga harakat qiladi.	Harakatlanish va shovqin qilishni urinib koradi. E'tiborni yo'talish yoki xirilash orqali chaqiradi. Ovqatlanishni xoxlamasa labini siqib oladi. Yo'q degan so'zni tushunadi. Tovushlarni chiqazishga harakat qiladi. Ona holaga nisbatan qo'li bilan yoqimsiz harakat qilsa (bumi, qulog'ini tazalasa), u xolda onaning qo'lini chetga suradi
9-10	Harakatlanishning boshi va oxirida ovoz	Tabletka, no'xot kabi mayda predmetlarni qo'lga oladi. Boshqa predmetlarni	E'tibor so'rab onasini qiyimidan tortadi; qo'li bilan "xayr"lashadi,

	chiqarish	harakatga soladi: o'yinchoq mashinkani yurg'izadi.	"qayerda" savolga nigoh yoki harakat bilan javob beradi. Roli aniq bo'lmagan o'yinlar o'ynaydi (onasi ro'molchani beradi-bola uning orqasida bekinadi). "Berol" o'yinida o'yinchoqni ko'p vaqtga bermaydi.
11-12	Faqat o'zi va onasi tushunadigan belgi-so'zlarni borligi. So'zlar gapiradi, ularning ma'nosini tushunadi	O'yinchoqlarni savatga yig'adi. To'siq orqasidan predmetni to'siqqa uzoq joylashgan qo'li bilan oladi; rasmlarni timaydi, kitob varaqlashga harakat qiladi. Predmetlarni og'ziga kamroq soladi, lekin ularni yerga tashlaydi.	O'yinchoqlarni otadi, kiyinish paytida yordam beradi. Ko'rsatish ishorasini ishlatadi; qarshilik bildirganda, boshini qimirlatadi.

3.2. Ilk yoshdagi (1-3 yosh) bolalarni psixologo-pedagogik tekshirish

Rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlari

1 yoshdan 3 yoshgacha bo'lgan vaqt bola hayotidagi o'zgarishlar davridir. Meyorida rivojlanishda ilk yoshning muhim yutuqlari bu, yurish, predmetli faoliyat, nutq ko'nikmalarini shakllanishidir. Yurish ko'nikmalari bolaning psixik rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Yurish ko'nikmalarini egallash orqali rivojlanishning yangi bosqichi, ya'ni atrof olamni o'rganadi. O'zi mustaqil harakatlana olganidan keyin bola fazoda mo'ljal ola boshlaydi, predmetlar bilan mustaqil munosabatga kirishadi. Natijada hayotining ikkinchi davrida predmetli harakati keskin rivojlana boshlaydi; hayotining uchinchi davrida predmetli faoliyati yetakchi o'rin egallaydi.

Predmetli harakatni rivojlanish bilan uzviy bog'liqligi bolada idrokni shakllantiradi, chunki predmetlar bilan tanishish jarayonida faqatgina ular nima uchun ishlatilishi emas, balki uning shaqli, kattaligi, rangi, materiali va boshqa xususiyatlari bilan tanishadilar.

Bolalarda oddiy ko'rgazmali harakat shakllarini haqida fikr yuritish, eng birinchi umumlashtirishlari, predmetning ichki va tashqi belgilarini ajratish rivojlanadi.

Ayniqsa, bu davrda nutq qizg'in rivojlanadi. 3 yoshgacha bola atrof olam bilan jumlar yordamida muloqatga kirishadi. Faol lug'ati sezilarli kengaya boshlaydi,

biroq soʻzlarni talaffuz etayotganlarida bolalar birinchi oʻrinda intonatsional-ritmik va musiqiy tomonlardan moʻljal ola boshlaydilar, shuning uchun koʻpgina tovushlar artikulyatsiyasini jihatdan unga yaqinini bilan almashtirilib ifodalaydilar.

2 yoshda nutq funksiyalari nazorat etish rivojlana boshlaydi, bola kattalarning ohzaki koʻrsatmasi boʻyicha oʻz harakatlarini boʻysundira boshlaydi. Nutqni tushunish qizgʻin rivojlana boshlaydi. Bu faqatgina tushunadigan soʻzlarini oʻsib borishidagina emas, balki bevosita muloqotning xolatga qarab nutqni tushuna boshlaydi.

Ushbu yosh bosqichida nutqning keskin rivojlanishi barcha psixik jarayonlarga taʼsir koʻrsatib, bola fikrlashining rivojlanishi hamda muloqot vositalarida yetakchi oʻrinni nutq egallaydi.

Ilk yoshdagi bolalarni psixologo-pedagogik oʻrganish boʻyicha tavsiyalar

Ilk yoshdagi bolalarda diagnostik vazifalarni samarali bajarishda tekshiruvni aniq bir maqsada oʻtkazish muhimdir. Avvalo shuni taʼkidlab oʻtish joizki, tekshiruv natijalarini faqatgina bola bilan ijobiy munosabatga kirisha olganda hamda u vazifalarni bajarishda yetarlicha qiziqish uygʻotgandagina samarali baholash mumkin. Tekshiruv oʻtkazish koʻpicha bolaning yoshi va xolatiga koʻra aniqlanadi, bu tekshiruvni umumli oʻtishiga sezilarli taʼsir koʻrsatadi. Shuning uchun bolaning kayfiyatiga hamda u bilan tekshiruv davomida ishonchiga sazovor boʻlishga diqqatni qaratmoq lozim.

Ilk yoshdagi bolani psixologo-pedagogik oʻrganishning asosiy maqsadi quyidagi maʼlumotlarni olishdir:

- bilish jarayonlari;
- hissiy-irodaviy doirasi;
- nutqgacha va nutq rivojlanishi;
- harakatlarining rivojlanishi.

Bolani psixik rivojlanishini tashxis qilishdan oldin, albatta uning koʻrish va eshitishida qoʻpol nuqsonlarning yoʻqligiga qatʼiy ahamiyat berish lozim.

2-3 yoshdagi bolalarni eshitishini pedagogik jihatdan tekshirish, murakkab jarayon hisoblanadi. Bu tovushlar bola uchun sekin-asta soʻzsiz taʼsir etmay qoʻyadi. Koʻpgina normal eshituvchi bolalar ularga qaratilmagan odattiy shovqinlarga, nutqiy signallarga diqqatlarni qaratmaydilar. Ovoz chiqarayotgan tomonga boshlarini qayiltirib qarashlari uchun ularga odattiy boʻlmagan signallar yoki bolani javob berishiga majbur etuvchi sababni koʻrsatish lozim. Tovush chiqaruvchi manba sifatida doʻmbira, sumay, baland va pichirlab "av-av-av"(kuchuk) va "pi-pi-pi"(qushcha) ovozigacha taqlid qilish, bolani ismini, "kksh" kabi tovushlar birikmasini aytish. Tovushlarni bolani orqasidan 6 metr masofada ifodalanishi kerak, koʻruv idroki orqali nutqida ifodalashini cheklash lozim.

Ilk yoshda ovozga reaksiya qilish tovush chiqayotgan tomonga boshini o'g'irib, 6 metr masofadan pichirlab gapirishga ovoz chiqarib javob reaksiyasini (tovushni o'xshatish, nutqni qaytarish) berishi.

Bolada 2-3 yoshda tovushga shartli ravishda harakatli reaksiyalari paydo bo'ladi. Bu bola shivirlaganni eshityaptimi va qanday masofa oralig'ida ekanligini aniqlashga yordam beradi. Bolaning eshitishi pasaygan deb gumon qilinsa, uni maxsus audiologik tekshiruvga yo'naltirilishi kerak.

Ilk yoshda ko'rishi pasayganlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: taktil organ sifatida og'izdan qo'shimcha foydalanish; predmet yoki rasmlarni ko'zining oldigacha keltirib qarashi, predmet yoki tasvir mayda detallarini e'tiborga olmaslik.

Ilk yoshdagi bolalarni bilish jarayonlarini tashxis qilishning o'ziga xos tomonlari bu bolaning psixik faoliyatini ifodalovchi alohida vazifalarni bajarilishini taxlil qilishga tekshiruvchilarning diqqat markazini qaratishidir. Bunda faqatgina natijasigagina emas, balki vazifa bajarish bo'yicha tashkiliy faoliyatini imkoniyatlari qandayligiga e'tibor qaratiladi. Ilk yoshda bilish faoliyatining asosiy baholash parametrlari quyidagilar deb xisoblash mumkin:

- vazifani qabul etishi;
- vazifani bajarish yo'li;
- tekshiruv jarayonida o'rgatilishi;
- o'zining faoliyat natijalariga munosabati.

Vazifani qabul etish deganda bolani bajarish sifatidan qat'iy nazar berilgan vazifani uni bajarishga roziligi nazarda tutiladi. Bu vazifani bajarishning birinchi, absolyut zaruriy shartidir. Bunda bola o'yinchoq yoki kattalar bilan muloqot qilishga qiziqish bilan qaraydi.

Ilk yoshdagi bolalarda asosiy vazifani bajarish yo'llari quyidagilardir:

- mustaqil bajarishi;
- kattalar yordamida;
- o'rgatilgandan so'ng mustaqil bajarishi.

Berilgan vazifani shartlariga mos ravishda bolaning harakatlari, materialning xarakteri va yo'lanmaning talablariga qarab aniqlanadi. Barcha xollarda vazifani noadekvat bajarilishi bolaning aqliy rivojlanishida nuqsonlari borligidan dalolat beradi.

Bolaning yoshiga qarab tavsiya etilgan ta'limiy vazifalargina amalga oshiriladi. Tekshiruv davomida quyidagi yordam turlarini foydalanish mumkin:

- taqlid ostida harakatlarni bajarilishi;
- taqlid ostida vazifani ko'rsatuvchi jestlardan foydalangan holda bajarish;
- taqlid ostida harakatlarni nutqiy yo'llanma orqali bajarish.

Bola elementar taqlid ostida kattadan u yoki bu vazifani u bilan birgalikda harakatlanish orqali bajarilish yo'llarini bilib oladi. Vazifani bajarilish yo'llarini

ko'rsatish uchtdan oshmasligi kerak. shuningdek kattaning nutqi vazifadagi maqsadni ko'rsatishi hamda bola samarali bajarishiga imkon berishi kerak. bolaning noadekvat harakatlardan adekvat (mos) harakatlarga o'tishi, uning potensial imkoniyatlaridan dalolat beradi. Ta'limning pastligi ba'zi xollarda qo'pol intellektual rivojlanmaganlik, hissiy -irodaviy doirasidagi nuqsonlarga bog'liq bo'lishi mumkin.

Ta'limiy eksperimentdan foydalanish orqali bolaning psixik faoliyatining (diqqat, nutq, idrok, tasavvur, xotira) o'ziga xos tomonlarigina analiz qilishga emas, balki ularning ish qobiliyatini baholashga yordam beradi. Bu ayniqsa rivojlanishida nuqsoni bo'lgan ilk yoshdagi bolalarda muhimir, chunki ularning nuqsoni oqibatida ish qobiliyatini maxsus tashkil etilgan tekshirishlar orqali xotira va diqqatini ko'pincha tasavvur etish mushkuldek tuyuladi.

Bolalarning bilish faoliyatini diagnostik baholashda ularning o'zining natijalariga bo'lgan munosabati muhim mezon hisoblanadi. Meyorida rivojlanayotgan bolalarda o'z faoliyati va uni yakuniy natijalariga qiziqish xarakterlidir. Intellektida nuqsoni bo'lgan bolalar nima qilayotgani, undan olinadigan natijalarga befarqlik bilan qaraydilar.

Ilk yoshdagi bolalarda psixologo-pedagogik tekshiruv metodikalarini yoshining rivojlanish qonuniyatlaridan kelib chiqqan xolda tanlanishi kerak. Vazifalarni yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda oddiydan-murakkabga qarab sekin-asta olib borilishi kerak.

Vazifalar fazoda predmetlarni oddiy shaqli, xajmi, rangiga qarab joylashtirishni nazarda tutadi. Vazifaning asosiy tashxis bosqichi ko'rib moslashtira olishini rivojlanganlik darajasini aniqlashdir. Idrok hususiyatini o'rganishning asosiy metodikalari bu "Segen taxtasi" (2-3 shaklli), piramidani tahlash (uch sharik, uch g'ildirakdan), matryoshkani yig'ish va ajratish (ikki qismli, uch qismli), juft rasmlar(2-4), kesma rasmlar(2-3 qismli).

Logopedik tekshiruv bolaning nutqiy rivojlanish darajasiga ko'ra an'anaviy tarzda o'tkaziladi.

Idrokini o'rganishga yo'naltirilgan vazifalar shuningdek, bolaning hissiy-iroda doirasini o'ziga xos hususiyatlarini tashxis qilishda ham foydalanish mumkin. Eksperiment davomida bolani faoliyatini kuzatish orqali quyidagi ko'rsatkichlarga e'tiborni qaratish lozim:

- kayfiyatining umumiy holati (adekvat, ruhiy siqilish, tashvishli, o'z-o'zidan xursand bo'lish), faolligi, qiziqishining borligi, qo'zg'aluvchanligi, tormozlanish;

- muloqotga kirishishi (kattalar bilan birgalikda ishlashga xoxishi). Yuzaki, yengil hamda to'liq bo'lmagan muloqot asosan intellektual nuqsonli, ya'ni aqli zaif bolalar uchun xarakterlidir. Tormozlangan, o'ta tashvishli, yangi sharoit va notanish odamlarga moslasha olishda qiynaladigan, nevrotik reaksiya va boshqa ta'sirlardan qo'rqadigan bolalar muloqotga qiyin kirishadilar. Muloqotlardan qochish ko'pincha

autizmlı bolalar uchun xosdir, ularda muloqot qilishga talabning yo'qligi bilan o'zini predmetli olamdan chegaralab qo'yganlar;

- rag'bat va maqullashga hissiy javob. İlk yoshdanoq (1-1.5 yoshda) bolalarda ijobiy hissiy ta'sirlar ularda hursandchilik hislarini uyg'otgan. Asabiylashgan bolalarda ham rag'batlar hursandchilik hislarni uyg'otib, vazifani bajarilish natijalarini ko'tarilishiga olib keladi. Befarq munosabat kattalarning bahosiga qiziqmagan yoki rag'batning ma'nosini tushunmagan bolalarda kuzatiladi(masalan, intellektual nuqsonlari ifodalanganlarda);

- talab va tanqidga hissiy javob. Bunda quyidagilar e'tiborga olinadi: bolani tanqidga bo'lgan munosabati, xatosini to'g'irlashga bo'lgan munosabati, xulqini korreksiyalash bo'yicha qat'iy tadbirlar muhimligi;

- faoliyati davomidagi qiyinchilik va omadsizliklarga bo'lgan munosabat. İlk yoshning oxirlarida (2,5-3 yosh) bolalar o'zlari mustaqil harakatlarining xatolarini topa olish qobiliyatiga ega bo'ladilar, ko'ruv-harakat vaziyatlariga ko'ra quyidagi elementar nutqiy iboralarni ishlatadilar: "shunday-shunday emas", "qanday?", "to'g'ri", "noto'g'ri", "voy", va x.k. xatolarni ko'rib bolalar vazifani xatolarini to'g'irlagan xolda bajarishga urinadilar, keraqli natijaga erishishga harakat qiladilar, kerak bo'lsa kattalardan yordam so'raydilar.

Ilk yoshdagi bolalarni harakat doirasini rivojlanganligini tashxis qilishda umumiy va mayda motorikasini o'rganishni taqozo etadi. Umumiy motorikasini rivojlanganlikni baholash parametrlari bolalarning umum yoshdagi meyoriy harakat doirasini rivojlanganligiga qarab tavsiflanadi:

13 oy -o'zi yuradi;

15 oy- uzoq vaqt yuradi, o'tiradi, zinadan chiqa oladi, kresloga o'zi o'tiradi, tizzasida tura oladi;

18 oy - zinadan o'zi chiqib tusha oladi, o'yinchoqlarini orqasidan tashiy oladi, yerda yotgan tayoq ustidan xaklay oladi;

21 oy - 15-20 sm kenglik va poldan 15-20 sm balandlik bo'yicha yura oladi;

2 yosh - engashib poldan o'yinchoqni oladi, to'siqlar ustidan xatlay oladi, koptokni oyog'i bilan tupa oladi;

3 yosh - bir oyoqda bir necha soniya tura oladi; tepaga zina bo'ylab chiqishda xar bir zinaga bittadan oyog'ini qo'yadi; pastga tushayotib zinaga ikkala oyog'ini qo'yadi; ikki oyoqda sakraydi; uch g'ildiraqli velosipedni xayday oladi.

Rasm chizish, tugmachalarni taqish, minora (bashnya) qurish kabi vazifalarni bajarish orqali mayda motorikasini rivojlanganlik darajasiga baho berish mumkin.

Masalan:

18 oy - shtrixni qaytaradi;

2 yosh - ko'rsatilgan aylana va vertikal chiziqlarni qaytaradi;

2,5 yosh - ikki yoki undan ko'p chiziqlarni chiza oladi;

3 yosh – doirani qarab chizadi, odamning rasmini tanasisiz (boshoyoq) chizadi.

Ushbu yoshdagi bolani psixik rivojlanishini tekshirish xulosa yozish bilan tugallanadi, unda hissiy rivojlanishini ifodalovchi, idrok, nutq va motor sferasi, alohida harakatlarining psixologik tizimi va vazifalarni bajarish xolati sistemasi, shuningdek bolada kuzatilgan xarakterining o'ziga xos tomonlari bo'yicha olingan ma'lumotlar umumlashtiriladi. Psixik rivojlanishida nuqsonlar kuzatilgan bo'lsa xulosada uning psixologik tizimi haqida xarakteristika hamda uni keyingi hayoti uchun zaruriy korreksiyalash va kompensatsiyalash bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Tekshirish savollari

1. Ilk yoshdagi bolaning rivojlanishining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Ilk yoshdagi bolani psixologik-pedagogik tekshirish uning psixik faoliyatining qaysi sohalarini o'z ichiga oladi?

3.3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni psixologo-pedagogik o'rganish (3-7 yoshgacha)

Rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari

Maktabgacha bolalik- hayotning katta va mas'uliyatli davridir. Bu yoshda bolaning psixik rivojlanishida katta o'zgarishlar ro'y beradi. Bilishning faoligi yetarli darajada o'sib boradi: idroki rivojlanadi, ko'rgazmala tasavvur, mantiqiy fikrlashning ilk ko'nikmalari paydo bo'la boshlaydi. Xotiraning mazmunli bo'lishi, ixtiyoriy diqqatining, bilish imkoniyatlarining o'sishiga zamin bo'ladi. Bolani atrof olamni tanishida, shuningdek muloqotning va bolalar faoliyatining boshqa turlarining rivojlanishida nutqning roli o'sib boradi. Maktabgacha yoshdagilarda og'zaki ko'rsatmalar orqali harakatlarni bajarish, tushuntirishlarni ko'rgazmali qurollar asosida bilimlarni egallashlari imkoniyati paydo bo'ladi. Ushbu yoshda tasavvurning asosiy hususiyati bu hissiy tasavvur-idrok va ko'rgazmali tafakkurdir. Maktabgacha yoshdagi bolada idrok, ko'rgazmali - harakat va ko'rgazmali – obrazli tafakkurini shakllanganiga qarab, uning keyingi bilish faoliyatining rivojlanishi shunga bog'liqdir. Ushbu yoshda bolalarda fazoda mo'ljal olish haqidagi tasavvurlari shakllanadi, bu esa bolani umumiy psixik rivojlanishida katta o'rin egallab, elementar sanoq operatsiyalarini amalga oshirishda va matematik tushunchalarni egallashda asos ho'lib xizmat qiladi.

Maktabgacha yoshda muhim sifatlardan biri- bu bolalarda o'yinni asosiy hamda birinchi birgalikdagi faoliyati ekanligidir. O'yin bilan birgalikda maktabgacha yoshdagi bolalarda produktiv faoliyati ham shakllanadi.

Barcha psixik funksiyalarni intensiv rivojlanishi hamda amaliy faoliyatini shakllanishi maktabgacha yoshdagilarda atrofdegilarni o'rganishga yordam beradi.

Maktabgacha yosh bola shaxsini intensiv ravishda rivojlanishini xarakterlaydi. Irodasi rivojlana boshlaydi, vaziyatga, harakatga ichki bahosi shakllanadi, diqqati mukammallashadi, shaxs rivojlanishining asosiy ko'nikmalari rivojlanib boradi.

Maktabgacha yoshning oxirida maktab ta'limiga tayyorgarligi shakllanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni o'rganish bo'yicha psixologo-pedagogik tavsiyalar

Maktabgacha yoshdagi bolalarni xolatini tekshirish bo'yicha to'g'ri baholash uchun, bir qator shartlarni hisobga olish zarur:

- tekshiruvlar davomida qulayliklar yaratish, hissiy muloqatga kirishish;
- yengilroq variantdagi vazifadan boshlab ijobiy bajarilishiga zamin yaratib, eksperiment o'tkazuvchi bilan keyin ham birgalikda ishlashga xoxish uyg'otish;
- charchab qolmasligi uchun so'zli va ko'rgazmali metodikalarni galma-gal berish;
- vazifani o'yinli xarakterda bo'lishi;
- bilish faoliyatini rivojlanish darajasini hisobga olish.

Hissiy munosabatni qurish maqsadida, psixologik tekshiruv bola bilan suhbatlashishdan boshlanadi. Suhbat davomida bilimlarining umumiy zahirasi hamda bolani atrofdegilar haqidagi tasavvuri, vaqt, fazoviy mo'ljal olishi, hissiy hususiyatlari: muloqotga kirishishi, qiziqishlari, sevimli o'yin va mashg'ulotlari aniqlanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni diagnostik tekshirishda metodikalarni tanlashda psixologik yosh hususiyatlarini hisobga olish zarurdir, bularga quyidagilar kiradi: harakatlarining rivojlanish darajasi, ko'rgazmali-obrazli tafakkuri, yetakchi faoliyat-o'yin, shuningdek boshqa faoliyat turlari-rasm chizish va qurish.

4-5 yoshdagi bolalarni tekshirishning asosiy maqsadi ularni fazoviy mo'ljal olish faoliyatining rivojlanish darajasini o'rganish hisoblanadi. Fazoviy mo'ljal olish harakatlari tasavvur etishning birlamchi asosiy tizimi hisoblanadi.

Maktabgacha yoshda fazoviy mo'ljalning quyidagi darajalari ajratiladi:

- xotik harakatlar;
- variantlarni tanlash;
- maqsad sari yo'nalgan sinovlar;
- amalda qo'llab ko'rish;
- ko'ruv orintirovkasi.

4-5 yoshdagi intellekti meyorda rivojlanuvchi bolalar muammoli amaliy vazifali metodikalarni maqsad sari yo'nalgan sinovlar yordamida deyarli bajaradilar. Ushbu yoshda bolalarda syujetli —o'yin va syujetli-rolli o'yinlar rivojlanadi. Bundan tashqari produktiv faoliyat turiga(rasm chizish, qurish va boshqalar) turg'in qiziqish uyg'otadilar.

6 yoshdagi bolalarni tekshirishda quyidagi psixologik xususiyatlariga e'tibor berish lozim: syujetli –rolli o'yin; produktiv syujetni ifodalovchi faoliyat turlari. Vazifalarni amaliy barib ko'rish, ba'zi xollarda ko'ruv orentirovkasiga tayangan xolda amalga oshirishini ham rivojlanishning muhim ko'rsatkichlari sifatida ham ko'rish mumkin.

7 yoshdagi bolalarni tekshirishdan asosiy maqsad – ularning maktab ta'limiga psixologik tayyorgarligini o'rganishdir.

Maktabga psixologik tayyor tushuncha o'z ichiga bir necha muhim komponentlarni oladi: aqliy, motivatsion, hissiy-irodaviy va kommunikativ tayyorgarligi (bolani tengdoshlari va yangi kattalar bilan munosabatga kirisha olishi).

Maktabgacha yoshdagilarning aqliy rivojlanishining asosiy parametrlari deb quyidagilarni hisoblash mumkin:

- vazifani tushunishi;
- vazifani shartini tushunish;
- bajarish yo'li (xaotik harakatlar, o'lchab ko'rish, maqsad sari yo'nalgan sinovlar, amaliy qo'llashlar, ko'ruv orentirovkasi);
- tekshiruv davomida o'rganishi;
- natija faoliyatiga munosabati.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni bilish jarayonlarini o'ziga xos hususiyatlarini tashxis qilishda "ta'limiy eksperiment shaqlidagi" maxsus foydalaniladi, shuningdek vazifalar bilim va ko'nikmalarini shakllanganlik darajasini aniqlashga yordam beradi. Bajarilgan vazifalarning natijalari bola faoliyatining xarakterini baholashga yordam beradi: bola amaliy sharoitni muammoli deb hisoblayaptimi, vaziyatni analiz qila olyaptimi, maqsadga erishish uchun o'zi mustaqil yordamchi vositalardan foydalana oladimi.

Bolaning harakatlariga bunday yondashib baho berish rivojlanishining faqatgina "dolzarb" darajasinigina emas, balki potensial, ya'ni yaqin rivojlanish zonasini aniqlashga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida xar bir bola uchun korreksion tarbiyaviy individual dasturni ishlab chiqish imkoniyatini beradi.

Bolani maktabda ta'lim olishiga motivatsion tayyorligini tekshirish uchun turli metodikalardan foydalaniladi: bolalarni turli faoliyatlari davomida kuzatish, suhbat.

Maktabgacha yoshdagilarni emotsional-irodaviy sferasidagi xolatining asosiy ko'rsatkichlari quyidagilar xizmat qiladi: xulq-atvor qoidalariga rioya etish, bajargan vazifasi bahosiga to'g'ri adekvat javob qaytarmoq, qiyinchiliklarni yenga olish.

Maktabga psixologik tayyorgarlikning yana bir muhim sharti ba'zi elementar o'quv ko'nikmalarini egallashi-so'zdagi tovush analizi, o'qish, hisoblash ko'nikmalari. Shuningdek qo'lni yozishga tayyor ekanligi, atrof-olam haqida ma'lum bir tasavvur va bilimlarining borligi.

Maktabgacha yoshdagi bolani psixologo-pedagogik o'rganishda muhim komponentlaridan biri uning nutqini tekshirishdir.

Logopedik tekshiruv logopedik amaliyotda umum qabul qilingan nutqiy sistemani o'rganishga qaratilgan metodikalarni o'z ichiga oladi.

Bolaning rivojlanish darajasining muhim ko'rsatkichlaridan biri bu uning o'yin faoliyatidir, uni bahosi esa diagnostik belgilardan biri bo'lishi mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'yin –yetakchi faoliyatdir, A.N.Leontevaning ko'rsatishicha:

- o'yin ichida yangi faoliyat turlari yuzaga keladi hamda differentsiyalanadi, masalan o'rganish;

- unda ko'pincha psixik jarayonlar o'rin almashadi;

- hozirgi vaziyatdagi shaxsning asosiy o'zgarishlari unga bog'liqdir.

Bolaning o'yin faoliyati orqali rivojlanishidagi nuqson va kamchiliklarini erta aniqlash mumkin: o'yin bolaning yosh darajasiga mos kelmaydi, yoki o'ziga xos xarakterga ega. Bunda xarakterli ko'rsatkich o'yinni sekin-asta qiyinlashib bormasligi, ijodiy yondashuvning yetarlicha emasligi, o'yinda tashabbuskorlikning pastligi, shuningdek bir xildaliligi, o'yin xarakterini o'zgartiruvchi emotsional reaksiyalarning yo'q yoki pastligi. O'yin faoliyatining shakllanmaganligi psixik rivojlanishni bir qator o'ziga xos hususiyatlarni keltirib chiqaradi.

Bolalarda manipulyatsion, protsessual o'yin, syujet elementlari mavjud o'yinlar xarakterlidir.

Manipulyatsiyada bola o'zining o'yin faoliyatini amalga oshirmaydi. U o'yinchoqni har tomonlama ko'rib chiqadi, bir joydan ikkinchi joyga qo'yadi, lekin bu harakatlarning barchasi o'sha o'yinchoq uchun xarakterli emasdir (masalan, kubiklarni sochib yuboradi, bir matryoshka bilan ikkinchisini uradi va x.k.).

Protsessual o'yinda o'yin harakatlari takomillashmagan, oxirgi natijaga yo'llanmagan. Bunda harakatlar bolada qanoatlanish xosil qiladi hamda bir necha marotaba qaytarilishi mumkin (mashinani uchirish, kubiklarni maqsadsiz to'p-to'p qurish va x.k.).

Syujet elementlari asosidagi o'yin protsessual o'yindan ongli va maqsad sari yo'nalganligi bilan farqlanadi. Harakatlarning stereotipligi yo'qolib, oxirgi natija paydo bo'ladi. O'yin faoliyatini o'rganish kuzatuv metodi asosida amalga oshiriladi. Uni bog'chadabiiy sharoitda yoki psixolog xonasida o'tkazish mumkin. O'yinni baholashda uning tuzilishi, xarakteri, o'yin davomida bolani so'zli muloqoti kuzatiladi. Tekshiruv vaqtida bolaga xonadagi o'yinchoqlarni o'ynash hamda ular bilan harakatlarni amalga oshirishga imkon beriladi. Kuzatuv bola o'yinchoqni oldiga yaqinlashganidan boshlanadi. O'yinchoqlarga bo'lgan emotsional reaksiyasi, ularga bo'lgan qiziqishi, o'ynash xoxishi hamda maqsad sari harakatlarini yo'nalganligi qayd etib boriladi.

Quyidagilar baholanadi:

- o'yinchoqqa bo'lgan qiziqishi (emotsional reaksiyasi hamda ifodalashi, iltimoslari);

- o'yinchoqlarni tanlashi (mavzuga oid tanlov, biron-bir o'yinni tashkillashtirish maqsadida yoki tasodifiy, kattaroq o'yinchoqni olish maqsadida, nima uchun keraqligiga bee'tibor);

- o'yinchoqlardan adekvat foydalanish, ya'ni predmetni unga mos bo'lgan xolatda ishlatish (noadekvat foydalanish: bola yirtadi, sindiradi, Yalaydi, so'radi, predmetni og'ziga solishga harakat qiladi, o'yinni maqsadsiz, mantiqsiz olib boradi);

- o'yinni mustaqil tashkil etish darajasi (manipulyatsiya, protsessual, syujet elementli o'yin);

- o'yinning xarakteri (bir xillik, ijodiy);

- o'yin faoliyati davomida xulqi (emotsional reaksiyasi, nutqi, boshqa o'yinlarga o'ta olishi, kattalar ishtirokiga munosabati).

Tekshiruv paytida o'yinning yo'qligi rivojlanishda nuqsoni borligini ko'rsatmaydi, chunki bu sharoit bola uchun oddiy emas. O'yinchoqqa bo'lgan munosabat, o'yin darajasini xarakterlaydi. Agar bolada o'yinchoqqa qiziqish bo'lmasa yoki ulardan noadekvat foydalansa, o'yinni o'zi tashkillashtira olmasa, faqatgina kattalar yordamida harakatlarni qaytarsa, uning aqliy rivojlanishi pasaygan deb o'ylash mumkin. 4 yoshdan katta bolalarda syujetli o'yinni ochib bera olmaslik rivojlanishida orqada qolayotganidan dalolat beradi, manipulyatsiya darajasidagi o'yin esa rivojlanishdan o'ta orqada qolayotganini bildiradi. Boshqa ko'rsatmalar bilan birga ushbu o'ziga xos xususiyatlar intellektni pasayganini ko'rsatadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni psixologo-pedagogik tekshirish tavsifnoma yozish bilan tugallanadi, rivojlanishdagi o'rganilgan faoliyatlar, shuningdek o'ziga xos xarakteristikasi ifodalanadi.

Maktab yoshidagi bolalarni psixologo-pedagogik tekshirish

Rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari

Maktab yoshida bola yangi ijtimoiy talablarni qabul etishi kerak. Maktabga borish uni oldiga bir qancha vazifalarni qo'yadi, ularni yechish esa psixojismoniy rivojlanishni yetarlicha yetilganda erishish mumkin. Ushbu yoshda yangi faoliyat shakli rivojlanadi, bu o'quv faoliyati bo'lib- u boladan jismoniy ko'tara olishni hamda aqliy e'tibor talab etadi. U bilan bog'liq yangi motiv va talablar paydo bo'ladi. Maktabda o'qishning boshida bolada quyidagilarni shakllangan bo'lishi juda muhimdir: jismoniy sog'lomlik; barcha psixik jarayonlarning yetarlicha darajada rivojlanishi; emotsional-irodaviy yetuklik; kattalar va tengdoshlari bilan muloqot ko'nikmalarini shakllanganligi; xat-savod, hisob-kitob o'rganish elementari, atrofdagi olam haqidagi tasavvurlar va bilim zahirasini yetarlicha bo'lishi; mashg'ulotlarga qiziqish, bilim olishga bo'lgan faollik.

Quyida ko'rsatilganlar asosida maktab ta'limida yangi sifat jarayonlari shakllana boshlaydi. Kichik maktab yoshida psixik yangi bilimlarni olish paydo bo'ladi, iroda ko'nikmalarini taqsimlay olish faoliyatini ishlab chiqadi. Bola o'z harakatlarini nazorat etish qobiliyatlarini egallaydi, ularni rejalashtiradi, shuning uchun faoliyati maqsad sari yo'nalgan bo'ladi. O'qish jarayonida bilish jarayonlarini rivojlanishida yangi psixik ko'rinishlar kuzatiladi. Diqqatining xajmi kengayadi, uni konsentratsiya hamda taqsimlay olish qobiliyati; tasavvuri shakllanadi, idrok etishi yanada aniq va differensiallashadi. Yangi qiyofada bolani eslash vositalaridan foydalana olish qobiliyatini shakllanishi muhimdir. Tafakkur darajasini o'sishi natijasida o'quvchilar ramziy-belgilar faoliyatini egallaydi. Tafakkurni ko'rgazmali shakllari bilan birgalikda, kichik maktab yoshida bola tasavvurlari asosida yangi fikrlash operatsiyalarini aniq ko'ruv obyektlarga tayanib ishlab chiqa boshlaydi. So'z katta rol o'ynay boshlaydi, so'z-mantiqiy tafakkur rivojlanadi.

Bularning hammasini maktab yoshidagi bolalarni psixologo-pedagogik tashhis qilishda hisobga olish kerak.

3.4. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan o'smirlarni psixologo-pedagogik o'rganish

Rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari

O'smirlik yoshi – bu bolalik bilan katta yoshlilar orasidagi davrdir, bolani rivojlanishida faqatgina shu yoshiga xos xususiyatlari mavjud. O'smirlik yoshida bolani anatoma-jismoniy xolatida hamda psixikasida keskin sifat o'zgarishlari kuzatiladi.

Bolaning organizmi tez rivojlana boshlaydi, bu yoshda jinsiy yetilishlar sodir bo'ladi. Keskin psixofiziologik o'zgarishlar natijasida zararli biologik ta'sirlarni hamda sotsial faktorlarga bog'liq ravishda, psixik kasalliklarni yuzaga kelishi xavfini kuchaytiradi. O'smirlik yoshida turli xil aksentual karakterlar shakllana boshlaydi, bular xulqdagi yaqqol nuqsonlarni yuzaga kelishi, ya'ni salbiy sharoitlar natijasida psixopatiyani rivojlanishiga olib keladi.

Bilish jarayonlarida ham keskin qo'zg'alishlar kuzatiladi. Analitik-sintetik faoliyatida mavxum tafakkur, tasavvurning murakkab shakllari keskin rivojlanadi.

Ushbu yoshda psixik rivojlanishning markaziy omillari – o'zini anglashni yangi darajasi paydo bo'lib, bu o'ziga bo'lgan bahoni turg'un bo'lmasligi, o'ziga bo'lgan munosabatda keskin tebranishlarni yuzaga keltiradi. O'smirlarda emotsional turg'un bo'lmaslik, o'zini ushlab tura olmaslik, "Ulg'ayish" hissini paydo bo'lishi bilan kayfiyatining tebranishi, o'jarlik, saliy hislatlarni paydo bo'lishi xarakterlidir. Yuqori ta'sirchanlik, boshqalarga achinish hisini yo'qligi, odobsizlik hamda qo'pollik - uyatchanlik hamda jur'atsizlikni bilan birgalikda kelishi mumkin.

O'smirlik yoshi – qiziqishlar, qimmat baho sistemalarning, dunyo qarashlarni shakllanish davridir(“shaxsni ikkinchi tug'ilishidir” A.N.Leontyev). Bir tomondan o'smir o'zining invidualligini uqtirishga urinsa, boshqa tomondan – guruhga kirib unga moslashib, guruh meyoriy tushunchalari ko'pincha ham ijobiy bo'lmaydi. Refleksiya, o'zini analiz qilish rivojlanishi faollashadi. Kattalarga bo'lgan munosabat analiz qilinadi, natijada ijtimoiy qo'rquv xarakterini yuzaga keltirishi mumkin.

Shunday qilib, meyorda rivojlanayotgan o'smirda ham hissiy -iroda doirasida tipik o'zgarishlar, affektiv nuqsonlarni, salbiy xulqlarni paydo bo'lish xavfini kuchaytiradi. Rivojlanishida orqada qolgan o'smirlarda umumiy psixikasida o'zaro o'ziga xos ta'sirli nuqsonlar yetarlicha ifodalangan bo'ladi hamda ko'pincha kuzatiladi, ushbu yoshda salbiy ijtimoiy omillarni psixik rivojlanishga ta'siri kuchayadi. Bularning hammasi turg'un dezadaptatsiyaga olib kelishi mumkin.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan o'smirlarni psixologo-pedagogik o'rganishning maqsad va vazifalari

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan o'smir yoshidagi bolalarda psixologo-pedagogik o'rganish vazifalari aniqlanadi, undan kichik yoshdagi bolalarni o'rganish vazifalaridan keskin farqlanadi. Asosiy vazifalar quyidagilardir.

Birinchidan, psixikasini o'ziga xosligini o'rganish, saqlangan va nuqsonli funksiyalarni aniqlash, rivojlanishdan orqada qolish sababini, nuqsonlarini xarakterini bilish. O'smir yoshidagi bolalarni tashxis qilishda bu eng muhim vazifalardan hisoblanmaydi, chunki bu turdagi tashxis ishlari odatda avvalroq o'tkaziladi, 11-12 yoshga kelib bolaga odatda o'ziga mos muassasa topiladi(maxsus korreksion maktab, internat va x.k.). shu vaqtning o'zida tashxisga bo'lgan talab katta yoshda ham kuzatilishi mumkin. Aniq bo'lmagan tashxislar natijasida bola uni nuqsoniga mos kelmaydigan muassasaga yuboriladi(masalan, og'ir aqli zaif bolalar guruhiga yengil aqli zaif bolalar yoki xattoki zaif eshituvchilar yuboriladi). Tashxisning aniq bo'lmasligida quyidagicha izohlash mumkin, masalan, bolani maktabdagi bilim ko'nikmalari o'rta darajada ijobiy bo'lishi rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar katagoriyasiga mos kelmasligi mumkin (bunda ijobiy natijalar faqatgina past bo'lmasdan balki juda yuqori ham bo'lishi mumkin). Boshqa ko'rsatkichlardan yana biri, masalan, ijtimoiy moslasha olmaslik, maktab jamosiga qo'shila olmaslik. Bola holatini aniqlash kech bo'lsada, unga mos ta'lim muassasasida o'qishga imkoniyat yaratadi.

Ikkinchidan, o'smirlarning psixikasini holatini tekshirish ta'lim jarayonida ko'pgina qiyinchiliklar sababini aniqlaydi (ma'lum bir fanlardan o'zlashtira ololmaslik), ijtimoiy moslashuvdagi va xulqidagi nuqsonlar. Ta'limdagi qiyinchiliklarga qaraydigan bo'lsak, ular bola o'ziga mos maktabda o'qiyotgan bo'lsa, lekin alohida fanlarni egallashda bir qator individual psixik xususiyatlarga ega

bo'lsa ham yuzaga kelishi mumkin (fazoda mo'ljal olish, motor nuqsonlarining yaqqol ifodalanmaganligi, motivatsiyani yetarlicha emasligi va x.k.). Ta'lim olishdagi aniq muammolarni hilish bolaga individual yondashuvni aniqlashga yordam beradi, uni imkoniyatlariga "moslashtirish" ishlarni belgilaydi, nuqsonlarni bartaraf bo'yicha korreksion ishlarning yo'nalishlarini ko'rsatadi.

Xulqidagi nuqsonlarni vaqtida aniqlash juda muhimdir. Chunki ular biologik va ijtimoiy xarakterda bo'lishi mumkin; ijtimoiy omillar ko'pincha biologik ta'sirlarni kuchaytirib yuboradi (masalan, aqli zaiflikda psixopat xulqidagi nuqsonlar). Ba'zida rivojlanishida orqada qolgan o'smirlar xulqidagi nuqsonlar ijobiy hislatlarning yetarlicha ho'lmasligi bilan bog'liq. Shunday qilib faqatgina bolani o'zining tekshirmasdan (hissiy-iroda doirasidagi o'ziga xos hususiyatlar, shaxslararo munosabatlar), balki oila, sinfdagi -mikroijtimoiy xolatni ham o'rganish zarur. Pedagoglar bilan o'zaro munosabat ham katta ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Ijtimoiy moslashuv nuqsonlarining sabablarini to'g'ri analiz qilish korreksion tadbirlar dasturini ishlab chiqishga yordam beradi.

Uchinchidan, proforiyentatsiya (kashga yo'naltirish) maqsadidagi psixik faoliyatning tuzilishini tashxis qilish. O'smirlar yoshi - o'zini anglash davridir. Rivojlanishida nuqsoni bo'lga o'smirlarga o'z imkoniyatlarini baholashga va kasbiy yo'lni to'g'ri tanlashga yordam berish juda muhimdir. Bu yerda tashhis ishlari o'zining xususiyatiga ega. Avvalo o'smirlarning kasbiy qiziqishlarining xarakterini aniqlash (qaysi mehnat faoliyatiga qiziqishi) hamda uni shakllanganlik darajasi (rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarda kasbiy qiziqishlar sust ifodalangan bo'lib, qobiliyatlari noadekvatdir). Bundan tashqari, tekshiruv natijasi, xulosalari rivojlanishining u yoki bu funktsiya va qobiliyatlarini keyingi bosqichlarini hisobga olgan holda tuzilishi kerak, u faqatgina bilish faoliyatidagi nuqsonlarga bo'lib bo'lmasda, balki saqlangan psixik xolatdan ham kelib chiqishi kerak. Shuningdek, muhim sifatlarni kasbiy tashhis qilishning zarur xollarida korreksion ish tizimi o'tkazilishi kerak.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan o'smirlarda psixologik tekshiruv

o'tkazishning o'ziga xos tomonlari

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan o'smirlarni psixologik tekshirish ulardan kichik bolalarni tekshirishda foydalaniladigan tamoyillarga tayanadi. Shu bilan birga tekshirish jarayonining o'zi, aniq tashxis metodikalarini tanlash bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu yerda bola bilan aloqa o'rnatishda o'smir yoshining o'ziga xos xususiyatlarini - mustaqillik, "MEN" konsepsiyasini e'tiborga olish juda muhim. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan o'smirlarda meyrda rivojlanayotgan bolalarga nisbatan bu xususiyatlar kamroq darajada ifodalangan bo'lsada, baribir ularga e'tibor qaratish kerak.

O'smirlarda tez affekt holatga tushish, negativizm uchrab turadi, ayniqsa, aloqa o'rnatish muvaffaqiyatsiz bo'lsa, shuning uchun bu bolalarga nisbatan ehtiyotkorlik bilan yondashish kerak.

O'smir bilan aloqa o'rnatish uchun to'g'ri yul tanlash va e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan o'ziga xos xususiyatlar ham o'z o'rniga ega. Serebral falajlikning giperkinetik ko'rinishi bo'lgan bemor bolalar bimalol, kattalar bilan muloqat qilishda masofani ushlaymaydilar, ammo gemiparetik ko'rinishi bilan bemor bolalar juda passiv; eshitish qobiliyati past bolalar zaif ko'ruvchi va ko'zi ojiz bolalarga nisbatan ancha faol bo'ladi.

O'smirlarni o'rganish davomida foydalaniladigan metodikalar soni ko'payadi, chunki maktabda ta'lim olish davomida bolalarning rivojlanishi oldinga qarab ketgan. Masalan, maktabgacha yoshda "Predmetlarni tasniflash" metodikasi ikki bosqichda o'tkazilsa, o'smir yoshida u to'liq uch bosqichda barcha kartochkalardan foydalangan holda o'tkaziladi. O'smirning bilim saviyasini o'rganish uchun bolaning kichik yoshida foydalanadigan metodikalarga ("Ortiqchasini olib tashla"), yangi, kichik yoshdagilarni kuchi yetmaydigan metodikalar ("Oddiy o'xshatishlar", "Murakkab o'xshatishlar") qo'shiladi.

Bolaning intellektual va nutqiy rivojlanishi ancha murakab hisoblangan shaxsni va shaxslar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish metodlardan foydalanish mumkin bo'lib qoladi – so'rovnomalar, proyektiv testlar.

O'smir yoshdagilarning shaxsni va shaxslararo munosabatlarini o'rganish – bu juda ham muhim masala bo'lgani uchun, bolaning nutqiy va intellektual xususiyatlarini e'tiborga olib, tekshirish metodikalarini diqqat bilan tanlash kerakligi haqida eslab turish kerak.

Masalan, so'rovnomalarni o'smirlarga taqdim qilish paytida u savol mazmunini to'liq tushunishi haqida ishonch hosil qilish kerak: aks holda vaqt besamara ketadi, natijalar-noto'g'ri bo'ladi. Tushinish darajasini aniqlash esa har doim oson emas: eshitish qobiliyatida nuqsoni bo'lgan bola savolning asosiy mazmunini tushunmasa ham, ha-yo'q javobidan bittasini beradi.

4 bob. HISSIY (EMOTSIONAL)-IRODA JARAYONIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNI PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK O'RGANISH

(erta bolalar autizmi)

Hissiy (emotsional)- irodasi sohasida nuqsoni bo'lgan bolalar psixologik-pedagogik va klinik belgilari bo'yicha turlicha xarakterlanadi. Eng og'ir hissiy nuqsonlar erta bolalar autizmi sindromida kuzatiladi (EBA); ba'zi xollarda emotsional nuqsonlar aqli zaiflik yoki psixik rivojlanishni orqada qolishi bilan birgalikda keladi. Emotsional-irodaviy soha nuqsonlari shuningdek shizofreniyali kasal bolalar va o'smirlarga ham xosdir.

Quyida ko'rsatiladigan tavsiyalar bolalar va o'smirlar autizmini tekshirishda hamda boshqa etiologiyali emotsional nuqsonli bolalarni o'rganishda qo'llanilishi mumkin.

4.1. Autizmlı bolalarga umumiy tavsif

Hissiy (emotsional)- irodaviy va kommunikativ-eh-tiyojlarning o'ziga xosligi

Birlamchi psixik buzilishlarga ega autizmlı bolalarga turli ta'sirlarga gipersteziyaning (sezgirlikning) yuqoriligi xosdir: ya'ni harorat, taktil, ovoz va ranglarga. Doimiy ranglar autizmlı bolalar uchun xaddan tashqari yoqimsiz. Atrof-olamdan keluvchi bu kabi ta'sirlar autizmlı bolalar tomonidan jarohatlovchi omil sifatida idrok etiladi. Bu bolalarda xaddan tashqari psixik ta'sirchanligini shakllantiradi. Meyorida rivojlanayotgan bola uchun normal hisoblangan o'rab turgan atrof-muhit autizmlı bola uchun doimiy salbiy emotsional fon bo'ladi, hissiy qovusha olmaslik va salbiy hislar chashmasi hisoblanadi.

Inson autizmga ega bo'lgan bola tomonidan atrof muhitning elementi sifatida idrok etilib, uning uchun juda kuchli ta'sirlagich hisoblanadi. Bu autizmga ega bo'lgan bolaning umuman insonga, xususan yaqinlariga bo'lgan reaksiyasining kuchsizlanishini izoxlaydi. Shuning uchun bolaning ota-onasi, birinchi navbatda onasi ko'pincha hissiy, emotsional donorlar sifatida e'tiborga olinadi.

Autizmga ega bolaning ehtiyojlarining tanqisligi ko'ruv aloqasini o'rnatishga bo'lgan intilishlarining yo'qligi, muloqotga kirishishdagi asossiz qo'rquvlar uning "Ijtimoiy yakkaligining" yorqin ko'rinishidir. Autizmga ega bolaning qarashlari bo'shliqqa qaratilgan bo'lib suhbatdoshiga qaratmaydi. Ko'pincha ushbu qarash autizmlı bolani ichki tashvishlanishlarini ifodalaydi. Go'daklik vaqtida xattoki onasining yuzi ham bolada qo'rquv uyg'otishi mumkin. Autizmga ega bo'lgan bolaning inson yuziga bo'lgan reaksiyasi shunday g'ayri tabiiy-ki: bola insonning yuziga qaramaydi, ammo uning perefirik ko'ruvi boshqa odam tomonidan qilingan barcha, xatto sezilar-sezilmay mayda harakatlarni sezishi mumkin. Go'daklik davrida onasining yuzi "jonlanish kompleksi" o'rniga bolada qo'rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Ulg'aya borgan sari autizmga ega bo'lgan bolaning ushbu hissiy omilga

bo'lgan munosabati deyarli o'zgarmaydi. Odamning yuzi, yuz ifodasi juda kuchli ta'sirlagichligi saqlanib qoladi va va giperkompensator ta'sirlarni, masalan, qarashdan va ko'z nigohi orqali munosabatidan qochish, o'zaro ijtimoiy munosabatlardan voz kechish kabilarni yuzaga keltiradi.

Ma'lumki, birinchi signal sistemasining yetarlicha emasligi, autizmga ega bo'lgan bolalarda uni gipersteziya ko'rinishida namoyon bo'lishi ikkinchi signal sistemasida nuqsonlarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Muloqot qilishga xoxishning yo'qligi autizmlı bolalarda kommunikativ-ehtiyojlar jarayonini affektiv va sensor jarayonlarning rivojlanish darajalariga bog'liqligidan dalolat beradi.

Autizmga ega bolaning kommunikativ-ehtiyojlar jarayonining yetishmovchiliklari uning nutqiy hususiyatlarida ham ifodalanadi: nutqni ifodalash bilan birgalikda keluvchi mutizm, nutqiy shtamlar, exolaliya, shuningdek yuz ifodasi va imo-ishora jarayonlarining shakllanmaganligidir. Kommunikativ jarayon komponentlari tuzilishida bir vaqtning o'zida yetarlicha bo'lmasligi autizm bilan birga bolalarda muloqot qilishga bo'lgan motivatsiyasini shakllanmaganligi ham kuzatiladi.

Miyaning energetik potentsiali inson hayoti faoliyati uchun zarur bo'lgan psixoemotsional tonusni ta'minlaydi. Energik tonus yetarlicha bo'lmagan sharoitlarda autizmlı bolalarda ijobiy hissiy (emotsional) muloqatni chegaralanganligi kuzatilib, atrof-olam bilan o'zaro munosabatlarda patologik xususiyatlar yuzaga keladi. Bunday patologik o'zaro munosabatlarning shakli kompensator autostimulyatsiyalardir. Ular bolaga noqulay holatlarni neytrallashga imkon yaratadi va sun'iy ravishda psixoemotsional tonusni ko'taradi. Kompensator autostimulyatsiyalar stereotiplikni namoyon etadi hamda bir xil harakatlarni qaytarilish turg'unligi —*stereotipiyalarni* yuzaga keltiradi.

Stereotipiyalarning yuzaga kelishi autizmga ega bo'lgan bolalarning ehtiyojlari asosida yuzaga kelib, qo'rquv hislarini yuzaga keltirmaydigan, hayot davomida unga tanish bo'lgan turg'unlikka intildiradi. Autizmlı bolalar o'zlarini noqulay ta'sirlardan turli xil variant stereotiplar orqali ehtiyotlaydi. Kompensatsiyaning u yoki bu shakllari bolani atrof olamda "og'riqsiz" mavjud bo'lishiga yordam beradi.

Stereotiplar autizmlı bolaning deyarli barcha faoliyat turlarida yuzaga kelishi mumkin. Masalan motor stereotiplar harakatlarning bir xilligida namoyon bo'ladi hamda bolani ijobiy his qila olishini shakllantiradi. Nutqiy stereotiplar alohida so'z, ibora, jumla, kitoblardan olingan hikmatli iboralar, miyaga o'mashib qolgan fikrlar alohida qaytarilish shaklida yuzaga keladi. Intellektual darajada stereotiplar manipulyatsion belgi, shakl, tushunchalar shaklida namoyon bo'ladi.

Stereotiplar shuningdek fazoviy oriyentatsiya (mo'ljalga olish) hamda maktab, maishiy yoki uy sharoitida, biron-bir uy jihozini o'rni almashtirilishi bola tomonidan qat'iy noroziliklarni tug'diradi. Autizmlı bolaning faqatgina atrofdegilar

bilan emas, balki o'ziga nisbatan stereotipligi kuzatiladi. Autizmli bola kiyadigan kiyimlari, maksimal qulay va kam variantlidir, ya'ni stereotipdir (bola bir turdagi kolgotka, shim, botinka va x.k.). Ovqatlarni tanlashi ham autizmli bolalarda stereotipdir (ovqat stereotipi: bola bir turdagi sho'rvadan yeydi yoki faqat guruch va x.k.). Ma'lumki ba'zi autizmli bolalarda xazm qilish jarayonlarida nuqsonlar kuzatiladi, shuning uchun ularda ovqatlarga allergiyalar yuzaga kelishi mumkin. Og'ir xollarda autizmli bolalar umuman ovqatdan voz kechishlari mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, stereotiplar autizmli bolani hayotining ilk davrlarida yuzaga keladi. Stereotiplar autizmli bolaning ulg'ayish davrida birga keladi, lekin uning faoliyatidan umuman o'chib ketmaydi. Autizmli o'smirlar atrof -olamni stereotip qabul etishda davom etib, ijtimoiy bog'liqlik va ijtimoiy hayot stereotiplarini o'zaro ta'sir shakllarini o'z ichiga oladi.

Autizmda asinxroniyaning rivojlanishi harakat jarayonida o'ziga xos namoyon bo'lib, bilish jarayonlari harakat rivojlanishidan ilgari ketishi, bu geteroxron prinsipni buzilishiga olib keladi. Umuman olganda umumiy va mayda motorikaning yetarlicha rivojlanmasligi kuzatiladi. Muskul gipotonusining borligi bolalar harakatlarning imkoniyatlarini xolatini va o'ziga xosligini aniqlaydi. Bu qovushmagan harakatlar va harakatlarni moslashish koordinatsiyasining nuqsonlarida, elementar o'z-o'ziga xizmat qilish ko'nikmalarini egallashdagi alohida qiyinchiliklarda, barmoqlar bilan ushlashni shakllanmaganligida, qo'l barmoqlari va kaft harakatlarida namoyon bo'ladi.

Autizmli bolalarda o'z-o'ziga xizmat qilishda bir qancha muammolar yuzaga keladi. O'z-o'ziga xizmat qilish ko'nikmalarini rivojlanishi autizmli bolalarda alohida muammo hisoblanadi. Xattoki, eng chaqqon bolalar, alohida is'tedod qobiliyatiga ega bo'lganlari ham xayotiy xolat va maishiylikka moslashmagan bo'ladilar. Ularda ham o'z-o'ziga xizmat qilish sekin shakllanadi hamda sifatli rivojlanmaydi, chunki ular stereotip qabul etadilar. Avval ta'kidlanganidek, bolalar ovqat is'temol qilishda alohida qiyinchiliklarga duch keladilar, kiyimlari stereotip hamda pala-partish bo'lishi mumkin. Shuning uchun o'z-o'ziga xizmat qilishni o'rgatish ijtimoiy moslashuv ko'nikmalarini shakllanishini o'z ichiga olib, autizmli bolalarni korreksion jarayonida alohida o'rin egallaydi.

Idrok va sensor jarayonning o'ziga xosligi

Autizmli bolalarning idroki obyektlarni persepsiyasini senzitiv yuqoriligi bilan xarakterlanadi. O'ta sensor ta'sirchanlik sharoitda mexanizmning giperkompensatorligi yuzaga kelib, u bir tomondan, psixologik ximoyani, boshqa tomondan psixik deprivatsiya hamda kognitiv jarayonlarni rivojlanishidan, shuningdek idrokdan ham voz kechishni ifodalaydi.

O'rab turgan sensor jarayon autizmli bola uchun doimiy salbiy shakldagi hislarning manbai hamda emotsional qovusha olmasligi hisoblanadi. Sensor salbiy

tajriba shakllanib bolani o'ziga xos emotsional jarayonida ifodalanadi. Idrokning o'ziga xos nuqsonlaridan tashqari, shuningdek perseptiv namunalarning yetarlicha emasligi kuzatiladi, bu esa bolani tasviriy tanlovi va sensor ta'sirlarning qabulini izohlaydi.

Autizmli bolalar atrofidagi predmetlarni to'liq idrok etmasdan, alohida affektiv belgilarga asoslanadilar. Masalan, bu nimaligini topish vazifasi beriladi: "kichkinagina, momiq, jaxldor, uzun tishli". Autizmli bolalar darrov bo'ri yoki timsoh deb javob beradilar, sog'lomlari esa hech qanday javob bermaydi. Olingan ma'lumotlar atrof-alam xaqidagi affektiv-salbiy tasavvurlar turg'un qo'rquvni shakllantiradi, bu esa o'z o'mida bolaning his-tuyg'ularini stenik bo'lishida to'sqinlik qiladi.

Intellektual rivojlanishning o'ziga xosligi

Autizmli bolalarning intellektual rivojlanish imkoniyatlari turlichadir: intellektual jarayonlarni aqli zaifligidan to' psixik rivojlanishni yengil orqada qolishi hamda qaysidir sohadagi bilim jarayonlarining iste'dod qobiliyati sifatida namoyon bo'lishining o'ziga xos ko'rinishini rivojlanishidir.

Perseptiv jarayonni shakllanishining o'ziga xosligi intellektni rivojlanishiga ta'sir etadi. Autizmli xususiyatli bolalarning bir qismi intellekti saqlangan bo'ladi hamda umumta'lim dasturi bo'yicha o'qitilishi mumkin. Ularning ichida Asperger sindromli bolalar guruhi sezilarli darajadadir. Ushbu bolalarda parsial qobiliyat, ma'lum bir fan, tasviriy san'at yoki faoliyatga o'ziga xos istedodlari bilan yaqqol namoyon bo'ladi.

Ikkinchi guruh bolalari intellekt va bilish jarayonlari kamchilikli ko'rinish nuqsonlari bilan qiynaladilar. Ular umumta'lim dasturga yaqin maxsus moslashuv ta'limiga muhtoj bo'ladilar. Bunday dasturlarning yo'qligi sababli maktabgacha yoshda psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar ta'limi uchun mo'ljallangan dasturdan foydalaniladi. Maktab ta'limida esa muammolar yuzaga kelishi mumkin.

Uchinchi guruh bolalar intellektual buzilishlarga egalar. Ular faqatgina aqli zaif bolalarga mo'ljallangan dastur asosida moslashuv davrni hisobga olgan xolda ta'lim oladilar.

Autizmli bolalarning tafakkur operatsiyalarini sifati baholanadi, bunda quyidagi nuqsonlarni ajratish mumkin:

- yuqori darajada tahlil eta olish, helgi va belgili formulalar bilan ishlay olish bilan birvaqtda predmetlar bilan tabiiy bog'liqligini yo'qotish tendensiyasi hamda predmetlarning asosiy belgilar o'rniga ikkilamchi xususiyatlarni ajratish; tafakkurni shakllanishi ko'pincha manipulyar fikrlar bilan birgalikda keladi, mohiyati emas jarayonning kechishining o'zi bola uchun muhim bo'ladi;

- tafakkur operatsiyalarining stereotip algoritmini bir vaqtning o'zida qayd etishini tezlashishi;

- shaxsiy e'tiborga molik bo'lgan mezonlargagina tayanib aqliy hulosani amalga oshirilishi.

Nutqining o'ziga xosligi

Autizmli bolalarda nutqiy nuqsonlar kommunikativ jarayonlarning komponentlarini yetarlicha bo'lmasligida namoyon bo'ladi. Turli xil nutqiy nuqsonlar kuzatiladi.

Bolalarning bir qismi mutizm kuzatiladi. Mutizm nutqning yo'qligi bilan namoyon bo'ladi nutqiy kommunikatsiya va kommunikativ- talablar doirasiga bog'liq ravishda emotsional-iroda jarayonlari nutqning o'ziga xosligi bilan xarakterlanadi. Mutizmni yuzaga kelishini nutq faoliyatining shakllanishidagi nuqson emas, balki nutqiy muloqotga bo'lgan motivatsiyaning yo'qligi sifatida ko'rib chiqish mumkin. Biroq mutizmni ifodalanish darajasi turlicha bo'ladi.

To'liq mutizmida nutqning impressiv tomonini rivojlanishi juda sust ifodalangan. Alohida tovushlar va tovushlar birikmasi so'z va ibora shaklida namoyon bo'lmaydi hamda autizmli bolada qiziqish uyg'otmaydi. Verbal darajadagi barcha muloqotlardan voz kechishlari natijasida ularda passiv so'zlar zahirasini deyarli bo'lmaydi. Eshituv diqqati zaif va rivojlanmagan. Bunday bolalarni tekshirish davomida, bolaga qaratilgan nutq ularda uni idrok etish, unga taqlid qilish xoxishi yo'qday tuyuladi. Inson nutqi autizmli bolani qo'rqitadi hamda unda to'liq emotsional noqulaylikni yuzaga keltiradi. Ba'zi bolalarda nutq rivojlanishining zamini ham yo'qdir. Bunday nutq nuqsonlari ko'pincha intellektual kamchiliklar bilan birgalikda yuzaga keladi.

Ikkinchi guruh bolalari qisman mutizmdan qiynaladilar. Birinchi guruh bolalariga nisbatan nutqning saqlangan imkoniyatlari mavjud. Ushbu bolalarni nutqiy imkoniyatlarini nutqni to'liq rivojlanmaganligining birinchi darajasidagi nuqsonlar bilan taqqoslash mumkin. Ushbu bolalarning bir qismida nutq nuqsonlari birinchi va ikkinchi darajadagi nutqni to'liq rivojlanmaganligida namoyon bo'ladi. Autizmli bolaning nutqi logopat bolaning nutqidan farqli ravishda avtonom ifodalanadi, ya'ni nutq sotsiumga qaratilmaydi hamda alohida tovushlar birikmasi bilan ifodalanadi.

Uchinchi guruh bolalarda nutq birmuncha shakllangan bo'lib, taxminan nutqning to'liq rivojlanmaganligini ikkinchi va uchinchi darajalariga mos keladi. Biroq ikkinchi guruhdagilar singari nutq manzilsiz, aniq bir shaxsga, biror bir obyektga nutqni qaratilishi yo'qligi bilan tavsiflanadi.

Nutqning rivojlanishidagi bu bosqichda autizmli bola o'zining "men"ini so'z bilan ifodalash sohasida juda katta qiyinchiliklarga duch keladi. O'zini "men" so'zi bilan ifodalashning qiyinchiliklari autizmli bolaning o'zini tushunishi, o'zining shaxsini shakllanishidagi murakkabliklar bilan bog'liq. Autizmli bola o'zining ismini aytmaydi va I shaxsdagi olmoshni nutqida qo'llamaydi. O'zi haqida ikkinchi va uchinchi shaxsda gapiradi. Uning nutqi exolaliya, nutqiy shtamplar, tovush

birikmalari, soʻz birikmalari yoki alohida jumalarda ifodalanadi. Nutqining intonatsion tomoni oʻziga xos boʻlib, ovozi sunʼiy, baʼzan falset ovoz bilan ajralib turadi.

Toʻrtinchi guruhdagi bolalarda nutqining rivojlanish darajasini birmuncha yetalichaligi bilan xarakterlanadi. Bola uzoq vaqt monologik nutqni olib bora oladi. Biroq dialogik nutqni olib borishi oʻziga xos qiyinchiliklar tugʻdirishi mumkin. Nutqiy stereotiplar, shtamplar, avtonom namoyon boʻlishning sustligi ifodalanadi. Biroq ushbu kamchiliklar yuqori nutq rivojlanish darajasi bilan yumshatiladi hamda qisman namoyon boʻladi.

Shuni takidlash joizki ajratilgan nutq buzilishlariga ega boʻlgan autizmli bolalarning ajratilgan toʻrt guruhi mustaqil tasnif boʻlib, K.S.Lebedinskaya, O.S.Nikolskaya (1991)larning autizmli dizontogenez tipiga taaluqli emas.

Tasavvur

Autizmli bolalarda tasavvur hususiyatlari oʻyinda hamda ijodiy ishlarida oʻziga xos namoyon boʻladi. Autizmli bolalar rasmlari harakatlar bilan toʻldirilgan. Rasmning harakatsizligi meyorida rivojlanayotgan maktabgacha yoshdagi bolalar uchun odatiy xol boʻlsa, autizmli bolada ular qiziqish uygʻotmaydi. U boʻyash ritmi, ranglar orqali oʻynash, ularning jilosi intiladi, bir xillik, aniqlikdan qochishga harakat qiladi. Autizmli bolaning fantaziyalari real va realmasliklar oʻrtasida muvozanatini saqlaydi. Sensor tasavvurlarini ritmda qayd etish fantaziya olamini shakllantiradi, rasmlar orqali autizmli bolaning ichki tashvish va qiziqishlari ifodalanadi.

Bolalar oʻyini autizmli fantaziyalarni oʻz ichiga oladi. Bolalar hayvonlar bilan bogʻliq syujetlarni yaxshi koʻradilar. Boshqa gurux bolalari aniq fanlar va kompyuter texnikalariga qiziqish uygʻotadilar.

Diqqat

Yuqori kuchli taʼsirlar va xavf-xatarni aniqlashga yoʻnaltirilganda, ixtiyorsiz diqqatning koʻtarilgan kuchda namoyon boʻlishining oʻziga xosligi kuzatiladi. Biroq bunday kuchlanishning vaqt davom etishi emotsional xavotirlik orqali affektiv portlashga (yigʻlash, muloqotdan voz kechish) olib keladi. Bularning hammasi ixtiyorsiz diqqatni turgʻun boʻlmasligiga olib keladi.

Ihtiyoriy diqqat oʻquv faoliyati bilan bogʻliq boʻlib, katta qiyinchiliklar bilan shakllanadi. Diqqatni rivojlanishidagi qiyinchiliklar faoliyatini maqsad sari yoʻnalganlik nuqsoni bilan aniqlanadi. Diqqatning turgʻunligida nuqsonlar kuzatiladi. Bunda qoʻrquv, taʼsirlarni idrok etishdagi yuzaga keluvchi salbiy oqibatlar katta rol oʻynaydi. Bola bir algoritmda boshqasiga "sirgʻanib" oʻtadi, bunda bajarayotgan harakatlarini qayd etmaydi.

Xotira

Intelekti saqlangan bolalarda ihtiyorsiz eshituv va ko'ruv xotirasi mantiqiy belgi hamda formulalarni esda saqlashda yaxshi rivojlangan bo'lishi mumkin. Ifodalayotganlarini esga tushirish uchun ba'zida aralash turdagi fantaziya elementlari yuzaga keladi. Mantiqiy ixtiyoriy yodda tutish bolaning qiziqishlariga hamda eslab qolishga yo'naltirilgan motivatsiyaning rivojlanish qobiliyatiga bog'liq ravishda shakllanadi.

Shaxsining rivojlanishi

Autizmga ega bolaning shaxsini shakllanishi yakunlovchi bosqich sifatida uning psixik rivojlanishining o'ziga xosligi bilan namoyon bo'ladi. Ma'lumki, insonning shaxsiy shakllanishning markaziy zvenosi motivatsion jarayonning shakllanishi hisoblanadi va u talablar tizimining iyerarxik murakkab ko'rinishida intilish hamda maqsadida namoyon bo'ladi. Ma'lumki, ilk yoshdayoq yangi obrazlarning psixik shakllanish jarayoni shaxsiy obrazlarning markazi MEN ko'rinish tizimida yakunlanadi. Tekshirishlarning ko'rsatishicha, bolani psixik rivojlanishining ontogenezida shaxsga doir yangi tuzilmalar shakllanishi bosqichlar bo'yicha amalga oshiriladi: ichki o'rni, o'zini anglash, o'ziga baho berish, atrofdagilarga hamda o'z-o'ziga maqsadli munosabati, o'zi aniqlashi, jamiyatdagi va hayotdagi o'rni bilishi.

Autizimli bolani psixik jarayonlarining xolati shaxsni to'liq shakllanishidagi muhim psixik mexanizmning, emotsional-iroda jarayonlarining yetarlicha emasligini ko'rsatadi. Psixik rivojlanishidagi ushbu nuqsonlar uning shaxsini to'liq shakllanishiga to'sqinlik qiladi.

Yangi obrazlar rivojlanishining o'ziga xos bo'lishi autizimli bola hayotining boshidayoq yuzaga keladi. Onasi va yaqinlari bilan ko'z orqali muloqotda bo'lishi; "kompleks jonlanish"ning sust kechishi yoki yo'qligi; nutqiy muloqotga kirishish xoxishining yo'qligi; kishilik olmoshi "men"dan foydalanmasligi; nutqiy stereotiplik, o'z-o'ziga salbiy baho berishi, va boshqalar autizimli bola yoki o'smimi shaxsini o'ziga xosligini namoyon etadi.

Autizimli bolalarning o'ziga xos shaxsiy xususiyatlari emotsional sovuqqonligi, egoizm, atrofdagi odamlardan ehtiyotkor bo'lishi kabilar bilan xarakterlanadi. Autizimli o'smirlar tengdoshlari bilan muloqotga yomon kirishadilar, odamovi va birovdan sirini yashiradiganlardandirlar. O'z fikr va harakatlariga tanqidiy baho bera olmaydilar. O'zlarini keyingi hayotini tashkillashtirishlari uchun ular jamoa tomonidan moslashuv uchun yondashuv ehtiyoj sezadilar.

Autizimli dizontogeneznining turlari

Autizimli buzilishlarning ifodalanish darajasi turli xil toifadagi bolalarda o'zgaruvchandir. O.S.Nikolskaya va boshqalarning (1997) klassifikatsiyasiga (tasnifiga) binoan, autizimli bolalarni to'rt toifaga ajratiladi.

Birinchi gurux. Bunga eng chuqur autizimli bolalar kiritiladi. Ular atrofidagi olamdan maksimal ajralganligi bilan farqlanadi. Ularning nutqi yo'q (mutizm) hamda xulqi "harbiylik" tomonidan yaqqol ifodalangan. Bolani harakatlari ichki jihatdan o'ylab qilingan bajarilish natijalari yoki o'ylab chiqilgan xoxishining natijasi xisoblanmaydi. Aksincha, uning harakatlarini xonadagi obyektlarni tashkillashtirish boshqaradi. Bola xonada maqsadsiz, predmetlarga zo'rg'a qo'lini tekkizib harakatlanadi. Ushbu guruxdagi bolalarning xulqi ichki intilishlar, xoxishlarning aksi bo'lmasdan, aksincha o'zga ta'sir aksi sifatida namoyon bo'ladi.

Ushbu bolalarda atrof - olam bilan aloqasi rivojlanmaydi, muloqotga kirishmaydilar. Ularda faol himoya vositalari yo'qdir: autostimulyatsiyaning (motor stereotiplar) faol shakllari rivojlanmaydi. Bolalar nutq, shuningdek imo-ishora, mimika, tasvirlovchi harakatlardan foydalanmaydilar.

Ikkinchi gurux. Bu bolalarda muloqoti kamroq darajada buzilgan, biroq olamga bo'lgan dezadaptatsiyasi yetarlicha kuchli ifodalangan. Ularning ovqat, kiyim, yo'nalishini tanlash stereotiplari yaqqol namoyon bo'ladi. Bu bolalarda atrofdagilar oldidagi qo'rquv yaqqol ifodalangan. Lekin bu bolalarning muloqot bo'yicha faollik darajasi va ularning xarakteri xaddan tashqari bolalar tomonidan tanlanadi hamda qayd etib boriladi. Nutqi birinchi gurux bolalariga nisbatan yaxshiroq rivojlangan, undan o'z talablarini ifodalayotganlarida foydalanadilar. Biroq iboralarida stereotiplik va nutqiy shtamplik kuzatiladi: "ichishga berish", yoki "Komitga ichishga berish". Bola tashqi olamdan idrok etgan nutqiy shtamlarni birinchi shaxsda atamasdan ko'chiradi.

Uchinchi gurux. Ushbu bolalarning o'ziga xosligi birinchi o'rinda tashqi olam bilan munosabat o'rnatishdagi ekstremal janjalkashligi bilan namoyon bo'ladi. Ularning xulqi yaqinlariga alohida hezovtalikni olib keladi. Janjallari kimgadir yo'naltirilgan tajovuz ko'rinishida, yoki xattoki o'ziga tajovuz xolatida yakunlanishi mumkin. Ushbu bolalarning nutqi yaxshiroq rivojlangan, lekin u monologikdir. Bola iborali tarzda, lekin o'zi uchun gapiradi. Uning nutqi "kitobiy", ilmiy, tabiiy bo'lmagan ko'rinishga ega. Bola suhbatdoshga muhtoj emas. Barcha guruxdagilardan harakatlari epchilroq. Ushbu bolalar ba'zi tartib-qoidalarni bilishga alohida e'tibor qaratadilar. Lekin buning mohiyatida bilimlar manipulyatsiyasi, biron-bir tushunchani o'yin qilish, chunki bu bolalar amaliy faoliyatda o'zlarini qiyinchilik bilan namoyon etadilar. Ba'zi aqliy operatsiyalarni (masalan, matematika bo'yicha vazifalarni) stereotip va mamnuniyat bilan bajaradilar. Shu kabi mashqlar ijobiy taassurotlar manbai bo'lib xizmat qiladi.

To'rtinchi gurux. Bu o'ta ta'sirchan bolalardir. Ularda autizm muloqotning yo'qligi emas, balki shakllanmaganligi natijasida namoyon bo'ladi. Ujtimoiy o'zaro harakatlarga kirishishga tayyorgarlik imkoniyatlari uchta guruxdagilarga nisbatan

yaxshiroq ifodalangan. Biroq, ular o'ta ta'sirchan bo'lib, kichik bir to'siqlarni ham his etsa muloqotni to'xtatadilar.

Ushbu guruh bolalari ko'z, nigoh orqali muloqot o'mata oladilar, lekin bu birlamchi xarakterga ega. Bu bolalar uyatchan va noziklik taassurotini qoldiradilar.

4.2. Autizmga ega bolalarni psixologo-pedagogik o'rganish

Autizmli bolalarni o'rganish o'zaro aloqani o'rnatishdagi qiyinchiliklar tufayli o'ziga xos murakkabliklar tug'diradi. Shuning uchun ularni tekshirishni tashkillashtirishga alohida diqqatni qaratish lozim. Autizmga ega bo'lgan bolalarni tekshirish longityud, dinamik va diagnostik shaklda bo'ladi. Ushbu maqsadda diagnostik guruxlar tashkil etiladi, unda mutaxassislar xar bir bola bilan individual (yakka holda) ish olib boradilar.

Autizmli bolalarni tekshirishning boshqa o'ziga xos xususiyati kompleks tarzda tekshirishni tashkillashtirish xisoblanadi, unda ayniqsa boshlang'ich bosqichida bir mutaxassis, psixolog yoki pedagog maqsadli olib boradi. Bunday yondashuv bolani yangi muhitga ko'nikishiga, ozgina bo'lsa ham moslashishiga yordam beradi. Qo'rquvlarini, xavotirlanishni bartaraf etishga imkon beradi. Bolani yangi sharoitga ko'nikishiga qarab boshqa mutaxassislar(logoped, psixiotor) sekin-asta qo'shilishlari mumkin: xonaga sekin kiradi yoki unda bo'la turib sekin-asta bolaga yondasha boshlaydi(ikkinchi variant samaraliroqdir). Biroq bu alohida mahorat va ehtiyotkorlikni talab etadi, chunki biron-hir qat'iy harakat hamda baland aytilgan so'z autizmli bolada himoya reaksiyasini yuzaga keltirib, qo'yilgan tekshiruv maqsadiga erisha olmaslik mumkin.

Autizmli bolalarni to'liq psixologiko-pedagogik o'rganish uch bosqichga bo'lishni talab etadi.

Birinchi bosqich-psixologik anamnezini yig'ish.

Ikkinchi bosqich- emotsional-iroda jarayonlarining buzilganlik darajasini aniqlash.

Uchinchi bosqich- autizmli bolalarning bilish jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan.

Autizmli bolalarning emotsional -irodaviy jarayonlarini baholashda, birinchi ikki guruhdagi(O.S.Nikolskaya klassifikatsiyasi bo'yicha) bolalarni nazarda tutib, uzoq vaqt tekshirishnidagina tashxis qilish mumkin. Bolani birinchi va ikkinchi bosqichda autizmli dizontogeneznining tipini aniqlashgina mumkin. Uchinchi guruhga kiruvchi bolalarini tekshirishni mutaxassisga moslasha olganidagina o'tkazish mumkin. To'rtinchi guruhdagi bolalarini tekshirishda ularning kommunikativ imkoniyatlarini hisobga olib bir yo'la uchala bosqich tekshiruvini o'tkazish mumkin.

Ma'lumki, autizmning birinchi belgilari bola hayotining birinchi davrlaridayoq namoyon bo'ladi. Bunga bog'liq ravishda 2-3 yoshda amalga oshiriluvchi erta tashxis qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bolalarni birinchi yosh davrlarida nuqsonlarini psixologik-pedagogik o'rganishda quyidagi tashxis talablariga rioya etish lozim.

1. **Kommunikatsiyaning buzilishi:**

- atrof bilan munosabatga kirishishda noqulayliklarning ifodalanishi;
- ona bilan(bolaning ilk rivojlanish davrida) o'zaro aloqasida "jonlanish kompleksi"ning yo'qligi;
- ko'z va mimika muloqotining o'ziga xosligi;
- ona bilan simbiotik bog'liqligining belgilari.

2. **Nutqning buzilishi:**

- mutizm(nutqni to'liq yoki qisman yo'qligi);
- exolaxiya, nutqiy shtamplar, nutqiy stereotiplar;
- kishilik olmoshlarining birinchi shaxsidan foydalanishni yo'qligi;
- harakat sohasini dinamikasidan o'tuvchi nutqni rivojlanishi(ibora - 3 yoshgacha);
- monologik va autodialogik nutqni egallashi.

3. **Xulqidagi nuqsonlar:**

- "polevoye" xulqi;
- atrofdegilarga sababsiz atajovuzning yo'llanishi;
- autoagressiya;
- stereotipiyalar.

Psixologik anamnezini yig'ish

Ishning boshida psixolog bolaning rivojlanish tarixi bilan tanishadi, bolaning ijodiy qobiliyati hamda ishlari bilan tanishadi, uning yaqinlari bilan suhbatlashadi. Bolani hayotini birinchi kunidanoq qanday rivojlanganini aniqlashi lozim. Bunda otadan, birinchi o'rinda onasidan olingan ma'lumotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bola ilk rivojlanish davrida tartibga qanday ko'nikkan, o'ta qo'zg'aluvchan bo'lganmi yoki aksi, sharoitning o'zgarishida tasirlanganmi; qachon onasini taniy boshlab unga kulib javob qaytargan.

Bolani ilk rivojlanish davrida yaqinlariga va o'zgalarga qanday reaksiya qilgani, boshqalarning qo'liga tinch borganmi yoki bezovta, hozirgi vaqtda nima o'zgargan; xo'l plenka va "o'zgalar" gorshogiga bolaning reaksiyasi qanday bo'lgan; bolada ovqatlarni, kiyimlarni, uyni maishiy tashkillashtirishda tanlash stereotipi kuzatilganligini o'rnatish lozim. Boladagi harakat stereotiplari, bog'lanishlar hamda agressiya bo'lganmi yoki yo'qmi buni bilish lozim.

Lokomotor funksiyalar xaqidagi ma'lumotlarni bilish ham muxim ahamiyat kasb etadi. Ba'zi bolalarda xarakterining rivojlanish davri aralashdir.

Mutaxassis bolaning nutqiy rivojlanish xarakteri xaqidagi ma'lumotlarni aniqlashi lozim. Shuningdek bola nimaga qiziqishi, qanday o'yinlarni o'ynashi, o'yinga taaluqli bo'lmagan predmetlarni ishlatadimi (yog'ochlar, iplar, qog'oz va boshqalar), nimaga ko'proq intiladi o'yinchoqgami yoki o'yinsiz predmetlarga; bolaning syujetli o'yinlari olarni qandayligini bilish muximdir.

Emotsional (hissiy)-iroda jarayonlari buzilish darajasini aniqlash (O.S.Nikolskaya bo'yicha)

Ushbu bosqichning maqsadi autizmli bolaning dizontogenezini aniqlash. Unga bolani faoliyatini kuzatish orqali erishiladi, bu esa emotsional-iroda jarayonidagi nuqsonlarni boshlang'ich davrida baholash imkonini beradi. So'ngra bolani ko'rsatgan imkoniyatlariga ko'ra mutaxassis keyingi tekshiruvlarni tuzadi hamda natijada u bilan o'zaro munosabatga kirishni tashkillashtirib quradi.

Bolani kuzatish psixologning xonasiga kirgan vaqtidanoq amalga oshirila boshlaydi. Bu autizmli bolaning ko'pgina spetsifik xarakteristikasini aniqlashga yordam beradi. Masalan mutaxassis autizmli bolaning tashqi belgilariga, asosan gavdaning turishi, ritm va yuz mimikasi, harakat xarakteriga diqqatini qaratadi. Bolaning yuz mimikasi hamda uni ifodalanishi sovuqqon bo'lishi mumkin, bu autizmli bolani dizontogenezini birinchi bosqichini xarakterlaydi.

Bolani xulqini baholashda uning adekvatligiga hamda qiziqishiga yoki atrofda gilardan o'zini olib qochishiga e'tibor qaratish lozim. Bola yangi unga odatiy bo'lmagan sharoitga qanday ta'sirlanmoqdaligini belgilash muxim: loyqayd, tinch yoki onasining orqasiga hemishi, xonaga kirgisi kelmasligi, uni kuch bilan tortishlari (autizmli dizontogenezni uchinchi turi).

Autizmli bolani ikkinchi bosqichda tekshirishning asosiy vazifasi autizmli dizontogenez turini bola hamda kattaning orasidagi o'zaro munosabatlarni adekvat-imkoniyatlarini o'rnatishdir. Munosabatlarning adekvatligi bolaning affektiv jarayonlarini nuqsonning darajasiga bog'liq. O'zaro ta'sirlarning tashkiliy shakli bolani ihtiyoriy faoliyatini hamda unga kattalarning qo'shilishi. Bolaning rivojlanish darajasiga mos birgalikdagi faoliyat o'yinga aylanishi mumkin. Agarda birgalikdagi o'yinni shakllantira olinmasa, mutaxassis xonadagi predmetlarni bolaga boshqarish imkonini tashkillashtirishi lozim.

Bolaning o'yin faoliyatini rivojlanishini boshqa tomondan o'rganganda uning affektiv jarayonlaridagi nuqsonlarni aniqlashga imkon beradi. Masalan bola predmetlar bilan qanday harakatlanmoqda, predmetlarni mos o'yin shakllarida foydalanyaptimi yoki ularga boshqa ma'no beryaptimi; qisqa syujet epizodlarini ifodalamoqdami (ayiqchani mashinaga solib uchirishi), tashvish qo'rquvga oid syujetlarni o'ynashga qiziqishi; hayvonlarga aylanuvchi rollarni ijro etishga qiziqishiga e'tiborni qaratish muhim.

Autizmli bolaning emotsional-iroda va kommunikativ-imkoniyatlari jarayonlarini o'ziga xosligini aniqlashda, O.S.Nikolskaya klassifikatsiyasi bo'yicha ajratilgan autizmli dizontogenezni mezonlarini asosiylariga tayanish lozim.

Autizmli dizontogenezning birinchi turi(iroda faolligining darajasi):

- atrofdaqi olamdan nafratining kuchayishi, barcha muloqotdan voz kechishi;
- sensor ta'sirlarga passiv ifodasi(hola qo'liga berelgan predmet yoki o'yinchoqni tashlab yuborishi);

- ko'ruv muloqotining yo'qligi(suxbatdoshiga qaramaslik);

- "xarbiy" xulqning borligi;

- mutizm, barcha verbal xarakterdagi muloqot imkoniyatlarining yo'qligi;

- harakatlarini bachkana ifodalashi.

Autizmli dizontogenezni ikkinchi turi(steriotiplarning darajasi):

- atrof muxitga ta'sirlariga ta'sirchanligini ifodalanishi(ovoz kuchi, yorug'lik, xaroratni tegishi);

- motor steriotiplarning ko'pligi;

- exolaliya, nutqiy steriotiplar, nutqiy shtamlarning borligi;

- steriotip muxitni tashkillashtirish talahlarini ifodalanishi(ovqatni aloxida tanlashi, faqat bir turdagi kiyimlarni kiyishi, ma'lum bir aloxida predmetlardangina foydalanishi va xyuklar);

- qo'rquvining borligi;

- avtonom o'yin.

Autizmli dizontogenezni uchinchi turi(ekspansiya darajasi):

- xulqidagi janjalkashlikni ifodalanishi;

- biron-bir faoliyatga tez o'tishi;

- tasviriy muloqotning ifodalanganligi; motivatsiyasiz qo'rquvlarning borligi;

- suxbatdoshga qaratilmagan manzilsiz nutq;

- birinchi shaxs kishilik olmoshidan foydalanmasigi;

Autizmli dizontogenezni to'rtinchi turi(emotsional nazorat darajasi):

- muloqotda yuqori ta'sirchanligini ifodalashi;

- empatik qo'lab-quvatlashga ijobiy baholash talablari;

- yaqinlari hilan biologik bog'liqligi(onasi bilan);

- nutq sustlashuvchi xarakterga ega bo'lishi mumkin;

- ko'zli munosabat doimiy emas, uzuk-uzuk xarakterga ega.

Bolani emotsional boshqarish darajalarini o'rganish jarayonida mutaxassis u bilan muloqotga kirishish jarayonida autizmli belgilarni kuchayishini diqqat bilan kuzatishi lozim(autostimulyatsiya variantlarini kengayishi, tanlov munosabatlarini kuchayishi, undan to'liq voz kechishi, qo'rquvlarning yuzaga kelishi, agressiya, o'ziga agressiya).

Autizmli bolalarning bilish jarayonlarini o'ziga xosligini o'rganish

Ushbu bosqichda quyidagi vazifalar yechiladi:

- bolaning bilim va ko'nikmalarini darajasini aniqlash;
- ularning adekvat imkoniyatlariga ko'ra ta'lim dasturini aniqlash.

Shuni esda tutish lozimki, autizmli bolalarning barcha kategoriyalari diagnostik tadbirlarning barcha uch bosqichidan bir qabulda o'ta oladi. Birinchi ikkinchi gurux bolalari (O.S.Nikolskaya bo'yicha) bilish jarayonlarini eksperimental tekshirish imkoniyatlari orqali o'zlarini ifodalamaydilar. Ushbu sharoitlarga ko'ra uchinchi bosqich bolalarini diagnostika qilish bir necha vaqtni uzaytiradi, shuning uchun ular tekshirishga bir necha bor kelishga to'g'ri keladi. Bolaning kognitiv jarayonlarini diagnostik tekshirish tadbirlarida bola bilan munosabatni o'yin orqali o'rnatish lozim.

Ba'zi vazifalar bolalarga test shaklida berilishi mumkin, masalan, korrektur sinov, shifrlash, matematik vazifalar va x.k.lar. proksion metodikalar taklif etilishi mumkin "oilaning rasmi", "odam rasmi". Diagnostik tadbirning asosiy qismi bola bilan o'yin o'rnatish orqali qurilishi mumkin. Bu yerda albatta taklif etilayotgan qo'llanmalar, predmetlar, didaktik o'yinlar va bolani ularga bo'lgan reaksiyasi xisobga olinadi.

Yaxshi ishlayotgan bola kutilmaganda zerikishi yoki charchashi oqibatida birdaniga vazifani bajarishni to'xtatib qo'yishi mumkin, unga berilgan vazifaga o'zining noadekvat reaksiyasi motivatsiyasiz predmet oldida qo'rquvni yuzaga keltiradi. Bunga bog'liq ravishda, ba'zi qo'llanma va testli vazifalarni taxminan xonaning turli joylarida bola ularga sekin-asta ko'nika olishi hamda unga yangi va notanish tuyulmasligi uchun davom ettirish lozim. Agar mutaxassis o'zining xonasida "Ertaklar olamiga sayyoxat" o'yinini bola bilan tashkillashtira olsa yaxshi bo'lar edi. Bir predmetdan boshqa predmetga o'tishda bola tekshirish uchun kerakli maxsus diagnostik qo'llanmalarga tutiladi. Mutaxassis testli vazifalar va kerakli predmetlardan sekin-asta ehtiyotkorlik bilan ushbu jarayonni boshqaradi. Biron-bir jarayonni aniqlashga mo'ljallangan ba'zi qo'llanmalar bolaning tanlov va spetsifik imkoniyatlarini xisobga olgan holda qo'llanadi. Onasining va yaqinlarining ma'lumotlariga tayangan holda o'yinchoqlar yoki uning faoliyati uchun predmetlarni tanlanishi lozim.

Affektiv jarayonlarning nuqsonini oyuyektiv baholashda, uning rivojlanish dinamikasini kuzatish orqali kuzatish o'rganish maqsadga molikdir. Dinamik kuzatuvni amalga oshirishda albatta boladagi autizmli belgilarning namoyon bo'lishi yoki yosh darajasini mutaxassis albatta baholashi lozim. Shuningdek, bola tomonidan foydalanilayotgan adaptatsiya vositalarini kuzatish muhimdir.

5. Bob. RIVOJLANISHIDA MURAKKAB NUQSONLARGA EGA BO'LGAN BOLALARNI TIBBIY-PSIXOLOGO-PEDAGOGIK TEKSHIRISH

Zamonaviy tekshirish metodlariga asosan rivojlanishida turli nuqsonlari bo'lgan bolalarning bir qismida asosiy nuqsondan tashqari bir yoki qo'shimcha nuqsonlarning borligi aniqlanib, bu bolaning psixik rivojlanishini ancha murakkablashtirmoqda. Turli tipdagi maxsus maktablarning ko'pchilik o'quvchilarida murakkab turdagi nuqsonlar aniqlanmoqda; aqliy rivojlanishida orqada qolgan ko'pchilik bolalar bir qancha nuqsonlarga egadirlar.

Rivojlanishida murakkab nuqsonli bolalar deganda ikki yoki undan ortiq birlamchi nuqsonlarni ifodalashiga aytiladi. Bunda murakkab nuqson tuzilishiga kiradigan birlamchi nuqsonlar organizmning turli sistemalaridagi jarohatlari bilan bog'liq bo'ladi. Masalan bunda, ko'rishda nuqsonning bo'lishi bilan birgalikda holalar serebral falajligi, eshitishdagi buzilish va holalar serebral falajligi, ko'ruv va eshituv, ko'ruv va nutq kamchiliklari birgalikda keladi. Ana shunday yaqqol ifodalangan bolalar rivojlanishidagi kompleks buzilishlar murakkab turdagi nuqsonlar sifatida tashxis qilinishi kerak. Bir boladagi bir necha nuqsonlarni birgalikda kelishi uning psixik rivojlanishida o'ziga xosliklarni keltirib chiqaradi. Ammo, murakkab nuqsonning birgina turi- bolada ko'rish va eshitish nuqsonlarining birgalikda kelishini "ko'rkar"ga (ko'zi ojizlik va karlik) kiritish mumkin, bu nuqson yetarlicha o'rganib chiqilib, aynan bunday bolalar uchun maxsus dastur va metodlar ishlab chiqilgan.

Bir vaqtning o'zida organizmning ichki sistemasida bir necha funksiyalarning jarohatlanishi natijasidagi salbiy faktorlarning ta'sirini murakkablashgan nuqsonlar deb nomlash mumkin. Masalan, markaziy nerv sistemasining perinatal jarohatlari natijasi likvorodinamik, harakat va xulq buzilishlarini birgalikda kelishi aqliy orqada qolishning belgilari sifatida qaralishi mumkin.

Ilk yosh davrida boshidan o'tkazgan meningit natijasi, kompleks gidrotsefaliya va epilepsiya yoki ambliopiya va g'ilaylikning asorati sifatida karlik yuzaga kelishi mumkin. Murakkab nuqsonli bolalar umumiy asosiy nuqsonga ega bo'lgan bolalar bilan birgalikda samarali o'qishlari mumkin, ular uchun alohida metod va dasturlarni yaratish zaruriyati yo'q, ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda individual yondashuvning o'zi kifoy.

Zamonaviy diagnostikada murakkab va ko'p nuqsonli bolalarni kompleks tibbiy-psixologo-pedagogik o'rganishni talab etadi.

Psixik rivojlanishida nuqsonlarni ifodalangan bolalarni birlashgan kompleks tekshirish dasturi quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak: albatta bolani birlamchi tibbiy, neyrofiziologik va psixologo-pedagogik kompleks tekshirishni; barcha nuqson

turdagi bolalarni ko'rish va eshitish xolatini doimiy qayta tekshirish; bolalarni doimiy qayta-qayta psixolog-pedagogik tekshirish.

Tibbiy yoki klinik tekshiruv turli mutaxassislar ishtirokida (pediatr, nevrolog, psixiatr, oftamolog, otolaringolog va genetika), barcha laborator ma'lumotlarni hisobga olgan holda (biokimik), rentgenologik (kompyuter tomografiyasi va MRT) va boshqa tekshiruvlarni o'tkazish lozim. Zamonaviy diagnostikada inson organizmini bir necha sistemasini birdaniga jarohatlanishiga olib kelishi mumkin bo'lgan, boladagi murakkab nuqsonlarni rivojlanishining sabablarini bilish muxim ahamiyat kasb etadi. Boladagi birlamchi nuqsonlarni analiz qila turib, uni nasliy yoki ekzogen kelib chiqishini bilish lozim. Boladagi murakkab va ko'p nuqsonlarni rivojlanishi kelib chiqishiga ko'ra bir yoki ikki sabablar natijasida yuzaga kelishi mumkin. Masalan bir nuqsonning kelib chiqishi genetik, boshqasi –ekzogen bo'lsa; xar bir nuqsonning turli ekzogen sabablari bo'lishi va x.k.

Xozirgi vaqtda ko'pgina nasliy sindromlar kuzatilgan, ular eshituv nuqsoni bilan birga bir necha nuqsonlarni (ichki organ kasalliklari bilan birgalikda – endokrinsistema, yurak, pochka; MNS kasalliklari, suyak muskul tizimining buzilishi, teri qatlami va ko'ruv) birgalikda kelishi hisoblanadi. Genetik kasalliklarning o'ziga xos xususiyatlari organizmning turli sistemalarini bir vaqtda buzilmasligida namoyon bo'ladi.

Kelib chiqishiga ko'ra ekzogen kasalliklar murakkab va ko'p nuqsonlilarga olib keluvchi, turli xil postnatal va prenatal kasalliklarni o'tkazishga kiradi, bulardan tanqillan qizamiq, qizilcha, suvchechak, toksoplazma, tuberkulez, sitomegalovirus infeksiya, sifilis. Bolalik davrida o'tkazilgan qizamiq, qizilcha va neyro infeksiyalar ham murakkab nuqsonlarga olib kelishi mumkin. Ko'rish va eshitishdagi murakkab nuqsonlar yosh o'tishi bilan keyinchalik og'ir diabet va bir qator somatik kasalliklarga olib kelishi mumkin.

Oxirgi yillarda murakkab va ko'p nuqsonli bolalarni tug'ilishi, chuqur chala tug'ilganlarni zamonaviy tibbiyot oqibatida saqlanib qolishi o'sib borayotgani kuzatilmoqda. Chuqur chala tug'ilganlik ichki o'tkazilgan infeksiyalar, ularning ko'pchiligi aniq bo'lmagan sabablar bo'lib qolmoqda. Tabiati bo'yicha noaniq bo'lgan bir bolada olti nuqsonni birlashtiruvchi sabablarga hozir CHARGE-assotsiatsiyasini kiritiladi. Bolani rivojlanishida murakkabliklarga olib kelish mumkin bo'lgan kasalliklarni o'ziga xosligi va sabablarini bilish ularni tashxis qilishga yordam berishi mumkin.

Paraklinik yoki neyrofiziologik tekshiruv elektro ensefalografiya (EEG) hamda bolani potensial metodlar orqali ko'rish va eshitishini tekshirish. Bolani neyrofiziologik tekshirish ma'lumotlari miya jaroxatining chuqurligi hamda tarqalganligini aniqlaydi.

Psixolog boladan olingan klinik va paraklinik tekshirishdan olingan ma'lumotlarni uning oila a'zolaridan suhbat orqali uning rivojlanish tarixi haqidagi ma'lumotlar bilan to'ldirib boradi. Tug'ma murakkab nuqsonlarda psixolog bolaning rivojlanish bosqichlari, u yda mustaqilligini faolligi, o'z-o'ziga xizmat qilish ko'nikmalari va muloqot vositalari haqidagi ma'lumotlarni alohida diqqat bilan yeg'adi. Agar nuqson tug'ma bo'lmasdan, ma'lum bir yoshda ortirilgan bo'lsa, bolaning kasallikkacha va undan keyingi xolatiga alohida e'tibor qaratiladi.

Ota-ona bilan chegarasiz va shoshilmagan xolda o'tkazilgan suhbat, oila a'zolarining nuqson darajasini qanday qabul etilishi, bolaning murakkab yoki ko'p nuqsonlariga munosabati, uni ta'lim-tarbiyasiga oilaning tabiiy va potensial imkoniyatlarini, oiladagi ichki munosabatlar xarakterini baholashga yordam beradi.

Murakkab nuqsonli bolalarni rivojlanishini psixologo-pedagogik tekshirish anchagina qiyindir. U albatta kompleks bo'lishi va albatta o'z ichiga sensor o'ziga xos xususiyatlarini, harakat, bilish va bolani muloqotga olib keluvchi shaxsiy jarayonlarini, o'z-o'ziga xizmat qilish ko'nikmalari va predmetli faoliyatini rivojlanish darajasini o'rganishni o'z ichiga olishi lozim. Ko'p nuqsonli bo'lgan sharoitda bolani o'ziga xos xulqini va odatiy uy sharoitida yoki ushbu mavzuga oid video ma'lumotlarni kuzatish muhim ahamiyat kasb etadi. Diagnostik markazda tekshirishni o'tkazish vaqtida bolani yangi sharoitdagi xulqini uzoq vaqt (bir soatdan kam emas) kuzatish lozim, bunda unga yangi xona hamda notanish odamlarga biroz ko'nikishga va o'zgina o'zlashtirib olishiga imkoniyat beriladi.

Murakkab nuqsonli va ko'p nuqsonli bolalarni birlamchi kompleks diagnostik tekshiruvni o'tkazishning vazifalari tekshiruvgacha bo'lgan uning jismoniy, somatik va psixik xolatini bilish, mutaxassislariga qo'shimcha tekshirishga yuborish va unga tayyorgarlik; uni ota-onasi yoki ularni o'rini bosuvchilar bilan munosabatini yaxshilash, oilada yoki maxsus korreksion ta'lim-muassasida ta'lim-tarbiyani taklif etish. Ikkilamchi psixologo-pedagogik tekshiruvda bolani o'tgan davrdagi o'qishdagi muvaffaqiyatlari va uning potensial imkoniyatlari haqida muhokama qilish mumkin.

Tajribalarni ko'rsatishicha obyektiv metodlardan foydalanganda ham bir qator xollarda bolani tekshiruvga tayyor emasligi hamda muloqotga kirishishdagi qiyinchiliklar (ayniqsa bu aqli zaif autizimli bolalarga nisbatan qiyinchilik tug'diradi) natijasida eshitish va ko'rishni pasayganlik darajasini aniqlash mushkul. Faqatgina oila bilan yaqin munosabat, uni xulqini e'tibor bilan kuzatish ko'rish va eshitishdagi nuqsonlarni darajasini ajratishga hamda tibbiy va elektrofiziologik tekshiruvni o'tkazishga to'liq tayyorlash mumkin.

Bolani ko'rish va eshitishini to'g'ri baholash uning intellektual rivojlanish darajasini aniqlashga yordam beradi. Shunday qilib, kuzatishlarning ko'rsatishicha boladagi ko'ruv qoldig'idan foydalanish imkoniyati qanchalik yuqori bo'lsa, uning intellektual va emotsional rivojlanish imkoniyatlari shunchalik yuqori bo'ladi.

Shuning uchun birlamchi tekshiruvda ko'rishini qaysi yoshdan yomonlasha boshlagani va bu uning xulqini qanchalik o'zgartirganini aniqlash muhimdir. Ko'ruv imkoniyatlari qanchalik kech pasaygan bo'lsa, bolaning ko'ruv tasavvurlari shunchalik ko'p bo'ladi. Bola qancha vaqt ko'rmagani va ko'z operatsiyasi (ekstraksiya yoki kataraktani olib tashlash, glaukomaga oid operatsiya, g'ilaylik va boshqalar) qanchalik samarali o'tganini aniqlash muhimdir. Katarakta operatsiyasidan so'ng keyingi bolani ko'ruv qoldig'ini rivojlanishida muhim bo'lgan doimo ko'zoynak taqishga o'rgata olingani aniqlanadi. Oilaning yashash joyidagi oftalmologi ko'ruv qoldig'ini aniqlay olgani, bola ko'zoynakdan yaxshi tanish sharoitda, aylanishga chiqqanida va x.k.larda foydalanishi kabi ko'pgina savollarga bolaning ota-onasidan diagnostik tekshiruvning boshidayoq javob olish mumkin.

Ma'lumki fizik eshitishi normal aqli zaif bolalar qo'zg'atuvchi tovushlarga ko'pincha aniq bo'lmagan reaksiyalarni beradilar, xatto ha'zida do'mhira ovozi ham ta'sir etmaydi. Aqli zaif bolalarda fonematik eshituv buzilgan bo'ladi, shuning uchun shuning uchun ko'r va zaif eshituvchi bolalardagi eshituv nuqsoni aqli zaiflik (aqli zaif bolalardan subyektiv hamda obyektiv audiogrammani olish ko'pincha qiyinchilik tug'diradi) gumonini keltirsa unga ehtiyotkorlik bilan yondashish kerak. Boladagi yo'q yoki pasayganini dalillovchi audiogramma bo'lmasa, unda uni eshituv xolati xaqidagi muxokamani bolani ota-onasi yordamida audiologik tekshiruvga tayyorlaguncha qoldirish kerak.

Murakkab sensor nuqsonli bolalar emotsional va intellektual rivojlanishni saqlanganini baholash - murakkab vazifa xisoblanadi. Birlamchi tibbiy-psixologo-pedagogik tekshirish ko'rish va eshitish nuqsoni tug'ma yoki erta ortirilgan bolalarda aqli zaiflikni bor yoki yo'qligini taxmin qiladi. bunday bolalarni chuqur psixodiagnostik o'rganish albatta diagnostik ta'limni talab etadi, bu esa mutaxassislarning tavsiyalariga oid ota-ona tomonidan, shuningdek maxsus diagnostik guruh sharoitida ham tashkillashtirilishi mumkin.

Murakkab va ko'p nuqsonli aqli zaif bolalarni diagnostika qilish juda murakkabdir, shuning uchun ko'pgina bolalarga xos biosensor nuqsonli pedagogik qarovsiz bolalardan farqlash qiyindir. Faqatgina ta'limiy eksperimental sinovlar bunday bolalarni bajarish jarayonida diagnostik tekshiruvni maxsus diagnostik ta'lim sharoitida olib borilishi ularda aqli zaiflik bor yoki yo'q degan savolga javob berishi mumkin.

Bunday murakkab bolani tekshirish jarayonida vaqtni chegaralab bo'lmaydi. Psixolog barcha kuchini bolaning ota-onasida ishonchini xosil qildirishi, bolani yangi sharoitga ko'nika olishiga vaqt berishi lozim.

Xar bir maktabgacha yoshdagi bola uchun uni yangi sharoit ya'ni tekshiruv o'tkazilayotgan joyga, uni o'tkazayotgan odamlarga moslashishdagi qiyinchiliklarni xisobga olish lozim. Ayniqsa bu chuqur ko'z va eshitish nuqsoni bo'lganlarga

tegishli. Bunday bola uyidan umuman kam chiqadi, yoki faqatgina u davolanayotgan yoki tekshirilayotgan muassasaga tashrifdagina ko'cha chiqishlari bog'liq. Bunday bola uchun xar bir uyidan chiqishi unga davolash tadbirlari bilangina bog'liq bo'lib unda yomon hislarni kutish bilan bog'liq. Yangi odatiy bo'lmagan sharoit va notanish hidlar ham ko'rishida va eshitishida chuqur nuqsonli bolalarni xattoki jarohatlashi mumkin. Buni hammasini tekshiruvni tashkillashtirishda, hamda natijalarini baholashda hisobga olish lozim.

Benilayotgan vazifalar qisqa, tushunarli hamda bolani qiziqtiradigan bo'lishi kerak. Eksperimentator bolani vazifalarni bajarishdan tashqari uning mustaqil faoliyatining o'ziga xos xulq xarakteriga katta e'tibor qaratadi.

Ko'rish va eshitishida chuqur nuqsoni bor, lekin intellektual nuqsoni bo'lmagan bolalar tekshiruv vaqtida o'zlarini bezovta tutadilar, ular xattoki ularga yangi bo'lgan sharoitdan, notanish odamlardan qo'rquvdalar, ota-onasidan bir qadam ham siljmaydilar, agar yonlarida bo'lmay qolsalar o'ziga og'ir olib reaksiya ko'rsatadilar. Biroq bunday bolalarni o'yinchoqlar bilan qiziqtirish, ular bilan muloqotga kirishish, stolga o'tkazib vazifalar berish birmuncha yengil.

Bisensor nuqsoni yaqqol ifodalangan aqli zaif bolalar o'zini boshqacharoq tutadi. Ba'zilar ko'rkmasdan xonaga kirib keladi va ota-ona va notanish kattalarga ahamiyat bermasdan u yoqdan bu yoqqa bezovta bo'lib yura boshlaydi. Ular shkaflar eshikchalarini ochadi, e'tiborini xech birida to'xtatmasdan stoldagi predmetlarni birma-hir ko'rib chiqadi. Bir qator xollarda psixolog bolani onsonlik bilan ota-onasidan ajratib qo'lidan ushab boshqa xonaga olib o'tadi, bola onasi yoki boshqa yaqin qarindoshlari yonida yo'qligidan bezovta bo'lmaydi. Sensor nuqsoni yaqqol ifodalangan boshqa aqli zaif bolalar onasidan bir qadam ham siljmaydi, imkon tug'ilishi bilan uning tizasiga o'tirib olib boshqa kattalarning qo'lini o'zidan itarishadi. Lekin agar psixolog bolani ehtiyotkorlik bilan qo'lga olsa – bu oradagi farqni sezilarsiz qiladi hamda o'zini tinch tutishiga yordam beradi.

Ko'rishida chuqur nuqsonli hamda qo'shimcha nuqsonlarga ega bolalarda stereotip xarakterdagi harakatlar deyarli ko'p kuzatiladi: turgan yoki o'tirgan xolda butun jismini u yoddan bu yoqqa tebratishi, ko'zini oldida qo'lini paxsa qilishi, sakrab turishi, tishlarini g'irchillatishi yoki tili bilan cho'lpillatishi. Yanada og'ir xollarda o'ziga nisbatan agressiyaning namoyon bo'lishi kuzatiladi-bolalar qo'llarini tishlaydilar yoki timdalaydilar, ko'zni kuch bilan bosadilar, predmetlar bilan boshqa uradilar va h.q. Bu kabi stereotiplarni borligi xar doim ham chuqur sensor nuqsoni ifodalangan bolalarda aqliy rivojlanishida orqada qolish haqida dalolat bermaydi, aksincha nevrotik ko'rsatkichlarini namoyon bo'lishi hisoblanadi. Ko'rk bolalar hamda ko'rish va eshitishida nuqsonlari yaqqol ifodalangan bolalarda aqliy rivojlanishini tashxis qilishda predmetli harakatlarni egallash darajasini tekshirish katta ahamiyat kasb etadi.

Buning uchun bolani tekshiruv vaqtida qanday kiyinishi va yechinishi, piyoladan choy ichishi va ovqatlanishi, tualetga borishni qanday so'rashini kuzatish yetarlicha bo'ladi. Diagnostik tekshiruv vaqtida unga bir qator maishiy predmetlarni taklif qilish mumkin. Bu piyola, taroq, likopcha, qoshiq, bolalar oyoq qiyimi, bolalar bosh qalpoqchasi, atirni idishi, qalam, bolta, oynacha, munchoqlar va boshqalar bo'lishi mumkin. Oddatda, 3 yoshdan katta bilish imkoniyatlari saqlangan ko'rkak bolalar qo'lga ushbu predmetlarni to'g'ri olib, ularga mos harakatlarni ko'rsatadilar (taroqni boshlariga olib keladilar, qoshiqni lablariga olib keladilar, bo'yinlariga munchoq taqadilar, boltacha bilan stolni uradilar, atir idishini xidlaydilar va xatto uni ochishga urinadilar, ko'zgu bilan devorga shayton tushiradilar va h.k.). Kattaroq yoshdagi bolalarda ushbu predmetlar bilan aniq harakatlari ko'pincha tabiiy ta'svirlovchi jestlar bilan almashtiriladi, piyolani-"ichish" jesti bilan ko'rsatadilar va h.k.

Aqliy rivojlanishida chuqur orqada qolayotgan bolalar ulardan farqli ravishda predmetli harakatlarni past darajada egallaganlar. Ular maishiy predmetlarni noto'g'ri ularga xos bo'lmagan harakatlar bilan ifodalaydilar (qoshiq bilan ko'zlarini bosadilar, u bilan stolni taqqillatadilar yoki ko'zlarini oldida likilatadilar), yoki aniq predmetli harakatlarni oxirgi darajagacha yetkazadilar (qoshiqni og'izlariga soladilar va yalaydilar, piyolani lablariga yaqin olib kelib labini chellari bilan qisadilar va boshlarini orqaga engashtiradilar). Ular xech qachon predmetlarni ishlatilishini shartli tasviriy jestlar orqali ko'rsata olmaydilar.

Murakkab nuqsonli bolalarni psixik rivojlanishini tashxis qilishda ko'pgina odatiy psixologo-pedagogik diagnostik metodlarni qo'llash mumkin. Bu avvalo predmetli didaktik o'yinchoqlar (turli xajmdagi stakanlar va kubiklar, matreshka, shakli quticha, shakllarni klassifikatsiyasi va predmetlarni kattaligi bo'yicha xar xil vazifalar). Murakkab nuqsonli bolalarda bilish imkoniyatlarini tashxis qilishda xajmli geometrik shakllarni klassifikatsiya qilish vazifalaridan ko'p foydalanish kuzatiladi. Odatda bu vazifalar ikki turdagi shakllar xajmi (shar va kub) bilan ifodalanadi. Ushbu shakllarni navbatma-navbat bolani qo'llariga beriladi, uni u diqqat bilan paypastlab kattalar yordamida turli qutichalarga taxlaydi. Birgalikda bir necha bor bajarib ko'rilgandan so'ng bola o'zi mustaqil shakllarni jrylay boshlaydi. So'ngra unga ushbu shakllarni xar xil ranglari beriladi, kattalar to'g'ri bajargan vazifalarni rag'batlantiradi (boshini silaydi, qo'llari bilan qarsak chaladi) hamda xatolarini inkor etish jesti bilan ko'rsatadi. Keyin vazifalar murakkablashib boradi – bolaga turli xajmda, materialda va x.k. shar va kublarni taxlash taklif etiladi. Predmetlarni klassifikatsiyalash bo'yicha vazifalarni yangi shakllarni kiritish orqali (silindr, konus va parallelepiped) kengaytirish mumkin, rangi, shakli va materiali bo'yicha qutichalarga taxlash orqali vazifa variantlarini murakkablashtirish mumkin.

Bolaning harakat, eshitish, ko'rish jarayonlarini saqlanganligiga bog'liq ravishda uning intellektual va nutqiy imkoniyatlariga ko'ra unga umumiy psixodiagnostikada ko'p ishlatiladigan vazifalardan taklif etish mumkin. Lekin bunda murakkab nuqsonli bolalarning katta qiyinchiliklarini (ko'pincha nutqiy rivojlanishdan orqada qolishini) xisobga olish lozim vazifani bajarishda yo'llanmani tushunishi va qabul etishi diagnostik vazifalarni tanlashda xisobga olish lozim.

Murakkab va ko'p nuqsonli rivojlanishda predmetli faoliyatini motivatsiyasini yetarlicha emasligi sababli taklif etilgan diagnostik vazifalarda boshqa qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shuning uchun bola uchun qiziqarli va yorqin predmet va faoliyat turlari murakkab nuqsonli bolalarning psixik rivojlanishini o'ziga xos vazifalarni tuzishi lozim. Ko'rish va eshitishda nuqsonlari yaqqol ifodalangan, lekin ko'ruv qoldig'iga borlari turli rangli va yorqin vazifalarni ayniqsa bajonidil bajaradilar. Bunday bolalarni tashxis qilishda turli yorug'lik predmetlardan foydalanish mumkin. Odatda stol lampasi yoki fonarik yordamida bola bilan birgalikda yoki mustaqil faoliyatni faoliyatini uning intellektual imkoniyatlariga ko'ra tashkillashtirish mumkin.

Eshitishi saqlangan bolalarda xarakterli ovoqli o'yinchoq va musiqa asboblardan foydalanish mumkin.

Karko'r bolalar ko'pincha turli xid, predmetlarni vibratsion harakatlarini, ventilyator va boshqa shamol chiqaruvchi moslamalarni ijobiy qabul etadilar.

Deyarli barcha bolalar aylanish, yugurish, sakrash va x.k harakat mashqlaridan xursand bo'ladilar.

Psixologning vazifasi- bolani imkoniyatlariga mos vazifalarni tanlash, ular orqali uning sensor, harakatli va uni faoliyati uchun qiziqarli bo'lgan bilish xususiyatlarini aniqlash, shuningdek ushbu faoliyatga o'zi ham kirishib bola bilan munosabatga kirishib muloqot o'rnatishdan iborat.

6 Bob. ESHITISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNI PSIXOLOGIK- PEDAGOGIK TASHXIS QILISH

6.1. Eshitishida nuqsonga bo'lgan bolalar diagnostikasi kursining predmet va vazifalari

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarga pedagogik va korreksion ta'sirning samarali natija berishi eshituv funksiyasining holatini o'z vaqtida o'rganishga bog'liq. Shuning uchun har qanday malakali surdopedagog eshituvni tekshirish metodlarini bilishi kerak. Audiologiya eshituv funksiyasini tadqiq qilish metodlarining ikki asosiy guruhiga ega: subyektiv metodlar – tekshiriluvchining subyektiv ko'rsatkichlarini qayd etishga asoslanadi; obyektiv metodlar – uning natijalari tekshiriluvchining hohish va irodasiga kam bog'liq bo'ladi. Psixo akustik yoki subyektiv metodlar qo'llanishi jihatidan sodda bo'lgani tufayli ko'proq qo'llaniladi. Biroq ularning natijasi tekshiriluvchining psixologik tayyorligi, berilayotgan signallarga adekvat yondashish hohishiga va boshqalarga bog'liq. Bundan tashqari obyektiv natija olish kerak bo'ladigan holatlar vaziyatdan qat'iy nazar ham bo'ladi, masalan, eshituv nogironlikni ekspertizasida kasbiy yaroqlilikni baholashda. Subyektiv metodlar kichik yoshdagi bolalarni tekshirishda, shuningdek intellektual va ruhiy nuqsonlarga ega bolalarni tekshirishda qo'llanilmaydi. Bizning Respublikamizda og'ir eshituv nuqsoniga ega bolalar uchun maxsus maktablar keng tarmoqlangan. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar ikki xil turli tipdagi maktablarda:

1 - kar bolalar uchun mo'ljallangan maktab;

2-zaif eshituvchi va kech kar bo'lgan bolalar uchun mo'ljallangan maktabda ta'lim-tarbiya oladilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun esa xuddi shu nomdagi maktabgacha ta'lim muassasalari mavjud. Yuqorida qayd etilgan maktablardagi maqsad qilib qo'yilgan vazifalarni bilish uchun eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar qanday guruhlarga bo'linishini bilish kerakdir. O'z-o'zidan bunday bolalar uchun mavjud maktablarning nomlari bizning diqqatimizni ush bu bolalarning harchasi eshitish qobiliyatining buzilish darajasiga qarab ikki asosiy guruhga bo'linishiga qaratadi. Tajribalarning ko'rsatishicha, turli eshitish nuqsoniga ega bolalarni birgalikda o'qitish yetarli darajada natija bermasligini ko'rsatdi.

Eshituv nuqsonining turli darajadaliigi va ana shundan kelib chiqadigan ruhiyat shakllanishining xilma-xilligi, ularni o'qitish va tarbiyalashda turli sharoitlarning talab qilinishiga olib keladi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning defferensiyalashgan ta'lim olishlarini tashkil etish uchun turli tasniflash tamoyillari ma'lum (D.Kardano, J.Itar, Y.T.Speshnev).

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning ilmiy asoslangan tasnifini yaratish zaruriyati tug'ildi. L.V.Neyman tomonidan yaratilgan eshitish nuqsonlari tasnifi eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni maxsus differensial o'qitishni amalga oshirish uchun pedagogik jihatdan mos keladi.

Bolaning umumiy rivojlanishi uchun eshituv analizatorining normal funksiyasi alohida ahamiyatga ega. Eshitishning holati bolaning shaxs sifatida kamol topishida psixologik va nutqiy rivojlanishi uchun hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Uning kelajakdagi taqdiri ko'pincha eshitish nuqsoni qaysi yoshda kelib chiqqaniga – nutq shakllanishida nol dinmi yoki bolada ayrim lug'at boyligi va nutqiy muloqot tajribasi borligida sodir bo'lganligiga bog'liq. Shuning uchun qanchalik erta eshituv buzilishi aniqlansa va nuqson darajasi qayd etilsa, shunchalik erta reabilitatsiya choralari ko'riladi, bolaning umumiy rivojlanishiga eshituv nuqsoni shunchalik kam ta'sir etadi.

Eshituvni reabilitatsiya qilish natijalariga nutqning rivojlanish darajasidan tashqari eshituvning buzilish darajasi va eshitish nuqsonidan keyingi bola rivojlanish sharoiti ta'sir etadi. Ko'rsatib o'tilgan omillar orasida eng muhimi eshituv analizatori darajasi hisoblanadi. Shuning uchun uni aniqlash va baholash muhimligi ortadi, eshitish nuqsoni darajasini ko'rsatuvchi atamalar ahamiyati ham muhimdir (karlik, zaif eshituvchilik).

Kar va zaif eshituvchi bolalarni samarali o'qitish uchun ularning har bir kategoriyasining psixologik xususiyatlarini bilish va ularning asosiy rivojlanish yo'llarini tasavvur etish kerak. Ular bilan olib boriladigan maxsus pedagogik ishning ilmiy asoslanishiga bo'lgan talab, ush bu bolalar har bir guruhining xususiyatlarini psixologik jihatdan chuqurroq o'rganish kerakligini ko'rsatdi. Shuning uchun respublikamizda defektologiyaning rivojlanishi bilan birga maxsus psixologiya ham shakllandi va rivojlandi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish jarayonini yaxshilash vositalarini izlashda maktab o'quv ishlarining hayot va ushbu bolalar uchun yengil mehnat faoliyati bilan bog'liqlikni oshirishni nazarda tutadi.

Psixologlar bolaning aqliy va ahloqiy rivojlanishining ijtimoiy shartlanganligini ishonarli qilib ko'rsatib berganlar. Ush bu metodologik muhim o'rin rus fiziologlari I.M.Sechenov va I.P.Pavlovlarning inson oliy asab faoliyati haqidagi ishlarida o'zining tabiiy-ilmiy mustahk, hozirda bolalarning nuqsonlari tuzilishini aniqlash maqsadida psixologik-pedagogik o'rganilmoqda, nuqsonni korreksiya qilishning optimal sharoitlari, nuqsonli bolalar rivojlanishining kompensator yo'llari ta'minlanmoqda.

Kursning vazifalari quyidagilar:

1. Alohida yordamga muhtoj bolalar va ayniqsa, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar psixologiyasi haqidagi bilimlarini yanada chuqurlashtirish;

2. Talaba yoshlar bilimini psixologik-pedagogik diagnostika tamoyillari, metodlari va metodikalari, ularni qo'llash yo'llari bilan qurollantirish;

3. Bolalarni maxsus bolalar muassasalariga saralash bo'yicha tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya faoliyati mazmuni va tamoyillari, ular oldiga qo'yilgan asosiy maqsad haqidagi tasavvurlarini to'g'ri shakllantirish;

4. Defferensial diagnostikani amalga oshirishga tayyorlash, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning psixologik rivojlanishining umumiy va o'ziga xos qonuniyatlari haqidagi bilimlar muhimligini asoslab berish;

5. Ma'lum yoshdagi alohida yordamga muhtoj bolalarning nuqsonlarini hisobga olib, psixologik rivojlanishini o'rganish uchun mo'ljallangan metodikalar jamlanmasini (tuzish) ajratib olish malakalarini shakllantirish;

6. Metodikalar materiallarini qo'llash texnikasida ko'rsatilganidek ularni mos holda qo'llash, tekshirishlar natijalarini tahlil qilish, xulosa va tavsiyalarni shakllantirish malakalarini shakllantirish;

7. Alohida yordamga muhtoj bolalarni psixologik-pedagogik o'rganish metodikasi uchun materiallar tayyorlashning amaliy malakalarini shakllantirish;

Alohida yordamga muhtoj bolalarni pedagogik o'rganishning samaraliligi har bir bola haqidagi ma'lumotning to'liqligi, har tomonlamaligi va to'g'riligiga bog'liqdir. Shuning uchun katta ahamiyat birlamchi nuqson xarakteristikasiga alohida o'rin berilgan bolalarni pedagogik o'rganish dasturiga beriladi. Pedagog bunday ma'lumotlarni shifokorlardan oladi. Shuning uchun birlamchi nuqson haqidagi klinik ma'lumotlarni qo'shimcha, pedagogik yo'llar bilan olingan ma'lumotlar bilan to'ldirish ehtiyoji tug'iladi.

Bolaning psixologik rivojlanishida eshituvning ahamiyatini ortiqcha baholash qiyin, shuning uchun rivojlanish imkoniyatlarini aniqlash va akustik analizatorni qo'llash bola xarakteristikasi va u bilan ishlash yo'llarini tanlashda juda muhimdir.

Ma'lumki, eshitishning pasayishini har doim ham maxsus tekshiruvlarsiz aniqlab bo'lmaydi, shuning uchun ishtirokchilar eshitish holatini o'rganish maxsus maktab pedagoglarining ham alohida diqqat markazidadir.

Eshituvning audiometrik tekshiruvini odatda otolaringolog yoki audiolog-mutaxassis o'tkazadi. Olingan ma'lumotlar eshituv va nutqning birgalikdagi tekshiruv jarayonidan olingan ma'lumotlar bilan to'ldiriladi. Tekshirishni shivirlovchi nutqdan boshlash tavsiya etiladi. Keyin eshitishni odatdagi muloqot nutqi va baland nutq orqali tekshirishga o'tiladi. Bunda nutqning eshituv idroki orqali qabul qila olish holatini belgilab berish muhimdir.

Bolaning eshituv funksiyasini o'rganishda katta rolni akustik idrok sharoitini o'zgartirib turish va ush bu o'lchovlarni idrok etish jarayoniga ta'siri haqida kerakli tartibdagi hisob-kitob o'ynaydi. Bola nutqiy materialni qanday sohaga tegishli ekanini bilsa, shuningdek umumiy ma'noda aynan nima haqida gapirganini topa olish

imkoniyati tug'lsa eshitishni ajratish (differenziatsiya qilish) nisbatan yaxshi amalga oshadi. Eshitishi pasaygan bolalar turli tovushlarni idrok etishda turli qiyinchiliklarga duch keladilar. Shuning uchun bolaning eshituv imkoniyatlarini tekshirishda bir-biridan turli xususiyatlari bilan farqlanuvchi tovushlarni differenziya qilishlarini aniqlashga yordam beruvchi og'zaki materiallardan foydalanish tavsiya etiladi (jarangli va jarangsiz, shivirlovchi va sirg'aluvchi kabilar).

Pedagog har bir zaif eshituvchi bolaning eshituv imkoniyatlarini aniq bilishi kerak, chunki faqatgina shunda to'g'ri, mos ovoz kuchaytiruvchi apparatni tanlash mumkin.

Bola bilan qancha masofada muloqot o'rnatish mumkinligini, bola nutqni egallash chog'ida duch keluvchi qiyinchiliklarni baholash imkoniyati tug'iladi.

Pedagogning har bir bolaning ko'ruv qobiliyati holatini ham aniq bilishi muhim, bu esa ishtirokchilar bilan ishni tashkil etish maqsadiga mosdir.

Xuddi eshitish holati haqidagi ma'lumotlarni olganidek, ko'rish qobiliyati haqida ham mutaxassis shifokordan tegishli ma'lumotlarni oladi va nihoyat o'z tekshirishlarini qo'shadi. Bunday tekshirish har tomonlama, to'liq, uzoq muddatli bo'lishi kerak. Maqsadga muvofiq tarzda material yig'ish, turli yo'llarni qo'llash, olingan ma'lumotlarni to'liq o'rganish kerak.

Bolaning aqliy rivojlanishi ko'rsatkichi bo'lib faqatgina uning oldiga qo'yilgan topshiriqning yechimi emas, balki topshiriqni bajarishda pedagog yordamidan qay darajada foydalangani ham hisobga olinadi. Ma'lumki, aqliy nuqsonga ega bola normal bolaga nisbatan cheklangan ravishda qabul qiladi va egallagan malakasini yangi vaziyatda qo'llay oladi. Shuning uchun pedagogning berilgan topshiriqni bola tomonidan bajarish faoliyati va natijasiga ko'rsatgan yordami uning aqliy rivojlanishini yaxshiroq xarakterlashga yordam beradi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirish metodlari

1. Bolaning o'quv faoliyati xarakteristikasi o'zlashtirishlik xarakteristikasi (qanday baholari mavjud, qoniqarsiz baholarning asosiy sabablari) ahamiyatli xatolarning analizi (bola turli fanlarni o'zlashtirishda yo'l qo'ygan xatolar).

2. Umumiy aqliy rivojlanish (ong-bilim darajasi, atrof-muhitda mo'ljal olishi, tafakkur faoliyatining oliy formalari: umumlashtirish va mavhumlashtirishning buzilishi).

3. Bola nutqining rivojlanish holati xarakteristikasi. Bola nutqini har tomonlama tekshirish o'z ichiga uning turli tomondan ko'rib chiqishni va rivojlanish yo'llari va o'sishini aniqlashdan iborat.

4. O'qishga layoqatliligi (tezlik, aniqlik va idrok etish kengligi, diqqatni taqsimlash va ko'chirish, diqqatning barqarorligi, kuzatuvchanligi, xotirasi, o'quv materialini tezlik bilan o'zlashtirish: fikrlovchanligi, qiziquvchanligi, fikrlashning o'ziga xosligi).

5. O'qishga munosabati (o'qishga qiziquvchanligi yoki befarqligi, qiziquvchanligining darajasi, o'qishga bo'lgan mas'uliyatni sezish, tirishqoqligi, baholariga munosabati).

6. Tashkillashganligi (sinfda, uy vazifalarini tayyorlashda, pedagog topshiriqlarini bajarishda).

7. O'quv bilimi (mustaqil ishlash malakasi, boshlanganining oxiriga yetkazilishi, o'quv faoliyatida samarali foydalanuvchi usullari, ishchanligi, bolaning o'z nuqsoniga moslashganligi, bajariluvchi harakatlarni o'zgarish yo'llari, o'zini boshqarishi).

8. Mehnat faoliyati xususiyatlari (mehnatga bo'lgan munosabati, mehnat malaka va ko'nikmalarining egallanganligi, mehnatda tashkillashganligi va tartiblilik, uzoq muddatli mehnat qilishga odatlanganligi, o'zgaralar mehnatini qadrlashi).

9. O'yin faoliyati xususiyatlari.

10. Bolalarning individual qiziqishlari va qobiliyatlari.

11. Hulqining umumiy bahosi (o'zini tinch tutishi, hosiqiligi yoki o'rta harakatchanligi, qo'zg'aluvchanligi yoki o'rta shalpayganligi, o'tiraolmasligi, kam harakatliligi).

12. Maktab tartibini bajarishi (bajarish darajasi, yo'l qo'yiluvchi buzilishlarning sabablari).

13. Kattalar talablarini bajarishi (chin dildan bajaradi, majburlash ostida bajaradi, ko'pincha bajarishdan bosh tortadi).

14. Jamoaviy hulq-atvori va faolligi xarakteristikasi (hayotiy qiziqishi, jamoa topshiriqlarini qanday xolda bajaradi, yig'ilishlardagi ishtiroki, devoriy to'znomalar chiqarishdagi ishtiroki).

15. Do'stlari bilan bolaning o'zaro munosabatlari (jamoadagi o'imi, do'stlariga munosabati, jamoadagi o'midan qoniqadimi yoki qanday o'ringa ega bo'lishni hojlar edi).

16. Ishtirokchilarning xarakter xususiyatlari (yaqqol ajraluvchi ijobiy va salbiy xarakter qirralari, xos bo'lgan kayfiyat, kayfiyatini o'zgarishlariga sabab nimada).

17. Bolaning maktab internatga munosabati (u yordamidan faxrlanadimi, undan nimani alohida baholaydi, pedagoglar jamoasiga munosabati)

18. Bolaning oila bilan o'zaro munosabati (ota-onalarning qiziqishlari va kasblari, oila a'zolarining o'zaro munosabatlari, bolaning ota-onasi va oilaning boshqa a'zolari o'zaro munosabati, oilada bolaga nisbatan qo'llaniladigan ta'sir etish choralari).

Yuqorida ko'rsatilgan dasturni bajarish alohida yordamga muhtoj bolalar haqida, ularning turli faoliyatlarida namoyon bo'luvchi xususiyatlari haqida to'liq tasavvur olish imkoniyatini beradi.

Eshitishida nuksoni bo'lgan bolalarni tekshirish metodlarining o'ziga xosligi bolalardagi buzilgan eshitish omili va o'ziga xos nutqiy rivojlanish bilan belgilangan. Bundan tashqari, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar orasida boshqa birlamchi nuqsonlari bo'lganlari ham ko'plab uchraydi. O'rganilayotgan guruh bolalarining qariyb yarmi ikki yoki ortiq nuqsonga ega bo'ladi. Shu sababli bolalarni asl psixologik tadqiq etishdan oldin quyidagi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladigan batafsil anamnestik ma'lumotlarni to'plash lozim:

1. Bola o'sayotgan oilaning tavsifi. Oilaning tarkibi, farzandlar soni. Oilaning barcha a'zolari yoshi, ma'lumoti, ish va mashg'ulot turi, ularning salomatligi (surunkali kasalliklarning mavjudligi), oilada yoki qarindoshlar orasida eshitishida nuqsoni borlar mavjudligi.

2. Onaning homiladorligi haqida ma'lumotlar. Bu nechanchi homilasi va nechanchi bor farzand ko'rishi. Ona biror surunkali kasallik bilan og'rikanmi, ularning homiladorlik davridagi ko'rinishi, davolanish turlari. Ona shu homiladorlik paytida qanday yuqumli kasalliklarga chalingan va aniq qaysi muddatlarda (ona homiladorlikning dastlabki uchdan bir qismida kasalga chalinganligiga alohida e'tibor qaratiladi), bola bilan onaning qoni birikuvchanligi. Tug'ish haqida ma'lumotlar: qachon suv ketgan va ona bu vaqtda qayerda bo'lgan, tug'ish vaqtida stimulyatsiyadan foydalanilganmi va qanday (kesarevo, qisqichlar, medikomentoz vositalar); suv ketganidan keyin qancha muddatda bola dunyoga kelgan (gipoksiya bo'lganmi); tug'ilish vaqtida bola to'g'ri kelganmi; shu zahotiy oq yig'laganmi; chaqaloqning bo'yi va vazni; birinchi marta ovqatlantirishga qachon olib kelishgan; tug'ruqxonadan qachon, qanday tashhis bilan chiqarib yuborishgan.

3. Bola tug'ilganidan psixologik tekshirish o'tkazilayotgan davrgacha boshidan kechirgan barcha kasalliklar haqida ma'lumot; bolaning eshitishidagi nuqson haqida tashhis birinchi marta qachon qo'yilgan; uning birinchi audiogramma ko'rsatkichlari; eshitishning yanada pasayishi kuzatilganmi, qaysi holatda.

4. Psixonevrolog, ona, tarbiyachi va pedagoglarning kuzatishlari bo'yicha bolaning psixofizik (psixik- jismoniy) rivojlanishi haqidagi ma'lumotlar. Qachon bola boshini tuta boshlagan, qorniga ag'anay boshlagan, ko'tarila va o'tira boshlagan, emaklagan, karavotda tura va yura boshlagan; qachon polda yura boshlagan; yurishni o'rganganida bolada qanday qiyinchiliklar kuzatilgan. Onasi yoki boshqa odam yaqinlashganidagi jonlanish kompleksi birinchi bor qachon kuzatilgan. Qachon g'oldiray boshlagan, *lepet* kuzatilganmi va qanday. Bola tovushlarga reaksiya qilmaganini yoki faqat juda baland tovushlarga reaksiya qilishini qachon payqashgan. Bolaga qaratilgan nutqqa adekvat reaksiya bo'lganmi. Kattalar nutqini tushunish hollari bo'lganmi va qanday sharoitlarda. Bolada barqaror ma'nolarga ega o'z so'zlari (yoki so'z parchalari), o'z imo-ishoralari qachon paydo bo'lgan. Bola atrofdagilar bilan muloqotda ulardan qanday foydalangan.

Qachon bola o'ziga xizmat qila – tuvakka borishni, yuvinish, ovqatlanish, kiyinishni boshlagan. Ilk bolaligida, keyinroq va hozirda sevimli mashg'ulotlari, o'yin va o'yinchoqlari qanday bo'lgan.

5. Bolaning pediatri, psixonevrolog, otolaringolog (eshitishni subyektiv tekshirish emas, balki chaqirilgan potentsiallar metodikasi yordamida obyektiv tekshirish maqsadga muvofiq), oftalmolog (nafaqat ko'rish o'tkirligi, balki ko'z tubi holati, ko'rish maydonining, ko'z – harakt reflekslarining mavjudligi ta'kidlanadi) tomonidan so'nggi tibbiy ko'rik ma'lumotlari. Bolaning harakat sohasi, jumladan bolaning qaysi qo'li yetakchi ekani (o'naqay yo chapaqayligi) haqida ma'lumotlarni olish maqsadga muvofiq. Bunda shifokor kar yo zaif eshituvchi bola bilan muloqot qila olishi, bola u bergan topshiriqlarni tushunishiga erishishi juda muhim.

6. Bolaning umumiy ta'lim va tarbiyasi haqida ma'lumotlar (qaysi muddatlarda yasli, bolalar bog'chasi, maktabga borgani, surdopedagoglar tomonidan ixtisoslashtirilgan ta'lim va tarbiya qachon, qay sharoitlarda hoshlangani, bunday ta'lim va tarbiyaning umumiy natijalari).

Barcha ma'lumotlarni diqqat bilan o'rganib, surdopsixolog bolani eshitishi bo'yicha qaysi garahga tayinlash, uning eshitishdagi nuqsoni tabiatini, barcha ma'lumotlar yig'indisiga ko'ra subyektning faqat eshitishida yoki yana qaysidir boshqa a'zo va sistemalarida buzilishlar bor ekanini aniqlaydi. Bola hayotining ijtimoiy-pedagogik sharoitlariga ko'ra bolaning tegishli pedagogik yordam olgan - olmaganligi (bolada ijtimoiy-pedagogik qarovsizlik mavjudligini) aniqlaydi.

Psixologik tadqiqot boshlanishidan oldin barcha dastlabki ma'lumotlar va tekshirish natijalariga asosanib, bu kar yoki zaif eshituvchi bolaning ko'rish, harakat sohasida nuqsonlari, psixik rivojlanishida birlamchi kechikish yoki aqli zaiflik bor-yo'qligi haqidagi savolga javob berish uchun sinaluvchilarning har biri bilan uning ko'rish va harakat imkoniyatlari, uning ko'rgazmali fikrlash va nutqi rivojlanganlik darajasini aniqlash maqsadida dastlabki psixologik shaxsiy eksperiment o'tkazish maqsadga muvofiq.

Har qanday psixologik tekshirish o'tkazganda eshitish buzilganlik darajasi, boshqa birlamchi buzilishlar mavjud yo yo'qligi, bolaning yoshi kabi ahamiyatli belgilarni ajratish muhim sanaladi. Deylik, tekshirish uchun qo'shimcha birlamchi buzilishlari bo'lmagan kar bolalar guruhi tanlanadi va maktabgacha katta yoshdagi (5-7 yosh) bolalarning qandaydir psixik funksiyasi rivojlanganlik darajasini o'rganish ko'zda tutiladi. Bu holda ikkita kichik guruh tuzish ratsional bo'ladi: birinchi guruh – o'rtacha 5 yoshu olti oylik (5 yoshdan 6 yoshgacha) bolalar; ikkinchisi – o'rtacha 6 yoshu olti oylik (6 yoshdan 7 yoshgacha) bolalar guruhi. Bunda har bir guruhda kamida 12 (iloji bo'lsa 20 tagacha) bola bo'lishi maqsadga muvofiq. Ikkala kichik guruh natijalarini qiyoslaganda, tekshirilayotgan funksiyada 2 yilda sodir bo'lgan va maktabgacha katta yoshdagi bolalarda kuzatiladigan

o'zgarishlarni, bundan tashqari, shu davrda bu funktsiya rivojlanishidagi individual xususiyatlarni aniqlash mumkin bo'ladi.

Tekshirishni tashkil qilishning bir varianti o'zining ma'lum dasturi asosida ishlaydigan ma'lum bir maxsus muassasadan bolalarni tanlash, ikkinchi varianti turli muassasalardan bolalarni tanlab olish, biroq bunda sinaluvchilarning yosh jihatdan analogik guruhlarini tashkil qilish va turli muassasalarda tarbiyalangan sinaluvchilar natijalarini qiyoslash kerak bo'ladi. Bolalar uyda tarbiya olgan bo'lsa, ularning natijalarini ham alohida olish, u yoki bu maxsus bolalar muassasasida tarbiya olgan bolalarniki bilan qiyoslash kerak bo'ladi. Boshqacha aytganda, Bola yoki bolalar guruhi qaysi dastur asosida tarbiya olayotganini ham hisobga olish kerak bo'ladi. Bu maktab yoshidagi bolalarga ham taalluqli.

U yoki bu yosh davrida qaysidir psixik jarayon qanday rivojlanishini kuzatish uchun ham nisbatan kichik nisbatan katta bolalar guruhlarini bilan o'tkazilgan tajribalar natijalari qiyoslanadi. Masalan, kichik va o'rta maktab yoshidagi bolalarda shu psixik funktsiyaning rivojlanishi haqida gap borsa, I, IV, VI sinf bolalari bilan tajribalar o'tkaziladi. Bunda turli yoshdagi sinaluvchilar o'xshash ijtimoiy - pedagogik sharoitlarda bo'lishi shart.

Psixologik tadqiqotning asosiy vazifalaridan biri kar va zaif eshituvchi bolalarda psixik jarayonlar rivojlanishidagi umumiylik va xususiylikni normal rivojlanayotgan eshitadigan bolalardagi bilan qiyoslab o'rganish ekani bois mazmuni bir xil bo'lgan tadqiqot eshitadigan va eshitishida u yoki bu nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ham o'tkaziladi.

Bir tadqiqotda, masalan, idrok, ko'rgazmali tafakkur, obrazli xotira, tasavvurning rivojlanganlik darajasini qiyoslash amalga oshiriladigan bo'lsa, kar va zaif eshituvchi hamda eshitadigan bolalarning yoshi teng bo'lganlaridan (o'rtacha yoshiga ko'ra va har bir guruhning yosh diapazoniga ko'ra) guruhlar tuziladi. Sinaluvchilar 7-8 va 11-12 yoshli bolalar bo'lishi mumkin.

Nutq yoki tushunchali tafakkurning u yoki bu tomoni rivojlanganlik darajasi tekshirilsa, bunda kar bolalar meyorda rivojlanayotganlaridan ancha orqada qolishi aniq, bunda ham ikki kar va normal eshitadiganlar guruhini tashkil qilish ratsional bo'ladi. Biroq bunda eshitadigan bolalar 7-8, 11-12 yoshda bo'lsa, kar bolalar ikki yosh katta, ya'ni 9-10, 13-14 yoshda bo'ladi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishini o'rganishda bolalar va pedagogik psixologiya metodlaridan ham foydalaniladi. Biroq ulardan foydalanish ma'lum o'ziga xosliklarga ega bo'ladi. Kuzatish, faoliyat mahsullarini o'rganish yo bo'lajak sinaluvchilar bo'lgan bolalar bilan dastlabki tanishuvda qo'llanadi, yo hoh qayd qiluvchi hoh o'rgatuvchi xarakterdagi eksperiment tarkibiga alohida qism bo'lib kirishi mumkin.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishini o'rganishda asosan quyidagi to'rt turidan foydalaniladi.

Birinchi – ma'lum dastur asosida qat'iy qurilgan eksperiment, har bir bola bilan individual tartibda o'tkaziladi. Biroq kar va zaif eshituvchi bolalarni ko'p yillik o'rganishlar ko'rsatadiki, eksperimentni topshiriqlarni bajarishda sinaluvchiga yordamning avvaldan rejalashtirilgan, doimo bir xil tashkil qilinadigan turlari va dozalarini kiritish bilan tashkil qilish samaraliroq bo'ladi.

Sinaluvchi bilan olib boriladigan qisqacha o'rganish u topshiriqni bajarishda yoki masalani yechishda qanday qiyinchiliklarga duch kelayotganini tushunish, bu bilan sinaluvchida shakllangan u yoki bu malaka, ko'nikma strukturasi chuqurroq kirib borish imkonini beradi. Bu eksperimentning ikkinchi turi.

Uchinchi tur eksperiment sinaluvchilarda qandaydir psixik harakatlarni, masalan analiz, sintez, qiyoslash, abstraksiyalash (mavhumlashtirish) va umumlashtirish kabi fikrlash amallarini bajarish ko'nikmalariniuzoq muddat, bosqichma – bosqich shakllantirishga qaratiladi. bunday eksperiment qat'iy oldindan rejalashtirilgan, har xil kunlari o'tkaziladigan turli mashg'ulotlarni o'z ichiga oladi. U ikki variantda bo'lishi mumkin. Birinchi variant – eksperiment sinaluvchi bilan yakka tartibda (alohida) o'tkaziladi. eksperimentning ikkinchi variantida tajribada taxminan teng imkoniyatlarga va ma'lum masalada taxminan bir xil ma'lumotga ega bo'lgan, bu birinchi yoki ikkinchi tur eksperiment strukturasi bo'yicha o'tkaziladigan dastlabki tekshirishda aniqlanadi, bir necha sinaluvchi qatnashadi. Bunday eksperimentlarning natijalari, birinchidan, bolalarda ma'lum psixik jarayonlar shakllanish qonuniyatlari haqida fikr yuritish, ikkinchidan, surdopedagoglar uchun ishni tashkil qilish, uning mazmuni, ko'rgazmalilikdan foydalanish, bolalarda ma'lum psixik jarayonlar rivojlanishiga erishish imkonini beradigan metod va usullar bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Eksperimentning to'rtinchi, psixologik –pedagogik turi odatiy mashg'ulot (yasli-hog'chada) yoki dars (maktabda) shaklida tarbiyachi, o'qituvchi yoki pedagog tomonidan qat'iy belgilangan sistema bo'yicha o'tkaziladi, unda mashg'ulotlarning butun mazmuni, bolalarning kattalar bilan va o'zaro muloqot shakli, foydalaniladigan ko'rgazmalilik va qo'shimcha tushuntirish, aniqlashtirish turlari iker-chikirigacha o'ylab qo'yiladi. Bu eksperimentchi tomonidan auxta o'ylangan va shu sinf yoki guruh bolalari bilan doimiy shug'ullanib kelgan katta yoshli kishi bilan ishlab chiqilgan bitta mashg'ulot yoki turkum mashg'ulotlar bo'lishi mumkin. Shuningdek har bir mashg'ulotni yanada to'liq qayd qilish usullari ham o'ylanadi va amalga oshiriladi. Eksperimental mashg'ulotlarning bu kabi turkumi bolalarning u yoki bu malaka va qobiliyatlarida ma'lum darajada orqada qolish yo o'ziga xoslikni aniqlagan va ularni kompensator shakllantirish imkoniyatlarini belgilab bergan tadqiqot o'tkazilganidan keyingi bosqichda o'tkaziladi. bu kabi tadqiqotlarga kar

o'quvchilarda sabab – oqibatli fikrlash malakalarini rivojlantirish usullarini ishlab chiqish (T.A. Grigoryeva) va kar o'quvchilarning nutqini o'zakdosh so'zlar bilan boyitish yuorasida rivojlantirish (T.F. Marchuk) misol bo'ladi. Keltirilgan tugallovchi to'rtinchi tur eksperimentlar mualliflarga ta'lim jarayoniga tatbiq qilinadigan mashg'ulotlar sistemasini ishlab chiqish imkonini bergan.

Kar va zaif eshitadigan bolalar bilan eksperimentda ta'minlash qiyinroq bo'lgan juda muhim shartlardan biri bola unga taklif etilgan topshiriqni to'g'ri tushunishiga, ya'ni eksperiment sharoitida undan nima talab qilinganini tushunishiga erishish. Buning uchun strukturasi ko'ra asosiy topshiriq bilan bir xil, lekin osonroq bo'lgan kirish topshiriqdan ratsional foydalanish kerak. Bunda eksperimentchi tushuntirishlar berib, bola uchun tushunarli og'zaki nutqdan (ba'zan daktillash yoki tablichkalarga oldindan yozilgan so'z va soda gaplarni o'qish bilan, bola o'qiydi), shuningdek ko'rsatish va chizgi beradigan imo-ishoralardan foydalanib, sinaluvchining kirish topshiriqni albatta bajarishini ta'minlashi kerak. Bu yetarli bo'lmasa, eksperimentchi avvaldan o'ylangan va har bir sinaluvchi uchun bir xil bo'lgan bosqichli yordam ko'rsatadi. Ba'zan kirish topshiriqni sinaluvchi eksperimentchi bilan birga bajaradi. Bu holda ikkinchi kirish topshiriq beriladi va uni mustaqil bajarish taklif qilinadi.

Har bir eksperimentda tadqiqot natijalarini miqdor va sifat jihatidan baholash oldindan o'ylab qo'yiladi. Eksperiment tugallangach, natijalarni qayta ishlash xarakterida zarur aniqlashtirishlar qilinadi. Kichik saylanmalar uchun statistik qayta ishlash metodlari qo'llanadi, yosh guruhlari bo'yicha miqdor natijalar, shuningdek eshitadigan va eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning natijalari qiyoslanadi. U yoki bu psixik jarayonning rivojlanganlik darajalari korrelyatsion tahlil qilinadi. Natijalarni miqdor va sifat jihatidan baholash asosida u yoki bu psixik jarayonning darajasi, to'liqligi yoki rivojlanishidagi o'ziga xosliklar haqida xulosa qilinadi va bu jarayonni ta'lim va tarbiya sharoitida takomillashtirishga oid tavsiyalar ishlanadi.

Yuqoridagilar bilan birga anketa (so'rov) metodining turlicha variantlaridan foydalaniladi. Qator hollarda bu metod qo'shimcha sanaladi. Masalan, farzanalari sinaluvchi rolini bajarayotgan bolalarning ota-onalariga uy sharoiti, oila a'zolarining munosabatlari, ularning uyda va tashqarida odaliy mashg'ulotlarini aniqlashga oid anketa savollari beriladi. Anketa metodidan bolalar, o'spirinlar va kattalarning shaxsi xususiyatlarini va shaxsiy o'zaro munosabatlarni o'rganish uchun keng foydalaniladi. Kata bo'lgan kar va zaif eshituvchilarning shaxsiy pozitsiyalarini o'rganish uchun anketa metodidan keng foydalaniladi ularning olgan ma'lumoti, ish turi – ixtisoslik bo'yichami – yo'q, ishidan qoniqishi yoki unga munosabati salbiyligi, oilasi tarkibi va oilaning ichki o'zaro munosabatlari, do'stlari va yordamchilari borligi, ular bilan o'zaro munosabatlari qandayligi, ta'limni davom ettirish istagi bor-yo'qligi, qiziqish va moyilliklari va sh.k o'rganiladi).

Savollar

1. Surdodiagnostikaning asosiy vazifalarini sanab o'ling
2. Surdodiagnostikaning asosiy nazariyasini va boshqa fanlar bilan bog'liqligini yoritib bering
3. Kar va zaif eshituvchi bolalar rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni xarakterlab va aytib bering

Tayanch so'zlar

1. Determinant-aniqlashtiruvchi, belgilovchi
2. Ontogenez-(ontos-mavjud, genes-organizmning individual rivojlanishi)-tashkil topishning majmuasi, yaralishdan to xayotning so'ngigacha organizmning kechinmalari.
3. Differensizatsiya-(frans) ajratish, butunni qismlarga qismlash, shakl va pog'onalar.
4. Rehabilitatsiya-(tiklashdan olingan bo'lib)-tiklashga qaratilgan tibbiy-pedagogik kompleks chora-tadbirlar.

6.2. Eshitishdagi nuqsonlarni psixologo-pedagogik diagnostikasining umumiy masalalari

Barchaga ma'lumki, har yili mamlakat bo'ylab minglab eshituv organi patologiyasiga uchragan insonlar aniqlanadi va ularning soni kamaymasdan balki oshib bormoqda (nafaqat bizning mamlakatimizda, balki chet elda ham). Ushbu ma'lumotlar eshitishning buzilish chastotasini asta-sekin o'sib borib, kelajakda orttirilgan zaif eshituvchilikni yuzaga kelishi bilan bog'lanadi. So'ngi yillarda zaif eshituvchilikning yuzaga kelishi va rivojlanish sabablari tuzilishida sezilarli o'zgarishlar yuzaga chiqdi. Bolalarda zaif eshituvchilikni keltirib chiqaruvchi sabablar tuzilishida o'rta quloqning shamollash kasalliklari va ularning natijalari hozirda ham asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Ko'pincha bu o'zgarishlarga antibiotiklarni noto'g'ri, ortiqcha iste'mol qilish, shuningdek o'rta miyona otitdan davolanish yo'llaridan sahsiz bosh tortish sabab bo'ladi. So'ngi yillarda yiringsiz quloq kasalliklari o'rta quloqning kataral va seroz kasalliklari bilan xarakterlanuvchi zaif eshituvchilar guruhik o'paymoqda. Bunday kasallar soni 3 yoshgacha bo'lganlar orasida 1000 ta tekshiriluvchiga 5,3 dan ko'proq to'g'ri keladi (Y.M. Nikitina, 1972).

H. Anderson, (1970) ma'lumotiga ko'ra, Shvetsiya maktab o'quvchilarini ommaviy ko'rikdan o'tkazishda genetikasosga ega bo'lgan yaqqol eshitishning pasayishi 2,9% bolalarda kuzatilgan. Angliyada 3 yoshgacha bo'lgan bolalarda neyro sensor xarakterga ega eshituv buzilishlariga egalar soni 500 ta tekshiruvchilardan 1 ni tashkil etadi (Fraser G.R, 1971).

Eshituv patologiyalari bilan bog'liq nuqsonlarni tushunish uchun nafaqat psixologik-pedagogik tekshirish natijalariga, balki eshituv patologiyasi

diagnostikasini va eshituv organlari kasalliklarida davolash chora-tadbirlarini ta'minlovchi otolaringologlar ma'lumotlariga ham tayanish kerak.

Psixik rivojlanish yuqorida aytib o'tilganidek, bir qator davrlarni o'z ichiga oladi. Yosh davrlari rivojlanish xususiyatlarini bilish juda muhimdir, chunki shaxs psixologik sifatlarni shakllanishi butun jarayoni har bir yosh davri rivojida o'zaro bir-biri bilan bog'liqdir.

Har bir oldingi rivojlanish bosqichi keyingisiga tayyorgarlik yaratib, bola psixologik rivojining boshi hisoblanadi. U yoki bu yosh davri rivojida nuqsonning yuzaga kelishi keyingi rivojlanish bosqichlariga ta'sir etmay qolmaydi. Bolaning rivojlanish jarayoni har bir yosh davrda nafaqat miqdoriy o'zgarishlar, balki shaxs sifatlari va xususiyatlari o'zgarishi vujudga keladi.

Psixologik tajriba va psixologik-fiziologik tadqiqotlar asosida quyidagi bolalar psixologik rivojlanishining yosh davrlari ajratiladi:

Ilk bolalik davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha,

Maktabgacha davr - 3 yoshdan 7 yoshgacha,

Boshlang'ich sinf davri - 7 yoshdan 11 yoshgacha,

O'spirinlik davri - 11 yoshdan 15 yoshgacha,

O'smirlik davri - 15 yoshdan 17 yoshgacha.

Ruhiyatning barcha qirralarining rivojlanishi bolada o'z faoliyati va atrofdagilar hulqini tanqidiy baholashga ta'sir etadi. Buning o'zi bola shaxsini shakllantiruvchi asos va markaz hisoblanadi.

Shaxs sifatlarining rivojlanish darajasi o'z navbatida mustaqil faoliyatning turli ko'rinishlari shakllanishiga ta'sir etadi. Hissiy-irodaviy doira o'zichiga nafaqat hulq, kechinma, atrofdagi borliqqa munosabat, faoliyatni asoslash, balki subyektning barcha intellektual faoliyatini boshqaradi.

Bola shaxsiyati xarakteristikasiga ilmiy materializm tomondan yondashgan olim, psixologlardan birinchisi L.S.Vigotskiy hisoblanib, u I.P.Pavlovning shartli refleksleri nazariyasiga, shuningdek uni organizm kompensatori imkoniyatlari holatiga tayanib, L.S.Vigotskiy bolalarni dinamik yondashib o'rganishni qat'iy tavsiya etdi. Uning fikricha, "bola o'tgan hayot yo'lida egallagan, natijalarining o'zinigina hisobga olmay", yaqin kelajakdagi bolaning imkoniyatlarini aniqlash kerak. "nafaqat bugungi tugagan rivojlanish jarayonini, nafaqat o'tgandavmi, nafaqat mushohada qilingan jarayonlarni, balki yuzaga chiqayotgan, mushohada bo'layotgan va rivojlanayotgan jarayonlarni ham hisobga olish muhimdir".

L.S.Vigotskiy bolani o'rganishda bola mustaqil bajara olmaydigan ishlarini sinab ko'rish bilan cheklanmay, yordamdan qanday foydalanishi, kelajakda ularga ta'lim va tarbiya berish uchun oldindan tavsiyalar berishni tavsiya etadi. Ayniqsa, ruhiy jarayonlarini davom etishning sifatli o'ziga xosliklarini o'rnatish kerakligini, shaxs rivojining perspektiv namoyon bo'lishi masalalarini chuqur ko'rib chiqadi.

L.S.Vigotskiy bolalarning intellektual va hissiy-irodaviy tomondan rivojlanishi ularning o'zaro munosabatini o'rganish borasidagi talablari juda muhimdir.

Ko'pchilik davlatlarda saralash ishlari bilan turli mamlakatlarda turli nomlar bilan nomlanuvchi komissiyalar, brigadalar, tibbiy-psixosotsial markazlar va boshqa organlar tarkibiga kiruvchi mutaxassislar guruhi shug'ullanadi. Bizning yurtimizda esa bu masala bilan Respublika, viloyat, shahar, tuman tibbiy-pedagogik-psixologik komissiya shug'ullanadi.

Savollar

1. Bolalarda zaif eshituvchilik sabablarini aytib bering.
2. Bolaning psixik jarayonlari rivojiga, nasliy omillar, atrof-muxit qanday ta'sir etadi?
3. Psixolog L.S.Vigotskiy bola rivojlanishida baxs masalasiga qanday qaraydi?

Tayanch tushunchalar

1. Otit-quloq o'tkir respirator kasalligi.
2. Antibiotik-mikroorganizmlardan tashkil topgan va mikroblarni o'ldirish xususiyatiga ega bo'lgan organik modda.
3. Neyrosensor-idrok, xissiyot-nerv orqali xis qilish.
4. Patologiya-normadan chetga chiqish.
5. Preformizm-qayta o'zgarish, xomila rivojini aniqlovchi va organizmlari rivojidan belgi beruvchi jinsiy xujayralarning tuzilishini o'rganish.

6.3. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni maxsus ta'lim muassasalariga saralash tamoyillari

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar maxsus maktablari amaliyoti, turli guruxdagi eshitish nuqsoniga ega bo'lgan bolalarni birgalikda o'qitish samarali natija bermasligini aniq tasdiqlab berdi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarga differensial ta'lim berishni tashkillashtirish uchun bolalarni tasniflovchi turli tamoyillar ma'lumdur. R.M.Boskis eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar rivojlanishi qonuniyatlarini xar tomonlama o'rganishga, rivojlanishidagi nuqsonlarni aniqlashtirish maqsadida olingan dalillarni solishtirishga asoslanuvchi nuqson tuzilishini o'rganishga yo'naltirilgan ilmiy yondoshuvni ishlab chiqdi. I.P.Pavlovning analizatorlar xaqidagi ta'limotiga binoan, xis etish organlari munosabati bir tizim sifatida qaralib, xar bir xis etish organi ishi barcha analizatorlar bog'liqligi bilan shartlanadi. Birorta xis etish organi nuqsoni yoki yo'qolishi barcha tizimga ta'sir etadi, mavjud xis etish organlarini xar birida turlicha aksini topadi. Eng ko'p qiyinchilikni esa buxilgan analizatorga eng yaqin bo'lgani xis etadi. Zararlangan analizator bilan faoliyat jixatdan boshqa analizator qanchalik kam bog'langan bo'lsa, shunchalik yaxshi funksiyallanadi.

Bolalik davrida eshitishning buzilishi tasnifining asosiy maqsadi eshitish nuqsoniga ega bolalar ta'lim-tarbiyasini tashkil etishga ko'maklashishdan iborat.

Bunday tasnifga asosiy kriteriy bo'lib eshituv funksiyasining buzilish darajasi xizmat qilishi kerak. Tabiiyki, zaif eshituvchi bolalar ta'lim-tarbiyasi shaqli va metodlari bunday bolalarda odatdagi nutqiy muloqotni qiyinlashtiruvchi eshitish pasayganligini yoki eshituv yordamida mustaqil nutq rivojini barbot etuvchi chuqur eshituv buzilishi bor yo'qligiga ko'ra turli bo'ladi.

Biroq faqatgina ushbu omilni (eshituv yuuzilishi darajasi) xisobga olishning o'zi o'qitishni to'g'ri tashkil etish uchun yetarli bo'lmaydi. Muxim o'rinlardan birini eshituv buzilishiga olib kelgan patologiyaning vujudga kelgan vaqti rivojlanish jarayoni tashkil etadi. Bundan tashqari eshitishning turg'un yuuzilishi bolalarda katta yoki kichik nutqiy rivojlanish qiyinchiliklarini keltirib chiqaradi. Ushbu buzilishlarning xarakter va darajasi turlichadir-talaffuzdagi oddiy kamchiliklardan, to nutqning umuman bo'lmasligiga qadar. Bundan ko'rinib turibdiki, bir xolatda ayrim nuqsonlarga ega bo'lgan so'zlashuv nutqi bo'lsa-yu, boshqa xolatda nutq umuman rivojlanmagan yoki mavjud bo'lmasa, ta'lim berish metodikasi va mazmuni ham bundayo nuqsonli bolalarga aloxida-aloxida tanlanadi. O'z navbatida eshitishning turg'un buzilishi tasnifida nafaqat eshituv funksiyasining zararlanish darajasi, balki nutq xolati ham xisobga olinishi kerak. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqiy funksiyasi yetishmasligi xarakter va darajasi 3 ta asosiy omilning o'zaro munosabatiga bog'liq: eshitishning jaroxati darajasiga, jaroxat yuz bergan vaqtga va jaroxat yuzaga kelgandan keyingi sharoitga. Bu esa umumiy ko'rinishda quyidagicha ko'rinishga ega bo'lishi mumkin:

1. Bola qachalik past darajada eshitsa, shunchalik yomon gapiradi;
2. Nuqson qanchalik erta yuzaga kelsa, sharoitlar ham rivoji shunchalik qiyinlashadi;
3. Normal nutqni bolada tarbiyalash yoki rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar qanchalik erta boshlansa, shunchalik yaxshi, boshqa o'xshash xolatlarda bolaning nutqi saqlanadi yoki rivojlanadi.

Eshitish nuqsoniga ega bolaning nutqining xolati, shuningdek eshituv organlarida nuqsonning o'sib borishiga ham bog'liq. Agar eshitish progressiv ravishda pasaysa nutq xolati va eshituv orasiga mos bo'lmagan xolat, aynan esa nutq rivojlanishining ko'p bo'lmagan buzilishi, eshituvning esa birdan pasayishi kuzatilishi mumkin. Bunday mutanosiblikning buzilishi eshituv buzilish nutq rivojlanish davrida nutqning rivojlanish buzilishiga ta'sir etish darajasiga yetmaganligi bilan bog'liq bo'ladi.

Bunga esa qo'shimcha qilib aytish kerakki, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqining rivoji normal eshitadiganlar kabi ularning o'ziga xosligi bilan, birinchi navbatda esa-intelekti bilan bog'liqdir.

Bolani u yoki bu eshitish buzilish darajasiga kiritishda asosiy e'tiborni eshituv orqali nutqni idrok etishga qaratish kerak. Eshituv funksiyasining buzilish darajasiga ko'ra 2 xildagi eshituv buzilishi ajratiladi-karlik va zaif eshituvchilik. Karliu deganda umuman eshitishning yo'qolishi yoki nutqiy muloqot (nutqni egallagan odamlar uchun) nutqni mustaqil egallashi (xali nutqni egallamagan odamlar uchun) umuman mumkin bo'lmagan xolatlar ko'zda tutiladi. Umuman karlik juda kam xollarda uchraydi. Odatda karlikda ayrim baland tovushlarni, bular qatorida ayrim nutqiy tovushlar, shuningdek ayrim so'z va iboralarni idrok qilish mumkin bo'lgan eshitish qoldig'i mavjud bo'ladi.

Eshitish buzilishining ikki asosiy ko'rinishiga muvofiq tarzda turg'un eshitish nuqsoniga ega bolalar 2 turga: kar va zaif eshituvchilarga bo'linadi.

Kar va zaif eshituvchi bolalar tasnifi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning bir necha tasnifi mavjud. Keng tarqalgan tasniflardan biri L.V.Neyman tomonidan ishlab chiqilgan tasnif sanaladi.

Eshitish funksiyasi buzilganlik darajasini aniqlash uchun L.V.Neyman kar va zaif eshituvchi bolalarni tonal audiometriya va nutq yordamida tekshirgan.

L.V.Neyman idrok etiladigan chastotalar hajmiga bog'liq ravishda karlarning 4 guruhini farqlaydi:

1-guruh – eng past (125-250 Gs) chastotalarni idrok etadigan bolalar. Bunday bolalar qandaydir nutq tovushlarini farqlamaydi va qulog'i yaqinida aytilgan juda baland tovushlarga yoki yaqin masofadan turib berilgan intensiv tovushlarga (baqiriq va sh.k.) reaksiya qiladi.

2-guruh – 125-500 Gs chastotani idrok etadigan bolalar. Bu guruh bolalar qulog'i yaqinida aytilgan baland tovushlarga reaksiya qiladi, «o» va «u» unillarini farqlaydi. Boshqa juda baland tovushlarni idrok etishga qodir.

3-guruh – past va o'rta chastotalar, 125 dan 1000 Gs gacha diapazondagi tovushlarni idrok etadigan bolalar.

4-guruh – 125 dan 2000 Gs chastotani idrok etadigan bolalar.

3- va 4- guruhga mansub bolalar yaqin masofadan turib kamroq intensiv va chastotasiga ko'ra turlicha tovushlarni (musiqa asboblari tovushi, maishiy tovushlar – eshik qo'ng'irog'i, telefon qo'ng'irog'i va sh.k.) idrok etadi.

4-guruh bolalari deyarli barcha unilarni, qulog'i oldida yoki yaqin masofadan aytilgan alohida jumla va so'zlarni farqlaydi.

Kar bolalarning hammasida u yoki bu darajadagi qoldiqli eshitish bo'ladi. Qoldiqli eshitish eshitish idrokini rivojlantirish bo'yicha maxsus ish jarayonida og'zaki nutqning shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

Kar bolalar. Kar bolalar qatoriga tug'ma yoki xayotining ilk yillarida orttirilgan mustaqil og'zaki nutqni egallay olmaydigan yoki mavjud u yoki bu darajadagi nutqni yo'qotuvchi bolalar kiritiladi.

Ushbu kategoriyadan nisbatan kech eshituvini yo'qotgan va mavjud nutqini saqlab qolgan bolalar ajratiladi (maktabgacha yoki maktab davrida). Bu gurux bolalar kech kar bolalar nomini olgan.

Juda ham kam miqdordagi bolalarda eshitishning umuman bo'lmasligi kuzatilishi mumkin, shuningdek baland ovozlarga reaksiyaning ham yo'qligi, ayrimlari esa quloq suprasining oldidan oddiy muloqot balandligidagi ovozni ham idrok eta oladilar. Baland yoki muloqot balandligidagi ovozni idrok etish ma'lum darajada nutqiy tovushlarni ajratishga ham mos kelishi mumkin. Faqatgina quloq suprasining yonida baland ovozlarni eshitish nutqiy tovushlar, so'zlar va iboralarni eshitish imkonini bermaydi.

Muloqot balandligidagi ovozga quloq suprasi yonida bo'lsa ham reaksiya bildirish ahamiyatli darajada nutq elementlarini ajratish imkonini beradi. Ushbu guruxdagi bolalarning ko'pchiligi 2 yoki 3 ta unli, «R» undoshi bilan ayrim so'z va iboralarni ajratadilar.

Kar bolalarni audiometrik tekshirishda ma'lum bo'ldiki, turli bolalarda eshituv qoldig'i bir xil emas. Ayrim bolalar faqatgina past tovushlarni idrok qilsalar, boshqalari pastlardan tashqari o'rta balandlikdagilarni ham, uchinchilari esa baland tovushlarni idrok etadilar.

Zaif eshituvchilik ham turli darajada namoyon bo'ladi. L.V.Neyman chastotalar nutqiy diapazoni (500-4000 Gs) sohasida eshitishning pasayish darajasi bo'yicha zaif eshituvchi bolalarning 3 ta darajaga ajratadi.

1-daraja – nutqiy diapazonda eshitishning pasayishi 50 dB dan ortmaydi; 125-8000 Gs doirasidagi chastotalar idrok etiladi. Nutqiy muloqot qilish mumkin. 1 m dan ortiq masofadan so'zlashish balandligidagi nutqni saralab idrok etish mumkin.

2-daraja – eshitish 70 dB gacha nutqiy diapazonda pasaygan. Nutqiy muloqot qiyinlashgan. Og'zaki nutq 1 m dan kam masofadan idrok etiladi.

3-daraja - eshitish 80 dB gacha nutqiy diapazonda pasaygan. So'zlashuv balandligidagi nutq xatto quloq'ga oldida ham farqlanmaydi. Muloqot baland ovoz yordamida quloqqa yaqin masofada amalga oshiriladi.

Eshitishi 15-20 db ga pasaygan bolalar nutqni mustaqil ravishda qiyinchilik bilan egallashi mumkin. L.V.Neyman eshitishni yo'qotganlikning bu darajasini normal eshitish va zaif eshituvchilik o'rtasidagi shartli chagara sifatida qabul qilishni taklif etadi. L.V.Neyman tasnifiga ko'ra, zaif eshituvchilik bilan karlik o'rtasidagi shartli chegara 85 dB darajasida.

Tibbiyotda hozirgi kunda bolalarning eshitishi holatini baholashda eshitish buzilishining xalqaro tasnifidan foydalaniladi. O'rtacha eshitishni yo'qotish 500, 1000, 2000 Gs chastota atrofida belgilanadi.

Zaif eshituvchilikning 1-darajasi – eshitishning pasayishi 40 dB dan ortmaydi.

Zaif eshituvchilikning 2-darajasi – eshitishning pasayishi 40 dB dan 55 dB gacha.

Zaif eshituvchilikning 3-darajasi – eshitishning pasayishi 55 dB dan 70 dB gacha.

Zaif eshituvchilikning 4-darajasi – eshitishning pasayishi 70 dB dan 90 dB gacha.

Eshitishning 90 dB dan ortiq pasayishi karlik deb hisoblanadi.

R.M.Boskisning eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning pedagogik tasnifi

Bu tasnif eshitish va nutqning o'zaro ta'sirini psixologik o'rganish asosiga qurilgan. Tasnifning nazariy asosini eshitish analizatorida buzilishlar bo'lgan bola rivojlanishining o'ziga xosligini belgilaydigan qoidalar sanaladi.

1. Bolaning eshitish analizatori buzilishini kattalardagi shu kabi nuqsondan keskin tafovutlari bilan baholash zarur. Kattalarda eshitishning buzilish paytigacha nutq shakllanib ulgurgan bo'ladi, eshitish analizatoridagi nuqson esa eshitish asosidagi muloqotning mumkinligi nuqtai nazaridan baholanadi. Eshitishning bolalikda yo'qotilishi bolaning psixik rivojlanishiga ta'sir etadi va qator ikkilamchi nuqsonlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bolaning nutqiy rivojlanishi buziladi. Karlik erta yuzaga kelsa, bu nutqning mutlaqo bo'lmasligiga olib keladi. Nutqiy tafakkurning normal shakllanishiga to'sqinlik qiladi, bu bilishning buzilishiga olib keladi.

2. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolaning rivojlanishini to'g'ri tushunish uchun nutqni mustaqil egallash imkoniyatini hisobga olish muhim. Eshitishning buzilishi, bir tomondan, nutqning normal rivojlanishiga tusqinlik qiladi, boshqa tomondan, eshitish analizatorining normal faoliyati nutqiy rivojlanish darajasiga bog'liqdir. Bolaning nutqiy rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, qoldiqli eshitishdan foydalanish imkoniyati shunchalik ko'proq bo'ladi. Tilni egallagan, yetarlicha lug'at zahirasiga ega bo'lgan kishi unga qaratilgan nutqni yaxshiroq idrok etishga qodir. zero u tanish so'z va jummalarni mazmuniga ko'ra, kontekstdagi jummalarni ilg'ay oladi.

3. R.M.Boskis bolada eshitishning yetarli emasligini eshitishning shu kabi buzilishida nutqning rivojlanganlik darajasi nuqtai nazaridan baholaydi. Bolaning nutqi qanchalik yaxshi bo'lsa, eshitishidan foydalanish imkoniyati shunchalik katta bo'ladi. Karlikda 80 dB dan ortiq eshitishning yo'qolishi kuzatiladi. Audiometriyada eshitishning 80 dB dan kam pasayishi aniqlanganda, zaif eshitish haqida gap boradi.

R.M.Boskis tomonidan ishlab chiqilgan eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning pedagogik tasnifi eshitish analizatori funksiyasida og'ishlar bo'lgan holalar rivojlanishining o'ziga xosligini hisobga oladigan mezonlar asosida qurilgan. R.M.Boskis eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning 2 asosiy guruhini ajratadi: karlarva zaif eshituvchilar.

Karlar guruhiga tug'ma yoki orttirilgan karlik natijasida og'zaki nutqni mustaqil egallay olmaydigan bolalar kiradi.

Zaif eshituvchi bolalar toifasiga eshitishning pasayishi kuzatiladigan, biroq nutqining (loaqa minimal) rivojlanishi mumkin bo'lgan bolalarni kiritishadi.

Nutqiy rivojlanishga bog'liq ravishda zaif eshituvchi bolalarning 2 guruhi farqlanadi:

- kichik nuqsonlarga (tovush talaffuzi buzilishlari, nutqning grammatik qurilishida buzilishlar) ega bo'lgan, nisbatan rivojlangan nutqni egallaydigan bolalar;

- nutqiy funktsiya rivojlanishida jiddiy kamchiliklar (jumla qisqa, noto'g'ri qurilgan, ayrim so'zlar juda qo'pol tarzda buzilgan va sh.k.) bo'lgan bolalar;

Kar bolalarni ham nuqsonning yuzaga kelish vaqtiga nisbatan 2 guruhga bo'lishadi:

- eshitishni hayotining 1-va 2-yilida yo'qotgan yoki kar tug'ilgan bolalar;

- kech kar bo'lib qolgan bolalar, ya'ni eshitishni 3-4 yoshida yoki undan keyin yo'qotgan, karlik ancha keyin yuzaga kelgani sababli nutqni saqlab qolgan bolalar. «Kech (hayot davomida) kar bo'lib qolganlar» termini shartli xarakterga ega, chunki bolalarning bu guruhini karlik yuzaga kelgan vaqtemas, balki eshitish yo'qligi holatida nutqning saqlanib qolganini tavsiflaydi. Kechkar bo'lib qolganlar eshitishi pasaygan bolalarning alohida toifasini tashkil etadi.

Eshitishdagi nuqson birinchi galda nutqning rivojlanishiga, ya'ni eshitish analizatorining holatiga eng ko'p darajada bog'liq bo'lgan psixik funktsiyaga salbiy ta'sir etadi. Shunday qilib, eshitishning holatini, nutqning rivojlanish darajasini eshitishning yuzaga kelish vaqtini hisobga olgan holda baholash asosida eshitish va nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarning 4 guruhi farqlanadi.

Shuningdek, murakkab nuqsonli, ya'ni eshitish analizatorining anomaliyasi organizmning boshqa a'zolari va tizimlari ishi buzilishi bilan kechadigan kar bolalar tasnifi ham mavjud.

Eshitish nuqsoniga ega bolalarning R.M.Boskis tomonidan ajratilgan pedagogik tasnifi eshituv va nutqning psixologik munosabatini o'rganish asosida nazariy asos sifatida eshitish analizatori buzilgan bolalar rivojlanishda o'ziga xoslikni aniqlaydigan tasnifdir.

1. Bolada eshitish analizatori faoliyati buzilishi xuddi shunday kattalardagi nuqsondan farqi asosida ko'rinadi.

2. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bola rivojlanishini to'g'ri tushunishda ushbu eshituv xolatida mustaqil nutqni o'zlashtirish imkoniyatini hisobga olish, ya'ni eshituv va nutqning o'zaro munosabatini.

3. Bolada eshituv funktsiyasi nuqsonini tanqidiy baxolash mezonini sifatida nutq rivojlanishida eshitish qoldig'idan foydalanish qobiliyati olinadi.

Nutq rivojlanishi eshitishni pasayish darajasi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liqligi kuzatiladi. Eshituvning kam miqdorda pasayishi nutq rivojlanishida ham kam miqdorda kamchiliklar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Eshitish pasayish darajasi qanchalik og'ir bo'lsa, shunchalik ko'p ravishda nutqning fonetik, leksik va grammatik tomonlarida kamchiliklar kuzatiladi, eshitishning og'ir jaroxatida esa bola soqov bo'lib qolishi mumkin.

Bolada ikkilamchi nuqsonlarni oldini olish, oqoxlantirishda eshitish nuqsoni namoyon bo'lgan davrdan boshlab bola qanday pedagogik sharoitda bo'lganligi katta ahamiyat kasb etadi.

Turg'un ko'ruv diqqatida xotira eshitish nuqsoni va nutq rivojlanishini kompensatsiya qilish imkonini beradi. Nutqni egallashda tafakkur jarayonlarining harakatchanligi, bolani faol shaxsi katta rol o'ynaydi.

Bolalarni maxsus bolalar muassasalariga saralashda quyidagi tamoyillar mavjud:

A) Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni shifokor, psixolog, pedagogning kompleks tekshiruvi;

B) Bolani har tomonlama va butunlikcha o'rganish;

V) Bolani tekshirishda yakka yondoshuv tamoyili

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni rivojlanish xususiyatlarini har tomonlama o'rganish, pedagogik tasnifni yaxshilab borish korreksion, ta'lim-tarbiya ishi darajasini oshishiga va kar va zaif eshituvchi bolalar uchun maktablarning keraqli sinflariga aniq kriteriyalar asosida saralashga (murakkab nuqsonli bolalar sinflari) imkoniyat yaratadi.

Savollar:

1. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqiy funksiyasi qanday omillarga bog'liq bo'ladi?

2. Kar deganda nimani tushunasiz? Kar bolalarni xarakterlab bering.

3. Zaif eshituvchilik nima? Zaif eshituvchi bolalarni xarakterlab bering.

4. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar tasnifining nazariy asosi nimadan iborat?
(M.R. Boskis)

Tayanchso'zlar:

1. Absolyutkarlik-umumankarlik;

2. Kriteriy-fikrlashomili: xususiyat, uning asosida baxolash aniqlash yoki biron narsani tasniflash yotadi; daraja o'lchovi

3. So'zlashuv nutqi-kundalik-maishiy nutq, muloqotdagi og'zaki nutqdir.

6.4. Tibbiy-psixologo-pedagogik komissiyada eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirish

Bolalarni saralash va maktabgacha ta'lim muassasalariga, maxsus maktablarga bolalarni yuborish Xalq ta'limining shahar, viloyat bo'limlarida tashkil etiluvchi

tibbiy-psixologik-pedagogik komissiyalar qoshida amalga oshiriladi. Shahar, viloyat tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya faoliyati Respublika Ta'lim Vazirligi tasdiqlagan "Tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya Nizomi" asosida amalga oshiriladi. Komissiya aqliy va jismoniy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni aniqlash, ularni maktabgacha ta'lim muassasalariga, maxsus maktablarga, sog'liqni saqlash yoki ijtimoiy ta'minot vazirligi qoshidagi davolov-profilaktika muassasalariga yuboradi, bir ta'lim muassasasidan boshqa ta'lim muassasasiga ko'chirish masalasini, shuningdek, rivojlanishida nuqsonga ega bolalarni ta'lim-tarbiyalash, davolash yuzasidan maslahatlar berish bilan shug'ullanadi.

Komissiya a'zolari qatoriga Xalq ta'limi, sog'liqni saqlash va ijtimoiy ta'minot bo'limlari xodimlari va shifokorlar (bolalar psixonevrologi, otaloringolog, oftalmolog, xirurg, pediater, teri tanosil kasalliklari shifokori), psixologlar va defektolog o'qituvchilar (surdopedagoglar, oligofrenopedagoglar, logopedlar, tiflopedagoglar). Tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya bir qator hujjatlar yuritadi:

1. Qabul jumali, bunda bolaning ismi, familiyasi, otasining ismi, tug'ilganyili, yashash joyi, tashxisi va yuborilayotgan muassasa turi qayd etiladi.

2. Bolani tibbiy va psixologik-pedagogik tekshirish bayonnomasi, bu yerga komissiya xulosasi va ta'lim-tarbiya berishdagi tavsiyalar qayd etilib, bolaning shaxsiy hujjatlari bilan birga yuborilgan muassasaga yuboriladi.

Eshitish nuqsonining erta namoyon bo'lishida katta rolni oilaviy poliklinikada faoliyat ko'rsatuvchi pediater o'ynaydi, u hamshira bilan birgalikda bolalar rivojlanishi va salomatligini 14 yoshga qadar nazorat qiladi. Rivojlanishida nuqsonga ega bolalarni aniqlash va nazorat qilish yagona hujjat joriy etilganligi sababli osonlashgan, ush bu hujjatda bolaning somatik holati va rivojlanishi butun bolalik davrida qayd etib boriladi.

Rivojlanishidagi nuqsonlarni, shuningdek eshitishidagi nuqsonlarni ham erta aniqlashda ota-onalar diqqatini bola eshitishi rivojlanishi va nutqi rivojiga qaratish kerak. Dastlabki tekshiruvni oilaviy poliklinika otalaringologi o'tkazadi. Agar eshitish nuqsoni aniqlansa, bolani poliklinika otalaringologning dispanser hisobiga qo'yiladi va keyingi tekshiruv uchun maxsus surdologik kabinetga yuboriladi, u yerda esa turg'un eshituv nuqsoniga ega bolalar haqida ma'lumotlar yig'iladi. Surdologik kabinetlarda surdolog yoki audiolog, psixonevrolog, surdopedagoglar tibbiy-psixologik-pedagogik tekshiruv o'tkazadilar.

Tekshiruv natijalari asosida Xalq ta'limi xodimlari bilan birgalikda eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun mo'ljallangan maxsus maktabgacha ta'lim muassasasi va maxsus maktablarga yuboriladigan bolalar ro'yxati tuziladi. Tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya Xalq ta'limi xodimi raisligida maktabgacha ta'lim muassasalari va maktablarga bolalarni yuborish masalasini hal qiladi. Komissiya bolalarni tekshirish uchun sharoiti bo'lgan bolalar shifoxonasida, maxsus maktablarda yoki

maxsus maktabgacha ta'lim muassasalarida joylashishi mumkin. Bolani komissiyada tekshirish chog'ida albatta ota-onasi yoki ularni o'zini bosuvchi shaxs bo'lishi kerak.

Ularga komissiya qarori ma'lum qilinadi va Xalq ta'limi bo'limining maktabgacha ta'lim muassasasiga yoki maktabga yo'llanmasi topshiriladi.

6-7 yoshdagi kar va zaif eshituvchi bolalar maxsus maktabga yuboriladi, bunda 6-7 yoshdagi kar bolalar maxsus tayyorlanmagan bo'lsa, tayyorlov sinfiga, maktabgacha ta'lim muassasasiga qatnagan bo'lsa, birinchi sinfga qabul qilinadi. Bolalarning maktabga tayyorgarligi darajasini maktab komissiyasi aniqlaydi. Uning o'zi sinflarga taqsimotni amalga oshiradi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun mo'ljallangan guruh va maktabgacha ta'lim muassasalari turlari haqidagi Nizomda maktabgacha ta'lim muassasasining jamoat, davlat ahamiyatiga ega ekanligi, ularning maqsadi 2 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan kar va zaif eshituvchi bolalarni har tomonlama rivojlantirish va tarbiyalash, ularni og'zaki nutqini rivojlantirish va maktabga tayyorlashdan iboratligi belgilangan. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar barcha turdagi maktabgacha ta'lim muassasalari va maktab muassasalarida davlat qaramog'i asosida o'qitiladi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar maktabgacha ta'lim muassasalari va guruhlar quyidagi maktabgacha ta'lim muassasasi tashkil etiladi:

1. Kar, zaif eshituvchi va kech kar bo'lgan bolalar uchun sutkali bog'chalar. Bolalarni o'qitish ularning eshitishi va nutqini xisobga olib differensial ravishda olib boriladi. Ikki turdagi muassasalar tashkil etiladi: karlar va zaif eshituvchilar uchun. Kech kar bo'lgan, biroq nutqi saqlangan bolalar zaif eshituvchilar uchun mo'ljallangan bog'chada ta'lim oladi. Maktabgacha ta'lim muassasasiga bolalar 3 yoshdan boshlab qabul qilinadilar. Ular maktabgacha ta'lim tarbiya muassasasi ishlashiga ko'ra 5 yoki 6 kun haftasiga qoladilar. Dam olish va bayram kunlariga yoki yoz davrida ota-onalar bolalarni uyga olib ketadilar.

2. Maktabgacha bolalar uyidagi kar, zaif eshituvchi va kech kar bo'lgan bolalar uchun guruhlar, ular sutkali internat shaklidir. Ushbu muassasalar maxsus maktabgacha ta'lim muassasasi mavjud bo'lmagan shahar va qishloq joylarda maktabgacha ta'lim yoshidagilar uchun ochiladi. Maktabgacha bolalar uylariga eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar 3 yoshdan qabul qilinadilar. Guruh soni to'rttadan kam bo'lmay, o'ntadan oshmasligi kerak.

3. Oilaviy maktabgacha ta'lim muassasalari, maktab-internatlar qoshidagi kar va zaif eshituvchi bolalarga mo'ljallangan guruhlar. Guruh 1 yoshdagi yoki har xil yoshdagi, lekin eshitishi va nutqi jihatdan mos keluvchi bolalar bilan to'ldiriladi. Agar bir muassasada ham kar ham zaif eshituvchilar mavjud bo'lsa, ularning har bir turiga alohida-alohida guruhlar ochiladi.

Kar va zaif eshituvchi bolalar intellekti buzilgan bo'lsa yokitayanch-harakat a'zolari buzilgan bo'lsa, bunday bolalar eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun mo'ljallangan bolalar uylaridagi murakkab nuqsonli bolalar guruhlariga yuboriladi.

Savollar

1. TPPK ning qanday vazifalari mavjud va qanday muammolarni hal qiladi?
2. TPPK ning tarkibi va funksiyalari qanday?
3. Eshitishning dastlabki tekshiruvi kim tomonidan va qanday o'tkaziladi?
4. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyati qanday?

Tayanch so'zlar:

1. Otoringologiya-quloq, burun, tomoq soshalarining kasalliklarini o'rganuvchi klinik tibbiyotning bo'limi.
2. Oligofreniya-tug'ma yoki ilk yosh davrida orttirilgan psixik faoliyatning rivojlanishdagi nuqsonlar.
3. Samoticheskoye sostayaniye-samatik asab tizimi (soma-tana), inson asab tizimiqismi bo'lib, suyaklar, teri va mushaklarni boshqaruvchi afferent (xissiy) va efferent (harakat) asab tolalarini birligini aks ettiradi.
4. Audiologiya-(audio-eshitaman) eshitish xaqidagi ta'limot.

6.5. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'rganishning psixologo-pedagogik metodlari

Surdopedagogika eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish jarayonini rivojlantirish va o'rganishda turli tadqiqot metodlaridan foydalaniladi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar maktab-internatlarida o'quv-tarbiyaviy jarayonini tizim ravishda maqsadga yo'nalib o'rganish-pedagogik kuzatuv sanaladi. Kuzatishning vazifasi bo'lib, dalillar yig'ish, ularni tizimlash va taxlil qilish sanaladi. Kuzatuvchi bola faoliyatini kuzatadi va ushbu kuzatuvlar salbiy va ijobiy dallillarni yig'ish imkonini beradi.

Kar bolalar faoliyati mashg'ulotlarini o'rganish metodi ularning bilim va malakalarining darajasini aniqlashda muximdir. Bolaning chizgan rasmlari, qog'oz va plastilandan yasalgan buyumlari taxlil qilinadi. Faqatgina yakuniy natija emas, balki bajarish jarayoni ham taxlil etiladi, yo'l qo'yilgan xatoliklar va qiyinchiliklarni yechishdagi o'rganishlar taxlil qilinadi.

Eshituv funksiyasi buzilganida psixologo-pedagogik tekshiruvga murojaat qilish, tekshiruv ishlarini aniq o'yin materiallari yordamida olib borish kerak (matryoshkalarni yoyish va yig'ish, berilgan namuna asosida tayoqchalarni qo'yib chiqish, piramida aylanalarni sanash malakasi, buyumlar soni xaqidagi tushunchalarini shakllantirish). Psixologo-pedagogik tekshirish paytida jadval va rasmlardan keng foydalaniladi.

Jadval va rasmlarning qo'llanilishi chog'ida kar bolalar berilgan topshiriqlarni imo-imshora va daktil nutqi yordamida bajaradilar.

Keng tarqalgan metodlardan yana biri so'rov metodidir. So'rovni o'tkazish paytida katta ahamiyat tadqiqot vazifasiga mos keluvchi savollarning aniq bo'lishi talab qilinadi. So'rov metodi ishtirokchilarning qiziqishlari, dunyo qarashlari, yo'nalganliklarini aniqlashga, o'rganilayotgan xodisalarni chuqurroq taxlil qilishga imkon beradi.

Kar va zaif eshituvchi bolalar bilan suxbat tadqiqot uchun zarur ma'lumotlarni olishda qo'llaniladi. Suxbatning samarasi tabiiy psixologik muxit yaratishi, tadqiqotchining tekshiriluvchi bilan muloqot o'rnatish olish malakasiga bog'liq bo'lib, pedagog maqsadga yo'nalgan savollarga oldindan tayyorlanishi kerak. Suxbat mazmuni bayonnomaga qayd etiladi. Pedagogik xujjatlarni (dars konspektlari, sinfdan tashqari ishlar konspektlari, o'quv-tarbiyaviy jarayon rejalari) o'rganish maktabda yo'lga qo'yilgan ta'lim-tarbiya jarayoni va pedagoglar jamoasi qo'lga kiritgan natijalar haqida tushunchaga ega bo'lishga yordam beradi.

O'quvchilar shaxsiy xujjatlarini, ularni psixologo-pedagogik xarakterini, yakka mashg'ulotlar kundaligini o'rganish har bir o'quvchining o'ziga xos xususiyatlari haqida va muxim ob'ktiv ma'lumotlarni tadqiqotchi bo'lishiga yordam beradi.

Kar bolalarda nutqning shakllanishi saqlangan barcha qolgan analizatorlarni maxsus ta'lim sharoitida qo'llash asosida yotadi. Faqatgina surdopedagog yordamida ko'rish idroki, taktil-vibratsion sezgi va kinestetik shis qilishni jalb qilish mumkin.

Kar bolaning ijtimoiy muxiti, oilada o'tkaziladigan ishlar xarakteri nafaqat bolaning butun rivojlanishiga, balki muloqot qurolining shakllanishiga ham ta'sir etadi.

Qo'llaniladigan u yoki bu metodlarni tanlash va ketma-ketligini o'rnatish tekshiruvchining yosh va individual xususiyatiga bog'liq. Tekshirish chog'ida o'xshash xarakterdagi topshiriqlar, yordam variantlari, ta'lim elementlarini qo'shish muximdir, ular orqali bolaning ko'rsatilgan faoliyat yo'llarini boshqa faoliyatga ko'chirish qobiliyati namoyon bo'ladi. Topshiriqlar verbal va noverbal bo'lishi kerak.

Bolani tekshirish chog'ida quyidagi ko'rsatkichlarni xisobga olish muximdir:

1. Tadqiqot qilishga (tekshirishga) bolaning xissiy reaksiyasi

Xayajonlanish-yangi sharoit va notanish odamlarga nisbatan tabiiy reaksiya. Bunda odatdagidan ko'ra quvnoqlik kuzatilishi kerak.

2. Topshiriq maqsadi va ko'rsatmasini tushunish. Bola ko'rsatmani oxiriga qadar eshityaptimi, oldinroq tushunishga harakat qilib, keyin ishga kirishyaptimi? Ko'rsatmaning qanday tipi bolaga tushunarli: og'zaki yoki og'zaki va ko'rgazmali namoyish bilan?

3. Bajarish chog'ida faoliyat xarakteri. Topshiriq va qiziqishning turg'unligi va mavjudligi, bola faoliyatining maqsadga yo'nalganligi, ishni oxiriga yetkaza olish

malakasi. Diqqatni harakatlarni to'g'ri va ratsional bo'lishi, ish jarayonida diqqatning jamlanganligiga qaratish kerak. Bolaning umumiy ish qobiliyati xisobga olinadi. Asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib yordamdan foydalana olish sanaladi. Bu qobiliyat qanchalik yaqqol namoyon bo'lsa, bola o'qitilishga shunchalik layoqatli.

4. Ish natijasiga reaksiya ko'rsatish. O'z faoliyatiga tanqidiy baxo berish, adekvat xissiy reaksiya bo'lib (omadda quvonch, omadsizlikka xafalik), bola vaziyatni to'g'ri tushunayotganidan dalolat beradi.

Suxbat metodi. Suxbat tarzidagi muloqot o'zining-o'ziga xususiyatlariga ega, uni shech qanaqasiga so'roa yoki anketa to'ldirish bilan almashtirish mumkin emas.

Suxbatni quruq savol-javob tarzida o'tkazish tavsiya etilmaydi, u o'yin jarayonida, bola tomonidan qiziqarli buyum yoki rasmni ko'rish chog'ida ham o'tkazilishi mumkin. Suxbat tadqiqotning keyingi o'tkazish bosqichlarida katta ahamiyat kasb etadi, u tekshiruvchiga nisbatan ishonch tuyg'usini uyg'onishda va topshiriqlarni bajarishga to'g'ri munosabatni ta'minlanishda qo'l keladi. Suxbat tekshiruv rejasini tuzish imkoniyatini berib, bu xolatda nimalarga diqqatni qaratish keraqligini aniqlashga yordam beradi.

Suxbat mazmuni asosan bolaning atrof olamida mo'ljal olish xususiyatlarini aniqlashdir. Suxbatning xarakteri bevosita bola bilan muloqot xarakterida bo'lishi kerak. Savollar mazmuni, ketma-ketligi va shaqli bola javoblariga ko'ra, reaksiyalariga, umumiy xolatiga (xafaligi, xozirjavobligi, so'lg'inligi, qo'zg'aluvchanligi) ko'ra o'zgarib turadi. Bola bilan komissiyaning faqatgina bir a'zosi o'tkazadi- komissiyaning bir qancha a'zolari bilan so'rov o'tkazish qat'iy mumkin emas.

To'g'ri diagnoz qo'yishda suhbatning ahamiyati. Suxbatning to'g'ri o'tkazilishi bola shaxsining va uning rivojlanishi shaqida ayrim tasavvurlarni beradi. Suxbat orqali bola hayotida o'qish faoliyatining o'rni qay darajadaligini, o'z qiyinchiliklarini tushunyaptimi yoki yo'qmi, o'z ishi va xulqini tanqidiy basholay oladimi kabilarni bilib olish mumkin.

Suxbat chog'ida irok etishning qaysi tomonlarini chuqurroq tekshirish keraqligini aniqlash mumkin. Shuning uchun suxbat bola hayotining ayrim psixik tomonlarini maxsus o'rganish va nisbatan ahamiyat berish keraqligini aniqlashtiradi. Suhbatdan boshqa ayrim faoliyat turlarini tekshirishga o'tish rejalashtirilgan, bola uchun qiyinmas, maqsadli bo'lishi kerak.

SAVOLLAR:

1. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologo-pedagogik tekshirish metodlarini sanab o'ting?

2. Eshitish funksiyasi buzilgan bolamipsixologo-pedagogik tekshirish qanday, qanday yordam orqali o'tkaziladi?

3. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirishda qanday tomonlariga ahamiyat beriladi?

Tayanch so'zlar :

1. Kompensatsiya- yo'naltirish.
2. Verbalniy -og'zaki, so'zli.
3. Noverbalniy- so'zishtirokisiz
4. Noadekvat- obyektiv olam bog'liklari va munosabatlarining ongda noto'g'ri aks ettirilishi.
5. Rotsionalizm- falsafiy yo'nalish , inson xulqi va idrokida ongni asos qilib ko'rsatadi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda psixik jarayonlar, nutqiy eshituv va nutqni tekshirish metodlari

Eng oddiy va yengil metod eshituvni nutq orqali tekshirishdir. Ushbu metodning e'tiborli tomoni shundaki maxsus uskuna va vositalar, shuningdek inson eshituv funksiyasining asosiy roli mosligi, nutqiy muloqot vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Nutq orqali eshituvni tekshirishda shivirlovchi va baland nutqdan foydalaniladi.

Shivirlovchi nutqqa nisbatan doimiy intensivlikni berish uchun nafas chiqargan keyingi o'pkadagi qolgan xavodan foydalanib so'zlarni talaffuz etish tavsiya etiladi.

Amaliy jixatdan tekshirishning oddiy sharoitida , ya'ni jim-jitlik sharoitida 6-7 metr masofadan shivirlovchi nutqni eshitish normal xisoblanadi. 1 metrdan kam masofadan shivirlagan nutqning idrok etilishi eshitishning pasayishidan , idrok etmaslik esa jiddiy zaif eshituvchilikdan va muloqot qilishni qiyinlashuvidan darak beradi.

Agar shivirlovchi nutq idrok etilmasa yoki idrok etish kamaysa, baland ovozda tekshirishga o'tiladi. Avval o'rta nutqdan, boshqacha qilib aytganda so'zlashuv balandligidagi nutqdan foydalaniladi., u shivirlashga nisbatan taxminan 10 marta uzoq bo'lgan masofadan eshitiladi. Bunday xolatlarda so'zlashuv nutqidagi balandligidagi yeutq ham farqlanmasa, idrok etilmasa, kuchaytirilgan nutqdan (baqirishdan) foydalaniladi

Nutq orqali eshitishni tekshirish xar bir quloq uchun aloxida amalga oshiriladi: tekshirilayotgan quloq ovoz kelayotgan tomonga o'giriladi, teskari tomon esa xo'llangan barmoq yoki nam paxta tamponi bilan berkitiladi. So'zlashuv yoki baland ovoz nutqi bilan quloqni tekshirishda ikkinchi quloq uchun mo'ljallangan treshetka bilan berkitiladi. Bu xolatlarda ikkinchi quloqni barmoq bilan berkitish foyda bema'di, chunki normal eshituv yoki eshitishning pasayishida ushbu quloqda aland nutq ajratiladi, tekshirilayotgan quloq karlik darajasida bo'lsa ham.

Nutqni idrok etishni tekshirishni yaqin masofadan boshlash kerak. Agar tekshiriluvchi aytilayotgan barcha so'zlarni to'g'ri qaytarsa masofa borgan sari uzoqlashtiriladi, aytilayotgan so'zlarning ko'pi ajratilmaydigan darajaga yetgunga qadar ushbu jarayon davom etadi. Idrok etishning chegarasi bo'lib, berilayotgan so'zlarning 50% ajratiluvchi masofa olinadi.

Nutq orqali eshitishni tekshirishda shuni xisobga olish kerakki, nutqni idrok etish juda murakkab jarayon. Tekshirish natijalari albatta eshituvning kengligi va o'tkirligiga, ya'ni nutqning okustik xususiyatlariga mos keluvchi ma'lum balandlik va undosh tovushlarni farqlash qobiliyatiga bog'liq. Biroq ular eshitilayotganlardan nutq elementlarini: fonema, so'z, iboralarni ajratish qobiliyatiga ham bog'liqdir, bu esa o'z navbatida tekshiriluvchining tovushni nutqni qay darajada o'zlashtirganidan darak beradi. Shuning uchun nutq orqali eshitishni tekshirayotib nafaqat so'zning fonematik tuzilishiga, balki so'z va iboralarni tushunish qobiliyatiga ham e'tibor qaratish kerak. Ushbu omillarni xisobga olmaslik noto'g'ri xulosaga kelishga olib keladi, mavjud bo'lmagan joyda kamchiliklarni namoyon bo'lishiga, kamchilik mavjud joyni sezmaslikka olib keladi.

Nutq orqali eshitishni tekshirishning amaliy ahamiyati qanchalik ko'p bo'lsa ham uni yagona eshituv analizatori funksiyasi qobiliyatini aniqlovchi metod deb qabul qila olmaymiz, chunki ushbu metod tovushlarni miqdori va natijalarini baxolash borasida obyektivlik to'liq bo'lmaydi. Eshitish qobiliyatini tekshirish metodlari orasida eng mukammali zamonaviy elektroakusti apparat-audiometr yordamida tekshirishdir.

Xozirda audiometrlarning juda ko'p model va turlari mavjud. Ushbu turli-tumanlikka karamay barcha kunimlarning ishlash tomoyili umuman bir xil. Har kanday audiometr telyefon orqali o'zgaruvchan elektrik bosimlarni tovushlar tebranishiga aylantirib beruvchi generatorni aks ettiradi. Eshitish sezgirligini xavo yoki suyak orqali tekshirishda ikki xil turli telyefonlar, ya'ni «suyak orqali» va xavo orqali va «xavo orqali» qo'llaniladiganlari ishlatiladi. Audiometrdan chiquvchi tog'lar balandligi ham 50 dan to 1200-5000 gs gacha bo'lgan diapazonni qamrab, olishi mumkin. Tovush balandligining o'zgarishi ayrim audiometrlarda maxsus boshqaruv qurilmasining bir tekisdagi harakati bilan o'zgartiriladi, bu esa ushbu turdagi audiometrda mavjud chastotalar oralig'idagi istalgan chastotalarni qabul qilish imkonini beradi. Audiometrlarning ko'pchiligida ma'lum chastotalarning-125, 250, 500, 1000, 2000 gs cheklangan miqdori (7-8) chiqaradi. Audiometr yordamida, eshituv idrokini tekshirish juda oddiy amalga oshiriladi. Maxsus dastaklarni burash orqali tovushlar balandligi va shiddatini, uzgartirayotib, eng minimal shiddat umatiladi, bunda esa ushbu balandlikdagi tovush eshitishlar-eshitilmas darajada bo'lishi kerak (chegarali shiddat).

Audiometr shkalasi (darajasi) detsibellarda normal eshituvlar quloqqa nisbatan graduslangan shu tarzda, tekshiriluvchida ushbu shkala bo'yicha eshituv shiddati chegarasini aniqlash bilan, unda normaldagi eshitishga nisbatan berilgan chastotalardagi tovushni eshitishdagi nuqsonni detsibellarda aniqlaymiz. Eshitish imkoniyatini tekshiruvchi maxsus tugmani bosish bilan bildiradi, tugmani bosish chogida audiometr yuzasidagi darak buruvchi lampochka yonadi. Tekshiruvchi tovushni eshitish chog'ida tugmani bosib turaveradi, tabiiyki lampochka ham Inib turadi: eshitish imkoniyati yo'qolsa tugma qo'yib yuboriladi va lampochka utadi. Tekshiruvchini shunday joylashtirish kerak-ki u audiometr yuzasini kurmasligi va dastaklar buralishini kuzatmasligi kerak. Xavo orkali lki suyak orkali eshituv chegarasini tekshirish natijalari maxsus audiometrlik jadvalga kayd etiladi, unda gorizonta! buyicha tovushlar chastotasi kiymati (gs. da), vertikal buyicha esa eshitish kobiliyatining buzilishi detsibelda belgilanadi. Audiometr kursatgichlari xar bir kulok uchun aloxida aloxida nuktalar tarzida kayd etiladi. Ushbu nuktalami birlashtiruvchi egri chiziklar audiogramma deyiladi. Ushbu egri chiziklami normal eshitish chizig'i ush bu chiziq nolinci darajadan o'tuvchi tug'ri chiziqlar bilan solishtirib, eshituv funksiyasi xolati tug'risida yaqqol tasavvurga ega bo'lishi mumkin.

Quloqlami tekshirish natijalari odatda bitta blankaga kayd etiladi, Har bir quloqni tekshirishdan olingan natijalami audiogrammada farqlash uchun audiometrik jadvalda turli shartli belgilar bilan belgilanadi, masalan, ung kulok uchun —aylanalar, chang kulok uchun esa- krestiklar bilan, yoki egri chiziklar turli rangdagi kalamlar bilan chizib chikiladi. (masalan, o'ng qulok uchun-qizil qalam, chap quloq uchun — ko'k qalam) suyak orkali eshitishni tekshirish natijalari uzun chiziqlar bilan chizib chiqiladi. Barcha shartli belgilar audiometrik blanka maydonida izoxlanadi. Audiogramma nafaqat eshituv funksiyasi buzilishi darajasi xaqidagi tasavvumi, balki ush bu buzilish xarakterini aniqlash imkonini beradi.

Oxirgi paytlarda eshitishni tekshirish amaliyotiga nutqiy audiometriya nomini olgan tekshirish kiritilgan. Oddiy yoki nominml audiometriyada toza tonlarda nisbatan eshituv, sezuvchanligi tekshirish vaqtida, nutqiy audiometriya nutqni ajratish chegarasini aniqlaydi. Tovushlar chastotasi generatori o'miga, maxsus tanlangan so'zlar tarzida yozilgan nutq materiani lenta qo'yilgan magnitofondan foydalaniladi. Ush bu material magnitafondan nuqt shiddatini boshqarish va uni detsibellarda o'lchash imkonini beruvchi qo'yilmaga, undan esa telyefon naushniklari orqali tekshiriluvchi uzatiladi. Nutqiy audiometriyaning maqsadi nutqni idrok etishni aniqlash chegarasini aniqlashdir. To'la klinik tekshiruvda beshta chegara aniqlanadi. Avvalam bor, aniq bo'lmagan tovushni zo'r-bazo'r eshitishning namayon bo'lishi bilan xarakterlanuvchi dastlabki eshituv chegarasini tekshiriladi. Normalashituvchilarda ush bu chegara dastlabki shiddatligida paydo bo'ladi. Keyin nuqtni aniqlash foizi chegarasi aniqlanadi, bunda tekshiriluvchiga berilayotgan o'nta

soʻzdan kamida ikkitasini tugʻri aniqlanishi kerak. Normada bu chegara audiometrik darajasidir. Ayrim paytlarda nutqni idrok etishni aniqlash chegarasining minimali yoki umumiy 50 foizdir.

Normada soʻzlarni aniqlashtirishning 80 foizi chegarasi 35-40 audiometrik darajada va nixoyat soʻzlarni aniqlashtirishning 100 foizi chegarasi 45-50 audiometrik darajasida joylashgan.

Amaliyotda nutqiy eshituvning xolatini aniqlash ayrim paytlarda bitta chegarani aniqlashtirishning 50 foizi chegarasini tekshirish bilan cheklanadi.

Nutqiy audiogrammada gorizontal shiddatlik darajasi detsibelda, vertikalga esaniklashtirish foizi kayd etiladi. Boshqa metodlar, singari, audiometr yordamida tekshiriluvchi eshitish qobiliyatini ulchash kursatgichlari, ushbu kursatgichlarning subyektivligi bilan bogʻliq ayrim noaniqliklardan xoli emas. Biroq audiometrik tekshiruvlarning qaytarilishi orqali odatda natijalar turgʻunligiga erishish va shu tarzda ularga yetarli ishonchlilikni berish mumkin.

Nuqt orqali eshituvni tekshirishda eshituvga (eshitish-kuruv) idrok qilish uchun tanish va notanish suz va iboralar beriladi.

Tana qismlari nomi:

Atrof muxitdagi narsa va xodisalar nomlari Rasm asosida gap tuzish. Syujetli rasmni tasvirlab berish.

Savollarga javob berish (tez xarakterdagi va ukilganlar buyicha).

Ukilganlarni yozib berish (reja asosida, tayanch soʻzlar asosida).

Diagnostik sinflarda, kar va zaif eshituvchi bolalar maktablaridagi yordamchi sinflarda bolalarni oʻrganish.

Bilim malakalar xolatini oʻrganish, (faoliyat maxsulotlarini kuzatish va urganish jarayonida).

Oʻquv faoliyati xususiyatlarini oʻrganish, qiziqish qobiliyat, layoqatlarini oʻrganish.

Kattalarga, dustlarga, oʻkishga munosabatini oʻrganish.

Ishtirokchining psixologo-pedagogik xarakteriskasi.

Bolalar vaqtining kup kismini maktab-internatda utkazishlari sababli, surdapedagogning faoliyati bolalarda ijobiy xissiy xolatni taʼminlashga, ular xayoti va sogligini ximoya qilishga, uz-uziga xizmat qilish malakalarini shakllantirish, ularning psixologik va jismoniy rivojlanishlarini korreksiya qilishni taʼminlashga karatilishi kerak. Kar bolalar maktabida taʼlim berish taʼlimiy tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyalarni bajaradi. Ushbu funksiyalarni amalga oshirish rivojlangan shaxsni shakllantirish jarayoniga kompleks yondashuvni, taʼlab qiladi.

Ukitishning korreksion funksiyasi kar bolalarning rivojlanishini umumiy qoidalarini xisobga olish bilan birga, har bir bolaning individual xususiyatlarini ham xisobga olib amalga oshiriladi.

Dunyoning turli, mamlakatlarida ming-minglab bolalar o'zlarining intellektual rivojlanishlarida susayishni aniqlaydilar, boshqa barcha munosabatlarda ular o'z tengdoshlaridan deyarli farqlanmaydilar. Ushbu o'qish jarayonida yetarli natijalarni ko'rsatishga qobiliyat kursatmasalar ham boshqa sharoitlarda normaga muvofik keladilar. Agar ushbu bolalarni ular uchun ma'kul sharoitga tushirsalar va ularga nisbatan o'qitishning maxsus metodlari kullanilsa, tajribaning kursatishga, kup xolatlarda ular ahamiyatli omadga erishishlari va ayrim paytlarda uzlarining orkada kelishlariga tula barham berishlari mumkin. Psixik jarayon-jonli xaddan tashkari plastik, (egiluvchan), tuxtamas, xech qachon boshidan to'laligicha vazifalanmagan, shuning uchun shakllanuvchi va rivojlanuvchi, u yoki bu maxsulot va natijalarni yuzaga chikaruvchidir. Psixik diagnostikaning muxim elementi bo'lib har bir aloxida xolatda tekshiriluvchining xulqida ushbu namayishlar aniqlanishi, ularning sabab va oqibatlari qandayligini sababini bilish muximdir.

Psixik jarayonlarni tekshirish metodlariga kuyidagilar kiritiladi: Namuna buyicha yoki mustakil ravishda kislardan butunni yasash («Kesma rasmlarni birlashtirish», «Uychalar va boshkalar») Ravenmatritsasi, geometrik shakllar tasnifi. Bularga oddiy uxshashlik ortikchani chikarib tashlash, karama karshi kuyish (kurgazma kurol), mantiqiy tafakkurni tekshirish metodikalari, («sonlar katorini xosil kilish», «Umumiy tushunchalarni aniklash» va boshkalar), dikkatini tekshirish uchun metodikalar (Shulte jadvali, chalkash chiziklar, «Diqqat aylanadi»).

Xissiy xolatni baxolash.

Diagnoz bevosita oldindan aytib berishga-prognozga bog'lik. I.S.Vigotskiy bo'yicha prognozning mazmuni mos keladi, lekin oldindan aytib berish, «rivojlanish jarayonining o'zining harakati ichki mantiqini, rivojlanish yo'lini o'tmish va hozirgi payt asosida belgilanishini» kanchalik tushuna olish malakasi asosida quriladi. Oldindan aytib berish noma'lum davrga moslash va qayta uzoq muddatlik uzatishlarni amalga oshirish tafsiya etiladi.

Savollar:

1. Nutq orqali eshitishni tekshirish qanday amalga oshiriladi?

2. Audiometr yordamida eshitishni tekshirish qanday amalga oshiriladi?

3. Nutqiy audiometriya qanday amalga oshiriladi?

4. Psixik jarayonlarni tekshirishda kandy metodikalar qo'llaniladi?

Tayanch so'zlar:

1. Audiometriya-audiometr yordamida eng kam idrok kilinuvchi tovushlar kuchini aniklash yo'li bilan eshituv kohiliyatini o'lchash.

2. Tovush shiddati –vakt buyicha o'rtacha energiya, tovush tulkini yuzadagi vakt birligi asosida vakt birligiga utkazadi, hunda yuzadagi vakt birligi tulkin tarkalish yo'nalishiga perpendikulyar joylashadi.

3. Xis qilish chegarasi- mos xissiyotni chaqiruvchi ko'zgatuvchining eng kam kuchi. Uning yuzaga kelishi uchun organizmga ko'zgatuvchi chegarasiga mos yoki undan ortiq kuch bilan ko'zgatuvchi chegarasiga mos yoki undan ortiq kuch bilan ko'zgatuvchi ta'sir etishi muximdir.

4. Eshitish chegarasi-inson qulog'i qabul qila oluvchi tovush shiddatining eng kam mikdori. Ulovushchastotasivaturliodamlardagiturliilikkabog'likbuladi.

5. Koreksiya-tug'rilash,biror narsani uzgartirish.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologik-pedagogik o'rganish

Eshitishida nuqsoni bo'lgan – kar va zaif eshituvchi bolalarni psixologik-pedagogik tekshirish ularning psixik rivojlanishi o'ziga xosligi bilan bog'liq qator qiyinchiliklar bilan kechadi. Bolaning unga qaratilgan nutqni tushunmasligi, nutqning yo'qligi yoki uning tushunarsizligi bola bilan muloqotni qiyinlashtiradi, bu eksperimental metodikalarni qo'llash imkoniyatlarini cheklaydi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning psixologik rivojlanishi - atrof olam bilan dizontogenezning defitsitar tipiga mansub o'zaro ta'simning o'ziga xos sharoitlarida kechadigan rivojlanishning alohida tipi. Eshitish idrokining birlamchi buzilishi u bilan tobora ko'p bog'liq bo'lgan funksiyalarning yetarlicha rivojlanmasligi – nutqning yetarlicha rivojlanmasligi, shuningdek, tafakkur, xotira rivojlanishining sekinlashishi va boshqalarga olib keladi. Bularning hammasi eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishini sekinlashtiradi (tormozlaydi). Bunda murakkab funksiyalararo o'zaro aloqadorliklar, iyerarxiyali koordinatsiyalar shakllanishi sekinlashadi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolaga tashqi ta'sir hajmi toraygan, muhit bilan o'zaro hamkorlik qashshoqlashgan bo'ladi. Buning natijasida, bolaning psixik faoliyati soddalashadi, tashqi ta'sirlarga reaksiyasi murakkabligi va rang-barangligi kamayadi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda psixika komponentlari eshitadigan bolalar bilan solishtirganda boshqacharoq proporsiya (nisbat)larda rivojlanadi – tafakkurning ko'rgazmali va tushunchaviy shakllari rivojida hamo'lchamlilikning yo'qligi kuzatiladi, yozma nutq og'zakisiga nisbatan ustun bo'ladi. Asinxroniya ayrim perseptiv tizimlar nisbatan saqlangani holda boshqalarining u yoki bu darajada yetarlicha rivojlanmaginaligida namoyon bo'ladi. Bunday bolalarda teri sezgisi saqlanadi, to'g'ri o'qitilganda va tarbiyalanganda ko'rish idroki kompensator rivojlanadi. Meyorda eshitadigan bolalar bilan solishtirganda eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda psixik rivojlanish sur'atlarida o'zgarishlar, tug'ilganidan biroz vaqt o'tgach yoki eshitish qobiliyatini yo'qotganidan keyin psixik rivojlanish sekinlashishi va adekvat ta'lim-tarbiya sharoitida keyingi davrlarda tezlashishi kuzatiladi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda psixik rivojlanish sur'atidagi o'zgarishlar ular psixikasining strukturaviy xususiyatlari bilan ichki bog'liqlikka egadir. Boshqa sensor va perseptiv tizimlar,

intellektual soha, regulyatsiya (boshqaruv) tizimlarining saqlanganligi katta ahamiyat kasb etadi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishi xususiyatlarini tashhis qilish uchun tizimli yondashuv, umuman nuqson strukturasi hisobga olish, bola psixikasi (nutqi, bilish jarayonlari, emotsional-irodaviy sohasi, shaxsiy xususiyatlari)ni har tomonlama tekshirish zarur. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologik-pedagogik o'rganishda albatta oilasi: oila tarkibi, ota-onasining ma'lumoti, yaqin qarindoshlarida eshitishda nuqsonlarning borligi haqida ma'lumotlarga ega bo'lish lozim. Bolaning homila davrida, uning tug'ilganidan to tekshirish vaqtigacha psixik rivojlanish xususiyatlari, unga ko'rsatiladigan ijtimoiy-psixologik yordam, ta'lim va tarbiya sharoitlari haqida ma'lumot to'plash juda muhim. Eshitishning holati haqida ma'lumotlar, audiometriya natijalarining bo'lishi ayniqsa muhim.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'rganishning bola yoshi va tekshiruv vaqtidagi psixik rivojlanish davri bilan bog'liq holda o'rganishning o'ziga xos vazifalarini ko'rsatish mumkin. Ilk bolalik, maktabgacha va kichik maktab yoshida nutq va bilish sohasi rivojiga, birinchi navbatda, tafakkur bilan nutq o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning shakllanishi, shuningdek, harakatlarning rivojlanishiga katta e'tibor qaratish lozim. Mazkur sohalarda nuqsonlarni aniqlash adekvat korreksion ishlarni yo'lga qo'yish uchun muhim sanaladi. O'smirlik va o'spirinlik davrida ta'lim to'g'ri tashkil qilingani holda bilish sohasida orqada qolish murakkab, shakllanishi og'zaki nutqning rivojlanish darajasiga bog'liq bo'lgan, psixik jarayonlar – lisoniy xotira, abstrakt-tushunchaviy tafakkur, tasavvurga nisbatan kuzatiladi. Bu jarayonlarni birinchi navbatda tekshirish lozim. Harakat sohasidagi rivojlanishda qiyinchiliklar o'smirlik davriga kelib, asosan kompensatsiyalanadi, ammo ayrim xususiyatlar – harakatlarni bajarish, harakat ko'nikmalarini egallash ning sekinlashgan sur'ati (eshitadigan bolalar bilan solishtirganda), statik va dinamik muvozanatni saqlashda qiyinchiliklar saqlanib qoladi. Bu xususiyatlarni eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni kasbga yo'naltirishda hisobga olish kerak bo'ladi. O'smirlik va o'spirinlik davrida shaxs va o'zini anglashning mazkur nuqsonni kompensatsiyalash darajasiga ta'sir etadigan va ijtimoiy-mehnat moslashuvini belgilaydigan omillar sifatida ahamiyati ortadi, shu sababli ularni o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolaning go'daklik, ilk bolalik va maktabgacha yosh davridagi psixik rivojlanish darajasini tashhislash murakkab muammoligicha qolib kelyapti. Karlikni eshitishni qisman yo'qotganlikdan, intellektning pasayganligidan, nutqiy buzilishlardan farqlash qiyin. Bunda eshitishida nuqsoni bo'lgan, ayniqsa kar bolalar ko'p hollarda aqli zaif, zaif eshituvchilar esa sensor yoki motor alaliyali bolalar sifatida tavsiflanadi. Ilk davrdagi bolalarda psixik

rivojlanishning ayrim buzilishlarini differensiallashtirilgan tashhislashdagi qiyinchiliklar rivojlanishdagi turli og'ishlar o'xshash tashqi belgilarga ega (muloqotdagi qiyinchiliklar, nutqning yo'qligi) bo'lishi mumkinligi bilan belgilanadi.

Hayotining birinchi yilida eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirish bo'yicha tavsiyalarni A.A.Venger, G.L.Vigodskaya, E.I.Leongard, YE.Ilsenina, N.D.Shmatko, T.V.Pelinskaya ishlarida ko'ramiz. Bundan tashqari, ilk yoo'dagi bolalarni psixodiagnostikalash bo'yicha qo'llanmalardan berilgan ko'plab topshiriqlardan foydalanish mumkin. Ammo topshiriqlarni berish va antijalarni tahlil qilishda nuqson strukturasi, eshitishni yo'qotish darajasi va vaqtini inobatga olish kerak. Bolaning psixologik xususiyatlarini tahlil qilishda, birinchi navbatda, bilish sohasi rivojiga ta'sir etishi mumkin bo'lgan omillarni aniqlash kerak (psixik rivojlanishning ilk davrlarida eshitish nuqsonining o'zi, keyingi davrlarda esa ikkilanchi og'ishlar: nutqning yo'qligi yoki rivojlanishida orvqada qolish, tafakkur shakllanishining normadagi bilan solishtirganda sekinlashganligi) katta ta'sir o'tkazadi.

Go'daklik va ilk bolalik davrida eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'rganishning asosiy metodi kuzatish sanaladi. Tabiiy sharoitlarda xulqning tashqi komponentlari – amaliy va bilish (gnostik) harakatlarning harakatli tarkibiy qismlari, gavda va uning qismlari harakatlari, mimika va pantomimika, vegetativ reaksiyalarning tashqi namoyon bo'lishi, vokalizatsiya va nutqiy aktlar, ularning xarakteri, mazmuni, yo'nalganligi, davomiyligi; nutqning fonetik, grammatik va lug'avaiy xususiyatlari kuzatiladi.

3-4 yoshdagi eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologik-pedagogik o'rganishni amalga oshirishda quyidagi omillarni hisobga olish kerak:

1. Muloqotning rivojlanishi (avval uning so'zgacha shakllari – vokalizatsiya, mimika, tabiiy imo-ishoralar, gavda harakatlari). Kar bolalarda g'o'ldirash eshitadiganlariga nisbatan kechroq paydo bo'ladi, u bir xilda, onoton, bo'g'iq bo'ladi. Javoban g'o'ldirash, kuzkatilmaydi garcha bolalar ko'p tovush chiqarsa-da, bu nisbatlanmaydigan g'o'ldirash, qaqillash va sh.k. bola katta bo'lgani sari tovushlar kamayadi, ular bir xillashib boradi.

Zaif eshituvchi bolalarda kar bolalar bilan nutqiy rivojlanishdagi o'xshashlik dastlabki 2-3 yilda kuzatiladi, keyin tafavutlar tobora aniq kuzatiladi; zaif eshituvchilarda maktabgacha yoshda so'zlar, ba'zan jumlar paydo bo'ladi, ularning nutqi uchun fonetik buzilishlar, nutqni grammatik ramiylashtirishda xatoliklar xos.

2. Eshitish idrokining rivojlanganlik darajasi. Bunda bolaning eshitish qobiliyatini audiologik tadqiq qilish natijalari muhim. Audiogramma eshitishning pasayish darajasi va uning diapazoni haqida fikr yuritish imkonini beradi. Bundan tashqari, bola kundalik turmushda va muloqotda qoldiqli eshitishdan qanday foydalanishini bilish kerak.

Bolaning shaqildoqqa reaksiyasi uning ovozlarni idrok etishi haqida erta fikr yuritish imkonini beradi. Keyinchalik bolaning jaranglovchi (ovoz chiqaruvchi) o'yinchoqlarga, radio va televizor ovoziga qiziqishiga e'tibor qaratish lozim.

Bolaning o'yinchoqlar va musiqa asboblari ovozini idrok etish qobiliyatini tekshirish kerak. Buning uchun turlicha ovoz chiqaradigan uchta asbob (garmon, lushtak, qo'ng'iroqcha) olib, bolani o'ziga qaratib turgizish va uchala predmetdan navbat bilan ovoz chiqarish, keyin uni teskari qaratib turgizib, shu asboblarni ovozini idrok etish imkoniyatlarini tekshirish kerak.

Nihoyat, eng muhimi – nutqni idrok etishni tekshirish. Shivirlash, yaxlit, odatiy so'zlashuv va baland nutqni eshitish tekshiriladi. Bu protsedurani R.M. Boskich quyidagicha tavsiflaydi. Dastlab kamida 5-6 metr dan shivirlashni eshitish tekshiriladi. Buning uchun bolani teskari qaratib turgizish va unga tanish so'zlarni shivirlab aytish kerak (avval shovfinli tovushlar qatnashgan so'zlar, keyin boshqa so'zlar aytiladi). Bola 6 metr dan shivirlab aytilgan so'zni qaytara olmasa, unga 1 metrga yaqinlashiladi, shu tariqa bolaga yaqinlashib kelaveriladi. Bola qulog'i oldida shivirlab aytilgan so'zni farqlamasam, demak, u shivirlab aytilgan nutqni idrok etmaydi. Keyin odatiy, so'zlashuv balandligidagi nutqni eshitish tekshiriladi. Tekshirish protsedurasi takrorlanadi. So'zlarni bilishning turli sohalaridan tanlash lozim. Bir necha oddiy savollar berish mumkin (masalan, "Onaningning ismi nima?") takrorlash kerak bo'lgan so'zlar bolaga yaxshi tanish bo'lishi lozim.

Bola so'zlashuv balandligidagi nutqni eshitmasam, uni qoldiqli eshitishning mavjudligini aniqlash kerak bo'lgan kar bolalar toifasiga kiritiladi. Buning uchun bolaning baland ovozli nutqni eshitish qobiliyati (imkoniyatlari) tekshiriladi. Bola so'zni eshita oladigan masofani aniqlagandan keyin u unli va undosh tovushlarni qanchalik eshitishi tekshiriladi. R.M. Boskichning fikricha, eshitishni nutq tovushlariga tekshirishni so'zlarni eshitish yetarlicha emasligi aniqlanmagan, lekin nutq nuqsonlari aniqlangan va bola til darslaridan o'zlashtirishi past bo'lgan hollarda ham o'tkazish lozim.

Keyin eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda talaffuzdagi kamchiliklar, so'zlar zahirasi cheklanganligi, so'zning tovush tomonini yetarlicha o'zlashtirmaganlik (bular nafaqat talaffuzning aniq emasligi, balki yozuvdagi xatolarda ham namoyon bo'ladi), so'zlarni yetarlicha tushunmaslik va noto'g'ri qo'llash; nutqning grammatik qurilishida kamchiliklar (gapni noto'g'ri qurish, so'zlarni to'g'ri moslashtirmaslik), og'zaki nutqni va o'qilayotgan matnни tushunishda qiyinchiliklar aniqlanishi mumkin.

3. Harakatlar rivojlanishi xususiyatlari. Eshitish qobiliyatini erta yo'qotish boshni tutish malakasi nisbatan kech shakllanishi bilan kechishi mumkin; to'g'ri turishning rivojlanishida bir muncha kechikish, 1 yoshu uch oy bir yarim yoshga kelib kompensatsiyalanadi. Aravachada chayqatishga reaksiyaning yo'qligi

vestibulyar apparatning erta jarohatlangani (zararlangani) dan dalolat bo'lishi mumkin, bu eshitish qobiliyatining yo'qligiga tez-tez "hamroh" bo'ladi. ilk bolalik v maktabgacha yoshda bir muncha beqarorlik, muvozanatni saqlashda qiyinchiliklar, harakatlar koordinatsiyasi yetarli emasligi, mayda motorika, differensiatsiyalangan (farqlanadigan) harakatlar rivojida orqada qolish kuzatiladi. Keyinroq bolada yurganda oyoqni sudrab bosish (dengizchilar yurishi), buyumlar bilan maishiy harakatlarni bajarganda eshitish nazoratining yo'qligi yo to'liqsizligi bois ovozlarning soni ko'pligi kuzatiladi.

4. Taqlid (qilish) xarakteri. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda taqlid sekinlashgan bo'ladi. uch yoshgacha ular ko'proq yaxshi tanish predmetlar bilan ayrim harakatlarga taqlid qiladi, ammo namunaga ko'ra tanlash qiyin kechadi. Maktabgacha yoshda taqlid qobiliyati rivojlanadi, bolalar predmetlar xossalarini ajratishni talab qiladigan murakkab harakatlarni qayta yarata oladi, ular namunaga ko'ra harakat qila oladigan predmetlar soni ortib boradi.

5. Ma'qullash va muvaffaqiyatsizlikka reaksiya. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar ikki yoshgacha o'z harakatlariga berilgan baholarga kam reaksiya qiladi, uni ktmaydi, ko'pincha ularga harakat namunasini ko'rsatganlarini tushunmaydi. Keyinroq bolalarning ko'pchiligi kattalarning reaksiyasiga keragidan ortiq yo'naladi (oriyentirlanadi) bu predmetlarning xossalariga yo'nalishga to'sqinlik qilishi mumkin. Ma'qullashga reaksiya adekvat. Katta bo'lgani sari kattalar e'tiroziga ko'ra tuzatishlar soni ortadi, muvaffaqiyatsizlikka mustaqil baho va tuzitish kiritishga urinish maktabgacha yosh davridayoq paydo bo'ladi.

6. O'zi haqida tasavvur. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda o'zini va o'z sifatlarini ajratish kechroq shakllanadi, ular o'zini ko'rsatish, tana qismlarini ajratishni normal eshitadigan bolalardan kechroq boshlaydi (garchi buni kattalar va o'yinchoqlarda qila oladi).

Maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarni tekshirishda kuzatish bilan bir qatorda eksperimental-psixologik metodikalar, idrok, makon tasavvurlari, xotira, ko'rgazmali –amaliy va lisoniy-mantiqiy fikrlash rivojlanishidagi xususiyatlarni (o'ziga xosliklarni) aniqlashga qaratilgan psixologik (laboratoriya, tabiiy, o'rgatuvchi) eksperimentlarning barcha turlari olib boriladi. Bola og'zaki nutqni egallamagan yo yetarlicha egallamagan bo'lsa, noverbal shakldagi topshiriqlardan foydalaniladi, bunda katta yoshli kishi va bola verbal nutqdan foydalanmasligi mumkin. Topshiriq shartlari material xarakteridan kelib chiqadi yoki tabiiy ishoralar yordamida ko'rsatilishi mumkin. Bunda psixolog va tarjimon o'rtasidagi kelishilgan hamkorlikning ishlanganligiga katta talab qo'yiladi.

Biroq yo'riqnoma berishda imo-ishora nutqidan foydalanish masalasi ancha murakkab bo'lib, psixologlar tomonidan turlicha hal qilinadi. Asosiysi – tarjimada muvofiqlikni o'rnatish, imo-ishora nutqining o'ziga xosliklari bilan belgilanadi.

Ayrim ishoralar imitatsiyalash xarakteriga ega (bitta ishora bilan ham predmet, ham u bilan bajariladigan harakat ifoda etiladi). Boshqalari predmetni chizadigan yoki plastik ishora yordamida predmetni ko'rgazmali tavsiflashga asoslangan. Ishora nutqi yordamida yo'riqnomani tushuntirishda aytib berishga ham yo'l qo'yiladi. Shuning uchun ko'pchilik psixologlar yo'riqnomani berishda faqat tabiiy, masalan ko'rsatuvchi ishoralardan foydalanishni tavsiya qiladi, bu qiyin vaziyatdan chiqish sifatida T.V.Rozanova dastlabki o'xshash, nisbatan oson, biroq mohiyatan asosiysiga o'xshash topshiriqdan foydalanishni taklif qiladi. Bola dastlabki topshiriqni bajarganidan keyingina asosiysini boshlash mumkin. Nisbatan katta yoshli bolalarga yo'riqnomani yozma shaklda berish mumkin. Amerikalik surdopsixologlar fikricha, tekshirish chog'ida ishora nutqidan foydalanishda muammoning axloqiy jihatlariga – eshitishida nuqsoni bo'lgan kishining eshitadigan psixolog tomonidan ishora nutqining qo'llanishiga reaksiyasini ham e'tiborga olish lozim.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirishda idrok, predmetli harakatlar, konstruksiyalashning barcha turlariga, obrazli va lisongiy xotira, vaqt va makon bilan bog'liq tasavvurlar, fikrlashning barcha turlariga qaratilgan topshiriqlardan foydalanish kerak. Maktab yoshidagi bolalarni tekshirishda o'qish, yozish, sanash ko'nikmalarini o'rganish va korreksion ishlar dasturini ishlashda aniqlangan xususiyatlarni hisobga olish alohida ahamiyat kasb etadi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirishda faoliyat mahsuli tahlili katta ahamiyatga ega, bunda ham moddiy, ham nomoddiy natijalar – tasviriy, konstruksiyalash, o'quv, mehnat faoliyati natijalari o'rganiladi.

O'rganishda bola nimalarni kattalarning ko'rsatmasi bilan, nimalarni o'zi mustaqil bajarishi aniqlanadi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishi turli bosqichlarida faoliyatning turli natijalari: maktabgacha va kichik maktab yoshida – rasm, applikatsiya, plastilindan yasalgan narsalar; o'rta maktab yoshida – yozma ishlar, insholar, nutqning leksik va grammatik xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi; o'smirlik davrida – mehnat faoliyati natijalari tahlili ahamiyatli.

Hozirgi kunda xorijda, ayniqsa AQShda eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar va kattalarning intellektual rivojlanishini aniqlash uchun testlardan keng foydalaniladi. Bu maqsadda harakatlarning maxsus shkalasi tuziladi, ular naqsh tuzish, rasmlarni identifikatsiyalash, boshqotirmalarni yechish kabi topshiriqlarni o'z ichiga oladi. Bu topshiriqlarning asosiy xususiyati predmetlarning turli elementlari bilan operatsiyalar bilan yechishga erishiladi, nutqdan foydalanish minimallashtiriladi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirishda Dj.Raven matritsalarini va shunga o'xshash ko'rgazmali topshiriqlarini o'qiladi. Normal eshitadigan bolalar uchun standartlashtirilgan shkalalardan (D.Veksler shkalasi, aqliy rivojlanish maktab testi) foydalanishga urinishlar ham yaxshi natijalar berdi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirish natijalariga ko'ra xulosa va psixologik-pedagogik tavsifnoma tuzish ayrim xususiyatlarga ega. Ularda nafaqat nutqiy va intellektual rivojlanish darajasi, balki korreksiya ishlarini tashkil qilish uchun muhim sanalgan ko'rsatkichlar:

- eshitish qobiliyatini yo'qotganlik darajasi,

- harakat sohasi rivojlanganlik darajasi,

- ikkilamchi nuqsonlarning mavjudligini ham ko'rsatish kerak. Bu ma'lumotlarni tizimlashtirishda quyidagi sxemadan foydalanish maqsadga muvofiq:

1. Nutq holatining tavsifi:

- eshitish qobiliyatini yo'qotganlik darajasi (karlik, eshitishning qisman yo'otganlik) – tibbiy hujjatlardagi ma'lumotlardan foydalanish;

- eshitishda buzilish ro'y bergan yosh davri: tug'ma, erta (3 yoshgacha), nisbatan keyingi yoshda eshitish qobiliyatini yo'qotish;

- shu buzilishga olib kelgan sabablar;

- oilada eshitishida nuqsoni bo'lgan shaxslarning borligi yo'qligi.

2. Harakat sohasining rivojlanish darajasi:

- pantomimika xususiyatlari (qomat, yurish, individual pozalar (turishlar);

- mimika xususiyatlari (yuzning umumiy ifodasi, mimika harakatlari ifodaliligi, tabiiy ishoralar xarakteri);

- (yirik va mayda) harakatlar koordinatsiyasi;

- statik va dinamik muvozanatni saqlash imkoniyatlari.

3. Bilish sohasi:

- idrok turlarining rivojlanish daradasi; ko'rib idrok qilish jarayonida tahlil va sintez;

- xotira turlari (obrazli va lisoniy) rivojlanishidagi, materialni eslab qolish usullaridagi (mexanik va mantiqiy) nisbatlanish;

- tafakkur: fikrlash turlari, uning yoshga oid meyorlarga mosligi; umumlashtirishlar darajasi tavsifi; fikrlash operatsiyalari rivojlanish darajasi;

- nutqning rivojlanishi: bola egallagan va foydalanadigan nutq turlari (og'zaki-lisoniy), yozma, daktil, imo-ishora); labdan o'qish ko'nikmalari holati; agrammatizmlar, (faol va passiv) lug'at hajmi, nutq turlari nisbatlanishi, nutq turlari qanday vazifalarda qo'llanishi;

- bilish jarayonlari rivojidagi o'zaro aloqadorliklar, tafakkur va nutq rivojida nisbatlanish.

4. Yetakchi faoliyat xususiyatlari (yoshga bog'liq holda).

5. Shaxs rivojlanishi xususiyatlari.

6. Ta'sir turlariga (rag'bat, jazo, baholash) reaksiy.

7. Emotsional holatlar. Emotsiyalarning tashki ifodasi xususiyatlari.

Boshqalarning emotsiyalarini tushunish.

8. O'z-o'zini baholash(uning adekvatligi va barqarorligi darajasi, qaysi sabablar ta'sirida o'zgarishi).

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirish xususiyatlari, psixologik-pedagogik tavsifnoma va eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologik-pedagogik o'rganish natijalaribo'yicha tavsifnoma tuzishga talablar bilan I.G.Bogdanovning o'quv qo'llanmasida (2002) va tavsiya qilingan boshqa adabiyotlarda batafsilroq tanishish mumkin.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirish xususiyatlari, psixologik-pedagogik o'rganish ularga ta'lim va tarbiya berish jarayonini to'g'ri tashkil qilish, boladagi nuqsonni muvaffaqiyatli kompensatsiyalash va uning bilish sohasi hamda shaxsini to'laqonli rivojlantirishga ko'maklashuvchi korreksion ishlar yo'nalishlarini belgilashda yordam beradi.

6.6. Boshqa analizatorlarida ham buzilishlari bo'lgan kar va zaif eshituvchi bolalar tasnifi

1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan kar va zaif eshituvchi bolalar

Kar bolani o'qitish jarayonida ko'rishga katta yuklama beriladi. Kar bolalarning o'zlashtirmovchiligi sabablari o'rganilganda (G.P.Bertin), ma'lum bo'ldiki, tekshirilganlarning 50%dan ortig'ida ko'rish nuqsonlari aniqlangan. Bolalarning shu guruhida bu holat maktab o'zlashtirmovchiligining yagona sababi sanaladi. Shu sababli eshitish patologiyasi bo'lgan har bir bola shifokor-oftalmologning dinamik kuzatuvi ostida bo'lishi lozim. Miopiya ko'rinishidagi ko'rishning buzilishi zaif eshituvchilarning 25%ida, karlarning 35%ida kuzatiladi. Ko'rishning buzilishi ko'zlarning va umuman, butun organizmning toliqishi ortishiga, shuningdek, doimiy bosh og'riqlariga olib keladi.

2. Mushak tizimida nuqsoni bo'lgan kar va zaif eshituvchi bolalar

Bolalarning bu guruhiga bolalar serebral paralichi bo'lgan kar bolalar kiritiladi. Ular kar bolalar uchun maktablarning maxsus sinflarida o'qitiladi. Bu bolalar mushaklardagi zararlanish tufayli kar bolalar uchun maktabning oddiy sinfida o'qiy olmaydi. Bu kabi bolalar nevrologik tekshirilganida oyoq va qo'llarning yuzaki va chuqur sezgirligi pasayganligi kuzatiladi. Bu kabi nuqsonlar yozma nutqqa o'rgatish va ayniqsa daktilologiyaga o'rgatishda yuzaga keladigan qiyinchiliklarning asosi sanaladi. Bu kabi nuqsonlar maktabda muvaffaqiyatli o'qishga to'sqinlik qiladi, ijtimoiy rehabilitatsiya va adaptatsiya (moslashish), xatto bolada aqliy zaiflik kuzatilmaganda ham, imkoniyatlarini kamaytiradi.

3. Karlikning sindromal shakllari

Hozirgi kunga kelib, karlikning 500 ga yaqin sindromal shakli tavsiflangan. Tadqiqotlarni davom ettirib, olimlar sindromlarning yangilarini topib, tavsiflanganlari qatoriga qo'shmoqdalar. Erta klinik tashhis, adekvat ta'lim va tarbiya jarayonining tashkil qilinganligi kar bolalarning to'liq ijtimoiy adaptatsiyasi va

reabilitatsiyaga ko'maklashadi. Marshall, Kruzon va b. sindromlarning uchrash chastotasi taxminan 1%ni tashkil etadi.

4. Psixik rivojlanishi kechikkan (PRK) kar va zaif eshituvchi bolalar

Keyingi yillarda rivojlanishning kechikishi klinik tashhisining o'zi ancha kengaydi. Bunga markaziy nerv tizimi organik jarohatlangan; minimal miya disfunktsiyasi bo'lgan; bolalar serebral paralichi, turli somatik kasalliklar, boshqa nevrologik va psixik kasalliklar bilan og'rikan bolalar kiradi. Maktabga «psixik rivojlanishi kechikkan» degan tashhis bilan qabul qilingan bolalarning ko'pchiligi sanator maktab sharoitida adekvat pedagogik ta'sir natijasida kar va zaif eshituvchi bolalar uchun maxsus maktablarda odatiy dastur asosida ta'limni davom ettirmoqda.

5. Aqli zaif kar va zaif eshituvchi bolalar

Ma'lumki, intellektida nuqsoni bo'lgan kar va zaif eshituvchi bolalar bilan ishlab, ta'limda zarur samaraga erishish qiyin, ayni paytda qoldiqli intellekti bo'lgan kar bola ko'pincha ta'limda yuqori natijalarga erishadi. Kar bolalarda aqli zaiflikning turli shakllari: oligofreniya kabi demensiya ham kuzatiladi. Oligofreniyaning yengil shakllari bilan og'rikan bolalar maqbul tashhisga ega bo'lib, ko'p hollarda to'liq ijtimoiy reabilitatsiyalanadi. Aqli zaiflikning avj olishiga olib keladigan progrediyent kasalliklari (shizofreniya, epilepsiya va b.) bo'lgan kar bolalarda tashhis ijtimoiy adaptatsiya borasida ham, umuman hayotga nisbatan ham salbiy. Bunday bolalar ta'limida ulami yakka tartibdagi dastur asosida uyda o'qitishga zarurati yuzaga keladi.

R.M.Boskis amalga oshirgan nutqida rivojlanishi bo'lgan bolalarning turli guruhlarini tasnifi asosida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni differentsiyalangan maxsus o'qitish amalga oshiriladi. Bolalarning pedagogik tasnifida ajratilgan toifalariga muvofiq maktablarning turli tiplari tashkil etilgan:

- kar bolalar uchun maxsus maktab;
- zaif eshituvchi va kech(nutqi shakllangandan keyin) kar bo'lib qolgan bolalar uchun maxsus maktab. Uning tarkibiga ikkita bo'lim kiradi: birinchisi - og'zaki nutqqa ega bo'lgan bolalar uchun; ikkinchisi - nutqiy rivojlanishida jiddiy nuqsoni bo'lgan bolalar uchun.

Surdopedagogikada muhim yo'nalishlardan biri pedagogik tasnifni takomillashtirish bilan bog'liq. Bu muammo juda dolzarb, zero maxsus maktabning har bir tipida eshitish nuqsoni psixik rivojlanishning kechikishi, xarakter va xulq patologiyasi, tayanch-harakat apparatidagi nuqsonlar bilan birikkan murakkab nuqson kuzatiladigan bolalar uchraydi. Murakkab nuqsonli bolalar xususiyatlarini har tomonlama o'rganish, ularning pedagogik tasnifini takomillashtirish korreksion o'quv-tarbiya darajasini oshirishga ko'maklashadi va bunday bolalarning kar va zaif eshituvchi bolalar uchun maxsus maktab sinflari o'rtasida alohida sinflarga saralashning yanada aniq mezonlarini belgilab beradi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda nutqning rivojlanish darajasi

Eshitish buzilganda nutqning rivojlanish darajasi bir xil bo'lmaydi va quyidagi omillarga bog'liqdir: eshitishning buzilganlik darajasi; eshitish analizatori nuqsonining yuzaga kelish vaqti; eshitish analizatori faoliyati buzilganidan keyin bolaning qanday pedagogik sharoitlarda bo'lgani; bolaning individual xususiyatlari.

Sanab o'tilgan omillarning har biri bolalar nutqini baholashda katta ahamiyatga ega. Eshitishning pasayish darajasi va nutqning rivojlanishi bevosita bog'liqdir. Bolaning eshitishi qanchalik pasaygan bo'lsa, nutq shuncha ko'p zarar ko'radi. Eshitish pasayish darajasi sezilarli bo'lmasa, nutqdagi buzilishlar yorqin ifodalanmaydi. Eshitish pasayishining yuqori darajasida bola maxsus ta'limning boshlanishigacha soqov bo'lib qolaveradi. Eshitish pasayishining o'rta darajasida nutqning fonetik, leksik, grammatik tomonida buzilishlar kuzatiladi. Eshitish bola hayotining turli bosqichlarida buzilishi mumkin. Nuqsonning ikkilamchi ko'rinishlari mavjud yoki mavjud emasligi vaqt omili bilan bog'liq. Nuqson qancha erta yuzaga kelsa, u nutqiy funksiyaning shakllanganligiga shuncha ko'p ta'sir o'tkazadi. Ikki yoshgacha bo'lgan, nutq shakllanmagan davrda kar bo'lib qolish nutqning mavjud bo'lmasligiga olib keladi. 3-3,5 yoshgacha davrda eshitishning yo'qotilishi shakllangan nutqning yo'qotilishiga olib keladi. 4-5 yoshda eshitish to'lig'icha yo'qotilsa, maxsus ta'lim o'z vaqtida boshlanmasa, nutq deyarli to'liq hoy beriladi. 6-7 yoshda eshitishni yo'qotish bola nutqining keskin buzilishiga olib keladi, maxsus pedagogik yordamsiz esa bolaning nutqi asta-sekinlik bilan yomonlashib boraveradi. Bola 7 yoshdan keyin eshitmay qolsa, savol egallash ko'nikmalari bo'lsa, nutq saqlab qolinishi mumkin, buning uchun tizimli korreksion ish olib borish talab qilinadi.

Eshitish qisman hoy berilganda bolalarda vaqt omili muhim sanaladi – u nutqning rivojlanish darajasini belgilaydi. 3 yoshgacha bo'lgan bolalarda eshitishning sezilarsiz pasayishi nutqning kechikishi yoki yetarlicha rivojlanmasligiga olib keladi. 3 yoshdan keyin eshitishning pasayishi nutqiy rivojlanishda u qadar jiddiy nuqsonlarni keltirib chiqarmaydi. Eshitishning pasayishi oqibatlarini bartaraf qilishga qaratilgan ham tibbiy, ham pedagogik chora-tadbirlar qanchalik erta ko'rilsa, bola shuncha muvaffaqiyatli rivojlanadi. Oilada nutqiy muhitning shakllantirilishi, eshitishni erta protezlash, nutqiy idrok va nutqni rivojlantirish bo'yicha maxsus ishlarni tashkil etish bolaning muvaffaqiyatli rivojlanishini belgilaydi.

Individual xususiyatlar ham nutqning rivojlanishiga ta'sir o'tkazadi. Nutq egallash jarayonida bola shaxsining faolligi, tafakkur jarayonlarining harakatchanligi katta rol o'ynaydi. Barqaror ko'rish diqqati va xotira nutqiy nuqsonni kompensatsiyalash va nutqni rivojlantirishga ko'maklashadi.

Kar bolalarda nutqni shakllantirish maxsus o'qitish sharoitida qoldiqli analizatorlardan foydalanishga asoslanadi. Ko'rib va eshitib idrok idrok etish, kinestetik sezgi, taktik vibratsiyali sezgirlik faol jalb qilinadi. Surdopedagog kar

bolaga nutqiy apparat harakatlarini egallash, eshitib idrok etishni rivojlantirishda (ovoz kuchaytirish apparaturasidan majburiy foydalanish bilan) ko'maklashadi.

Zaif eshituvchi bolalarning nutqini rivojlantirish tabiiy yoritish sharoitida goldiqli eshitish asosida amalga oshiriladi. Xatto og'zaki nutqni idrok etish to'liqsiz bo'lsa-da, bola og'zaki nutqni mustaqil, biroq turli buzilishlari bilan, egallashga qodir. Intensiv rivojlanish va eshitishdan foydalanish uchun sharoit yaratilganida nutqning grammatik qurilishini mustaqil o'rganish imkoniyati tezkorlik bilan ortadi.

Keyinchalik (hayot davomida) kar bo'lib qolgan bolalar shakllangan, rivojlangan nutqqa ega. Ularda nutq saqlanganligining turli darajasini kuzatish mumkin. Eshitish yo'qotilguniga qadar keyin kar bo'lib qolgan bolada nutqning rivojlanishi va lisoniy tafakkurning shakllanishi eshitish asosida tabiiy nutqiy muloqot sharoitida kechadi. Keyin kar bo'lib qolganlarning ko'pchiligi og'ir darajadagi eshitish nuqsoniga ega. Korreksion ta'limda nutqni ko'rish yoki ko'rish-eshitish asosida (ovoz kuchaytirish apparaturasi yordamida) idrok etishni shakllantirish vazifasi birinchi planga qo'yiladi. Keyin kar bo'lib qolgan bolalar og'zaki nutqni ko'rib idrok etish ko'nikmalarini nutqni egallash vaziyatining o'zidan keyin egallashlari lozim. Shu bilan ular eshitishida nuqsoni bo'lgan boshqa bolalardan farq qiladi.

Nutqiy rivojlanish bolaning shaxs sifatida rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Eshitishning pasayishi ijtimoiy muloqotning cheklanishini belgilaydi. Bu cheklanish bola psixikasining shakllanishiga ta'sir etadi. Bilish faoliyatining barcha sohaları defitsitga uchraydi (qiyinlashadi). Nutq, idrok, xotira, diqqat, tasavvur, tafakkur zarar ko'radi.

Hayotning dastlabki 2-3 oyida kar va eshitadigan bola o'rtasidagi tafovut deyarli ko'zga tashlanmaydi (YE.F.Rau, F.F.Rau). kar bolaning haqirig'i va g'o'ldirashi eshitadigan bolanikidan u qadar farq qilmaydi. Kar bolalarda g'o'ldirash paydo bo'ladi, ammo o'z talaffuzini nazorat qilish imkoni yo'qligi sababli u asta-sekin yo'qolib boradi.

Ilk yoshdagi kar bolalarda nutq shakllanishi mumkin emas. Biroq ularda maxsus ta'limsiz turli ovoz va talaffuz reaksiyalari paydo bo'ladi. Bu turli xil bo'linmas ovozlari, bolaning ijobiy yoki salbiy hissiyoti bilan boq hayqiriqlar bo'lishi mumkin. Bu ovozlari kattalarning e'tiblorini o'ziga qaratish uchun ham ishlatiladi.

Kuogi, yig'i, alohida nutqiy vokalizatsiyalar talaffuzi kuzatilishi mumkin. Ilk yoshdagi bolalar ko'pincha bu ovozlardan kattalar bilan muloqotda, o'yinda foydalanadi. Bolalar o'z xohishi va ehtiyojlarini g'o'ldirash orqali ifodalashga urinadi. Bola turli tovush birikmalarini predmet va harakatlarni ifodalash uchun qo'llay boshlaydi. Biroq bu tovush birikmalari so'zlarga o'xshamaydi, ularni faqat bolaning yaqinlari, ma'lum doiradagi kishilargina tushuna oladi. Tovush birikmalari muloqotning nutqiy bo'lmagan (nolisoniy) vositalari – tabiiy imo-ishoralar, qarashlar,

predmetlarga ishora va sh.k. bilan birga qo'llanadi. Maxsus o'qitishsiz bola katta bo'lgani sari ovoz reaksiyalari qisqarib boradi, ular tobora bir xillashib, yo'qolib boradi. Zaif eshituvchi bolalarning go'daklik davridagi nutqiy rivojlanishi ularning eshitish darajasi bilan belgilanadigan jiddiy xilma-xillik bilan tavsiflanadi. Nutqiy omillarning shakllanishi xuddi kar bolalardagi kabi kechadi. Yengil va o'rta zaif eshituvchi bolalarda ilk yoshda ko'plab ovoz reaksiyalari kuzatiladi. Hayotining 2-yilida g'o'ldirash paydo bo'ladi, u eshitadigan bolalarnikidan kamroq, biroq kar bolalarnikidan ham o'zgacha bo'ladi. Ba'zan 2-3 yoshga kelib, g'o'ldirab aytiladigan so'zlar, so'zlar paydo bo'ladi, ular o'yinchoq, atrofdagi buyumlar nomini bildiradi. Bu so'zlarni bola katta miqdordagi grammatik, fonetik buzilishlar bilan talaffuz qiladi. Zaif eshituvchi bolalarning kam qismida qisqa jumlar paydo bo'ladi. Og'ir zaif eshituvchi bolalar nutqiy holati bo'yicha ilk yoshida karlarga tashqi ko'rinishdan o'xshab ketadi. Biroq ularning ovoz reaksiyalari ko'proq, kattalar nutqiga yaxshiroq taqlid qiladi.

Maktabgacha yoshda kar bolalarda ta'lim olib borilmasa, nutq shakllanmaydi. Turli ovoz reaksiyalari, tovush birikmalari, g'o'ldirash kuzatiladi. Ta'limsiz ovoz reaksiyalari soni kamayib boradi, ular tobora bir xillashib boradi, 5-6 yoshga kelib butkul yo'qoladi. Ba'zan katta maktabgacha yoshdagi, nutqqa o'rgatilmagan, bolalar o'zining nutqiy muammolarini anglab yetadi, kishilar bilan muloqotga kirishni unchalik istamaydi, kattalar va eshitadigan bolalar bilan aloqadar o'zini olib qochadi. Muloqotning nolisoniy vositalari miqdori bola kattalashgani sari kengayib boradi. Tabiiy imo-ishoralar ko'payadi, bolalar bularni kattalardan nusxa oladi yoki o'zi o'ylab topadi. Ularning emotsional holatini tavsiflovchi bir xildagi qarashlar rivojlanadi.

To'rt yoshdan keyin kar va og'ir darajali zaif eshituvchi bolalar nutqida tafovutlar yanada sezilarli bo'ladi. Zaif eshituvchi bolalarda xatto maxsus o'qitishsiz ham talaffuz qilinadigan so'zlar miqdori ortib boradi. Ayrim bolalar «Oyi, te (Oyi, keling), oyi be (Oyi, bering)» tipidagi qisqa, agrammatik jumlamani o'zlashtiradi.

Nutqni rivojlantirish bo'yicha ishlarni olib borishning asosiy shartlaridan biri eshitish-nutqiy muhitni yaratish sanaladi. U bola bilan eshitish apparatlaridan foydalanib, doimiy nutqiy muloqot qilishni ko'zda tutadi. Go'dak yoshidagi bolalarning nutqini rivojlantirish ishlari kattalarning yuzi, nutqi, predmetlarga ko'rish va eshitishni jamlashga qaratiladi. Bu ish bola bilan kun davomidagi muloqot jarayonida, shuningdek, tizimli maxsus mashg'ulotlarda uzoq muddat olib boriladi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar hayotining 2-3-yilida nutqiy rivojlanish nisbatan yuqori sur'atga ega bo'ladi. Turli predmet, hodisalarni bilgani tufayli bolada ularning nomlari lug'ati, predmetlar bilan harakatlar shakllanadi. Tuzilishiga ko'ra sodda jumladan doimiy foydalanish ularning ayrimlari, tobora ko'p takrorlanadigan tushunarli bo'lishiga olib keladi. Bolani fe'llarning ma'nosini

tushunishga o'rgatish muhim, zero bu jummalarni tushunish va qo'llash uchun zarur. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ilk yosh davrida boshlangan ishlar davom ettiriladi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalar bilan oilada olib boriladigan ishlarni tashkil qilish va ularning mazmuniga talablar ilk yoshdagi bolalar bilan ishlarga qo'yiladigan talablardan farq qilmaydi. Biroq turli yo'nalishlardagi ishlar mazmuni kengaytiriladi va chuqurlashtiriladi.

Tarbiya va ta'lim butun kun davomida, jumladan rejim (tartib) vaziyatlarida, o'yinlarda, erkin faoliyatda ham davom etadi.

Turli xil ishlarni o'z ichiga oladigan mashg'ulotlar har kuni olib boriladi.

Eshitish-nutq muhitini yaratish bola bilan butun oila a'zolarining muloqotini ko'zda tutadi.

Bola bilan ishlar davomida eshitish apparatidan foydalaniladi.

Bolaning har tomonlama barkamol rivojlanishi jismoniy, mehnat tarbiyasi, atrof olam bilan tanishtirish, o'yin faoliyati, tasviriy faoliyatni rivojlantirish, nutqni rivojlantirish ishlari, boshlang'ich matematik tasavvurlarni shakllantirish, shuningdek o'qishni o'rgatishni o'z ichiga oladi.

Bola maktabga qabul qilinganda nutqni, idrokni, xotirani va umuman, tafakkurni rivojlantirish ishlari davom ettiriladi.

Shunday qilib, kar va zaif eshituvchi bolalarda eshitishning buzilishidan tashqari quyidagi nuqsonlar kuzatilishi mumkin:

- vestibulyar apparat faoliyatining buzilishi;
- ko'rish buzilishining turli variantlari;
- psixik rivojlanishning birlamchi kechikishiga olib keladigan minimal miya disfunktsiyasi. Bunda har qanday salbiy omillar miyaga bevosita ta'sir qilishi mumkin, yoki boshqa hollarda, miya yetishmovchiligi yurak-qon-tomir, nafas, ajratish va boshqa - miya ishini o'zgartiradigan sistemalarda og'ir somatik kasalliklar natijasida yuzaga keladi;
- oligofreniyaga olib keladigan miyaning keng jarohatlanishi;
- bolalar serebral paralichi yoki harakat sohasi regulyatsiyasida boshqa o'zgarishlarga olib keladigan miya sistemalarining buzilishi;
- miyaning eshitish - nutq sistemasi (qobiq va qobiq osti tuzilmalarining) lokal buzilishlari;
- markaziy nerv sistemasi va butun organizmning psixik kasalliklar (shizofreniya, manikal-depressiv psixoz va b.) ga olib keladigan kasalliklari;
- organizmning umumiy zaiflashuviga olib keladigan ichki a'zolar: yurak, o'pka, buyrak, ovqat hazm qilish sistemasi va b. dagi og'ir kasalliklar;
- chuqur ijtimoiy-pedagogik qarovsizlik imkoniyati.

7 Bob. HARAKAT – TAYANCH A'ZOLARIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNI PSIXOLOGO-PEDAGOGIK TEKSHIRISH

Harakat – tayanch apparatida funksiyasida nuqsoni bo'lgan bolalarga quyidagi toifadagilar taaluqlidir:

- bolalar serebral falajiga ega bo'lgan bolalar (BSF);
- poliomyelit asoratidan so'ng tiklanish yoki rezidual davri;
- miopatiyal;
- tug'ma yoki ortirilgan harakat-tayanch apparatining rivojlanmay qolganligi va deformatsiyasi.

“Harakat-tayanch apparati funksiyasida kamchiliklar” tushunchasi harakatdagi buzilishlarni o'z ichiga olib, kelib chiqishiga ko'ra markaziy organik yoki periferik xarakterga ega. Ushbu buzilishlar genetik nuqsonlar, shuningdek, bosh miyaning organik jarohatlari va harakat-tayanch apparatdagi jarohatlar sabab bo'lishi mumkin.

Ushbu guruhga kiruvchi bolalarni tibbiy-psixologo-pedagogik xususiyatlari M.V.Ippolitova, E.S.Kalijnyuk, N.V.Simonova, I.I.Mamaychuk, I.Y.Levchenko va boshqalar ishlarida ko'rsatilgan. Bunday bolalarni o'rganish bo'yicha hamda ularni reabilitatsiyalash metodlarini ishlab chiqishga K.A.Semenova, YE.M.Mastyukovalar ham o'z hissalarini qo'shganlar.

Harakat funksiyalarining nuqsonini murakkablik darajasiga ko'ra hamda bolalardagi harakat ko'nikmalarini shakllanganligiga ko'ra bolalar uch guruhga ajratiladi.

Birinchi guruhga og'ir nuqsonli bolalar kiradi. Ularning ba'zilarida yurish, predmetlarni olish va ushlab, o'z-o'ziga xizmat ko'nikmalari shakllanmagan, boshqalari ortopedik moslamalar yordamida qiyinchilik bilan qo'zg'aladi, o'z-o'ziga xizmat qilish ko'nikmalari ularda qisman shakllangan.

Ikkinchi guruhga harakat nuqsonlari o'rta darajada ifodalangan bolalar kiradi. Ushbu bolalarning ko'pchiligi ma'lum bir masofaga o'zi mustaqil qo'zg'aladi. Ular yetarlicha avtomatlashmagan o'z-o'ziga xizmat qilish ko'nikmalariga egalar.

Uchinchi guruhga harakatida yengil nuqsonlari bo'lgan bolalar kiradi, ular o'zlalari mustaqil harakatlanadilar, o'z-o'ziga xizmat qilish ko'nikmalariga egalar, biroq ba'zi harakatlarni noto'g'ri bajaradilar.

Harakat apparatida nuqsoni bo'lgan bolalarda harakatidagi nuqsonlaridan tashqari intellektual rivojlanishida ham kamchiliklar kuzatilishi mumkin; 40-50% bolalar psixik rivojlanishida orqada qoladilar; 10% da aqli zaiflikni turli darajalari ifodalanadi. Ko'pgina xollarda ushbu nuqsonlar kelib chiqishi bo'yicha murakkab xarakterga ega. Ular bosh miyani jarohatlari bilan ifodalaniib, natijada ijtimoiy munosabatini hamda harakatlarni faolligini chegaralab qo'yadi. Psixik rivojlanishning orqada qolishi tafakkur operatsiyalarini shakllanishida, turli psixik

jarayonlarning rivojlanishini bir xilda emashigida, astenik xolatlarni ifodalanishida namayon bo'ladi.

Harakat –tayanchi buzilganlar ichida eng katta o'rinni bolalar serebral paralichi tashkil etadi.

Bolalar serebral falajligida alohida psixik funksiyalarni shakllanishini orqada qolishi hamda nutqiy nuqsonlar, harakatdagi buzilishlar bilan birgalikda keladi.

Bolalar serebral falajligida qo'l va oyoqlarning jarohatlar natijasida harakat nuqsonlari ifodalanadi (mushaklar tonusining buzilishi, patologik reflekslar, majburiy harakatlarning mavjudligi, muvozanat va koordinatsiya aktlarining shakllanmaganligi, bilak va qo'l barmoqlari harakatlarining yetarlicha emasligi). Harakat nuqsonlarining og'irligi turlicha; ba'zi bolalar o'tirgan va turgan joyida vertikal holatini ushlay ololmay, faqatgina aravachada qo'zg'ala oladilar; ko'pgina bolalarda yurish ko'nikmalarida nuqsonlar kuzatiladi, ko'pchiligi ortopedik moslamalardan – hasa, qo'litiq tayoqlar va x.k.lardan foydalanadi; faqatgina ba'zi bolalarga belgilangan masofaga yordamchi vositalarsiz yeta oladilar. Ko'pgina o'ng tomoni jarohatlangan bolalar chap qo'ldan yetakchi sifatida foydalanishlari majburdirlar, bu ularni o'z-o'ziga xizmat qilish hamda grafik ko'nikmalarini egallashda qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Barmoqlarning nozik harakatlari deyarli barcha bolalarda rivojlanmagan.

Bolalar serebral falajligida nutqiy nuqsonlar ko'pincha dizartriyaning turli shakllarida namoyon bo'ladi. Dizartriya nuqsonlarning ifodalanishi turlicha bo'lishi mumkin-yengilidan to mutlaqo tushunarsiz nutqgacha. Eng og'ir xolatlarda anartriya kuzatiladi (artikulyatsiyaa'zolarining og'ir jarohatlari natijasida nutqning yo'qligi). Ko'pincha tovushlarni talaffuzidagi nuqsonlar nutqning to'liq rivojlanmaganligi bilan birgalikda keladi.

Nutqiy nuqsonlarning mavjudligi ko'pincha nutqiy muloqotga bo'lgan motivatsiyani susaytirib, nutqiy munosabatlarda qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Bolalarning bir qismida bolalar serebral falajligining giperkinetik shaklida, dizartrik nuqsonlar eshitish nuqsonlari bilan birgalikda keladi. 20-25% bolalarda shuningdek ko'ruv nuqsonlari kuzatiladi: g'ilaylik, nistagm, ko'ruv xajmining chegaralanganligi.

Bolalar serebral falajligida bilish faoliyatining shakllanishi alohida psixik funksiyalarning orqada qolishi va bir xilda emasligi bilan xarakterlanadi. Ko'pgina bolalarda fazoviy, vaqt idrokida nuqsonlar kuzatiladi.

Deyarli barcha bolalarda astenik holatlar kuzatiladi: ish qobiliyatining pasayganligi, barcha psixik jarayonlarning charchashi, idrokning sekinlashishi, diqqatini qaratishidagi qiyinchiliklar, xotira xajmining kichikligi.

Shuni ta'kidlash joizki, ko'pgina bolalarda oliy psixik funksiyalarning rivojlanishida potensial imkoniyatlar kuzatiladi, biroq jismoniy kamchiliklar (harakat funksiyalaridagi, ko'rish, eshitishdagi nuqsonlar), ba'zida nutqiy nuqsonlar, astenik

bolalarning bo'lishi va bilish zahirasi chegaralanganligi ijtimoiy-madaniy imkoniyatlarni niqoblab qo'yadi.

Harakat –tayanchi buzilgan bolalar shaxsini shakllanishida ham o'ziga xosliklar kuzatiladi: kayfiyatining pastligi, ijtimoiy muloqotga bo'lgan istaklarning chegaralanganligi, o'z-o'ziga past baho berishi, xarakterining ipoxondrik tomonlari. Bu ikki sabab bilan bog'liq bo'lib: birinchidan, o'zining jismoniy nuqsonini erta anglashi va o'zining to'liq shakllanmayotganidan tashvishlanishi, ikkinchidan-harakatida nuqsoni bo'lganlarning oilasida uchraydigan noto'g'ri tarbiy. Ayniqsa, bu bolani o'ta avaylab tarbiyalab, faol va mustaqil bo'lishidan chegaralab qo'yishdir.

Serebral falajga ega bo'lgan bolalarni psixologo–pedagogik o'rganish ulardagi ko'pgina mavjud bo'lgan harakat, psixik va nutqiy nuqsonlar qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Harakat nuqsonlari, eshitish va ko'rish nuqsonlari bilan birgalikda kelishi, nutqining tushunarsizligi bolani tekshirishni tashkillashtirishda qiyinchiliklar tug'diradi hamda eksperimental metodikalar va testli vazifalarni qo'llash imkoniyatlarini chegaralaydi.

Bolalar serebral falajligiga ega bo'lgan bolalarning psixik va jismoniy xususiyatlarini psixologik-pedagogik tashxis qilish bir necha vazifalarini yechib beradi. Differensial tashxis qilishda eng ko'p qiyinchilik maktabgacha yoshdagi serebral falajli aqli zaiflikning yengil darajasi va psixik rivojlanishi orqada qolganlarda kuzatiladi. Shuningdek, aqli zaif bolalarni intellektual rivojlanmaganlik darajasini og'irligiga ko'ra tashxis qilish ham mushqul.

Shuni ta'kidlash zarurki, serebral falajlikka ega bo'lgan bolalarning ko'pchiligida tafakkurning rivojlanishi saqlangan bo'lib, ammo ko'plab nuqsonlar (harakatlari, eshitish, nutq va xokazo), astenik xolatlarning yaqqol namoyon bo'lishi, ijtimoiy yakkalik (bog'liklining yo'qligi)ning oqibatida ularning imkoniyatlarini pasayishi yuzaga keladi. Bularning barchasi ko'pincha ularga aqli zaiflik tashxisini qo'yish kabi xatoliklarga olib keladi.

Bolalar serebral falajligiga ega bo'lgan bolalarning aqliy rivojlanganligini differentsiatsiyalash juda murakkab bo'lib, ularni psixik rivojlanganligini aniqlovchi barcha jarayonlarini - ya'ni, sensor va ijtimoiy deprivatsiyani, nutqiy muloqotni, harakatlarni amalga oshirishdagi qiyinchiliklarni e'tiborga olish zarur. Eksperimental tekshirishlar orqali alohida psixik funksiyalarni hamda yangi bilim va ko'nikmalarni egallash xususiyatlarini uzoq vaqt kuzatish eng samarali hisoblanadi. Bolalar serebral falajligiga ega bo'lgan bolani hamda uning potensial imkoniyatlarini bunday o'ziga xos xususiyatlarini psixologo-pedagogik yondashish orqali o'rganish, birinchidan, ko'p vaqt sarflashni, ikkinchidan, serebral falajli bolalarni nutqiy va psixik rivojlanishini o'ziga xos tomonlarini hamda kasallikni chuqur o'rganish,

yuqori malakali mutaxassislar tomonidan tashxis qilishni amalga oshirishini talab etadi.

Serebral falajga ega bo'lgan bolalarni aqliy rivojlanishini differensial tashxis qilish vazifalarini ko'pincha bola maktab ta'limiga kelganida hal qilish mumkin. Aynan shu maqsad bilan harakat –tayanch a'zolarida nuqsoni bo'lgan bolalarga maktab-internatlarda tayyorlov sinflar ochiladi. Bu ayniqsa maxsus maktabgacha ta'lim muassasiga qatnamagan harakat tayanchida og'ir nuqsonlari bo'lganlar uchun muhimdir. Bunda ularning imkoniyatlarini o'rganish va ta'lim dasturini aniqlashga uzoq vaqt talab etadi. Tayyorlov sinflarda o'quvchilarni keyingi ta'limlari uchun kerakli sharoitlar yaratiladi, nutqiy faoliyati hamda bilishidagi nuqsonlari tizimiga mos individual (yakka) korreksion dasturlar ishlab chiqiladi. Uzoq pedagogik o'rganish bolalarni ta'limdagi imkoniyatlarini obyektiv differensiatsiya qilishga imkoniyat beradi.

Bolalar serebral falajligiga ega bo'lgan bolalarni tashxis qilishning yana bir muhim vazifalaridan – bolalarni o'ziga xos xususiyatlarini kompleks o'rganib ular bilan ishlash uchun korreksion individual dasturlarni ishlab chiqishdir. Bunday tekshiruvni tashkillashtirishda psixolog, logoped, pedagogning tibbiy xujjatlar bilan tanishib chiqishi muhim rol o'ynaydi. Bolani davolash ta'siridagi xolatini dinamikasini ko'rish mutaxassisga tekshirishni to'g'ri yo'nalishini aniqlashga, bolaga mos keluvchi metodika va materiallarni tanlashga, tibbiy tavsifnomasini e'tiborga olish psixologik-pedagogik o'rganish natijalarni sifatli bo'lishiga yordam beradi.

Bundan tashqari serebral falajlikka ega bo'lgan bolalarni psixologik-pedagogik tashxis qilishning vazifalariga bosqichma-bosqich tekshiruv, o'rganish ishlari olib borish kirib, ular tibbiy, korreksion va tarbiyaviy tadbirlarning ta'sirlarini bolani xolatiga ta'sirini baholashga imkon beradi.

Serebral falajlikka ega bo'lgan bolalarni o'rganishning yana o'ziga xos bir qancha vazifalari mavjud bo'lib, ular bolalarning yosh xususiyatlariga bog'liqdir. Ilk, maktabgacha va kichik maktab yoshda alohida ahamiyat bilish faoliyatini shakllanish xususiyatlariga qaratiladi va bu xususiyatlar korreksion ishlarni tashkillashtirishda e'tiborga olinadi. O'smirlik va o'spirinlik yoshida bilish faoliyatidagi nuqsonlar yaqqol ifodalanganlik xarakteriga ega bo'lmaydi va faqatgina maqsadga yo'naltirilgan neyropsixologik tekshirishdagina aniqlanadi. Biroq, bilish faoliyatidagi buzilishlarning mavjudligi ko'pincha o'qish jarayoni va mehnat malakalarini egallashda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, shuning uchun ular mehnatga yo'naltirishda e'tiborga olinishi lozim.

Serebral falajlikka ega bo'lgan bolalarni psixik rivojlanishini ilk yoshida baholash hozirgi vaqtgacha murakkab jarayon hisoblanadi. Asosiy tekshiruv metodi pedagogik kuzatuvdir, uni o'tkazish jarayonida bolaga turli xil vazifalar berilishi

mumkin. Tekshiruvni onaning olida o'tkazish ma'quldir, chunki bunday bolalarning ko'pchiligi notanish sharoitdan cho'chiydilar. Bolalarni ilk yoshida tekshirish bo'yicha tavsiyalar YE.A.Strebeleva, YE.M.Matyukova, O.V.Bajenovalar ishda ko'rish mumkin. Qo'llanmalardagi ilk yoshdagilarni psixodiagnostika bo'yicha ko'rsatilgan ko'pgina vazifalar BSP bolalarni tekshirishda, vazifalarni bajarishdagi natijalarini analiz qilishda foydalanish mumkin. Bolani psixik yashashidagi namayonlarni analiz qilishda, birinchi o'rinda bilish faoliyatini tormozlanishiga olib kelgan jarayonlarni ajratish, hamda analizator va motorika nuqsonlari bilan bog'liq intellektual nuqsonlarni aniqlashga qaratilishi lozim.

Serebral falajga ega bo'lgan bolalarni birinchi 3-4 yoshida psixologopedagogik tekshiruvni o'tkazishda quyidagilarni xisobga olish lozim:

- bola tomonidan bajarilayotgan vazifalar uning yoshiga, saqlangan analizatorlarning darajasi va harakat imkoniyatlariga mos kelishi;

- ta'lim jarayonida muhim, ko'nikmalarni egallash tempi va misollarning soni bo'lib xizmat qiluvchi ta'limdagi bolaning imkoniyatlari;

- kattalar yordamining xarakteri va undan foydalanish imkoniyatlari;

- vazifalarni mustaqil bajara olish imkoniyatlari;

- kasal bolaning vazifaga munosabati, uning faolligi;

- harakat nuqsoniga sekin-asta ko'nikishi;

- nutqsiz kommunikatsion vositalardan foydalanish (ko'zning harakati, mimika, jest);

- diqqatining turg'unligi.

Shuni takidlash joizki, bolani bilish faoliyatini rivojlanish darajasini aniqlashda unga qulay xolatda, patologik reflekslarni muskul, gavda, ko'zga ta'sirini maksimal bartaraf etish.

Serebral falajga ega bo'lgan ilk yoshdagi bolalar predmetli faoliyatini tekshirish quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga olishi kerak:

- o'zaro faoliyatda bolaning ishtiroki (bolani faoliyatga qiziqish va harakat imkoniyatlariga mos o'yindagi ishtirokidagi faolligi, o'yinchoq va predmetlarning funksional vazifasiga ko'ra tushunishi, unga foydalanishda kattalarga yordam bilan murojat eta olishi);

- taqlid faoliyati (predmetlarni manipulyatsiya qila olishi), bolani taqlid qilish jarayonida ifodalanishi tushungan xolda taqlid harakatlari;

- mustaqil faoliyati (predmet va o'yinchoqlarni qo'llanishi bo'yicha ishlata olishini baholash, ular bilan qilayotgan adekvat harakatlari, yordam so'rab murojat etishi va ulardan foydalana olishi);

3-4 yoshdan katta bolalarni tekshirishda eksperimental-psixologik metodikalar, idrok, fazoviy va vaqt haqidagi tasavvurlari, ko'rgazmali-harakat, ko'rgazmali-obraz va mantiqiy-so'zli tafakkurini shakllanishidagi nuqsonlarini aniqlashga yo'naltirilgan.

Ushbu metodikalar rivojlanishidagi nuqsonlar psixodiagnostika ishlarida ko'rsatilgan (S.D.Zabramnaya, YE.A.Strebeleva va boshqalar). Metodik vositalarni tanlashda va natijalarni to'g'ri tahlil eta olishi uchun mutaxassis serebral paralichning turli nutqiy va intellektual nuqsonlarning tuzilishi hamda klinik o'ziga xos xususiyatlarini xisobga olishi va yaxshi bilishi lozim.

Maktabgacha va kichik maktab yoshidagilarni serebral falajga ega bo'lganlarning tekshirishda idrokning barcha turlarini, qurish, fazoviy hamda vaqt tasavvurlarini, grafik ko'nikmalarini o'rganishga oid vazifalarni o'z ichiga olishi kerak. korreksion dasturni ishlab chiqishda serebral falajga ega bo'lgan o'quvchilarni o'qish, yozish, xisob-kitoblardagi nuqsonlarini aniqlashga oid tekshirishni rejalashtirish kerak.

Serebral falajga ega bo'lgan bola yoki o'smimi tekshiruv natijalari bo'yicha psixologo-pedagogik xarakteristika yoki xulosa tuzish ba'zi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ushbu xujjatlarda faqatgina intellektual va nutqiy rivojlanganlik darajasinigina xisobga olmasdan, balki korreksion ishni tashkillashtirishda muhim ko'rsatkichlar hisoblangan, harakatlanishi, manipulyatsiya funksiyalarining rivojlanganlik darajalari hamda o'z-o'ziga xizmat qilish ko'nikmalari, u bilan birga keluvchi nuqsonlarni ham ifodalanishi kerak. Ushbu ma'lumotlarni tizimlashda quyidagi sxemaga asoslanish lozim.

1. Harakatidagi nuqsonlar:

- vertikal xolatini ushlay olishi (o'tirib, turib);
- joyidan qo'zg'alishi (kolyaska, xassa, xonada o'zi mustaqil, ma'lum bir masofagacha mustaqil);
- yetakchi qo'li (o'ng, chap);
- manipulyatsion jarayonlarning rivojlanganligi (keskin chegaralangan, qisman chegaralangan, chegaralanmagan);
- jarohatlangan qo'lni o'yin va o'z-o'ziga xizmat qilishdagi ishtiroki (jarayonlarning yo'qligi, ko'maklashuvchi rol, oddiy harakat aktlarini bajarishda ishtirok etishi, murakkab harakat aktlarida ishtiroki);

2. O'z-o'ziga xizmat qilish ko'nikmalarini rivojlanganlik darajasi:

- shaxsiy gigiyena ko'nikmalari: yuvinish, tishlarini yuvish, sochlarini tarash (ushbu ko'nikmalarga ega, qisman ega, umuman ega emas);
- kiyinish va yechinishda o'z-o'ziga xizmati:
  - a) yechinish (ushbu ko'nikmalarga ega, qisman ega, umuman ega emas);
  - b) kiyinish (kiyinmaydi, yordam asosida kiyinadi, tugmachalarini taqish va oyoq kiyim bog'lagichlarini bog'lashdan tashqari o'zi kiyina oladi, o'zi to'liq kiyinadi);
- ovqatlanish vaqtidagi o'z-o'ziga xizmati (o'zi ovqatlanmaydi, qattiq ovqatlarni o'zi yeydi-non, pryanik; o'zi piyoladan icha oladi; o'zi qoshiqda yeya oladi; oshxonadan anjomlaridan o'zi to'liq foydalana oladi).

3. ko'rishidagi nuqsonlar(yaqindan ko'rish, refraktiv anomaliya, g'ilaylik, nistagm, yuqoriga qarashni chegaralanganligi, ko'ruv maydonini chegaralanganligi).

4. eshitish nuqsonlari(eshitish pasayganlik darajalari).

5. Nutqning aniqligi darajasi:

- qo'pol buzilishlar oqibatida tovushlar talaffuzining atrofdagilarga tushunarsizligi;

- faqat yaqin odamlariga tushunariligi;

- nutqni tushunariligi birqancha pasaygan;

- tovushlar talaffuzidagi nuqsonlar bolani nutqini tushunishda xalaqit bermaydi.

Xaraktida nuqsoni bo'lgan bolalarni logopedik va psixologik o'ziga xos xususiyatlarini I.Y.Levchinko va O.G.Prixodko(2001)o'quv qo'llanmalarida hamda E.S.Kalijnyuk (1987) monografiyasida yanada chuquroq tanishish mumkin.

7.1. Bola shaxsini tadqiq qilish metodlari

Bola shaxsini tekshirish metodlari-inson shaxs sifatlarining psixologik namoyon bo'lish yo'llarini o'rganish va xususiyatlarini o'zaro aloqasidir. O'tkazilish shaqli va sharoitiga ko'ra: eksperimental va eksperimental bo'lmagan (biografiyalar taxlili) labarotor va klinik, bevsita va bilvosita, tadqiq qilinuvchi va tekshiriluvchi (psixo-diagnostik) turlarga bo'linadi.Shaxsni tikshirish metodlarini ajratish mazmuni bo'yicha shaxs psixologiyasi predmeti interegatsiyasi tamoyillari bilan belgilanadi. Ko'rib chiqilayotgan aspektning namoyon bo'lishiga ko'ra shaxsni tadqiq qilish metodlari bo'linadi.

1.Individual

2.Ijtimoiy faoliyat obyektı va shaxslararo munosabat tizimi.

3.Boshqa insonlarda ideal namoyon bo'lishlilik.

Birinchi aspektga ko'ra shaxsni tadqiq qilish metodlari subyektiv va obyektiv tuzilishida mo'ljal olishga bo'linadi.subyektiv mo'ljal olish loyixaviy va psixosemantik metodi orqali namoyon bo'ladi, ular individual, ongning-ma'no va ahamiyatning asosiy xarakteristikasiga yo'naltirilgan bo'ladi. Obyektiv mo'ljal olish esa shaxsning nazariy jixatdan asosiy qirralarini shaxsiy so'rovlardagi tasavvurlarni, shaxslararo idrok shkalasini individning o'qitilishi va intellektual sifatlari rivojini baxolashni individning psixologik parametrlarini qator haxolash yo'llari munosabatini tushunish kerak. Subyektiv va obyektiv tadqiqotlarning shaxs, shakllanishi faoliyatida turg'un va o'zgaruvchi faoliyat yuzaga kelishida o'zaro bog'liqlik seziladi.(Shaxs shakllanishini o'rganish va genetik metodlari, vaziyatdagi faolligi kabilar)

Shuningdek gurux va jamoalarda shaxsni tadqiq qilishning ijtimoiy –psixologik metodlari qo'llaniladi.(sotsiometriya, realli xulqning o'rganish yo'llari va boshqa).

Bola tarixiy jihatdan insoniyat rivojini aks ettiruvchi tayyor amalga oshiriluvchi funksiyalarining organlari bilan tug'ilmaydi, balki xayoti davomida tarixiy tajribalarni egallash natijasida rivojlanadi. Nisbatan murakkab bo'lib, fikrlash operatsiyalarining shakllanishi xisoblanadi, shuning uchun u ijtimoiy u'rib chiqishni talab qiladi.

Boshlang'ich maktab ta'limida o'zaro ta'lim, tarbiya va bola rivojlanishi jarayonlari orasida bog'liqlik namoyon bo'ladi. Ta'lim va tarbiya bolaning psixik rivojlanishda ma'lum ahamiyatga ega, o'sish esa o'z navbatida ta'lim olishga ta'sir etadi.

Ta'lim jarayonida pedagog bolalarga ayrim berilgan topshiriqlarni mustaqil ravishda egallangan psixologik rivojlanishga tayanib bajarishlarini xisobga olishi kerak. Shu bilan birga nisbatan qiyin vazifani yuajara olmayotgan bola pedagog yordamida bajarish xolatiga tushadi. (qo'shimcha tushuntirish, ko'rsatish, yo'naltiruvchi savol). Bu bola imkoniyatlarning ikkinchi darajasi bo'lib, psixologiyada rivojlanishning yaqin zonasi nomini olgandir.

Shuning uchun o'qitish jarayoni nafaqat jadal rivojlanish darajasiga emas, ya'ni shakllangan psixologik funksiyalarga, balki uning imkoniyatlarga, shakllantirish funksiyalariga, ya'ni yaqin rivojlanish zonasiga ham tayanish kerak. Ta'lim berish orqali yaqin rivojlanish zonasini rivojlangan zonaga aylantirish kerak. Bunda bugun yordam bilan bajarilgan topshiriqni ertaga mustaqil bajarishi kerak. Ta'lim va rivojlanish orasidagi ikki bog'liqlik ham shundan iborat. Ta'lim va rivojlanish juda xilma-xil bog'liqlikka ega bo'lsa ham, yaqin rivojlanishi zonasiga tayangan ta'lim samaraliroq bo'ladi.

Ta'lim nazariyasi va amaliyotida katta ahamiyatni ta'lim va rivojlanish munosabati, rivojlanishdan ko'ra ta'limning oldinroqda yurishi, ikki rivojlanish darajasi xaqidagi nazariy asosni egallaydi. Ushbu xulosalar yuuyuk psixologlardan biri L.S.Vigotskiy tomonidan yoritilgandir.

L.S.Vigotskiyning xulosalari L.V.Zankov boshchiligidagi bir qator ilmiy ishlarda ham o'z tasdig'ini topgan. Tadqiqotchilar o'qish jarayonini shunday tashkil etdilar, ishtirokchilar rivojlanishining umumiy darajasi maksimal darajada oshsin. Ushbu jarayonda ular aloxida e'tiborni fikrlash jarayonlari aniq-xissiy faoliyatni idrok etishga, bog'lanishga qaratdilar. Diqqatni eng ko'p jalb qilgan narsa bola rivojida mavxum tafakkur yaqni bolani o'rab turgan predmet va faoliyat orasida munosabat o'rnatish, shuningdek unda amaliy harakatlarning shakllanishidir.

Ta'lim va rivojlanish bosqichlarining o'zaro shartlanganligini va bog'liqligi u yoki bunday rivojlanish nuqsonlariga ega bolalarga ta'lim berish qiyinchiliklarini taxtil qilishda ko'rinadi.

Agar bolada bir necha fanlarni o'zlashtirishda, shuningdek xulqida qiyinchiliklar yuzaga kelsa, pedagog avvalambor mana shu qiyinchilik va nuqson asosida qilinayotganligini taxlil qilishi va aniqlashi lozim.

Ma'lumki, u yoki bu xususiyatlarning bola faoliyatida namoyon bo'lishi ichki xususiyatlar bilan to'g'ri kelmasligi mumkin. Ilmning vazifasi mana shu ichki xususiyatlarga yetib borish va aniqlashdan iborat. Qiyinchiliklarning turli ko'rinishlarida bolalarni o'qitish jarayonida pedagog ushbu qiyinchiliklar nimadan kelib chiqqanini va ichki xolatini tushunishi kerak. Ayrim jarayonda bolalar yozuvni egallay olmaydilar, bunga sabab bo'lib esa eshitishning pasayishi, fonematik idrokning rivojlanmaganligi bo'lishi mumkin va ushbu sabablar bolada so'zni analiz qilish tomonini o'zlashtirishga, diqqat buzilishlariga, fazada mo'ljal olishni buzilishiga, yozuvni qiyinlashuviga xalaqit beradilar.

Faqatgina yozuv qiyinchiliklari sababini bilib, pedagog ularni yengishning choralarini topa oladi. Bundan tashqari pedagog qiyinchilik yuzaga kelgan sababni bilishi, qaysi bosqichda yuz berganini, umumiy rivojlanishdagi ta'simi bilishi o'ta muximdir.

Savollar

1. Karlar shaxsini tekshirish metodlari qanday ajratiladi?
2. Rivojlanishning yaqin zonasini ma?
3. Kar bolalarni o'qitishda qanday metodlardan foydalaniladi?

Tayanch so'zlar

1. Dominant-boshqaruvchi
2. Aspekt-tushuncha, fikrlash markazi
3. Interpretatsiya-tushuntirish, tushunarli tilga tarjima qilish
4. Semantika-ma'no bildiruvchi
5. Stabilnost-qat'iylik
6. Rezgome-qisqaxulosa, nutqning qisqabayoni
7. Adekvat-teng, mos, to'g'ri, aniq

8 Bob. KO'RISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNI PSIXOLOGO-PEDAGOGIK TEKSHIRISH

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirish va tashhis qilish turli mutaxassislar: oftalmolog, psixolog, pedagog tomonidan kompleks o'rganishni ko'zlaydi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ko'rishining xolatini tavsifi bo'yicha hamda kasallikning yuzaga kelishi, ijtimoiy rivojlanishi bo'yicha juda katta turli xil guruxni tashkil etadilar.

Tekshiruv obyekti ko'rmaydigan (ko'zi ojiz), zaif ko'ruvchi bola, shuningdek g'ilyalik hamda ambliopiyali boladir.

Hozirgi vaqtda "ko'zi ojizlik" (ko'rmaydiganlar) tushunchasi ma'lum bir analizatorlarning yetakchi sistemasi sifatida qaralib, uni asosida pedagogik jarayon olib boriladi. Shuning uchun ko'zi ojizlarga ikki guruh toifadagi bolalar kiradi: ko'ruv vizusi va yorug'likning sezishi "0" bo'lgan, shuningdek, ko'ruv o'tkirligi qoldig'i 0.04 gacha bo'lganlar, ta'lim Brayl tizimi asosidagi darsliklar orqali amalga oshiriladigan bolalar.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar kontingentini taxlili shuni ko'rsatadiki, ularga ta'lim berish uch yo'nalishni o'z ichiga oladi. Birinchi yo'nalish- maxsus maktablarni ko'payishi, unda ko'ruv o'tkirligining qoldig'i (90% gacha): faqat 3-4 % total ko'r bolalar, 7%- yorug'likni his qiluvchi, sezuvchi, 10% - vizusi 0.06 yuqori (L.I.Kirillova).

Ikkinchi yo'nalish – murakkab kompleks ko'ruv kasalliklarini sonini ko'payishi. Alohida xollardagina birlamchi ko'rish funksiyalarini jarohatlarini xarakterlovchi ko'rishda nuqsonlarni mavjudligi ta'kidlanadi. Bolalarni tadqiq etish materiallarini ko'rsatishicha, ko'zi ojiz bolalar maktabida ta'lim olayotgan bolalarning ko'pchiligida ikki-uch ko'z kasalliklari uchrashi, bu esa ushbu bolalar kategoriyasini o'sib borishidan dalolat beradi.

Uchinchi yo'nalish ko'rish nuqsonlarining sonini ko'payishi, ko'ruv kasalliklarini boshqa kasalliklar bilan birga kelishi va ularning orasida- markaziy nerv sistemasi faoliyatidagi buzilishlar bilan bog'liqligidir.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ko'zi ojiz bolalar maktabning boshlang'ich sinflarida 77,6% da bolalar serebral falajligining asoratlari, psixik rivojlanishning orqada qolishi, aqli zaiflikning yengil darajasi, markaziy nerv sistemasi jarohatlari, ensefalopatiya, nevrozga o'xshash xolatlar, gidrotsefaliya va boshqa birlamchi nuqsonlar: nutq, harakat tayanch a'zolaridagi buzilishlar va boshqalar bilan birgalikda keladi.

Ko'rlik va zaif ko'rish sabablarining taxlili shuni ko'rsatadiki, 92% zaif ko'ruvchilarning hamda 88% ko'zi ojizlar tug'ma xarakterdagi nuqsonlar bo'lib,

ulardan 30% ko'prog'i nasliy shaklga ega. Bunda bolalar ko'rligining kelib chiqishi ko'rish a'zolarining anomaliyasini ortish chastotasi aniq kuzatiladi. Tug'ma ko'rish patologiyalari M.I.Zemsova hamda I.I.Solnseva ishlarida 60,9% xolatlarda, A.I.Kaplan tadqiqotlarida-75%, L.I.Kirillova-91,3%, A.V.Xvatova – 92% zaif ko'ruvchilar hamda 88% ko'rlarda, I.I.Ferilfayn 84,2% xolatlarda kuzatiladi.

Tug'ma kasalliklar hamda ko'ruv organining rivojlanish anomaliyasi tashqi va ichki jarohat ta'sir omillari natijasi bo'lishi mumkin. Taxminan ulardan 30% nasliy shaklda (tapetoretinal degeneratsiya, miopiya, tug'ma glaukoma, ko'ruv nerviatrofiyasi, retrolentalnaya fibroplaziya).

L.I.Kirillovaning tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, albinizm turidagi moddalar almashinuvi tug'ma nuqsonlarida kuzatiladi: tug'ma kasalliklar ko'z gavharini rivojlanishida nuqsonlarga olib keladi, - tug'ma anoftalm, mikroftalm; ko'zning eng ustki pardasining kasalliklari-mug'uz parda distrofiyasi; ko'zning rangdor pardasi qon tomirlarining nasliy nuqsoni – aniridiya, qon tomir po'stlog'ining kolobomasi; tug'ma katarakta(shuningdek genetik tomondan ham tug'ma kataraktaning mavjudligi); to'r parda alohida shakllarining nuqsonlari, Shtargard nasliy buzilishi, Leber atrofiyasi, tug'ma atrofiya.

Ko'r va zaif ko'ruvchi bolalarda nasliy omillardan tashqari tashqi va ichki omillarning salbiy ta'siri natijasida ko'rish a'zolarining rivojlanishida anomaliyalarga olib keladi, bular embrion rivojlanish davridagi ta'sirlar, xomiladorlik paytidagi jarohatlar, ona tomonidan o'tkazilgan virusli kasalliklar, toksoplazmoz, qizamiq va x.k.lar.

Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirishda bolalarning asl xolatini aniqlash muhim o'rin tutadi. Ko'pgina chet ellik tadqiqotchilar tomonidan bunday bolalarda psixik rivojlanishini chuqur orqada qolishini kuzatganlar. Bu ilk yoshda va maktabgacha davrda bo'lgan ko'zi ojiz bolalarga taalluqlidir. Masalan, tafakkurning rivojlanishida ko'rishida nuqsonlari bo'lgan bolalar meyorida rivojlanayotgan tengdoshlaridan xattoki 4-8 yosh orqada qolishi ham kuzatilgan. Biroq, 1977 yildayoq D.Uorren rivojlanishdan orqada qolishni faqatgina eksperimental tadqiqot testlari orqali tekshirilgan, bunda vazifani tushunish va idrok etishiga sharoit yaratmagan xolda olib borilgani, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'ziga xos tomonlarini hisobga olinmaganini ko'rsatib berdi. Testlar ko'pincha Brayl tizimiga o'tkazilgan.

8.1.Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirishni tashkil etishni nazariy asoslari

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologik tekshirish bolaning meyorida rivojlanish qonuniyatlaridan kelib chiqqan xolda tiflopsixologlar tomonida ishlab chiqilgan nazariya asosida olib boriladi.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirish jarayonida ularning rivojlanishi ham meyorida rivojlanayotgan bolalarning rivojlanishining umumiy qonuniyatlarigamos kelishi kuzatilgan. Bularga quyidagilar kiradi: psixik rivojlanish jarayonlarining senzitiv davrini mavjudligi; psixik jarayonlarning rivojlanishini ketma-ketligi, psixik rivojlanishda faoliyatining roli, nutqning- oliy psixik jarayonlarni shakllanishidagi roli; psixik rivojlanishda ta'limning yetakchi roli(L.S.Vigotskiy, V.I.Lubovski).

L.S.Vigotskiy turli nuqsonlarga bolalarni psixik rivojlanishini qonuniyatlarini o'rganish jarayonida turli nuqsonlarda namoyon bo'ladigan umumiy o'ziga xos qonuniyatlari ajratgan. U anomalayani yuzaga keltiruvchi sabablar birlamchi nuqson sifatida keluvchi psixik faoliyatni asosiy nuqsonlarini yuzaga keltiradi, natijada bu bolani psixik rivojlanishini o'ziga xos o'zgartirib, psixik faoliyat ikkilamchi, uchlamchi va x.k. nuqsonlarini yuzaga keltiradi.

Umumiy qonuniyatlar rivojlanishida nuqsoni bo'lgan anomal toifadagi barcha bolalarga tegishli bo'lib, nutqiy muloqotida hamda harakat nuqsonlarida o'ziga xos ifodalanib, anomalayaning turi va turli shaklidan namoyon bo'ladi. V.I.Lubovski va J.I.Shif ko'rsatishicha, birlamchi va ikkilamchi nuqsonlarning bo'lishi bolalarni tashqi olamdan oluvchi ma'lumotlarni chegaralab qo'yadi.

Rivojlanish jarayonidagi ko'rishdagi chuqur nuqsonlar bilish faoliyatining barcha turlariga ta'sir etadi hamda bolani shaxsiy va emotsional-irodaviy doirasini shakllanishida kuzatiladi. Ko'rishni keskin buzilishi olinayotgan ma'lumotni umumiy xajmini pasaytiradi hamda sifatini o'zgartiradi. Ko'rish hislarining qisman kamayishi yoki to'liq bo'lmasligi idrok, xotira, shuningdek psixologik tuzim, uning strukturasi, ichki funksiya tizimlarining o'zaro bog'liq tomonlarini, tasavvur obrazlarining shakllanishini hissiy bilish jarayonlarini chegaralab qo'yadi. Obrazlarni shakllanishida o'ziga xoslik yuzaga kelishi, tushunish, nutq, aqliy qobiliyat orqali tushunib obrazlarni o'zaro bog'lay olish, fazoda mo'ljal ola olish va x.k.lar analizatorlarning o'zaro sifatli tizimida o'zgarishlarni yuzaga keltiradi.

Jismoniy rivojlanishida ham yetarlicha o'zgarishlar kuzatiladi – harakatlarning aniqligi, intensivligi buziladi, yurish ko'nikmalari va boshqa harakat aktlari o'ziga xos bo'lib qoladi. Sekin-asta bolada o'ziga xos, o'zining psixologik tizimi shakllanadi, bu meyorida rivojlanuvchi bolaning rivojlanishini biron-bir tizimi bilan sifat va tuzilishi jihatdan o'xshamaydi, u o'z ichiga rivojlanishning turli darajalarini birlamchi nuqsonga ta'siri, shuningdek rivojlanishning yangi kompensator yo'llarining yaratishga asoslangan. Bu ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda funksiyalararo bog'liqlikni ham o'ziga xos amalga oshirilishini ko'rsatadi. Shuning uchun ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning psixologik tizimini rivojlanishi hamda shakllanishi u bilan ilk bolalik davridanoq kompensator jarayonlarini shakllantirish hamda korreksion ishni bog'liq ravishda olib borishga bog'liq bo'ladi. Birlamchi

nuqsonlarni tibbiy-pedagogik va psixologik vositalar bilan korreksiyalash kompensatsiya imkoniyatlarini oshiradi.

Chet el, ayniqsa amerika adabiyotlarida ko'r va zaif ko'ruvchi bolalarning rivojlanishidagi intellektual hamda ijtimoiy darajasini aniqlash bo'yicha ko'pgina testlar mavjud. Bir qator testlar asosida 1957 yil tug'ilishidan 6 yoshgacha bo'lgan ko'r bolalarni ijtimoiy rivojlanish shkalasi tuzilgan. Bu turdagi test va shkalalarga namunaviy "ramka"sifatida qarash kerak, chunki ko'r bolaning ijtimoiy muhitini o'zgarishi, shuningdek ko'r va zaif ko'ruvchilarga oiladagi hamda jamoadagi munosabatlar ha'zi xollarda rivojlanishni yuqori darajasini ko'rsatsa, boshqa xollarda ayniqsa ko'r va zaif ko'rishiga yana qo'shimcha nuqsonlarning bo'lishi pasayganlik darajani ko'rsatishi mumkin.

Muhimi o'ziga xos davr -bu o'rta va katta maktabgacha yoshida o'zini meyorida ko'ruvchi tengdoshlaridan farqini anglab yetganida sodir bo'ladi. Ikkinchi inqiroz davri- maktabgacha tarbiya tizimidan tizimli maktab ta'limiga o'tishdir. Uchinchi inqiroz davri - umumta'lim va maxsus maktablarda o'rta sinfga o'tish davriga to'g'ri keladi. Bu bolalarda muhitning, o'qituvchi, o'rtoqlari, jamoani o'zgarishi, xulqi bo'yicha yangi talablarni paydo bo'lishi, sinfda o'z o'rnini o'rnatishi, fan o'qituvchilarini turlicha ta'lim berishiga o'tilishi jarayonida yuzaga keladi. Ushbu xolatlarning harchasiko'rishdagi nuqsonlar bolalarni xavotirga soladi, o'z kuch va imkoniyatlariga ishonmaslik, stress xolatlarini yuzaga keltiradi.

Bu davrda bolalarni tekshirishda tiflopsixologning roli bolalarni hayotlaridagi o'zgarishlarga tayyorlash hamda tarbiyachi va o'qituvchilar bilan birgalikda qiyinchiliklarni bartaraf etish imkoniyatlarini yaratish bo'ladi.

8.2. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirish talablari

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirishni o'tkazish va tashkillashtirish bo'yicha umumpsixologik talablar mavjuddir. Ularga quyidagilar kiradi: bolani rivojlanish tarixi bilan oldindan taxminiy tanishuv, bolani guruhdagi, mashg'ulot paytidagi, darsdan tashqari bo'sh vaqtdagi faoliyati va xulqini kuzatish. Bola bilan muloqot o'rnatishga, tekshiruvni o'tkazish joyini tashkillashtirishga, maqsadga mos keluvchi metodikalarni tanlashga alohida ahamiyat beriladi.

Alohida maxsus talablarga quyidagilarni kiritish mumkin:

-to'g'ri yoritilganlik(xonaning umumiy yoritilganligi 1000lkdan, bolaning ish stoli 400-500 lkdan tashkil topgan bo'lishi kerak);

- tinimsiz ko'ruv yuklamasini chegaralash (kichik va o'rta maktabgacha yoshida 5-10 daqiqa, kichik va yuqori maktab yoshida 15-20 daqiqa); ko'ruv ishining taqsimoti oftalmolog tomonidan bolaning kasallik tashxisiga ko'ra o'rnatiladi;

- ko'rib kuzatuv yuklamasini boshqa faoliyat turiga almashtirish;

- ko'rgazmalarga bo'lgan alohida talablar.

Bolani rivojlanish tarixini taxlil qilishda abilitatsiya jarayonidagi muhim o'ringa ega bo'lgan ijtimoiy yetukligiga alohida e'tibor qaratish lozim. Bolani ilk rivojlanish davridagi ijtimoiy yetukligi uning biologik yetukligi bilan bog'liq, bu ayniqsa harakatlarini rivojlanishi hamda qo'lning manual faoliyatidir. Shuning uchun ilk yoshdagi bolalarni tekshirishda ularni harakatlarini rivojlanish darajasiga hamda kommunikatsiyalarini shakllanganlik darajasiga alohida e'tibor qaratish lozim. Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarni rivojlanishida kommunikatsiya, muloqot va nutq alohida o'rin egallaydi. Bolaning ushbu psixik faoliyati tomonlarining shakllanganligi uning ijtimoiy rivojlanganligi darajasidan dalolat beradi. Shuningdek tekshiruv jarayonida nutqni o'rganish muhim ahamiyatga ega: nutqning ifodaliligi, emotsionalligini baholash, shuningdek mimika, imo-ishora, muloqot davomida o'zini tutishini baholash lozim.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda bilish faolligini pastligi xosdir. Bunga bog'liq ravishda tiflopedagogikaning amaliyotida quyidagi tamoyil mavjud, ya'ni bolalarga pedagogik yordamga ko'proq o'rin ajratib, psixolog esa bolani atrofidagi predmetlarga, shaxslarga, ijtimoiy xulqning oddiy meyorlarini egallashidagi qiziqishlariga e'tibor qaratishi lozim.

Ko'rishida nuqsoni bo'lgan maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarda ijtimoiylashuv muammosi ularning abilitatsiyasida muhim ahamiyatga ega. Bunday sifatlarning yo'qligi, mustaqil kechinmalarga qayg'unishi hamda o'z-o'ziga xizmat qilish, kattalar va bolalar bilan, tanigan hamda tanimaganlari bilan muloqot ko'nikmalarini shakllanmasligiga, zamonaviy maishiy texnikadan foydalana olmaslikka, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni dezadaptitsiyasiga olib keladi, jamoa hayotiga mustaqil kirisha olmasligini ko'rsatadi, umumta'lim muassasasida integratsiyani qiyinlashtiradi.

Keyingi yillarda ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni maktabgacha va maktab muassasasida bilish jarayonlarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilib, bu esa o'z navbatida bolalarning intellektual rivojlanishida yutuqlarga olib keldi, biroq ijtimoiy moslashuvni zaiflashtirdi.

Ilk yoshdagi ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni ijtimoiylashuviga e'tiborni yo'qligi ularda kattalar va o'rtoqlaridan qaramligi, yangi sharoit va o'zgarishlardan qo'rqishi, jamoadan qochishini shakllanishiga olib keladi.

8.3. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni turli yosh davrlarida psixologik-pedagogik tashxis o'tkazishning o'ziga xosligi

Avval ko'rsatib o'tkanimizdek, ko'rishda nuqsoni bo'lgan xar bir bolaning rivojlanish davrida uch inqirozli jarayoni ajratish mumkin:

- o'zini meyorda ko'ruvchi bolalardan farqini anglashi;
- maktabgacha tarbiya tizimidan doimiy tizimli maktab ta'limiga o'tishi;

- umumta'lim hamda maxsus maktablarda o'rtta sinf ta'limlariga o'tishi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni ko'rsatilgan kritik davrlari aniqlanadi bunda unga mos yo'llanma beriladi.

Meyorda ko'ruvchi bolalardan o'z farqini anglash davri

Maktabgacha yoshdagilarni o'z nuqsoni haqidagi qayg'uvishlari meyorda ko'ruvchi bolalardan farqlashni bola o'zining "Men"ini tanib boshlaganidan o'zini anglay oladi. Bu bolalarda o'zidan qoniqa olmaslik hislarini yuzaga keltiradi. Shuning uchun tekshirishda birinchi yo'nalish bola o'zining shaxsini anglay olayotgani yoki yo'qligi, o'zining shaxsiy hususiyatlari hamda imkoniyatlariga egaligi tekshiriladi.

O'z nuqsoni yoki kamchiliklarini tushunishi hamda korreksiyaning muhimligini bilishi, o'z-o'zini nazorat qilish aktlarini yuzaga kelish imkoniyatlarini ifodalaydi. Bir vaqtning o'zida psixik jarayonlari hamda bolani atrofdagilarning uning ko'rishdagi nuqsoniga bo'lgan munosabati uni o'zini nazorat etish sekinlashtiradi. O'zini nazorat etish darajasi va turini bilish uchun quyidagilarni aniqlash lozim:

- bola o'z his-tuyg'u organlarini bilishi. Bularni bilish o'zini jismoniy sifatlarini tekshirish, harakatlarining imkoniyatlari va ularni tushunish uchun, bolaga nima yoqishi yoki nima yoqmasligini, nimalarni qila olish ololmasligi o'zining shaxsiy tajribalari asosida shakllanadi;

- ko'zoynak taqishning foydaligini tushunishi; xattoki okklyuziya asosida davolash; ko'rishni rivojlantirish uchun maxsus mashg'ulotlar; ko'rish uchun muhim bo'lgan asboblarni faoliyati amalga oshirish;

- o'yin, mashg'ulotni, dam olishni o'zining shaxsiy xolatida tashkillashtirish muhimligini tushunishi;

- alohida bolalar va kattalar bilan muloqot qilishga bo'lgan xoxishi, o'z atrofdagilarni o'z xoxishi bilan tashkillashtirishi;

- atrofdagilardan kerakli vaqtda yordam so'ray olishi;

- o'zining tashqi ko'rinishiga va boshqalarning tashqi ko'rinishiga qiziqishni uyg'otishi, baholay olishi; ko'zoynak taqishga bo'lgan munosabati;

- turli sharoitlarda ko'ra kiyimlarni farqlay olishi: maydonchada o'ynash uchun, mehmonga borish uchun, jismoniy mashg'ulot uchun, uyda yordam berish va x.k.;

- xulqini o'zini nazorat eta olishi, ba'zi xolatlarda xulqini sharoitga mos kelmasligi.

Ikkinchi yo'nalish maktabgacha yoshdagi ko'rishda nuqsoni bo'lganlarni sotsial adaptatsiyasi spetsifik muammolariga bog'liq. U bolani rivojlanish sifat va ko'nikmalarini nazarda tutib, uni jamoada yashay olishi uchun to'qnashuv va muammolarini kattalar yordamida shuningdek mustaqil yengib olishi ko'zda tutadi. Buning uchun psixolog quyidagilarni bilishi lozim:

- boladagi jamoa, boshqa odamlar, atrofdagilar haqidagi bilim va tasavvurlarini kengaytirish; odamlar bilan tanishayotganida qanday polisensor xarakterdagi idrokdan foydalanadi, yangi predmetlar bolada qo'rqish hislarini yuzaga keltiradimi;

- boshqa odamlardan ma'lumotlarni olishi va ulardan foydalana olishi; odamlar bilan muloqot qilishda qo'rquvning yo'qligi; o'z yaqinlari va qarindosh -urug'lari atrofida chegaralanib qolmayotganligini bilish;

- yangi ma'lumotlarni olish uchun savollar beradimi, yoki yangi bilimlarni egallashda passivmi;

- ma'lumotlarni egallash bo'yicha individual vositalar tizimini yaratyaptimi; ko'nikmalarini atrofdagi sharoit va odamlardan foydalana olishi;

- boshqa bolalar va kattalarga o'z yordamini taklif etadimi;

- kattalar va bolalar guruhlarida o'ziga xos xulq -atvoriga ega bo'lish kerakligini tushunishi, jamoa qoidalariga rioya etishi hamda uning ishtirokchilarini hurmat qilishi;

- ko'rish o'tkirligi hamda davolanish davridan qa'tiy nazar odamlar bilan ko'ruv muloqotidan foydalanishi;

- oilasidan tashqari bo'lgan odamlarga qiziqishi, qo'shnilariga qiziqadimi, ular bilan muloqotga kirishishi;

- do'stlarini faqatgina isminigina emas balki ovozi, kiyimi, bo'yi hamda faqatgina unga xos bo'lgan sifatlardan taniy olishi;

Uchinchi yo'nalish bilimlarining shakllanishi bilan bog'liq bo'lib, ko'nikma va psixologik tomondan tor jamoadan tashqariga chiqishi, notanish odamlar oldidagi qo'rquvini yengishi hamda odamlar va jamoa bilan muloqotga kirishishi. Psixolog bolalardagi jamoa, ijtimoiy xizmatlar, zamonaviy texnikadan foydalana olish va x.k. larni aniqlaydi. Bolalarni tekshirish va kuzatishda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

- bolani jamoa haqidagi tasavvurlar kengaymoqdami; qanday jamoat institutlarini biladi; ularning funksiyalari bilan tanishmi (pochta, magazin, poliklinika, nonvoyxona, metro, bank va x.k.); ba'zi kasblarni nomlab va tariflab bera oladimi (hamshira, o't o'chiruvchi, militsioner va x.k.);

- bola otasi, onasi, qo'shnisini so'z bilan ta'riflay oladimi; ularning tashqi ko'rinishi, kasbi, nima bilan shug'ullanishi, ismi (to'liq ismi, otasining ismi hamda familiyasi);

- vaqt hamda uning o'lchov birliklarini haqida tasavvurga egami (soat, daqiqa, ertalab, kechqurun, kunduzi, hafta, oy, yil);

- telefondan foydalana oladimi; radio, televizor, magnitofon kabi texnik vositalarni o'chirib yoqishni, ulardan ma'lumotlar egallay olishi;

- transport vositalarini biladimi (metro, taksi, trolleybus, avtobus va x.k.); ulardan qanday foydalanish, yo'l kirasini to'lay olishi.

To'rtinchi yo'nalish: mehnat faoliyatiga bo'lgan ehtiyojlarini aniqlash, ayniqsa ko'rishning og'ir nuqsoni oqibatida harakatlar koordinatsiyasining shakllanishi qiyin bo'lgan ko'nikmalarining rivojlanganlik darajasi aniqlanadi.

Tayyorgarlik davri hamda bolani maktab ta'limiga o'tishi

Ushbu davrda psixolog quyidagilarni aniqlashi lozim:

- bolani o'quv faoliyatiga tayyorligi;
- yangi sharoitlardabolani bilim va ko'nikmalaridan foydalana olish imkoniyalari;
- o'quv faoliyatiga bo'lgan motivatsiyaning shakllanganligi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda o'quv faoliyati boshlang'ich davrda tekislashgan su'ratda o'tadi. Bunday faoliyat fazoviy tasavvurlarni, sezishga qaratilgan qo'l harakatlarini avtomatizatsiyasini, faoliyatni amalga oshirilishi va natijalarini nazorat etishni o'z ichiga oladi.

O'quv faoliyati eng ko'p davom etuvchi jarayon hisoblanib, unda bolalarda maktab ta'limi talablariga moslashish amalga oshadi. Ushbu talablar ixtiyorlilik, muvaziylik, mavxum tafakkurni o'z ichiga olib, bolalarga maktab vazifalarini samarali bajarishlariga imkon beradi. Ushbu bosqichda quyidagilarni aniqlash muhimdir:

- bolani ajralib qolish darajasi, yangi sharoitda o'zini noqulay his etishi;
- o'ziga ishonmasligi yoki bilimga egalik darajasi;
- bolani nuqsoniga ko'ra o'zini baxolashi.

Bolani maktabga tayyorgarligi ko'pgina adabiyotlarda yoritilgan. Ularning ichidan "Bolalarni maktabga tayyorgarligi" (1991) to'plamini ajratish mumkin. Unda berilgan testlar orqali ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni moslashuvini quyidagi mezonlar orqali bilish mumkin:

- vazifalarni bajarishda vaqtning uzaytirilishi;
- tasvirlangan shakllarning kattalashishi;
- relyef konturlar yoki barelyef tasvirlar tushirishi.

Umum ta'lim va maxsus maktabda o'rta sinf ta'limiga o'tish davri

Ushbu davrda bolalarda refleksiya yuzaga kelib, o'zining qarashlari va fikrlari paydo bo'ladi, tanqidiy, o'zini tanqid qiluvchi hislari yuzaga keladi. Boshqa insonlar bilan o'zaro munosabatda bo'lishda bolada ichki muhim o'ringa ega bo'lgan asosiy o'zgarishlar yuzaga keladi.

Muloqot bolani jamoadagi hamda uni shaxsiy rivojlanishdagi o'rmini aniqlaydi. Muloqot jarayonlari ko'rishda nuqsoni bo'lganlar uchun jiddiy muammo hisoblanadi va qiyin yechiladi. Ayniqsa, bolalarda nutqsiz muloqot vositalari qiyin shakllanadi. Buning sababi- ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda idrok obrazining aniq emasligi hamda meyorda ko'ruvchilarning ekspressiv-mimik ifodalanishlariga taqlid qilishdagi qiyinchiliklaridir. Ko'pgina ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarga harakatlarining erkin emasligi, emotsional xolatlarini ifodalanishini bir xilliligi

xosdir. Ko'pgina bolalar kattalar va bolalar bilan muloqotda verballikni ifodalab, ular imo-ishora, to'g'ri harakatlarni ifoda eta olmaydilar. Shaxslararo nutqiy vositalarda ham kamchiliklar kuzatiladi (og'zaki nutq madaniyati, "yuzma-yuz" muloqot, nutqning ravonligida, nutqsiz va nutqiy o'zaro muloqot vositalarida).

Ushbu davrda psixolog quyidagilarni aniqlashi lozim:

- o'quv faoliyatini shakllanganlik saviyasi, dastur materialini o'zlashtirish darajasi;
- o'zini nazorat etish qobiliyati, bilish motivatsiyasining shakllanganligi;
- kommunikativlik darajasi hamda o'zaro munosabatlar turi;
- o'zi aniqlay olishi va mustaqillik darajasi;
- o'z-o'ziga baho berishini tuzilishi va xarakteri;
- korreksiyalash maqsadidabilishdagi kamchiliklarini.

8.4. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan turli yoshdagi bolalarni tekshirishdagi tashxis qilish metodikalarini moslashtirish tamoyillari

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda psixologik tashxisni o'tkazishda maxsus metodikalar talab etiladi, lekin afsuski, ular juda ham kamdir. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirishda maqsadli materialining moslashuvi bolalar tomonidan aniq va to'g'ri idrokni talab etadi hamda tiflopsixologdan ushbu kasallikni tashxisini bilish va tekshirilayotgan bolaning asosiy ko'ruv funksiyalari xolatini: ko'ruv o'tkirligi, rangli ko'ruvi, ko'rish xarakterini bilishini talab etadi.

Bunga bog'liq ravishda har bir bolaning idrok etishidagi qiyinchiliklarini hamda individual hususiyatlarini hisobga olgan holda tekshirish materiali tavsiya etiladi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologik tekshirishda foydalaniladigan maqsadli (stimulli) material xarakteriga qo'yiladigan umumiy talablar

Maqsadli materialning asosiy talablari quyidagilar hisoblanadi. Obyekt va tasvirlarning fonga nisbatan yorqinligi 60-100% yorqinlikda bo'lishi kerak. Oq fondagi qora obyektlarni, qora fondagi oq obyektlarga nisbatan yaxshiroq farqlaydilar.

Maqsadli material bir qancha talablarga javob berishi lozim:

- tabiiy obyektlar va predmetlarni kattaligi bo'yicha mutanosib kelishi;
- obyektning tabiiy rangi bilan mos kelishi;
- yuqori rang yorqinligi (80-95%);
- yaqin, o'rta, uzoqni aniq ajratish.

Ko'rsatilayotgan obyektlarni kattaligi bolaning yoshi va ko'ruv imkoniyatlariga ko'ra shifokor – oftalmolog bilan birgalikda aniqlanadi.

Bolani ko'zi va material orasidagi masofa 30-33 sm, ko'rlar uchun esa ko'rish o'tkirligining qoldig'iga ko'ra bo'ladi. Berilgan rasmlar 0,5 dan 50 gacha masofa

kattaligida bo'lishi kerak. tasvir kattaligining burchaklari 3-35* xajmda bo'lishi. Sariq-qizil-apelsin rang va yashil tuslardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

G'ilay va ambliopiyali bolalarni tekshirishda maqsadli materialga qo'yiladigan talablar va bajariladigan ishlarni tashkillashtirish

2 yoshdan 4 yoshgacha ambliopiyali va g'ilayligi 0,3 ko'ruv o'tkirligida tasvirlar apelsin rang, qizil va yashil ranglarda, yuqori rang va yorqinlikda ko'rsatish tavsiya etiladi. Ko'rsatilayotgan obyektlarning kattaligi 2 sm dan katta bo'lishi kerak. Ko'rsatilayotgan predmetlar xoxlagan shakl va xajmda bo'lishi mumkin. Bunda katta xajmdagi predmetlarni faqatgina ko'ruviga emas balki, sezishini tekshirish uchun kechga yaqin o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

Ushbu yoshdagi, lekin ko'ruv o'tkirligi 0,4 va undan yuqori bo'lganlarga turli rangdagi test obyektlari xajmi 2 sm ga yaqin (undan kam bo'lmasligi) bo'ladi. Bolani tekshirishni kunning xoxlagan vaqtida o'tkazish mumkin. Bunda uzoqni ko'ruvchi refraksiyali g'ilaylarga yaqinni ko'rsatuvchi ko'zoynaklar kerakligini yodda tutish lozim.

Turli tomonga ketuvchi g'ilaylikda va yuqori darajadagi miopiyada yaqinni ko'rsatuvchi ko'zoynaklar kerak bo'ladi, o'rta va past darajadagi miopiyada ko'zoynak kerak emas.

5 yoshdan 10 yoshgacha ambliopiyali va g'ilaylarning vizusi 0,3 gacha markaziy bo'lmagan bolalarda, yashil, qizil va apelsin rangdagi 2sm xajmdagi ko'rsatilgan test-obyektlarni turg'unligini qayd etish tavsiya etiladi. Obyektlarning shaklli ko'rishi hamda tushunayotgani tekshiriladi. eksperimentni o'tkazish vaqti-ertalab yoki kechqurun.

Shu yoshdagi va shu ko'ruv o'tkirligidagi bolalarda, shuningdek markaziy bo'lgan va turg'un bo'lmagan fiksatsiyada ham xuddi o'sha shakl, xajm va rangdagi test-obyektlari ko'rsatiladi. Biroq tekshiruv o'tkazish vaqti kechga yaqin bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Tekshiruv vaqtida ushbu turdagi bolalarning farqlovchi o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinadi-obyektning aniqlovchi o'chog'idagi qiyinchiliklar.

5 yoshdan 10 yoshgacha 0,4 ko'ruv o'tkirligidagi markaziy turg'un fiksatsiyali hamda monokulyar, monokulyar-artenirli va g'ilaylik bilan birga kelishida turli xil obyektlarni rang va shakli bo'yicha farqlash taklif etiladi. Tekshiruv kunning xoxlagan paytida o'tkaziladi. Ushbu kategoriyali bolalarda - konvergensiya, relaksatsiyada o'ziga xos qiyinchiliklar uchraydi. Ularda katta xajmdagi, shuningdek orqa va oldingi planda tasvirlangan predmetlarni idrok etishda qiyinchiliklar uchraydi. Maqsadli material bilan tekshirish jarayonida bolalarga yaqinni ko'rsatuvchi ko'zoynak va bo'shashtiruvchi mashqlar kerak bo'ladi.

5 yoshdan 10 yoshgacha o'sha ko'ruv o'tkirligi bilan markaziy turg'un fiksatsiyali va monokulyar, monokulyar-artenik hamda tarqaluvchi g'ilaylikli

bolalarda turli rangdagi va shakldagi obyektlarni taklif etish mumkin. Tekshiruv kunning xoxlagan paytida o'tkaziladi. Yaqinni ko'rsatuvchi ko'zoynak va akkomodatsiyaga qaratilgan mashqlar tavsiya etiladi.

5 yoshdan 10 yoshgacha 0,4 dan 1 gacha vizusli bir vaqtning o'zida turg'un bo'lmagan binokulyar xarakterdagi ko'ruv va g'ilayligi bo'lmagan bolalarda maqsadli material yosh hususiyatlariga ko'ra taklif etiladi.

Metodikaning moslashuvini asosiy tamoyili tekshiruv vaqtida maqsadli materialning namoyishini vaqtini uzaytirish.

Chunki ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda turli xil vazifani bajarish vaqtida test-materialni suksessiv ko'rib idrok etishda, vaqtini uzaytirish talab etiladi. Ko'ruv nuqsonini o'ziga xosligiga ko'ra vazifani bajarilish vaqti bir necha martagacha uzaytiriladi.

8.5. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda diagnostik vazifalarni sifatli bajarilish parametrlarini baholash

Harakat ko'nikmalariga asoslangan metodikalardan foydalanishda, ularning harakatlarini tezligi va aniqligini emas, balki vazifani bajarilish natijasi hisobga olinadi. Vazifani bajarilish vaqti uzaytiriladi; harakat va harakat ko'nikmalarini o'zini tekshirishga oid testlarning barchasi chiqarib tashlanadi.

Nutqiy materialga asoslangan metodikalardan foydalanishda, ushbu nutqiy material haqida tasavvurlari shakllanganlik darajasini taxminan aniqlash lozim. Taklif etilgan so'zlar xaqidagi tasavvurlari bolada yo'q yoki shakllanmagan bo'lishi ham mumkin.

Rasm elementlari bilan bog'liq metodikalarni bajarish vaqtida, bolada predmet haqidagi tasavvurlari shakllanganmi, bola ushbu tasvirlashi kerak bo'lgan predmet xarakteristikasini qanchalik bilishini tahminan aniqlash lozim. Zarur xollarda predmetni ko'rsatib u haqida so'zlab berish kerak.

Obyektlarni fazoviy o'zaro munosabatlarini ko'ruv analiz va sinteziga asoslangan metodikalardan foydalanishda, taklif etilayotgan shakl va obyektlar haqida bolada bilimlarning shakllanganligini aniqlanadi.

Ijodiy o'yinli metodikalarni qo'llashda, bola o'ynashi lozim bo'lgan o'yinchoqni bilishi aniqlanadi. Ayniqsa, bu "kiyimdagi" hayvonlar, ertak qahramonlariga taalluqli bo'lsa. Bolalarni avval o'yinchoqlar bilan birgalikdagi harakatlari bilan, shuningdek ular o'ynashi kerak bo'lgan xona bilan ham tanishtiriladi.

Taqlidga asoslangan metodikalarni qo'llashda ushbu jarayonni bolalarda yo'qligi hamda ko'rishda chuqur nuqsoni bo'lgan bolalarda uni shakllanishidagi qiyinchiliklarni hisobga olish, ko'rsatmalarni bolaning harakat-mushak xotirasidan foydalangan holda o'zida va kattalar bilan birgalikdagi harakatlarda ko'rsatib berish kerak.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аюпова М.Ю. Логопедия. Т.: "Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти", 2011 й.
2. Муминова Л.Р., Я.Е.Чичерина, Нуркелдиева Д.А. и др. Диагностика психофизического развития детей первых трех лет жизни. Т.: 2007 г.
3. Муминова Л.Р., Ш.Амирсаидова, З.Мамаражабова ва бошқалар. Махсус психология. Т.: "Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти", 2013 й.
4. Нуркелдиева Д.А., Чичерина Я.Е. Илк, мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларни психологик, педагогик ва логопедик текшириш (методик қўлланма). –Т.: «Янги аср авлоди», 2007.
5. Нуркелдиева Д.А., Э.Назарова, Чичерина Я.Е. Нуткнинг лексик ва грамматик томонини текшириш альбоми. Т.: «Янги аср авлоди», 2007.
6. Психолого-медико-педагогическое обследование детей дошкольного и младшего школьного возраста. Авторы-составители: Р.К.Айтжанова, Р.А.Сулайменова, А.К.Ерсарина и др. Алматы, 2000г.
7. Диагностика психического развития в раннем детстве. Авторы-составители: Р.К.Айтжанова, Р.А.Сулайменова, А.К.Ерсарина и др. Алматы, 2000г.
8. Лалаева Р.И., Венедиктова Е.В. Диагностика и коррекция нарушений чтения и письма у младших школьников.– Санкт-Петербург, Издательство «Союз», 2003. –с.24.
9. Отбор детей в специальные дошкольные учреждения. – М., 1972. Составители: Власова Т.А., Лебединская К.С., Мачихина В.Ф.
10. Психолого-педагогическая диагностика. Под редакцией И.Ю.Левченко и С.Д.Забрамной. М., АСАДЕМА, 2005г.
11. Рахманова В.С.Махсус педагогика - «Ғофур Ғулом «нашриёти, Т.,2004.
12. Рахманова В.С., Нуркелдиева Д.А. Алоҳида ёрдамга муҳтож болалар реабилитацияси. Т.: "Navtoz", 2014 й
13. Гуревич К.М.» Психологик диагностиканинг ўзи нима?» М,1985й. («Психология ва педагогика» сериясидан Н 4)
14. Л.А.Венгера ва В.Холмовскийлар тахрири остида «Мактабдаги ёшгача болалар ақлий ривожланиши диагностикаси».Москва 1978
15. Э.И.Калмикова тахрири остида «Психологик ақлий ривожланиши диагностика қилиш муаммолари» М.1975
16. Гуревич К.М тахрири остида «Психологик диагностика Муаммоватадқиқотлар» М.1981.

17. К.М.Гуревич таҳлили остида «Психологик диагностика. Муаммо ва тадқиқотлар»М 1981й.
18. Республика ва вилоятлар тиббий-психолого-педогогик камиссияси низоми М-1974й.
19. Л.К.Венгер ва бошқалар «Болаларни махсус болалар муассасаларига саралаш. М 1972й.
20. Ақлий ва жисмоний ривожланишида нуқсонга эга болаларни мактабга қабул қилиш кўрсатмаси. М.1974й
21. Т.А.Власов, К.С.Лебединская,В.Ф.Мачехина «Ёрдамчи мактабга болаларни саралаш» Ўқитувчилар учун ўқув қўлланма. М.1983й.
22. Психолого-медико-педагогическое обследование детей дошкольного и младшего школьного возраста. Автор-составители: Р.К.Айтжанова, Р.А.Сулайменова, А.К.Ерсарина и др. Алматы, 2000г.
23. Диагностика психического развития в раннем детстве. Автор-составители: Р.К.Айтжанова, Р.А.Сулайменова, А.К.Ерсарина и др. Алмата, 2000г.
24. Отбор детей в специальное дошкольное учреждений. – М., 1972. Составители: Власова Т.А., Лебединская К.С., Мачихина В.Ф.
25. Психолого-педагогическая диагностика. Под редакцией И.Й.Левченко и С.Д.Забрамной. М., АСАДЕМА, 2005г.
26. Левин А.Л. «Болалар сурдо аудиологияси» Ленинград «Медицина» 1989
27. Новикова,Л.А. Н.В.Рибалко «болаларда эшитувнинг нейросенсор бузилишлари» (электро-физиологик тадқиқотлар) Дефектология-М «педагогика» 1987
28. Нейман Л.В. Кар ва заиф эшитувчи болалар мактабларида эшитув гидрокини ривожлантириш бўйича методикалар асоси» 1974
29. Кузмичева Е.П. «Кар болалар нутқий эшитувини ривожлантириш» М., «Педагогика» 1983.
30. М.И.Никитина таҳрири остида «Сурдопедагогика»1989 йил.
31. А.И.Дячкова таҳрири остида «Аномал болалар таълим-тарбия асослари» М.Просвещение 1965 йил.
32. Власова, Т.А. Певзнер. М.С. «Ривожланишида нуқсонли булган болалар хақида» М.:Просвещение, 1973 йил
33. Козлов. М.Й. Левин. А.Л. «Болалар сурдоаудиология» Ленинград «Медицина» 1989 йил
34. Новикова.Л.А. Рибалко.И.В. «Болаларда эшитувнинг нейросенсор бузилишлари. "Электро физиологик тажрибалар» М Педагогика 1987 йил.
35. Л.П.Газова, Й.А.Кулашн, Т.В.Розанов «Алохида ёрдамга мухтож болаларнинг ривожланишини психик ўрганиш» «Дефектология» 1983 й №6.

37. М.И. Никитина тахрири остида «Сурдопедагогика» М «Просвещение» 1983 й.

38. А.И. Дячкова тахрири остида «Алохида ёрдамга мухтож болаларга таълим-тарбия бериш асослари» М «Просвещение» 1965 й.

39. Боскис Р.М «Кар ва заиф эшитувчи болалар» М «АПИ, РФСР» нашриёти 1963.

40. М.И. Никитина тахлили остида “Сурдопедогогика”М.Просвишение 1989й.

42. Л.Р. Мурия, В.И Рубовский тахлили оstda.”Ёрдамчи мактабларга болаларни саралаш методларини урганиш”.

43. С.Д. Забромная “ Тиббий-психолого- педагогик комиссияда болаларни психолого-педагогик текшириш учун материаллар” М 1985 й

Ilk, maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarni psixologik-pedagogik, logopedik tekshirish

Tuzuvchilar: p.f.n. D.A. Nurkeldiyeva, Y.YE. Chicherina

Mundarija

1 bob. Ilk yoshdagi bolalarni psixologik-pedagogik tekshirish

Psixologik-pedagogik tekshirish tamoyillari, metodlari va vazifalari.....	196
Psixologik-pedagogik tekshirishni o'tkazishga qo'yiladigan talablar.....	198
1 yoshgacha bo'lgan bolalarni tekshirish.....	199
2-3 yoshdagi bolalarni tekshirish.....	205
Psixologik-pedagogik tekshirish natijalarini taxlil qilish.....	209
Ilk yoshdagi bolalarni logopedik tekshirish.....	211

2 bob. Maktabgacha yoshdagi bolalarni psixologik-pedagogik jihatdan tekshirish

Maktabgacha yoshdagi bolalarni psixologik tekshirish tamoyillari va metodlari.....	229
Maktabgacha yoshdagi bolalarni psixologik tekshirish.....	234
Maktabgacha yoshdagi bolalarni pedagogik jihatdan tekshirish.....	243

3 bob. Kichik maktab yoshidagi bolalarni psixologik-pedagogik tekshirish

Kichik maktab yoshidagi bolalarni psixologik tekshirish.....	245
Kichik maktab yoshidagi bolalarni pedagogik tekshirish.....	262
Maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarni logopedik tekshirish.....	269

I.bob. Ilk yoshdagi bolalarni psixologik-pedagogik tekshirish Psixologik-pedagogik tekshirish tamoyillari, metodlari va vazifalari

Bolani psixologik-pedagogik tekshirish psixologik-tibbiy-pedagogik tekshirishning bir tomoni bo'lib, uning rivojlanish xususiyatlarini har tomonlama o'rganishga imkon beradi.

Go'dak va ilk yoshdagi bolani psixologik-pedagogik tekshirishning asosiy maqsadi: bolaning psixik rivojlanish darajasini aniqlash, psixik funksiyalarini shakllanish xususiyatlarini o'rganish, psixik rivojlanishidagi buzilishlar (nuqsonlar) xarakteri va darajasini aniqlashdir.

Psixologo-pedagogik tekshirish vazifalariga quyidagilar kiradi:

- bolaning hissiy va kommunikativ doirasini rivojlanish darajasini aniqlash va tavsiflash;
- sensor va harakat funksiyalarini rivojlanish darajalarini aniqlash va tavsiflash;
- manipulyativ, predmetli va o'yin faoliyatining rivojlanish darajasini aniqlash tavsiflash;
- aqliy va nutqiy rivojlanish darajasini aniqlash;
- ijtimoiy-maishiy faoliyatni rivojlanish darajasini aniqlash;
- bola va ota-ona munosabatlarini yoshiga moslik darajasini aniqlash;
- bolaning psixik rivojlanish saviyasini aniqlash, potensial imkoniyatlari asosida korreksion ishlarni belgilash;
- ota-onalar va mutaxassislar uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Psixologik-pedagogik tekshirishning asosiy metodlari quyidagilardan iborat:

- bolaning o'zi va ota-onasi bilan suhbat;
- anamnestik va katamnestik o'rganish;
- kuzatish;
- eksperiment.

Psixologik tekshirish (o'rganish) tamoyillarini quyidagilar tashkil etadi:

- bola psixikasini **kompleks o'rganish tamoyili**, ya'ni turli mutaxassislar tomonidan o'rganish. Bu tamoyil bolani barcha mutaxassislarning (vrach, defektolog, psixolog, pedagog) tekshirishidan olingan ma'lumotlarni e'tiborga olishni nazarda tutadi.

- **analitika-sintetik o'rganish tamoyili**, ya'ni bolaning faqatgina bilish jarayonlarinigina emas, balki hissiy-irodaviy doirasi va xulqini tekshirishni nazarda tutadi. Shuningdek, bolalarning aqliy qobiliyatlarining shakllanishiga ta'sir etadigan jismoniy rivojlanishi ham e'tiborga olinadi.

- **sistemali va ta'liq o'rganish tamoyili** bolaning psixik rivojlanishidagi alohida buzilishlarning namoyon bo'lishi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va bir-biridan kelib

chiqishini, ularning iyerarxiyasi, birlamchi va ular asosida kelib chiqadigan ikkilamchi buzilishlarning o'zaro munosabatini nazarda tutadi.

- bolaning psixikasini o'rganishdagi yana bir tamoyil **dinamik o'rganish tamoyilidir**. Bu tamoyil bo'yicha, bolani o'rganishda, tekshirish vaqtida u biladigan va hajira oladiganlarni emas, balki ularning ta'limdagi imkoniyatlarini ham e'tiborga olish lozimdir. Dinamik tamoyil asosida L.S.Vigotskiyning bolalarni «yaqin rivojlanish zonasini», ta'limda ularning potensial imkoniyatlarini o'rganish haqidagi fikrlari yotadi.

- bola psixikasini **obyektiv o'rganish tamoyili**, ya'ni tekshirishda bola uchun tabiiy holatni yuzaga keltirish;

- tekshirish sharoitini va metodlarini tanlashda bolaning **yosh xususiyatlarini e'tiborga olish tamoyili**;

- bolaning psixikasini, ayniqsa bilish jarayonlarini o'rganishda uning faoliyatini, vazifalarni bajarish uslubini e'tiborga olish tamoyili.

Bolaning onasi bilan suhbat o'tkazayotganda asosan quyidagi savollarga javob olish o'rganilayotgan bola haqida mutaxassisga zarur bo'lgan ma'lumotlar beradi:

- homiladorlikning kechishi, homiladorlik davrida onaning boshidan ko'chirgan (agar bo'lsa) og'ir yuqumli kasalliklar, og'ir kechgan toksikozlar, intoksikatsiyalar, mexanik jarohatlar, zararli ishlab chiqarishda mehnat faoliyati va hokazolar;

- tug'ruq jarayoni qanday kechgani, tug'ruq vaqtidagi turli patologik halatlarning mavjudligi;

- chaqaloqlik davrida bolaning rivojlanishidagi og'ishishlar (agar mavjud bo'lsa), ota-onaning shikoyati va xavotirlik sabablari;

- go'dakning boshini ushlashi, emaklashi, o'yinchoqlarni bilishi, ularni o'ynashi, yaqinlarini tanishi, tik tura olishi, qachondan boshlab yurishi, birinchi so'zlari, jumlati nutqining rivojlanishi va boshqalar.

Ona go'dak bilan har kuni aloqada bo'lib, bolaning rivojlanishi haqida katta materialga ega bo'ladi va bu materialdan mutaxassislar tekshirish natijalarini tahlil qilishda foydalanishlari mumkin. Onaga berilayotgan savollar bolaning rivojlanishini baholashga emas, balki bola hayotidagi aniq dalillarni olishga qaratilishi lozim. Ona bilan suhbat o'tkazish uning bolaga bo'lgan munosabati, onaning bola bilan aloqasi haqida ma'lumot olishga imkon beradi.

Bolani kuzatish bevosita maslahat qabulida, tekshirish vaqtida amalga oshiriladi. Kuzatish vaqtida psixolog bolaning psixik va nutqiy rivojlanish xususiyatlarini xarakterlaydigan ba'zi bir tomonlarni, masalan, yangi sharoitga, notanish odamlarga bo'lgan reaksiyasini, aloqaga kirishish xususiyatlarini, aloqa qilishda verbal vositalardan foydalanishi, atrofga bo'lgan qiziqishining namoyon bo'lishi, onaning bolaga bo'lgan munosabati; hissiy o'zaro ta'sir xarakteri, xulqiy reaksiyalar: gipno va

giperfaollik, qo'zg'aluvchanlikning kuchliligi, tez charchash va hokazolarni e'tiborga oladi.

Bolaning psixik rivojlanishining xususiyatlarini yanada chuqurroq o'rganish, psixikadagi buzilishlarning darajasi va o'ziga xos tomonlarini aniqlash uchun eksperimental tadqiqot metodlarini qo'llash zarur. Bu metod ko'p hollarda ta'limiy eksperiment ko'rinishida o'tkaziladi. Ta'limiy eksperiment metodi bolaning o'rgatilishini aniqlash maqsadida metodning tuzilishiga turli yordam choralarini kiritilishini nazarda tutadi. Tekshirish jarayonida quyidagi yordam turlaridan foydalaniladi: harakatni taqlid asosida bajarish, harakatni taqlid asosida imo-ishoradan foydalanib, nutqiy ko'rsatma yordamida bajarish. O'rganish, ya'ni bolaning noadekvat harakatlardan adekvat harakatlarga o'tishi uning saqlangan potensial (ichki) imkoniyatlari mavjudligidan darak beradi.

Psixologik-pedagogik tekshirishni o'tkazishga qo'yiladigan talablar

Psixologik-pedagogik va logopedik tekshirishni tibbiy tekshirishdan so'ng o'tkazish maqsadga muvofiq bo'ladi, chunki psixik rivojlanishdagi buzilishlarni tashxis qilishda anamnestik ma'lumotlar, statik, nevrologik va psixik holatlar, ko'rish, eshitish funksiyalarining saqlanganligi, shuningdek harakat buzilishlarining xarakteri va darajasi muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bunday ma'lumotlarni tahlil qilish psixolog va logopedga tekshirishda kerakli yo'nalishni, tekshirish metodikalarini to'g'ri tanlashga imkon beradi.

Tekshirish metodi va metodikalarini tanlash bolaning yoshi, uning motor, sensor, aqliy imkoniyatlari, nutqning mavjudligi yoki yo'qligiga bog'liq bo'ladi.

Ilk yoshdagi bolalarni psixologik-pedagogik tekshirish bir qator xususiyatlarga ega bo'ladi. Chunki bu yoshdagi bolalar eksperimentator bilan doimo ham oson aloqaga kirishmaydilar, topshiriqlarni bajarishga intilmaydilar. Bular 8-9 oylikdan 2 yoshgacha bolalarda kuzatiladigan notanish odamlar, notanish vaziyatga nisbatan qo'rquv, uyalishga, tortinishga; ikkinchidan, o'ziga xos qo'rquvlar (oq xalatdan, bolaga tegishdan, o'mini o'zgartirishdan va hokazolardan), depressiv kayfiyat, o'jarlik, negativizm bilan bog'liqdir. Bola o'jarlik qilganda, charchaganda, toliqqanda tekshirishni to'xtatish zarur. Dastlabki qabulda bolaga uning yoshidan kelib chiqib 3-4 topshiriq taklif etiladi.

Tekshirishni ona yoki ota bilan suhbatdan boshlash lozim. Suhbat vaqtida bolani ota-onasidan ajratmasdan, unga yangi vaziyatga, notanish odamlarga ko'nikishga vaqt beriladi. 1 yoshdagi bolani, shuningdek, harakatlarida og'ir nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirishga ovoz chiqaradigan o'yinchoqlar, erkalatib gapirish kabi ta'sirlar yordamida jalb etiladi. Yoshi kattaroq bolalar esa turli topshiriqlarning syujetini bitta umumiy o'yinga o'tkazish orqali tekshirish vaziyatiga kiritiladi.

Tekshirishni bolaning mustaqil faoliyatini kuzatib, uning faolligi, o'yin, predmetli harakatlarning turlililiga e'tibor berishdan boshlash maqsadga muvofiq. Agarda bola o'yinchoqlarni o'ynamasa, katta odam o'yinchoqlarni bolaga taklif etib, ular bilan harakat usullarini ko'rsatadi. Tekshirishni o'tkazish uchun bir qancha predmetlar va o'yinchoqlar to'plami zarur bo'ladi.

Eksperimental tekshirish bola uchun qiziqarli bo'lgan sodda, oson topshiriqlar berishdan boshlanadi. So'ngra bolaga bir qator ancha murakkab bo'lgan topshiriqlar beriladi. Ammo, bola toliqishining dastlabki ko'rinishidayoq uning diqqatini ancha oson bo'lgan topshiriqqa yo'naltirish yoki dam berish tavsiya etiladi. Bilish faoliyatini tadqiq etishda topshiriqni bajarish usullarini ko'rsatish 3 martadan oshmasligi lozim. Kattalarning nutqi bola harakatlarini tashkil etadi, yo'naltiradi, rag'batlantiradi, natijalarini baholaydi. Tekshirish vaqtida doimo bolani hissiy qo'llab-quvvatlash, nutq yordamida, imo-ishora, mimika orqali ijobiy baholab borish zarur.

Bola umuman harakatsiz bo'lganda, nutqi shakllanmagan hollarda u faqat kattalarning o'yin harakatlarini kuzatadi. Eksperimentator bolani kattaning harakatlariga bo'lgan diqqatini, qiziqishining faolligi va turg'unligini, hodisaga bo'lgan hissiy munosabatini, espressiv-mimik reaksiyasini e'tiborga oladi.

Eksperimental sinov (tajriba) lami tanlashda tekshirish metodikalari bolalarning yoshiga mos bo'lishi; u yoki bu funksiyani o'rganish birgina emas, balki yo'nalishi bo'yicha yaqin bo'lgan bir necha metodikalar qo'llanilishi zarur.

1 yoshgacha bo'lgan bolalarni tekshirish

Eksperimental-psixologik tekshirish metodikalari

№	Metodikalar	Oylar											
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Idrok etilayotgan predmetlarga nigohini qaratishi va predmetning harakati bilan nigohining mutanosibligi	X	X	X	X								
2.	Predmetlarning harakati to'xtaganda nigoh bilan kuzatishni to'xtatish		X	X	X								
3.	Ko'rinmayotgan trayektoriyani nigoh bilan kuzatish			X	X	X	X						
4.	Yashirilgan predmetlarni izlash						X	X	X	X			
5.	Tovushga quloq solish	X	X	X	X								
6.	Rasmni ko'zdan kechirish			X	X								

7.	O'yinchoqqa bolaning ko'zi tushganda qo'l harakatlarining faollashuvi			X	X	X	X	X					
8.	Iljayish		X	X	X	X	X						
9.	Formal aloqaga munosabat						X	X	X	X	X	X	X
10.	Kattalar bilan						X	X	X	X	X	X	X
11.	Tovushli javoblar		X	X	X	X	X	X					
12.	Belgi so'zlarni tushunish								X	X	X	X	X
13.	Predmetlar bilan manipulyatsiya qilish							X	X	X	X	X	X

Ko'rish reaksiyalarini tekshirish

1. Idrok etilayotgan predmetlarga nigohini qaratishi va predmetning harakati bilan nigohining mutanosibligi

Tekshirish materiallari: 7-10 sm bo'lgan yorqin bo'yalgan o'yinchoq.

Tekshirish metodikasi: navbatma-navbat orqasi, qomi bilan yotish holatida bo'lgan bola ko'z oldida 30 sm masofada o'yinchoq qo'yiladi. Boladan 5-10 sekund davomida o'yinchoqqa nigohini qaratishga erishiladi. So'ngra sekin 50 sm masofada o'yinchoqni gorizontaal, vertikal va aylana yo'nalishlarida o'zmi o'zgartiriladi.

Bolaning reaksiyasi:

1 oylikda - qisqa muddatga nigohini qaratish (3-5 sek) va harakatdagi o'yinchoqni 5-10sm ga chet tomonga surilganda ko'zni tepaga-pastga qaratib kuzatish

2 oylik - o'yinchoqqa ancha uzoq nigohini qaratish (10-15 sek) va 10-15 sm masofadagi gorizontaal yo'nalishda harakatlanayotgan o'yinchoqni ohista nigoh bilan kuzatish

3 oylik - harakatlanayotgan o'yinchoqning gorizontaal, vertikal va aylana yo'nalishdagi barcha trayektoriyasini ko'zning ohista harakati va boshni hurish yordamida kuzatish

Predmetning harakati to'xtatilganda nigoh bilan kuzatishni ham to'xtatish

Tekshirish materiali: 7-10 sm kattalikdagi yorqin rangdagi o'yinchoq.

Tekshirish metodikasi: bola orqasi bilan yotadi. O'yinchoqni gorizontaal harakatini nigoh bilan kuzatish reaksiyasi yuzaga keltiriladi. So'ngra bolaning nigohi qaratilgan o'yinchoqning harakati to'xtatiladi.

Bolaning reaksiyasi:

2 oylikda - o'yinchoqning harakati to'xtatilganda bolaning ko'z soqqalarini predmetning bosib o'tgan trayektoriyasini sakragansimon nigoh bilan kuzatish va yana to'xtalgan obyektga qaytishi kuzatiladi.

3 oylikda - predmet to'xtaganda kuzatish ham to'xtatiladi.

1. Ko'rinmaydigan trayektoriyani kuzatish

Tekshirish materiallari: 5-7 sm kattalikdagi yorqin rangdagi o'yinchoq, 7 sm kenglikdagi ekran.

Tekshirish materiali: orqasi bilan yotgan bolaning ko'zi oldida o'yinchoqning o'rni o'zgartiriladi va unga bolaning nigohi qaratiladi. Harakatlanayotgan o'yinchoq bola ko'z o'ngidan 50 sm uzoqlikda bo'lgan ekran ortiga o'tkaziladi va o'z harakatini to'xtatmay, uning trayektoriyasini saqlab bir muncha vaqtdan so'ng ekranning boshqa tomonidan ko'rinadi.

Bolaning reaksiyasi:

3-5 oylik bola o'yinchoq ekran ortiga o'tib ko'rinmay qolganidan so'ng ham uning trayektoriyasini nigohi bilan kuzatishdan to'xtamaydi va ekran ortidan yana ko'ringan vaqtda (boshqa tomonda) uning nigohi o'sha joyga to'g'ri keldi. Bu reaksiyaga 3 oylik bolada 3-5 marta tajribadan so'ng, 4-5 oylik bolada 1-3 tajribadan so'ng erishish mumkin.

2. Yashirilgan predmetini qidirish.

Tekshirish materiali: 10 sm gacha bo'lgan o'yinchoq, ro'molcha.

Tekshirish metodikasi: bola maxsus bolalar uchun bo'lgan stolgacha o'tqaziladi. Uni o'yinchoq bilan qiziqtirib bolaning ko'zi oldida o'yinchoqni ro'molcha bilan berkitiladi.

Bolaning reaksiyasi:

6-8 oylik bola birozdan so'ng yoki tajriba takrorlanganda (5 marta) o'yinchoqni ro'molcha tagidan oladi. Kattaroq bo'lganda esa o'ylab ham o'tirmasdan o'yinchoqni darhol ro'molcha ostidan oladi.

Eshitish reaksiyalarini tekshirish

1. Tovushga quloq solish

Tekshirish materiali: istalgan melodik tovush(ohang) ta'siri

Tekshirish metodikasi: bola orqasi bilan yotgan holat bo'lib unga ko'rsatmasdan ovoz chiqaruvchi shiqildoqni 10-15 sekund davomida shiqillatiladi.

Bolaning reaksiyasi:

1 oylikda – qisqa muddatga (10-15 sek) barcha turdagi faollik to'xtatiladi. Bola obrazli aytgandan «qotib qoladi».

2 oylikda – «qotib qolish» reaksiyasidan so'ng (5-10 sek) bola ko'zi bilan qidiruv harakatlarini amalga oshira boshlaydi, boshini u va bu tomonga burib ovoz manbaini qidiradi.

3 oylikda – qisqa muddatli chamalash (oriyentirlash) reaksiyasidan so'ng bola fuzoda ovoz manbaini topadi, boshini ovoz manbasi tomon buradi va nigohi bilan tupadi.

Predmetlar bilan harakatlarni tekshirish

1. Rasmlarni ko'zdan kechirish

Tekshirish materiali: sodda, yorqin ifodalangan predmet rasmi (gul, tipratikan, it va hokazolar). Tekshirish metodikasi: bola chalqanchasiga yotgan holatda unga predmetning rasmi ko'rsatiladi.

Bolaning reaksiyasi:

3 oylikda – bola tasvirlangan rasmni ko'zdan kechinib, uni nigohi bilan «ushlab ko'rgandek» bo'ladi.

2. Bolaning o'yinchoqqa ko'zi tushganda qo'l harakatlarining faollashuvi. O'yinchoqni ushlab olish.

Tekshirish materiali: 10 sm gacha kattalikdagi uchta yorqin rangdagi ovoz chiqaradigan o'yinchoqlar.

Tekshirish metodikasi: bola orqasi bilan yotgan yoki yarim o'tirgan holatda bo'ladi, unga ko'krigidan 10 sm uzoqlikdagi masofada 20 sekund oralig'ida o'yinchoq ko'rsatiladi.

Bolaning reaksiyasi:

3 oylikda – bolaning qo'lga o'yinchoqni tekkizish ko'rinishidagi qo'shimcha taktil ta'sirdan so'ng uning qo'lidagi faollik kuchayadi; barmoqlarining harakati yuzaga keladi, kaftini qisadi va bo'shatadi, o'yinchoqqa qo'lini cho'zadi;

4 oylikda – qo'shimcha ta'sirlarsiz bola qo'lini o'yinchoqqa cho'zadi va uni ushlab oladi;

5 oylikda – bola o'yinchoqqa qo'lini cho'zadi va ikkala qo'li bilan uni ushlab oladi;

6 oylikda – bir qo'li bilan o'yinchoqni ushlab boshqa qo'lga o'tkazib, ikkinchi o'yinchoqni istagan tomonidan changallab oladi;

7 oylikda – ikkala o'yinchoqni ushlab qolish uchun bola og'zini, tirsagini yoki bir qo'lini ishga soladi va qo'lini bo'shatib taklif qilingan uchinchi o'yinchoqni oladi.

3. Predmetlar bilan manipulyatsiya (harakat) qilish

Tekshirish materiali: turli kattalikdagi 5-7 ta o'yinchoqlar, qopqog'i bo'lgan quticha, shar, mashina, piramidacha, kubiklar, bog'ichlari bo'lgan o'yinchoq

Tekshirish metodikasi: bola maxsus stulga o'tkaziladi, qo'llari stol ustiga erkin qo'yiladi. Bolaga a) bitta ovoz chiqaradigan o'yinchoq; b) 5 ta o'yinchoq; v) bir necha o'yinchoq va boshqa ko'rsatilgan predmetlar beriladi.

Bolaning reaksiyasi:

5-6 oylikda – bola o'yinchoqni ko'rib chiqadi, uni silkitib o'ziga xos ovoz chiqaradi, stolga urib taqillatadi va hokazo. O'yinchoq bilan harakat qilishga ikkinchi qo'li qo'shiladi, paypaslab ko'rish, bir qo'lidan ikkinchisiga o'tkazish reaksiyasi yuzaga keladi.

8 oylikda – bola tanlangan o'yinchoqlar bilan murakkab ularga xos bo'lmagan harakatlarni amalga oshiradi, stolda yotgan hoshqa o'yinchoqlarga qarab galmaldan ko'rib chiqadi, so'ngra bir o'yinchoqni qo'yib yangisini oladi, qo'lidagi o'yinchoqlar bilan turli harakatlarni bajaradi;

10-12 oylikda – bola turli predmetlar uchun xos bo'lgan harakatlarni bajaradi: o'yinchoqlarni qimirlaydigan qismlarini aylantiradi, kutichadan mayda o'yinchoqlarni oladi va qutichaga soladi, o'yinchoqni bog'ichidan ushlab o'ziga tortadi, qo'ng'iroqchani chaladi, shamni dumalatadi, mashinani itaradi, katta teshikka harnmog'ini tiqadi, piramida o'qiga aylanalarni kirgizadi, kubiklarni bir-birini ustiga tizadi va hokazo.

Hissiy reaksiyalarni tekshirish

• Iljayish

Tekshirish metodikasi: bola orqasi bilan yotadi. Katta odam unga engashib kuladi, erkalatib gapiradi.

Bolaning reaksiyasi:

1 oylikda – 3-4 marta gapirib erkalatilgandan so'ng bolada aniq bo'lmagan iljayish paydo bo'ladi.

2 oylikda – 2-3 marta gapirilgandan so'ng kuladi, jonlanadi;

3 oylikda – jonlanish kompleksi paydo bo'ladi: bola iljayadi, qisqa gugulash tovushlarini, quvonchli qichqiriqlar chiqaradi, qo'l va oyoqlarini tezlik bilan qimirlata hoshlaydi.

Jonlanish kompleksi bolaning katta odam bilan aloqa qilishi bilan uzayib boradi va 10-15 sekund davom etadi. U bilan aloqa qilish tugaganidan so'ng ham saqlanib qoladi.

• Formal aloqaga munosabat

Tekshirish metodikasi: bola orqasi bilan yotgan holatda, atrofida uni chalg'itadigan narsalar yo'q. Tadqiqotchi 30 sekund intervalida 10 marta bola oldida paydo bo'ladi va unga iljaymay va gapirmay 30 sekund xotirjam qaraydi.

Bolaning reaksiyasi:

• Formal aloqa vaziyatini differentsiyalash – 3-6 oylik bola salbiy hissiy reaksiya beradi;

• Aloqani initsiyatsiyalash – keyinchalik bolada iljayish kamayib ko'pgina ovoz chiqarishlar yuzaga keladi;

• Formal aloqaga norozilik – bola gavdasining keskin harakatlari bilan tadqiqotchidan o'girilib oladi, ingillaydi, yig'lash mumkin, oyoq-qo'l harakatlari kuchayadi.

Ekspirimentda formal aloqaga munosabat orqali bolada aloqaga bo'lgan ehtiyojning mavjudligi, aloqa jarayonida uning o'zini qanday tutishi aniqlanadi.

Agarda bola formal aloqa vaziyatini differentsiatsiya qilsa va mazmunsiz bo'lgan aloqaga e'tiroz, norozilik bildirsa unda aloqaga bo'lgan ehtiyoj mavjud bo'ladi. Agarda bola katta odam bilan uchrashganda quvonsa, tezda aloqaning mazmuni yo'qligini bilib olib faol ravishda vokalizatsiya (ovoz, qichqiriq, yig'lash) bilan norozilik bildirib katta odamning javob reaksiyasini talab etsa aloqaga ehtiyoj bolada yaxshi rivojlaganligini ko'rsatadi.

• **Kattalar bilan o'ynashi**

Tekshirish metodikasi: tadqiqotchi bolaning onasi bilan o'yin orqali aloqasini kuzatadi. Bunda ona bolasi bilan «chapak-xo-chapak», «boshini sarak-sarak» o'yinlarini o'ynaydi.

Bolaning reaksiyasi:

7 oylikdan so'ng bola bir xil rollardagi o'yinlarda («chapak-xo-chapak») kattalarning harakatiga taqlid qilishga harakat qiladi va berilgan o'yin vaziyatida kattalar va bola tomonidan bajariladigan rollar turlicha bo'lganida ma'lum bir harakatlarni bajardi («qo'rqaman-qo'rqaman», «bekinmashoq»).

Ovoz reaksiyalarini tekshirish

1. Tovushli javoblar

2. Tekshirish metodikasi: katta odam orqasi bilan yotgan bolaning yuziga engashib baland ovozda, cho'zib turli tovush va tovushlar birikmasini talaffuz etadi.

Bolaning reaksiyasi:

2-4 oylikda bolada kattalarning ovoziga javoban turli ko'rinishdagi ovoz faolligi kuzatiladi.

Bolaning o'zini tutishini kuzatib va uni parvarishlaydigan ishlardan so'rab gugulash, manipulyatsiyadagi vokalizatsiya, guvrash (bo'g'inlarni talaffuz etishi), dastlabki bo'g'in va so'zlarni paydo bo'lish vaqti aniqlanadi.

3. «Belgi-so'zlarni» tushunish.

Tekshirish metodikasi: «Qayerda?», «Ber» va boshqa belgi-so'zlarni tushunishi aniqlanadi.

Bolaning reaksiyasi:

9-12 oylik bola «... qayerda?» savoliga javoban tegishli predmetga qaraydi yoki so'z ko'rsatmasi bo'yicha harakat qiladi.

2-3 yoshdagi bolalarni tekshirish
Ekspperimental psixologik-pedagogik tekshirish metodikalari

№	Metodikalar	Yosh			
		1-1,5	1,5-2	2-2,5	2,5-3 yosh
	1	2	3	4	5
1	Sharni yashir				
	ikkita quticha uchta quticha		X X	X X	X X
2	Kublar				
	Ikkita kub	X			
	Uchta kub		X		
	To'rtta kub Beshta kub			X	X
3	Piramadachani taxlash				
	Bir xalqachali				
	3 ta xalqachali 4 ta xalqachali			X	X
4	Matreshkani yig'ish				
	Bir qavatli	X			
	Ikki qavatli		X		
	Uch qavatli To'rt qavatli			X	X
5	Sorterlar				
	2 ta	X			
	3 ta		X		
	4 ta 6 ta			X	X
5	«Segen» taxtasi (1-variant)				X
6	Rangli kubiklar				
	2 xil rangli (qizil, sariq yoki oq)		X		
	3 xil rangli (qizil, sariq, yoki oq va yashil) 4 xil (barcha ranglar)			X	X
7	Juft rasmlar				
	2 juft		X		
	3 juft			X	
	4 juft				X

8	Tayoqchalardan qurish bolg'acha (2 ta tayoqchadan) uchbuchak (3 ta tayoqchadan)			X	X
9	Kesma rasmlar 2 qismdan 3 qismdan			X	X

Katta-kichikligi bo'yicha taqqoslash. Topshiriqlar ko'rish idrokini rivojlanish darajasini, bolaning katta-kichiklikni amaliy chamalab olishini aniqlashga yo'naltirilgan.

1. Bir-biriga kiradigan kublar

Tekshirish materiallari: 4 ta bir-biriga kiradigan kublar

Tekshirish metodikasi: bola stol yonida o'tiradi. Uning oldida katta kub uning ichidan kichik kub olinadi va hokazo. Bolaga kublarni o'z joyiga qo'yish, ya'ni kichkinasini kattasi ichiga solish taklif etiladi. Agarda bola topshiriqni bajarishga kirishmasa, uni kublarni olish va solishga o'rgatiladi, so'ngra bolaga topshiriqni mustaqil bajarish taklif etiladi.

Bajarish: 1 yoshu 6 oylik – bir-biriga 2 ta kubni soladi;

2 yosh - 3 ta kubni soladi;

2,5 yosh - 4-5 ta kubni soladi;

3 yosh - 5 tadan ko'p kubni soladi.

2. Sharni yashir:

Tekshirish materiali: kattaligi turlicha bo'lgan, ammo bir xil rangdagi, qopqoqlari bo'lgan 2-3 ta quticha.

Tekshirish metodikasi: bola oldiga 2 ta (1-2 g) yoki 3 ta (2-3 g) quti va ulardan sal yiroqroqda qopqoqlari qo'yiladi. Eksperimentator katta sharni katta qutiga, kichik sharni kichik qutiga soladi va boladan qutichalarning qopqog'ini yopib sharnlarni yashirib qo'yishni so'raladi. Bunda bolaga qaysi qopqoqni olish tushuntirilmaydi. Agarda bola qutiga mos qopqoqni olmasa, eksperimentator katta qopqoq bilan katta qutini, kichik qopqoq bilan kichik qutining og'zini yopish lozimligini tushuntiriladi.

3. Matreshkani yoyish va yig'ish

Tekshirish materiali: 4 qavatli matreshka.

Tekshirish metodikasi: bola oldiga matreshka qo'yiladi va imo-ishora bilan uni yoyish va yana yig'ish taklif qilinadi. Agarda bola topshiriqni bajarishga kirishmasa, katta odamning o'zi matreshkani ketma-ketlikda yoyadi va yig'adi. So'ngra bolaga topshiriqni o'zi bajarishini taklif etadi.

Bajarish:

1 yoshu 3 oylikdan – 1 yoshu 6 oylikda – bir qavatli matreshkani yoyadi va yig'adi;

1 yoshu 6 olikdan – 2 yoshda – ikki qavatli matreshkani yoyadi va yig'adi;

2 yoshu 2 oylikdan – 2 yoshu 6 oylikda – uch qavatli matreshkni yoyadi va yig'adi;

2 yoshu 6 oylikdan – 3 yoshgacha – to'rt qavatli matreshkani yoyadi va yig'adi.

4. Piramidani yoyish va yig'ish

Tekshirish materiali: 3 va 4 xalqali piramidcha.

Tekshirish metodikasi: bolaning ko'zi oldida «avval katta xalqani, endi kichikrog'ini, undan ham kichikrog'ini va eng kichkinasini o'qqa taxlaymiz» deb piramidachaga xalqalar yig'iladi. So'ngra bolaga piramidachani yoyish va xalqachalarning katta-kichikli e'tiborga olib yig'ish taklif etiladi.

Bajarish:

2 yosh – 2 yoshu 2 oylik – 3 xalqali piramidachani xalqalarning katta kichikligini e'tiborga olib yig'adi.

2 yosh 6 oylikdan – 3 yoshgacha – 4 xalqali piramidachani xalqalarning katta-kichikligini e'tiborga olib yig'adi.

Shaklga moslash

Topshiriqlar ko'rish idrokining, shaklni amaliy chamalashning rivojlanish darajasini aniqlashga qaratilgan.

1. Sorterlar.

Tekshirish materiali: 2, 3 va 4 ta chuqurchasi bo'lgan taxtachalar va ularga mos bo'lgan uchburchak, doira va kvadrat hamda to'g'ri to'rtburchak shakllardagi qoplamalar.

Tekshirish metodikasi: bola oldiga chuqurchalardagi qoplamalar to'kiladi va «joyiga qo'y» ko'rsatmasi beriladi. Agarda bola topshiriqni bajarmasa, unga imo-ishora bilan diqqatini chuqurcha va qoplamalar shakllariga qaratiladi va yana topshiriqni bajarish taklif etiladi.

Bajarish:

1 yosh – 1 yoshu 6 oylik – 2 ta qoplamalik sorterni sinab ko'rish va xato usuli bilan joylashtiradi;

1 yosh 6 oylik – 2 yosh – 3 ta qoplamali sorterni xato va sinab ko'rish usuli bilan joylashtiradi;

3 yosh – barcha qoplamalarni tegishli chuqurchalarga darhol joylashtiradi (ko'rib moslashtirish usuli bilan).

2. Segen taxtasi

Tekshirish materiali: segen taxtasi (1 variant).

Tekshirish metodikasi: bola oldida stol ustiga chuqurchalardan qoplama-shakllar to'kiladi va so'z, imo-ishora ko'rsatmasi bilan yana qayta joylashtirish so'raladi. Agarda bola topshiriqni bajarishga kirishmasa unga bajarish usuli ko'rsatiladi va mustaqil bajarishga undaladi.

Bajarish:

3 yoshda – maqsadga yo'naltirilgan sinov usuli bilan bajariladi.

Rang bo'yicha o'xshatish

1. Rangli kubiklar. Topshiriq bolaning ranglarni o'xshatish, farqlash va nomlash ko'nikmasini aniqlashga yo'naltiriladi.

Tekshirish materiali: 2 ta qizil, 2 ta oq, 2 ta yashil, 2 ta ko'k rangdagi kubiklar.

Tekshirish metodikasi: bola oldiga 2 ta (3,4) rangli kubik qo'yiladi va tekshiruvchining qo'lidagidek kubikni ko'rsatish so'raladi: «Mening qo'limdagidek kubikni ol». So'ngra psixolog boladan: «Qizil kubik qani, ko'rsat va hokazo» deb so'raydi. Agar bola topshiriqni bajarishga kirishmasa, unda katta odam kubikni xuddi shu rangdagi kubik ustiga qo'yadi va kubiklarning umumiy belgisi – rang ekanligini ko'rsatadi.

Bajarish:

2 yosh – 2 xil rangni o'xshatadi va farqlaydi, 1-2 xil rangni nomlaydi.

2,5 yosh – 3 xil rangni o'xshatadi, 2-3 xil rangni nomlaydi.

3 yosh - 4 xil rangni o'xshatadi, 3-4 xil rangni nomlaydi.

2. Juft rasmlar. Topshiriq predmetli rasmni to'liq idrok etish darajasining rivojlanganligini aniqlashga qaratilgan.

Tekshirish materiali: 4 juft predmetli rasmlar.

Tekshirish metodikasi: bola oldiga 2 ta predmetning rasmi qo'yiladi. Xuddi shunday rasmlar jufti tekshiruvchining qo'lida bo'ladi. Psixolog ko'rsatish ishorasi bilan ularni o'zaro solishtirib, uning va bolaning qo'lidagi rasmlar bir xilligini ta'kidlaydi. So'ngra tekshiruvchi o'zining qo'lidagi rasmlarni berkitadi va ulardan birini olib bolaga ko'rsatadi va xuddi shunday rasmni ko'rsatishini so'raydi. Agarda bola topshiriqni bajarmasa, unda juft rasmlarni o'xshatish ko'rsatiladi: «Bunday rasm menda bor, senda ham xuddi shunday rasm bor» (bunda ko'rsatish ishorasidan foydalaniladi).

Bajarish:

2 yoshda – 2 juft predmetli rasmni topa oladi.

2,5 yosh – 3 juft predmetli rasmni topa oladi.

3 yoshda – 4 juft predmetli rasm topa oladi.

3. Kesma rasmlar. Topshiriq predmetning rasmini to'la idrok etishning rivojlanish darajasini aniqlashga qaratiladi.

Tekshirish materiali: 2 ti bir xil predmetning rasmi, ulardan biri 2 ta (3 ta) qismga bo'lib qirqilgan.

Tekshirish metodikasi: bolaga 2 ta (2yosh – 2 yoshu 6 oylikka) yoki 3 taga bo'lib (3 yosh) qirqilgan rasm ko'rsatiladi va uni yig'ib bir butun qilib berish so'raladi: «Rasmni to'liq qilib yig'ib ber». Agarda bola topshiriqni bajarishda qiynalsa, unga qirqilmagan butun rasm ko'rsatiladi va qismlardan xuddi shunday rasmni yig'ish so'raladi. Agarda shundan keyin ham bola topshiriqni bajara olmasa, katta odamning o'zi qirqqan rasmning bir qismini butun rasm ustiga qo'yadi va boladan boshqa qismini qo'yishni so'raydi. So'ngra bolaga topshiriqni mustaqil bajarishni taklif etiladi.

4. Tayoqchalardan qurish. Topshiriq idrokning to'liqligi, namunani ko'ruv-fazoviy tahlili, bolaning taqlid, ko'rsatish bo'yicha harakat qilish ko'nikmasining rivojlanish darajasini aniqlashga qaratilgan.

Tekshirish materiali: bir xil rangdagi 4 yoki 6 ta yassi tayoqchalar.

Tekshirish metodikasi: bola oldida tayoqchalardan figuralar – «bolg'acha» va «uycha» quriladi va shunday qilish taklif etiladi: «Mendagidek, bajar». Agarda bola ko'rsatish bo'yicha topshiriqni bajara olmasa, unga taqlid bo'yicha bajarish taklif etiladi: «Qara va menga o'xshab bajar». So'ngra yana topshiriqni namuna bo'yicha bajarish taklif etiladi.

Bajarish:

2 yoshu – 2 yosh 6 oylikda – bolg'achani ikkita tayoqchadan yasaydi.

2 yosh 6 oylikdan – 3 yoshgacha – uychani 3 ta tayoqchadan quradi.

Psixologik-pedagogik tekshirish natijalarini tahlil qilish

Bolaning psixik rivojlanishini tavsiflash va baholash

Pedagogik va psixologik tekshirishlar ma'lumotlarini tahlil qilish natijasida amalga oshiriladigan bolaning psixik rivojlanishining turli tomonlarini tavsiflash va baholash yosh davrlariga aniq mos kelishi lozim.

Bolaning kommunikativ va hissiy darajalarini o'rganish.

Kuzatish va eksperimental tadqiqot, shuningdek bolaning onasi bilan suhbatdan olingan ma'lumotlar tahlil qilinib quyidagi ko'rsatkichlarga diqqat qaratiladi:

Bolaning kommunikativ faoliyatida:

- aloqaga kirishish xohishi va tayyorligi;
- kattalaming kommunikativ signallariga sust, befarq munosabat;
- aloqa qilish darajasini aniqlash (ongogenezda aloqa qilish vositalarini paydo bo'lishining bosqichma-bosqichligi tamoyili asosida).

I daraja – gavda va boshning differensirlashmagan harakatlari va aloqaning ekspressiv-mimik vositalari (nigoh, iljayish, yuzning ifodali harakatlari, ovoz faolligining turli koʻrinishlari) yordamida aloqa qilish. Bu daraja sogʻlom bolada 2-4 oylikda kechadi.

II daraja – aloqaning predmetli-harakatli vositalari yordamidadan foydalanadi: lokomotor harakatlar va turli holatlar (yaqinlashish, uzoqlashish, katta odamga predmetlarni uzatish, kattalarni oʻziga tortish va itarish, norozilikni, aloqadan bosh tortishni yoki yopishib olishi, oʻzini katta odamning qoʻliga olinishiga boʻlgan intilishlar: qoʻlini onasi tomon choʻzish va hokazo). Bu daraja sogʻlom bolada 6-12 oylikda kechadi.

III daraja – simvolik imo-ishora, ifodali va turli mimika, guvrash “soʻzlari” (boʻgʻinlarni talaffuz etish), tovushlarga, intonatsiyaga taqlid qilish yordamida aloqa qilish. Aloqaning bu darajasi 12-18 oylikda namoyon boʻladi.

IV daraja – verbal (nutq orqali) aloqa.

Hissiy doiraning rivojlanishi quyidagicha tavsiflanadi:

- his-tuygʻularning adekvatligi, maʼqullashga, tanbah va talabga hissiy javob eʼtiborga olinadi. Katta odamning faol ijobiy hissiy murojaati, ragʻbatlantirishi va maʼqullashi bolada quvonchli ekspressiv mimikali javobni yuzaga keltiradi. Tanbeh, talablar bolaning oʻz hulqini toʻgʻrilashiga imkon beradi. Bolalarda boshqa turdagi reaksiyalar ham kuzatilishi mumkin: bola murojaatga, maʼqullash va tanbehga eʼtibor bermaydi, chunki ularning maʼnosini tushunmaydi. Bolaning tanbehga boʻlgan yorqin ifodalangan negativ yoki agressiv (tajovuz) reaksiyasi uning tanbehning maʼnosini tushunganligi, ammo unga boʻysungisi kelmaganligidan dalolat beradi; bola katta odamning maʼqullashi va diqqatiga qiziqmaganda befarq boʻladi.

Predmetli va oʻyin faoliyatlari rivojlanishining bir-biriga mos kelmasligi, predmetli va oʻyin harakatlarining adekvatli emasligi va kambagʻalligi bilan birgalikdagi mos kelmasligi dastlabki intellektual yetishmovchiliklardan darak berishi mumkin.

Uzoq vaqt davom etadigan setereotipli, bir xil tarzdagi predmetli va oʻyin harakatlarining saqlanishi yoki bir oʻyinchoq yoki oʻynalmaydigan predmetlar bilan ijtimoiy, kommunikativ yoʻnalishsiz, baʼzan ajablanarli predmet-almashinishlar bilan (tufli- uni ovqatlantirsa boʻladigan tirik jonzor) oʻynash hissiy buzilishlardan darak beradi.

Aqliy va nutqiy rivojlanishni tekshirishning natijalarini tahlil qilish va baholashda quyidagilarga eʼtibor beriladi:

- topshiriqni noadekvat bajarish yoki faoliyatning juda sodda usuli, oʻrgatuvchi yordamni qabul qilishning sustligi, oʻzining faoliyati natijasiga befarqlik, nutqning yaxshi rivojlanmaganligi intellektning dastlabki buzilishlarini koʻrsatadi.

Ilk yoshdagi bolalarni logopedik tekshirish

Ilk yoshdagi bolalarni logopedik tekshirishning maqsadi – bolaning nutqini rivojlanishini uning yoshiga, intellektual rivojlanishiga mosligini, nutqidagi tuzilishlarni aniqlash va nutqning xususiyatlarini o'rganishdir.

Ilk yoshdagi bolalarni logopedik tekshirishning vazifalari quyidagilardan iborat:

- bolaning nutqini paydo bo'lgunicha davrining xususiyatlarini va ilk nutqiy rivojlanishini aniqlash va tavsiflash;
- impressiv (nutqni tushunishni) nutqning rivojlanish darajasini aniqlash va tavsiflash;
- ekspressiv nutqning (faol nutqni) rivojlanish darajasini aniqlash va tavsiflash;
- nutq buzilishlarini differensial tashxis qilish;
- nutq paydo bo'lgunga qadar va nutqning yuzaga kelgandan keyin rivojlanish darajasining bolani umumiy psixik rivojlanishiga mosligini, muvofiqligini aniqlash;
- logopedik korreksiyaning mos sharoitlarini aniqlash;
- ota-onalarga nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish yuzasidan maslahatlar berish.

Logopedik tekshirish o'ziga nutqiy anamnezni yig'ishni, boshqa anamnezlar bilan tanishish, artikulyatsiya a'zolarining tuzilishi va harakatchanligini tekshirish, nutqning ohangi, su'ratini (prosodik tomonlarini), tovushlar talaffuzi va fonematik idrokni, nutqning impressiv va ekspressiv tomonlarini (lug'ati, grammatik qurilishi, jumlati va bog'langan nutq) o'rganishni o'z ichiga oladi. Bir yoshgacha bo'lgan harakatning qo'pol buzilishlari kuzatilgan bolalarni tekshirishda reflektor harakatlarning, bolalarning qichqirishi hamda ovoz reaksiyalarini o'rganish zarur.

Ilk yoshdagi bolalarning nutqiy rivojlanishini tekshirishning asosiy metodlariga quyidagilar kiradi: anamnetik ma'lumotlarni yig'ish, ota-onalar bilan suhbat, bolaning o'yin faoliyatida barcha nutq jarayonlarini bevosita kuzatish, bolaning nutqini faoliyati jarayonida hamda eksperimental sharoitda o'rganish.

Shuni e'tiborga olish zarurki, ilk yoshdagi bolalarni logopedik tekshirish o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bir yoshgacha bo'lgan bolaning nutqini paydo bo'lguniga qadar davrini o'rganish murakkab bo'lib, u nerv sistemasining yetilmaganligi, nutq va sensor, motor, kognitiv funksiyalarning va hislarning meyorda va patologiyada ham o'zaro chambarchas bog'liqligidan kelib chiqadi. Bolaning nutq paydo bo'lgunicha va va nutqiy imkoniyatlarini baholash uning barcha nerv-psixik rivojlanishi va harakat doirasining xususiyatlarini e'tiborga olgan holda o'tkaziladi.

Ilk yoshdagi bolalar doimo ham eksperimentator bilan oson aloqaga va topshiriqlarni bajarish faoliyatiga kirishmaydilar. Shuning uchun ilk yoshdagi bolaning nutqini tekshirishda logoped bola bilan ijobiy hissiy aloqani o'rnatib olishi zarur. Logoped ilk yoshdagi bolaning psixik rivojlanish qonuniyatlarini, turli

yoshdagi bolalarni psixologik-pedagogik tekshirish metodlarini bilishi muhim, logopedik tekshirishni esa bolaning ushbu yoshi uchun yetakchi bo'lgan faoliyat turini e'tiborga olgan holda o'tkazishi kerak. Bu metodlarni qo'llash orqali logoped nutq nuqsonlarining turli formalarini differentsiatsiya qila olishi va ularni intellektning yetishmovchiligida, hissiy-irodaviy kuzatiladigan nutq nuqsonlaridan ajrata olishi mumkin.

Logoped nutq buzilishlarining nevrologik asoslarini bilishi va bolalar patopsixologiyasi bo'yicha, ularda ko'p kuzatiladigan psixik buzilishlar formalari haqida ham ba'zi tushunchalarga ega bo'lishi lozim. Bu bilimlar nutq buzilishlarining tuzilishini to'g'ri aniqlashga, korreksiyalash, o'qitish va tarbiyalash ishlarining eng maqbul yo'llarini tanlashga imkon beradi.

Logopedik tekshirishni o'tkazishga qo'yiladigan talablar

Logopedik tekshirishni anamnezni to'liq o'rganib bo'lingandan va tibbiy tekshiruvdan so'ng o'tkazish maqsadga muvofiq. Bola haqida olingan ma'lumotlar logopedga nutq nuqsonining kelib chiqishi, kechishini aniqlashga, tekshirishda to'g'ri yo'nalishga, bolaning yoshiga, uning motor, sensor va intellektual imkoniyatlariga mos metodlarni tanlashga yordam beradi.

Ilk yoshdagi bolaning hissiy-kommunikativ doirasining xususiyatlariga hog'liq holda logopedik tekshirishni psixologik tekshirishdan so'ng yoki u bilan parallel ravishda logopedik usullarni qo'llab o'yin tarzida, bolani qiziqitirib o'tkazish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ikki yoshgacha bo'lgan bolalarni onasining yonida, ba'zi hollarda bola onasining tizzasida o'tirgan holda tekshirish tavsiya etiladi, chunki bu yoshdagi bolalarda yuzaga keladigan qo'rquv, xavotirlanish nutqiy negativizmni keltirib chiqarishi mumkin.

Ikki yoshdan katta bo'lgan bolalar odatda berilgan yangi o'yinchoqlarga qiziqadilar. Bu yoshdagi bolalarni tekshirish vaziyatiga ularni maxsus tashkil etilgan o'yin faoliyatiga jalb etish orqali oson kechadi. Nutqiy materialning barchasi nutqiy ongogenezni e'tiborga olgan holda tanlanishi zarur. 1 yoshu 3 oylikda 3-5ta yaxshi tanish bo'lgan predmetlarning rasmlari, ko'rib chiqish uchun – 1ta predmet rasmi qo'shimcha qismlarsiz, statik (tik turgan) holatda beriladi.

1 yoshu 6 oylikda 5-7ta rasmlar orasidan kerakli predmetni topish taklif etiladi. Taklif etilgan rasmlarda predmet bola uchun tushunarli bo'lgan qismlardan tashkil topgan bo'lishi kerak.

1 yoshu 9 oylik bolalarga sodda mazmundagi voqeahand rasm (qo'g'irchoq stulda o'tiripti, mushuk koptok o'ynayapti va hokazo) mos bo'ladi. Ikki yoshda sodda ikki pog'onali ko'rsatmalarni, masalan "Kubikni ol va onangga ber" berish mumkin.

Ikki yoshdan so'ng bolalar ancha chuqur mazmundagi syujetni tushunishga qodir bo'ladilar.

Fonematik idrokning shakllanganligini o'rganish uchun 2 yoshu 6 oylikdan turlicha ovoz chiqaradigan o'yinchoqlar qo'llaniladi, 3 yoshdan esa rasm-simvollar va paronim so'zlarni ifodalaydigan predmetlarning yassi, tekis rasmlardan foydalaniladi.

Jumlali nutqning shakllanganlik darajasini tekshirish uchun bola bilan ko'rgazmaga tayangan holda (ertak personajlari) tanish bo'lgan ertakdan bir parchani eslab bevosita suhbat metodi qo'llaniladi.

Eksperssiv (tashqi) nutqqa ega bo'lmagan bolalarni tekshirishda nutqiy diqqatning ifodalanganligiga, bola ovozga diqqatini qaratishiga, intonatsiyaga mos reaksiyasiga; ovoz faolligining mavjudligiga va artikulyatsiya a'zolari harakatlarining ixtiyoriy yoki reflektorliliga e'tibor beriladi.

Bir yoshgacha bo'lgan bolalarni logopedik tekshirish

Bir oylik bolani tekshirish metodlari va yo'llari

Tadqiqot predmeti: u bilan gaplashilganda javob sifatida alohida tovushlar chiqaradi.

Tekshirish metodikasi: katta odam chalqancha yotgan bolaga uning ko'zidan 23-30 sm masofada engashadi. O'zining yuziga nisbatan bolaning diqqatini tortadi, uni erkalatib gaplashadi, ba'zi tovushlarni cho'zib (5 martagacha) talaffuz etadi.

Bola uchun yordam: agarda bola tovushlarni talaffuz etmasa, u bilan gaplashish 1-2 minutgacha cho'ziladi. Agarda shunda ham javob tovushlari bo'lmasa, bolani silab-siypalash, rag'batlantirish lozim.

Bolaning o'zini tutishi: katta odamning bir necha marta unga qarab murojaat qilishiga bola alohida tovushlar bilan javob beradi. Bir qancha vaqtdan (bir necha daqiqadan 1 minutgacha) so'ng javob berishiga ham yo'l qo'yiladi. Agarda bu vaqt oralig'ida istalayotgan xulq yuzaga keltirilmasa, unda bolaning beixtiyoriy vokalizatsiyasiga (ovoz chiqarishiga) diqqat qaratiladi va ularni boshqa topshiriqlarni bajarishida hisobga olinadi. Bir oylikda barcha shartli reflekslar namoyon bo'lishi lozim.

Ikki-uch oylik bolani tekshirish metodlari va yo'llari

Tadqiqot predmeti: Gugulash tovushlarini talaffuz etadi.

Tekshirish metodikasi: bolaning bo'g'iz tovushlarini aytishi uchun uni orqasi bilan yotqiziladi, bolani erkalatib murojaat qilinadi yoki bolaning onasidan u bilan hissiy "gaplashish" so'raladi. Agarda go'dak tekshirish davomida hech qanday bo'g'iz tovushlarini talaffuz etmagan bo'lsa, unda onasidan: "Sizning farzandingiz

qomi to'q, dam olgan vaqtlarida qandaydir tovushlarni aytadimi? "Bu tovushlar qanday eshitiladi?", deb so'raladi. Go'dakning onasi bola talaffuz etadigan tovushlarni bayon qilishga qiynalsa, unga logoped yordam berishi mumkin. Namuna sifatida logoped go'dakning onasiga gugulash tovushiga o'xshash tovushlarni misol tariqasida talaffuz etadi.

Bola uchun yordam: agarda taktil-hissiy aloqada tovushlarni aytirishning iloji bo'lmasa, logoped bolaning nafas chiqarishini nafas gimnastikasi yordamida vokalizatsiya qilishga urinishi mumkin: dastlabki holat – orqasi bilan yotqizish. Ko'krak qafasini, uning yon va oldi tomonlarini ritmik ravishda asta bosish. Nafas chiqarishda logoped gugulash tovushlarini talaffuz etadi. Bu metod 2 haftalikdan 3 oylikkacha bo'lgan bolalarda qo'llanilishi mumkin. 3 oylikda dastlabki holat – bola orqasi bilan yotqiziladi. Bolaning bukilgan qo'llarini biroz yon tomonlarga stolning ustida yengilgina sirpantirib ochish (nafas olish), so'ngra ularni bukilgan holatda asta ko'krak qafasining yon tomonlarining ustiga bosish (nafas chiqarish). Nafas chiqarishda logoped gugulash tovushlarini talaffuz qiladi.

Bolaning o'zini ushbu: kattalarning bir necha murojaatidan so'ng go'dak alohida tovushlar bilan javob beradi: a) go'dak birin-ketin unilarga o'xshash tovushlar (ayniqsa, "ye" va "i"ga) chiqara boshlaydi. Asta-sekin undoshlar qo'shila boradi. Bu so'zlarning artikulyatsiyasi qisman noaniq, ba'zan esa umuman tushunarsiz bo'ladi; Ba'zan 3 oylikda bola ko'pincha orqasi bilan yotib velyar "r" tovushini talaffuz etishi mumkin.

To'rt oylik bolani tekshirish metodlari va yo'llari

Tadqiqot predmeti: Faol turli gugulash tovushlarini talaffuz etadi. Gugulashda o'ziga-o'zi taqlid qiladi; bola bilan hissiy nutqiy aloqa qilinganda unga javoban qattiq kuladi; sokin va ritmik musiqaga turlicha munosabat bildiradi.

Tekshirish metodikasi: bola tomon engashib, uni erkalatib, bir necha marta unga qarab gaplashiladi. Agarda bola ovoz reaksiyalari bilan javob bermasa, onasiga savol beriladi: "Farzandingiz qanday tovushlarni talaffuz qiladi?", "Uxlab turganidan so'ng, kayfiyati yaxshiligida o'z-o'zi bilan gaplashadimi?", "Bolangiz qanday xursand bo'ladi, kulishni biladimi?", "Sokin va ritmik musiqaga qanday munosabat bildiradi?"

Besh oylik bolani tekshirish metodlari va yo'llari

Tadqiqot predmeti: guvrashni (bo'g'inlarni talaffuz etish) paydo bo'lishi.

Tekshirish metodikasi: odatda bolaning kayfiyati yaxshi vaqtlarda guvrashning dastlabki tovushlari paydo bo'la boshlaydi. Agarda bu tovushlarni spontan

eshitishning iloji bo'lmasa, go'dakning onasi yoki tekshiruvchi bolani ushbu bo'g'in zanjirlarini aytishga undaydi. Agarda tekshirish vaqtida buning ham uddasidan chiqilmasa, bolaning onasidan: "Farzandingiz kayfiyati yaxshi vaqtlarda qanday tovushlarni talaffuz etadi?", deb so'raladi.

Onasi tomonidan bayon etilayotganda logoped bola bo'g'inlarning ketma-ket zanjirini talaffuz etishiga ahamiyat beradi. Agarda bunday bo'lmasa, logoped namuna keltiradi va onasidan bunga o'xshash tovushlarni bola qanday talaffuz qilishini bahitganligi so'raladi.

Olti-yetti oylik bolani tekshirish metodlari va yo'llari

Tadqiqot predmeti: bo'g'inlarni talaffuz etadi.

Tekshirish metodikasi: bo'g'inlarni talaffuz etishga undaydigan omil sifatida katta odamning bola bilan gaplashishi zarur emas, ammo unga murojaat qilinganda bola quvonadi. Tekshirish vaqtida bola tomonidan beixtiyoriy (spontan) talaffuz etilgan barcha tovushlar e'tiborga olinadi (belgilab boriladi).

Agarda tekshirish vaqtida tegishli tovushlarning, quvonch qichqiriqlarini eshitishning iloji bo'lmasa, bolaning onasi yoki logoped bola bilan taktil-hissiy aloqa o'rnatishga urinib ko'radi. Bola bilan bunday "gaplashish" vaqtida biroz to'xtalish qilish lozim, bu vaqtda bola artikulyatsiya a'zolarining tegishli harakatlarini "topib" olishi mumkin. Agarda tekshirishning nihoyasigacha bola birorta ham bo'g'inlarni talaffuz qilmasa, uning onasidan "Farzandingiz qichqiriqdan boshqa qandaydir tovushlarni talaffuz etadimi?", "Ular qanday aytiladi?" va "Farzandingizning kayfiyati yaxshi vaqtlarda quvonchli qattiq qichqiriqlar chiqaradimi?", deb so'raladi. Agarda bolaning onasi farzandining qanday tovushlar chiqarishini ko'rsatishga qiynalsa, logoped namuna keltiradi.

Agarda taktil-hissiy aloqada tovushlar chiqarishning uddasidan chiqilmasa, logoped bolaning nafas chiqarishini nafas gimnastikasi yordamida vokalizatsiyalashga urinib ko'radi:

katta odam bolaning qo'llarini ushlab ularni yon tomonga va yuqoriga ko'taradi (nafas olish) va galma-galdan o'ng qo'lini chap qo'lga va chap qo'lini o'ng qo'lini ustida holda ko'kraging ustiga qo'yadi (nafas chiqarish). Bolaning nafas chiqarishida logoped gugulash tovushlarini talaffuz etadi. Bu usul 6-12 oylik bolalarda qo'llaniladi.

Ko'rishida, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda guvrashning (bo'g'inlarni talaffuz etishning) shakllanishini orqada qolishi natijasida tovush va artikulyatsiya mimikasi o'rtasida hog'lanishlar yuzaga kelmaydi.

Sakkiz oylik bolani tekshirish metodlari va yo'llari

Tadqiqot predmeti: so'z-belgilarni tushunadi

Tekshirish metodikasi: tekshirish bolaning ota-onasining yordamida o'tkaziladi, chunki bu davrda bola nutqni tushuna boshlaydi, vaziyatga munosabatini bildirishga qodir bo'ladi. Bunda bolaga gapirayotgan odamning gavdasini holati, uning ko'rinishi, sharoit, intonatsiyasi, ovozing temбри ahamiyatli bo'ladi. Tekshirishni o'tkazishda predmet, uning joyi, gapirayotgan odamning ovoz temбри va intonatsiyasi bolaga yaxshi tanish bo'lishi kerak.

Bolaning onasi logopedning savollariga javob berishga qiynalgan vaqtlarda undan uyida bola agarda o'yinchoq uning ko'ziga ko'rinmaydigan joyda bo'lsa nigohi bilan uni izlashga harakat qilishga e'tiborini qaratish so'raladi.

Bola uchun yordam: agarda bola o'yinchoqqa qaramasa, katta odam bolani qo'liga olib o'yinchoq yoniga olib keladi, uning nomini aytadi va ".....qani?", deb so'raydi va darhol uni ko'rsatadi. O'yinchoqni o'miga shunday tarzda qo'yadiki, bola uni kuzatsin va yana boladan uni so'raydi.

20-30 sek. to'xtalishdan so'ng bolaning o'yinchoqni nomini tushunganligi tekshiriladi, ammo bunda o'yinchoq bolaning oldiga ko'rsatmasdan qo'yiladi.

To'qqiz va o'n oylik bolani tekshirish metodlari va yo'llari

O'rganish predmeti: turli tovushlardan iborat bo'g'inlar zanjirini (3-5ta bo'g'indan iborat) talaffuz etadi; 2-4 so'z ko'rsatmasini 9 oylikda, va 4-7 ko'rsatmani 10 oylikda tushunadi.

Tekshirish metodikasi: bu yoshdagi bola tekshirish vaziyatida doimo ham ovoz faolligini ko'rsatmaydi, chunki notanish vaziyatdan qo'rqishi mumkin. Shu sababli tekshiruvchi bolaning malakalarini baholash uchun onasidan: «Farzandingiz 3-4ta bir xil bo'g'inlarni, masalan, «ma-ma-ma», «ta-ta-ta», «ba-ba-ba» va boshqalarni talaffuz etadimi?» deb so'rashi kerak. Agarda bola aloqaga yaxshi kirishsa unga 3-4ta o'yinchoq ko'rsatiladi, ularni bola topishi kerak. So'ngra ularning joylari o'zgartiriladi va so'raladi: «.....kani?» Savol 2-3 marta takrorlanadi. Bola uchta o'yinchoqdan ikkitasini topganidan so'ng ular joylari bilan almashtiriladi va yana bir marta o'yinchoqlar haqida savol beriladi.

Bolaga yordam: agarda bola aytilgan o'yinchoqlarni «.....qani?» savollari bo'yicha qidirmasa, tekshiruvchi o'rgatuvchi yordam ko'rsatadi: «ayiqcha qani?» Qara: mana ayiqchal». So'ngra ayiqchani yashiradi: «Ayiqcha yo'q». «Mana ayiqcha». Shundan so'ng yana boladan so'raladi.

Agarda tekshirish vaqtida bolada istalayotgan javob reaksiyasini yuzaga keltirishning iloji bo'lmasa, unda bolaning onasi farzandining uy sharoitidagi berilgan topshiriqqa tegishli o'zini tutishini aniq misollar orqali ko'rsatadi.

O'n bir oylik bolani tekshirish metodlari va yo'llari

O'rganish predmeti: bo'g'inlarni va ba'zi so'zlarni (dada, oyi, opa va h-zo) talaffuz qiladi; 6-10ta so'z ko'rsatmalarini tushunadi.

Tekshirish metodikasi: bu yoshdagi bolani tekshirishni o'yin vaziyatida o'tkazish lozim. Kuchukni ovkatlantirish, ko'g'irchoqni uxlatish (ko'rsatib bermasdan) va h-zolar so'raladi. Ko'rsatma 2 marta takrorlanadi va bolaning harakatlari 5 minut kuzatiladi.

Bolaga yordam: agarda bola ko'rsatmani bajarmasa, logoped uning oldiga o'yinchoqni qo'yadi va yana bir marta topshiriq takrorlanadi. So'ngra bolaga talab e'tilayotgan harakat ko'rsatib beriladi. Bola bilan o'ynayotib, undan sodda, bola uchun tanish bo'lgan, masalan: «Ol, qo'y, ber, ko'rsat, tashla, buyoqqa kel, itar, kiydir, mumkin emas» kabi harakatlarni bajarish so'raladi. Agarda bola aytilayotganlarga e'tibor bermasa, so'zlar tushuntiruvchi imo-ishoralalar bilan birgalikda aytiladi.

Tushunilayotgan nutqda dastlabki umumlashtirishlarni aniqlash uchun boladan ikkita bir xil predmetni ko'rsatish so'raladi.

O'n ikki oylik bolani tekshirish metodlari va yo'llari

O'rganish predmeti: bir necha predmetlarning nomini, harakatlarni, ismlarni tushunadi (ko'rsatilmasa ham), ba'zi topshiriqlarni (top, ber, qo'y, ber, mumkin emas va h-zo) bajaradi; 5-10ta bo'g'in-so'zlarni, tovushlarga o'xshatishlarni talaffuz qiladi.

Jihoz: o'yinchoqlar, bola doimo kiyadigan kiyimlar, foydalanadigan predmetlar.

Tekshirish metodikasi: avval xonaga bolaga tanish bo'lgan bir necha predmetlar qo'yiladi. So'ngra tekshiruvchi onasiga ko'rsatmali ishoradan foydalanmasdan boladan predmetlardan birini, masalan: «menga koptokni olib kel!» yoki «qo'g'irchoqni stol ustiga qo'y» va h-zolarni so'rashi iltimos qilinadi.

Bolaga tanish bo'lgan o'yinchoqlar, predmetlar beriladi. «Bu nima?», «Bu kim?», «Kuchukcha qanday gapiradi?», «Mushuk qanday miyovlaydi?»

Ikki yoshdagi bolalarni logopedik tekshirish

1 yoshu 1 oylikdan 1 yoshu 3 oylikkacha

Impressiv nutk

1. Atrofidagi predmetlarning nomini tushunadi.

Jihoz: hayvonlarni, transportni, maishiy jihozlarni tasvirlovchi 3-4ta o'yinchoq.

Tekshirish metodikasi: a) bola oldiga 4ta nazorat predmetlari (qo'g'irchoq, mashinacha, kuchuk, koptok) qo'yiladi. Tekshiruvchining: «.....qani?» savoliga javoban bola barcha predmetlarni ko'rsatishi kerak. So'ngra predmetlarning o'milari o'zgartiriladi va boladan yana so'ralgan predmetni topish ko'rsatmasi beriladi. Agarda bola yanglishsa yoki nomi aytilgan o'yinchoqni nigohi bilan qidirmasa, tekshiruvchi unga faqat ikkitasini ko'rsatadi va: «.....qani?», deb so'raydi. Javob bo'lmaganda bitta o'yinchoqni ko'rsatadi va uni nomini aytadi. Ikkita o'yinchoqning nomini aytish, so'ngra ularni boshqa nazoratlar orasida ular haqida so'rash mumkin. Agarda bola uchtadan kam bo'lmagan predmetlarni topsa, ko'rsatsa topshiriq bajarilgan hisoblanadi; b) bolaning diqqati kiyimlarga, poyafzallarga (ishtonlar, shapka, tufli, ko'ylak) qaratiladi va «.....qani?», deb ularni ko'rsatish so'raladi. Agarda bola predmetlarni izlamasa yoki yanglishsa, tekshiruvchi ularni birgalikda qidirishni taklif etadi. Bolani biror predmetning oldiga olib boradi va: «.....qani?», deb so'raydi. Bola bilan birgalikda to'rtta predmetdan ikkitasini topish mumkin. So'ngra o'yinchoqlarni yana ko'zga ko'rinadigan joyga qo'yiladi va ularni topish, ko'rsatish so'raladi.

2. Harakatlarning nomini tushunadi.

Jihoz: voqeband o'yin uchun o'yinchoqlar.

Tekshirish metodikasi: bolaga «qo'g'irchoqni ovqatlantir», «Qo'g'irchoqni krovatga yotqiz», «kuchukka suv ber», «qo'g'irchoqqa qalpog'ini kiydir» va shunga o'xshash harakatlarni bajarish taklif etiladi. Agarda bola harakatlarni bajarmasa, tekshiruvchi uni o'rgatadi, so'ngra yana topshiriqni bajarishni so'raydi.

Eksperssiv nutk: bola turli bo'g'in-so'zlarni, tovushga taqlid qilishni, undov so'zlarni qo'llay oladi. a, i, p, b, m, y tovushlarini talaffuz etadi.

Faol lug'atning rivojlanish darajasi so'rash, bolaning o'yin faoliyatini kuzatish metodi orqali aniqlanadi.

1 yoshu 4 oylikdan 1 yoshu 6 oylikkacha

Impressiv nutq

1. Muhim belgilari bo'yicha dastlabki umumlashtirishlar.

Jihoz: ba'zi bir belgilar bo'yicha farqlanadigan ikkita o'xshash predmetlar.

Tekshirish metodikasi: bir necha predmetlar, masalan, yumshoq matodan yasalgan kuchukcha, rezinadan qilingan kuchukcha, yumshoq matodan yasalgan mushukcha, qo'g'irchoq taklif etiladi, va kuchukchani va yana kuchukchani ko'rsatish so'raladi.

Ustida, ichida ko'makchi otlarni tushunishi.

Jihoz: kubik, mashina, koptok, quticha.

Tekshirish metodikasi: boladan kubikni mashina ichiga, mashinani stol ustiga qo'yish, mashinani quti ichiga solish so'raladi.

3. Gavdani 1-4ta qismini ko'rsata oladi.

Dastlab bolaning onasidan farzandining gavdani qaysi qismlarini bilishi aniqlanadi.

Eshitish diqqati va fonematik eshitish: nutqiy bo'lmagan tovushlarni ajratadi (1 yoshu 6 oylik).

Jihoz: childirma, qo'ng'iroqcha, yog'och qoshiqlar.

Tekshirish metodikasi: bolaga nima ovoz chiqarganini topish taklif etiladi.

Ekspressiv nutq: tovushlarga taqlid qilish, bo'g'in-so'zlar, predmetlarni va harakatlarni anglatuvchi so'zlar, a, u, o, i, m, p, k, g, d, b, n tovushlari.

Tekshirish metodikasi: bolaga o'yin vaziyatida turli o'yinchoqlar, maishiy jihozlar ko'rsatiladi va: «Bu nima?», «Bu kim?», deb so'raladi.

1 yoshu 7oylikdan 1 yoshu 9 oylikkacha

Impressiv nutq:

1. Sodda hikoyalarni va kattalarning voqayeband rasm bo'yicha bergan savollarini tushunadi.

Jihoz: mazmuni tushunarli, bolaning yoshiga mos bo'lgan turli voqayeband rasmlar: qizcha uxlayapti, ovqat yeyapti, cho'milyapti, kiyinyapti va x-zo taklif etiladi.

Tekshirish metodikasi: tekshiruvchi bolaning oldiga rasmlarni qo'yadi va «Qizchani uxlayotganini ko'rsat», «Qizchani cho'milayotganini ko'rsat», deb topshiriq beradi. Agarda bola berilayotgan savollarga tegishli rasmlarni ko'rsatishga qiynalsa, u bilan birgalikda rasmlar ko'rib chiqiladi va alohida personajlarga tegishli savollar beriladi.

2. «tagida» ko'makchi otining ma'nosini tushunadi.

Jihoz: stol tagida yotgan predmet.

Tekshirish metodikasi: bolaga stol ustidagi ruchkani, stol tagidagi ruchkani olish va ho-zo ko'rsatmalari beriladi.

3. Otlaming birlik va ko'plik shakllarni ajratadi (1 yoshu 9 oylik)

Jihoz: bu yoshda haqiqiy predmetlardan, shuningdek rasmlardan foydalanish mumkin: qalam-qalamlar, mashina-mashinalar va hokazo.

Tekshirish metodikasi: bolaga ko'rsatish taklif etiladi (mashina qani, mashinalar esa qani, mashinani ber, mashinalarni ber).

4. fe'llaming o'zlik nisbatida ifodalangan so'z-harakatlarni tushunadi.

Jihoz: rasmlar (qo'g'irchoq qo'lini yuvyapti, qo'g'irchoq yuvinyapti, bola mashinani g'ildiratyapti, bola mashinada uchyapti, qiz kiyyapti, qiz kiyinyapti).

Tekshirish metodikasi: boladan qayerda kiyayayotganini, qayerda kiyinayotganini ko'rsatish so'raladi va hokazo.

Uch juft rasmdan 2-3 tasini ko'rsatadi.

5. Kichraytirish ko'shimchalari mavjud so'zlarni tushunadi (1 yoshu 9 oylik)

Jihoz: haqiqiy predmetlar yoki rasmlar: katta mashina, kichkina mashina, katta stul, kichkina stul va hokazo.

Tekshirish metodikasi: bolaga katta mashinani, mashinachani, stulni va stulchani ko'rsatish taklif etiladi.

6. Yuz va gavdaning 3-5 qismlarini ko'rsatadi.

Tekshirish metodikasi: bola bilan hissiy aloqa o'rnatib, ko'zini, burnini, og'zini ko'rsatish so'raladi.

Fonematik eshitish: nutq tovushlarini farqlash.

Jihoz: kuchuk, mushuk, xo'roz, sigir.

Tekshirish metodikasi: bolaga nima ovoz chiqarganini anikqlash taklif etiladi.

Bola tovushlarga taqlid bo'yicha tanish o'yinchoqlarni topadi.

Ekspressiv nutq:

1. Fe'llarni qo'llaydi, ikki so'zdan iborat jumalardan foydalanadi.

Tekshirish metodikasi: bolaning o'yin faoliyatini kuzatayotib uning barcha nutqiy imkoniyatlari e'tihorga olinadi.

2. So'zning bo'g'in tuzilishi.

1 yoshu 9 oylikda bola ikki ochiq bo'g'inli (oyi, opa, dada), bir bo'g'inli (non, choy, uy, gul) so'zlarini ayta oladi.

3. a, u, o, i, m, p, b, k, g, d, n, t, l, s tovushlarini talaffuz qiladi.

So'zlarda ko'pincha bosh dastlabki tovush yoki oxirgi undosh tashlab ketiladi.

1 yoshu 10 oylikdan 2 yoshgacha

Impressiv nutq

1. Bolaning tajribasida bo'lgan voqealar haqida ko'rsatilmasdan aytib berilganlarni tushunadi.

Tekshirish metodikasi: katta odam bolaning xotirasidagi avval yuz bergan hodisalarni eslatib savollar beradi.

2. "yonida" ko'makchi otning ma'nosini tushunadi.

Jihoz: koptok, stol.

Tekshirish metodikasi: bolaga koptokni o'ynash taklif etiladi. "Kel, koptok o'ynaymiz. Endi koptok stol ustidan sakrasin. Koptokni stolning yoniga qo'y".

Jihoz: voqeaband rasmlar: kuchuk yog'ochni o'ynayapti., bola esa uning yonida turibdi.

Tekshirish metodikasi: so'raladi: "Kuchuk nimani o'ynayapti?", "Bola nimaning yonida turibdi?"

3. Fe'llarning birlik va ko'plik shakllarini ajratadi (2 yosh).

Jihoz: voqeaband rasmlar: qizcha qo'shiq aytyapti, qizlar qo'shiq aytyaptilar; bola rasm chizyapti, bolalar rasm chizyaptilar.

Tekshirish metodikasi: so'raladi: Top-chi, men qaysi rasm haqida gapiraman: "Qo'shiq aytyaptilar". "Rasm chizayotganlari haqidagisini ko'rsat". Uchta rasmlar juftidan bola ikkitasini ko'rsatishi kerak.

Eshitish diqqati va fonematik eshitish: ovozning balandligini ajratadi (2 yoshda).

Jihoz: o'yinchoqlar: katta va kichik kuchuklar, katta va kichik mushuklar va lokazo.

Tekshirish metodikasi: boladan "Qaragin, mening qo'lmda katta va kichik hayvonlar bor. Kichkinalari sekin ovoz chiqaradi, kattalari esa qattiq ovoz chiqaradi". "Hozir nima ovoz chiqarganini topasan".

Ekspressiv nutq

- ikkinchi shaxsda birlik va ko'plikda buyruq-istak maylidagi fe'llarni, infinitiv (harakat nomini) nutqda qo'llaydi;

- bosh kelishikda otlarning ko'plik shakllarini qo'llaydi;

- ravish, olmoshlarni: mana, ana, qayerda, yaxshi, kerak, kerak emas qo'llaydi;

Ba'zan kishilik olmoshlarini aralashtirib yuboradi (o'zi haqida 3 shaxsda gapiradi);

- so'zning bo'g'in tuzilishi: uch bo'g'inli so'zlarni (mashina, do'lana) nutqda qo'llaydi. Ba'zan bo'g'inlarni tashlab ketishi mumkin.

- sifat va olmoshlarni qo'llab uchta so'zdan iborat gaplardan foydalanadi. Qo'shimchalarni qo'shish orqali so'z yasash malakalariga ega bo'ladi (erkalatish-kichraytirish qo'shimchalarini).

Tekshirish metodikasi: bolani o'yin faoliyatida kuzatayotib, rasmlar yuzasidan berilgan savollarga javob berishni taklif etib uning barcha nutqiy imkoniyatlarini belgilab boriladi.

2 yoshu 1 oylikdan 2 yoshu 6 oylikkacha

Impressiv nutq:

1. Asosiy leksik mavzular bo'yicha predmetlarning, harakatlarning ma'nosini anglatuvchi so'zlarni tushunadi:

- o'yinchoqlar: qo'g'irchoq, ayiqcha, koptok, kubik, quyoncha;
- idish-tovoqlar: piyola, choynak, qoshiq;
- kiyimlar: shapka, palto, tufli, ko'ylak, ishton, mayka;
- mebel: stol, stul, shkaf, krovat;
- gavda qismlari: bosh, qo'llar, oyoqlar, bo'yin;
- yuzning qismlari: ko'zlar, og'iz, burun, peshona, lab;
- uy hayvonlari: it, mushuk, xo'roz, ot, sigir;
- transport: mashina, avtobus, poyezd, samolyot;
- mevalar: olma, apelsin, olxo'ri;
- sabzavotlar: sabzi, bodring, pomidor;
- hayvonlar gavdasining qismlari: boshi, oyog'i, dumi, ko'zi, mo'ylovi;
- harakatlar: kiyinish, ovqatlanish, ichish, kulish, o'ynash, qurish, uchish, yuvish, silash, dazmollash, davolash;
- sifatlar: katta, kichik, uzun, qisqa, qizil, ko'k, sariq, yashil, shirin, achchiq;
- narechiya (ravishlar): uzoq, yaqin, past, baland, tez, sekin, qorong'i, yorug';
- Lug'at boyligini tekshirish uchun *jihoz*: predmetlarning rasmlari, voqeaband rasmlar.

2. "orqasida", "oldida", "ustida" ko'makchi otlarning qo'llanilishini tushunadi (2 yoshu 6 oylik).

Tekshirish metodikasi: bolaga quyidagi ko'rsatmalarni bajarish taklif etiladi: "Stulning ustiga chiq", "Gilamning ustida yur", "Oynaning oldiga bor", "Qo'lingni boshing ustiga ko'tar".

3. Fe'llarning hozirgi va o'tgan zamonlarini ajratadi (2 yoshu 6 oylik).

Tekshirish metodikasi: bolaning nima qilganligi va nima qilishi haqida suhbat orqali aniqlanadi.

4. Uch pog'onali ko'rsatmani tushunadi.

Tekshirish metodikasi: boladan quyidagicha ko'rsatmalarni bajarish so'raladi: "Stulning ustidagi koptokni ol va stol ustiga qo'y" yoki "Stolning ustidagi mashinachani va koptokni ol, oyingga mashinachani ber, menga esa koptokni ber".

Eshitish diqqati va fonematik eshitish: paronim-so'zlarni farqlaydi (2 yoshu 6 oylik)

Jihoz: rasmlar (shim-cim, bosh-tosh, stol-stul va xokazo).

Tekshirish metodikasi: bolaga so'ralayotgan rasmni ko'rsatish taklif etiladi.

Ekspressiv nutq:

- otlarni bosh, jo'nalish, o'rin-payt kelishiklarda qo'llay oladi;
- otlarni birlik va ko'plikda qo'llay oladi;
- fe'llarni birlik va ko'plikda qo'llaydi, shaxslarda o'zgartira oladi (2 shaxs ko'plikdan boshqasida). Fe'llarning hozirgi va o'tgan zamonlarini farqlaydi.

So'zning bo'g'in tuzilishi: ikki bo'g'inli so'zlarni (limon, shamol) talaffuz etadi.

Tovushlar talaffuzida artikulyatsiya jihatidan bir-biriga yaqin tovushlarni almashtiradi.

2 yoshu 7oylikdan 3 yoshgacha

Impressiv nutq

ochish, yopish, olib ketish, olib kelish, o'rash, taxlash, yoyin).

Fonematik eshitish: omonim so'zlarni farqlaydi.

Ekspressiv nutq:

- otlarni, fe'llarni ko'plikda qo'llaydi.

Jihoz: bitta va bir necha predmetlar tasvirlangan rasmlar;

- o'zlik nisbatidagi fe'llarning barcha shakllari paydo bo'ladi;
- nutqida sifatdoshlar paydo bo'ladi (borgan, kelgan, ketgan).

Tekshirish metodikasi: bola bilan rasmlarni qo'llab suhbat o'tkazish orqali aniqlanadi.

So'zning bo'g'in tuzilishi: undosh tovushlar ketma-ket kelgan so'zlarni qo'llay boshlaydi, masalan, tarvuz, sholg'om, taksi.

Tovushlar talaffuzi: sh, j, ch, q, g'.

Lagopedik teshirish natijalarining taxlili

1 oylikdan 4 oylikkacha bo'lgan bolalarni tekshirishdan olingan ma'lumotlarning taxlili

Bolalar organizmidagi markaziy nerv sistemasining jarohatlanishi bilan bog'liq bo'lgan turli patologik holatlar hatto oddiy ovoz reaksiyalarining yuzaga kelishiga ham to'sqinlik qilishi mumkin. Bolaning artikulyatsiya a'zolari va nafas mushaklaridagi zaiflik uning qichqirig'ini qisqa, zaif, yuqori tonda, ba'zan esa esa shunchalik sekin bo'lishiga olib keladiki, bunda faqatgina mimik reaksiyaga ko'ra bola yig'layotganini sezish mumkin. Bulbar va psevdobulbar buzilishlarda artikulyatsiya a'zolarining tug'ma nuqsonlarida, ochiq rinolaliyada bolaning qichqirig'ida eshitiladigan tovushlar manqalangan tarzda bo'ladi. Nafas mushaklari zaif bolalarda bundan tashqari, yo'talish juda zaif yoki bo'lmaydi, go'dak aksiradi, ammo bo'g'iz tovushlarini chiqarmaydi. Emishning zaifligi, so'rg'ichni lab bilan ushlab olishning bo'shligi, emishda ko'pincha qoqilib ketish til, lab, chaynash mushaklarining inervatsiyasini buzilishlaridan dalolat berishi mumkin.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda ovozga, o'yinchoq ovozigacha eshitib e'tibor berishning zaifligi yoki yo'qligi kuzatiladi, ammo bu yoshda eshitishning tashxis qilish juda mushkuldir, chunki hatto total karlikka ega bo'lgan bolalar ham bu davrda ovoz chiqarishi, onasi unga erkalatib qaraganga e'tibor berishi mumkin.

Markaziy nerv sistemasining organik jarohatlanishlari bo'lgan 2-3 oylik bolalarda nutq paydo bo'lgunga qadar rivojlanish orqada qoladi, sustlashadi. Og'ir holatlarda vokalizatsiya (ovoz chiqarish) faqatgina nafas mashqlari jarayonida, nafas chiqarishda imkoni bo'ladi. Yengilroq holatlarda bunday bolalarda ovoz faolligini kattalar bilan hissiy-nutqiy aloqa qilishda, yorqin rangdagi o'yinchoqqa nisbatan va taktil tegish orqali yuzaga keltirish mumkin. Bunday bolalarda dizartrik buzilishlar mavjudligiga taxmin qilinishi mumkin. Qichqiriq fiziologik reaksiya bo'lib, ko'pincha bu davrda ham intonatsiya jihatidan yorqin bo'lmaydi, butilkachaning so'rg'ichini, emishni sezishda ham to'xtamaydi.

3 oylikka kelib bunday bolalarda psevdobulbar sindrom ancha aniq namoyon bo'la boshlaydi, u emishni, yutishni, nafas olish, qichqirishni yaqqol buzilishlarida kuzatiladi. Bu davrda kuzatiladigan psevdobulbar sindromning xususiyatlari salbiy belgilarda namoyon bo'ladi. Ularga lab, til, yumshoq tanglay, bo'g'iz, nafas mushaklarining falajliklari va parezlari kiradi. Tilning hajmi katta, tarang, harakatsiz, uchi aniq emas, ko'pincha yarim doira shaklida, yuqoriga biroz ko'tarilgan "so'ruvchi til" shaklida, ba'zi bolalarda esa, aksincha, spastik orqaga tortilgan, harakatsiz bo'ladi.

2-3oylik bolalarda nutq nuqsonlarining paydo bo'lish belgilariga qichqiriq va gugulashning bo'lmashligi yoki yetarlicha intonatsion jihatdan ifodaliligi; gugulashdagi bir xil va sekin tovushlarning qo'l va oyoqlarning betartib harakatlari bilan birgalikda kelishi; jonlanish kompleksining yo'qligi; qichqiriqdagi manqalangan tovushlarning ko'pligi va xokazolar kiradi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda asosan qisqa, ko'p bo'lmagan gugulash kuzatiladi.

Logopedik tekshirishda go'dakning tovush reaksiyalari: gugulash, bo'g'inlami talaffuz etish kuzatish orqali baholanadi. Bunda faqatgina bunday tovush reaksiyalarining mavjudligi emas, balki ularning sifatiga e'tibor beriladi.

4 oylikdan 8 oylikkacha bo'lgan bolalarni tekshirishdan olingan ma'lumotlarning taxlili

Bulbar va psevdobulbar buzilishlar bu davrda faqatgina oziqlanishning buzilishini, ya'ni emish va yutishning buzilishlari bilangina emas, balki fonatsiyaning o'zgarishi, gipersalivatsiya (so'laklarning oqishi) va til mushaklarining tonusini oshishiga sabab bo'lishi mumkin.

Psevdobulbar dizartriyada til tonusi oshgan bo'ladi. Og'iz ochilganda til uchining qalinlashganligi, tilning kattaligi, kam harakatliligi kuzatiladi, bola qichqirganida til "qayiqcha" shaklida bo'ladi yoki uchi bilan qattiq tanglayga tegib turadi. Tilning mushaklari tonusi psevdobulbar falajlikda pasaygan, til yoyilgan holatda, og'izdan chiqib turadi yoki lablar orasida bo'ladi.

Bulbar buzilishlarda mushaklarning bir tomonining atrofiyasi natijasida tilning uchi ingichkalashgan va yon tomonga egilgan bo'ladi. Yumshoq tanglay osilib turadi. Til va yumshoq tanglay tonusining buzilishi natijasida bolaning qichqiriqlari va gugulash tovushlari manqalanib eshitiladi. Gugulash tovushlari kam, bir xilda bo'ladi, hissiy aloqaga javoban kulgu, quvonchli qichqiriqlar kuzatilmaydi.

Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda jonlanish kompleksi tovushlarining shakllanishi orqada qoladi.

Eshitish analizatori buzilgan bolalarda gugulashda o'z-o'ziga taqlid qilish kuzatilmaydi, bola onasi bilan hissiy aloqada kulmaydi, sokin, ritmik musiqaga reaksiya kuzatilmaydi.

5 oylik markaziy nerv sistemasi jarohatlanishlariga ega bo'lgan bolalarda eshitish buzilgan hollarda bo'g'inlarni talaffuz etishning dastlabki bosqichi rivojlanmaydi, yengilroq holatlarda esa ovoz faolligining yetarlicha emasligi, tovush komplekslarining kambag'alligi, parcha tarzdaliligi namoyon bo'ladi.

Turli sabahalarga ko'ra psixomotor rivojlanishi sustlashgan, ko'rishida, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda ".....qani?" savoliga chamalash (izlash) reaksiyalari kuzatilmaydi.

Ko'rishida, eshitishida buzilishlar bo'lgan bolalarda shuningdek tovush va artikulyator mimika o'rtasida bog'lanish yuzaga kelmaydi, natijada bo'g'inlarni talaffuz qilishning shakllanishi orqada qoladi.

9 oylikdan 12 oylikkacha bo'lgan bolalarni tekshirishdan olingan ma'lumotlarning taxlili

11-12 oylikda bola ikkita bir xil bo'g'inlarni birin-ketin bog'lashga o'tadi, bu holat ona tili fonematik idrok etish ta'sirida yuzaga keladi. Bo'g'inlarni ko'paytirish "so'zlarni ajratish" sifatida qaralishi mumkin. Harakat doirasida qo'pol buzilishlarga ega bo'lgan bolalar patologik tonik reflekslarning ta'siri natijasida haligacha gugulash davrida bo'ladilar. Ko'pincha chaynash, yutishning buzilishlari, suyuq ovqatlarni iste'mol qilayotganlarida "qoqilib" ketish hollari kuzatiladi. Predmetli faoliyat va impressiv nutqning (nutqni tushunish) shakllanishi orqada qoladi. Maqsadga yo'naltirilgan aniq harakatlarning shakllanishi va barmoqlarning nozik harakatlarni rivojlanishidagi buzilishlar boladagi nutq paydo bo'lgunga qadar rivojlanishning ham sustlashishidan darak beradi.

Agarda 12 oylikda nutq paydo bo'lgunga qadar va nutqning ilk rivojlanish davrlaridan orqada qolish kuzatilsa orqada qolishning sababini aniqlash uchun bolani nevrologik va psixologik tekshirish zarur.

Turti tovushlarga reaksiyaning bo'lmashligi yoki zaifligi hamda bolaning so'zlarni talaffuz etmasligi uning eshitishining pasayganligidan dalolat beradi.

Ko'rishning pasayishi bolada predmetning aniq ko'ruv obrazini yuzaga kelmasligiga olib keladi va bola so'zlayotgan odamning ko'rinayotgan artikulyatsiyasiga tayana olmaydi, natijada nutqning impressiv tomonining rivojlanishi orqada qoladi, chunki so'zning tovush obrazining ko'ruv-kinestetik sezgi o'rtasida hog'lanish hosil bo'lmaydi.

1 yoshdan 2 yoshgacha bo'lgan bolalarni tekshirishdan olingan ma'lumotlarning tuxlili

Nutqning ekspressiv tomonining rivojlanishi orqada qolgan bolalar nutqini impressiv tomonini tekshirish uning yetarlicha darajadiligini ko'rsatadi. Bolalar so'ralganda predmetlarni, o'yinchoqlarni, rasmlarda predmet va harakatlarning nomlarini ko'rsatadilar. Ekspressiv nutq nutqiy faollikning pastligi bilan tavsiflanadi. Bolalar imo-ishoralar bilan harakat qilishga moyil bo'ladilar, bo'g'in-so'zlarni qo'llaydilar, ko'rsatilgan ko'pgina predmetlarni, shuningdek predmetlarning rasmlarini, voqeband rasmlarni nomlay olmaydilar yoki tovushlarga taqlid qilish bilan cheklanadilar. Jumlati nutq ko'p bolalarda bu davrda shakllanmagan bo'ladi. Ba'zi hollarda amorf gaplar kuzatiladi.

Artikulyatsiya a'zolarining harakatchanligini buzilishi hollarida 2 yoshga kelib nutqiy faollikning pastligi namoyon bo'ladi. Bolalar alohida vokalizatsiyalarni, amorf so'zlarni, "bo'g'in so'zlarni" chiqaradilar. Ko'rsatilgan nuqsonlar bolalarda dizartrik buzilishlarning mavjudligidan dalolat berishi mumkin.

Impressiv nutq birlamchi buzilgan hollarda bolalar ularga qaratilgan nutqni tushunmaydilar. Nutqiy bo'lmagan tovushlarga e'tibor beradilar, ammo bunda turg'unlik kuzatilmaydi. Aloqa qilishda bolalar modulyatsiyalashgan vokalizatsiyalardan foydalanadilar, ko'pincha so'ralganda ular fonetik tizimdagi ko'pgina tovushlarni, bo'g'in-so'zlarni yoki so'zlarni talaffuz qilishlari (takrorlashlari) mumkin.

Eshitishi pasaygan bolalarda nutqni tushunish qo'pol buzilgan bo'ladi. Bolalar maishiy xarakterdagi bir necha ko'rsatmalarni aniq vaziyatda baland ovoz bilan aytilganda tushunishlari mumkin. Nutqiy faollik keskin pasaygan bo'ladi. Aloqa qilish uchun bolalar ekspressiv imo-ishorali va predmet-amaliy vositalardan foydalanadilar. Ekspressiv nutqda 2 yoshga kelib eshitishi pasaygan bolalarda asosan, alohida kam modulyatsiyalangan vokalizatsiyalar va bo'g'in-so'zlar bo'ladi.

2 yoshdan 3 yoshgacha bo'lgan bolalarni tekshirishdan olingan ma'lumotlarning taxlili

Ekspressiv nutqining rivojlanishi sustlashgan bolalarda impressiv nutq deyarli yushiga mos darajada bo'ladi. Bolalar rasmlarda tasvirlangan predmetlarning, harakatlarni yaxshi biladilar, grammatik kategoriyalardan son, kelishiklar qo'shimchalarini ishlatilishini to'g'ri tushunadilar. Ular kichik hajmdagi bog'langan nutnlarni: she'r, ertak, hikoyalarning mazmunini tushunadilar.

Nutqning rivojlanishini orqada qolishi ijtimoiy omillarga bog'liq bo'lgan hollarda, ya'ni bolaning tarbiyasida haddan tashqari g'amxo'rlik, kattalarni bolaning burcha istaklarini, talablarini muhayyo qilishlarida ko'pincha bolalar imo-ishoralardan ham ko'p foydalanadilar, ularning nutqni faol qo'llay imkoniyatlari chegaralanadi. Bunday bolalar uchun aloqaga kirishmaslik, xavotirlanish, qo'rqqoqlik, o'jarlik, negativizm, kattalarning talablarini hajarmaslik kabi psixologik xususiyatlar xos bo'ladi.

Nutqning shakllanishini sustlashuvi bolalar serebral falajligida artikulyatsiya a'zolarining harakatchanligining buzilishlaridan ham kelib chiqishi mumkin. Bu holda artikulyatsiya a'zolarini tekshirishda mushaklar tonusining buzilishlariga e'tibor qaratiladi. Mushaklar tonusidagi spastik yoki paretiklik artikulyatsiya a'zolarining ixtiyoriy harakatlarini chegaralaydi va tovushlar talaffuzining nuqsonlarini keltirib chiqaradi. Og'ir holatlarda bola lablar, tilning ixtiyoriy harakatlarini umuman hajara olmaydi. Ko'pincha chaynash, yutish buziladi. Bolalarda nutqning shakllanishidagi bo'g'inlarni talaffuz etish bosqichi kechikib qoladi, artikulyatsiya a'zolari harakatchanligi buzilishlarining og'ir hollarida bo'g'inlar bolaning nutqida 2 yoshga kelib paydo bo'lishi mumkin. Talaffuz etiladigan tovushlar ko'pincha bir xil tarzda bo'ladi.

Harakat doirasida buzilishlar kuzatiladigan bolalarda predmet-amaliy faoliyatning nuqsonlariga bog'liq ravishda faol lug'atni o'zlashtirishda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ularning nutqida predmetlarning ma'nosini anglatadigan dastlabki so'zlar kech (2 yoshu 6 oylikdan 3 yoshda) paydo bo'ladi. Nutqni tushunish umumlashtirilgan darajagacha yetmaydi: bola predmetlarni anglatadigan so'zlarni, predmetlarni faqatgina aniq, bola uchun tanish bo'lgan vaziyatlardagina tushunadi, tanij oladi.

Nutqning rivojlanishini orqada qolishi ilk yoshdagi bolalar autizmida o'ziga xos nutq buzilishlariga ham bog'liq bo'ladi. Bunday bolalarda nutqiy aloqaning keskin cheklanganligi, nutqning leksik-grammatik tomonini rivojlanmay qolishi, o'ziga xos fonetik buzilishlar va ovoznining yuqori tonda bo'lishining ustunligi bilan ifodalanadigan buzilishlari kuzatiladi. Bolalarni kuzatishdan hamda uning onasi bilan suhbatdan olingan ma'lumotlar natijasida autik bolalarda artikulyatsiya a'zolari

harakatchanligida qo'pol buzilishlarning yo'qligiga amin bo'lish mumkin, chunki bola nutqida spontan ravishda (beixtiyoriy) murakkab bo'g'in tuzilishidagi so'zlarni va to'liq jumalarni talaffuz eta oladi. Autik bola nutqni aloqa vositasi sifatida qo'llamagani uchun nutqning rivojlanishi orqada qoladi.

Psixik rivojlanishi total sustlashgan bolalarda nutqning rivojlanishini orqada qolishi yaqqol namoyon bo'ladi va ham impressiv va ekspressiv nutqda kuzatiladi. Artikulyatsiya a'zolarining harakatchanligining buzilishlari bo'lmaganda ham psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar sirg'aluvchi tovushlarni uzoq vaqtgacha talaffuz eta olmaydilar, ularda predmetlarni farqlab tushunish va so'z ifodasida aks ettirishining shakllanmay qolishi sababli fonematik idrokning shakllanishi ham kechikib qoladi. Bolalar nutqiy ko'rsatmalarni imo-ishora bilan aniq, ular uchun yaxshi tanish bo'lgan vaziyatlarda tushunadilar. Psixik rivojlanishi total sustlashgan bolalarda jumlati nutq 3 yoshda ham shakllanmagan bo'ladi.

Impressiv nutqning rivojlanmay qolishi birlamchi (asosiy) nuqson bo'lgan bolalar ularga qaratilgan nutqni tushunmaydilar. Ularda ekspressiv nutq shakllanmagan bo'ladi, ammo ba'zan sodda bo'g'in tuzilishidagi so'zlarni takrorlashlari mumkin. Bu yoshda bolalarda nutqning leksik-grammatik tomoni yetarlicha shakllangan va bog'langan nutqi mavjud bo'lan hollarda tovushlar talaffuzining buzilishlari ham kuzatilishi mumkin. Fonetik buzilishlar til oldi tovushlarini tisharo va yon tomonda talaffuzida namoyon bo'lishi mumkin.

Nutqning fonetik-fonematik rivojlanmay qolishida bolalar tovushlarni bir-biriga almashtirishlari, o'millarini almashtirishlari va buzib talaffuz etishlari kuzatiladi. Fonematik idrokning shakllanganligini tekshirishda akustik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan tovushlarni farqlashda, rasmlar materialida paronim so'zlarni ajratishdagi qiyinchiliklar, xatolar kuzatiladi.

Bolaning nutqiy rivojlanishining umumiy tavsifi (logopedik xulosa)

3 yoshgacha bo'lgan bolalardagi nutqiy buzilishlarni ko'rib chiqishda ishlab chiqilgan psixologik-pedagogik va tibbiy-pedagogik tasniflarga tayanish lozim. Ammo, nutq tug'ma funksiya emas, balki asab tizimining morfofunktsional yetilishi hamda atrof muhit bilan o'zaro ijtimoiy harakat, aloqadorlik natijasida shakllanishidan kelib chiqib 3 yoshgacha bolada nutqning rivojlanishida individual rivojlanish sur'ati kuzatilishi mumkin. Nutqning rivojlanishini orqada qolishi turli omillarga, ya'ni konstitusional xususiyatlar, asab tizimining organik va funksional buzilishlari, kognitiv, kommunikativ va hissiy buzilishlar, tarbiya sharoiti va bir qator boshqa sabablarga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun 3 yoshda aniq tashxisni qo'ymay, balki nutqning rivojlanishidagi turli buzilishlarni genezni ko'rsatgan holda nutqning rivojlanishini orqada qolishi sifatida ko'rsatish mumkin.

Tug'ilgandan 3 yoshgacha bo'lgan bolalardagi nutq buzilishlarini aniqroq belgilash uchun quyidagicha tasnifdan foydalanish mumkin:

- nutq paydo bo'lgunga qadar rivojlanishning orqada qolishi;
- nutqning rivojlanishini sustlashishi;
- ekspressiv nutqning shakllanishini orqada qolishi;
- impressiv nutqning rivojlanishini orqada qolishi (shartli ravishda sensor afaliyaning kelib chiqish taxmini);
  - artikulyatsiya motorikasining (artikulyatsiya aʼzolari harakatlarining) qoʻpol buzilishlari (natijasida nutqning rivojlanishdan orqada qolishi (shartli ravishda anartriya, dizartriyaning kelib chiqishi);
    - aloqaning buzilishlari natijasida kelib chiqqan nutqning rivojlanishini orqada qolishi (bolalar autizmi va boshqalarda);
    - eshitishning pasayishiga bogʻliq nutqning rivojlanishini orqada qolishi;
    - bilish faoliyatining buzilishi natijasida nutqning rivojlanishini orqada qolishi (rivojlanishning total orqada qolishida);
    - periferik nutq apparatining toʻliqligining buzilishi natijasida nutqning rivojlanishini orqada qolishi (shartli ravishda rinolaliya varianti);

Nutq buzilishlarining ushbu sistematzatsiyasi orqali bolaning nutqiy rivojlanishidagi buzilishlarni ancha aniq belgilab, u yordmida korreksiyalash yordamining muqobil, maqsadga yoʻnaltirilgan dasturini ishlab chiqishga imkon beradi. Masalan, intellekt yoki eshitish nuqsonlari birlamchi boʻlgan bolalarga oligofrenopedagog va surdopedagog bilan korrkksion mashgʻulotlar, aloqa qilishning buzilishi natijasida nutqning rivojlanishi orqada qolgan bolalarga psixologning yordami tavsiya etiladi.

2 bob. Maktabgacha yoshdagi bolalarni psixologik- pedagogik jihatdan tekshirish

Maktabgacha yoshiagi bolalarni psixologik tekshirish tamoyillari va metodlari

Maktabgacha yoshdagi bolalarni psixologik tekshirishning maqsadi – bolaning psixologik rivojlanishi, hamda psixik funksiyalarini holatiga baho berishdir.

Psixolog bolada tekshiruv oʻtkazayotgan paytida, u bilan yaxshi munosabatda boʻlishi, eksperimentlar vaqtida bolani ruhiyatini koʻtarib, uni maqtab yaxshi soʻzlarni aytishi kerak.

Psixologik-pedagogik tekshirishning asosiy metodi: hujjatlarni oʻrganish, bola bilan suhbatlashish, uning ota-onasi bilan ham suhbat oʻtkazish, bolani kuzatish va test oʻtkazishdan iborat.

Psixologik eksperimentlarni oʻtkazishdan avval psixolog bolaning anamnezi va boshqa hujjatlari: bolaning daftarlari, chizgan rasmlari, psixologik xarakteristika va hokazolar; tibbiy tekshirishlar: eshitishi, koʻruv apparati, tayanch harakat apparati,

bolaning nutqini holati kabilarni yaxshi bilgan psixolog to'g'ri tekshirish ishlarni olib boradi.

Ota-ona bilan suhbat davomida psixolog bir qancha ma'lumotlarga ega bo'ladi. Ota-ona bolasi bilan har kuni munosabatda bo'lganligi uchun, ular bolasini yaxshi bilishadi, shu bilan birga suhbat davomida psixolog ota-onani bolaga nisbatan bo'lgan munosabatini bilib oladi.

Psixolog bola bilan suhbatlashayotganda savollarni bolani yoshiga moslab, individual xususiyatlarini inobatga olgan holda, bola bilan alohida qolganida berishi kerak.

Kuzatish bolani tekshirish davomida olib boriladi.

Bolani psixologik rivojlanishini chuqurroq o'rganish uchun eksperiment tekshiruv metodini olib borish zarur. Eksperiment vaqtida bola haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

Eksperimental tekshirishlarni o'tkazishda ushbu tamoyillarga tayanish lozim:

- psixologik ta'limni modellashtirish, bola buni hayoti davomida amalga oshiradi (o'qish, o'yin);

- bolaga beriladigan vazifa uning yoshiga va bilimiga tayangan holda bo'lishi kerak;

- tahlil samarali bo'lishi uchun bolaning barcha psixologik faoliyatini ko'rish zarur, o'zining faoliyatiga va natijalariga munosabati, uni bajarish va davomiylik sur'ati va hokazo.

Eksperimentlarni o'tkazish vaqtida bolaning yoshiga e'tibor berish kerak, shu bilan birgalikda bitta yo'nalishda emas, balki bir necha bir-biriga yaqin bo'lgan metodikalarni tanlash kerak.

Kuzatishni olib borishda, birinchidan kuzatishni vazifasini va ikkinchidan kuzatilayotgan bola haqida oldindan ma'lumotlarga ega bo'lish kerak. Ba'zi vaziyatlarda bolaga, uning faqatgina qobiliyatini baholash uchun tekshirish o'tkazilayotganday qilib his ettirish kerak. Bunday sharoitlarda eksperimentator alohida vazifalarni to'g'ri baholashi mumkin. Ushbu ishni aqli zaif va psixik rivojlanishi orqada qolgan bolalarda o'tkazilganda, ularning motivatsion doirasini rivojlanganligini kuzatish mumkin. Yana boshqa bir vaziyatlarda bola ishonchini qozonib, o'zini bosh qo'yish va o'zini bema'lol erkin tutishga imkoniyat yaratish kerak. Buni eshitishida, ko'rishida, nutqida, tayanch harakati a'zolarida nuqsonlari bor, hamda maktabga moslasha olmayotgan, fazoda mo'ljal ololmaydigan bolalarda o'tkazish kerak.

Topshiriqlarni bajarishda to'g'ri yoki noto'g'riligini qayd etib qolmasdan, unga yordamlashib yangi bajarish yo'llarini o'rgatish kerak.

Bola uchun qiziqarli bo'lishi uchun vazifalarni soddadan boshlash kerak. So'ngra murakkabroq topshiriqlarga o'tish mumkin, lekin bolada charchash, sustlik

kuzatilsa, darhol osonroq topshiriq berish kerak yoki biroz dam oldirish kerak. Psixolog bilan bola stol orqali suhbat qurganidan ko'ra, yonma-yon o'tirib suhbatlashishi bolaga ancha qulaydir. Bolaning psixik rivojlanishi va nuqsoniga qo'ng'ul (eshitishida, ko'rishida, tayan harakat a'zolarida nuqsoni bo'lgan bolalarga maxsus apparatlar yordamida) sharoit yaratish lozim.

Psixologik tekshirishda test, savolnomalar o'tkazilishi:

-aqliy rivojlanishini meyorida rivojlanish bilan solishtirgan holda baholash;
-fikrini o'rganish, shaxsiy motivatsiyasi hamda munosabatga kirishishi o'rganiladi.

Psixologik tekshirish mazmuni

Bolani psixik rivojlanishini aniqlash hamda oliy psixik faoliyat funksiyalarining holatini baholashda aqliy faoliyatning turli jabhalarini: aqliy ishlash qobiliyatini holati, diqqati, idroki, xotirasi, tafakkuri va nutqining xususiyatlarini o'rganish va yetirish zarur. Zaruriyat tug'ilganda: oilaning ichki va bolaning ota-onasi o'rtasidagi munosabati, tengdoshlari bilan munosabati, o'zini-o'zi baholashi kabilar tekshiriladi.

Psixologik tekshirishning natijasi psixologik xulosa tuzish, TPPKning umumiy xulosasini, tavsiyalarni muxokama qilish ishtirok etish bilan yakunlanadi.

Aqliy ishlash qobiliyatining holatini tekshirish Bolaning aqliy ishlash qobiliyatini tekshirish aqliy ishlash qobiliyatidagi turli kamchiliklarni, bu nuqsonlarning bolani aqliy faoliyati tuzilishiga ta'sirini aniqlashga imkon beradi. Aqliy ishlash qobiliyatining buzilishlari turli xarakterda va darajada namoyon bo'lishi mumkin. Aqliy ishlash qobiliyatini buzilishlarini taxminan yengil ifodalangan, o'rta va yaqqol (qo'pol) ifodalanganiga ajratish mumkin. Lekin bunday ajratish taxminiy ekanligini aytish lozim. Chunki u ko'p omillarga bog'liq narsaga bog'liq va psixolog tomonidan kasbiy tajribasidan kelib chiqqan holda ma'lum darajada su'bektiv tarzda aniqlanadi.

Namoyon bo'lish darajasidan tashqari, kamchilik xarakterini aniqlash lozim. Aqliy ishlash qobiliyatining buzilishlari turlicha xarakterda bo'lishi mumkin:

a) bir maromda pasayishi (tekshirish davomida buzilishning namoyon bo'lishi taxminan bir xilda bo'ladi);

b) tebranishli xarakterda (tekshirishda aqliy ishlay olishini tebranish kuzatiladi);

v) toliqish xarakterida (tekshirishning oxiriga kelganda aqliy ishlay olishining pasayishi);

g) murakkab (masalan: umumiy pasayishda aqlan ishlay olishning tebranishi);

Aqliy ishlash qobiliyati buzilishining aralash formalari ham uchraydi, ular bilan korreksion ishlarni olib borish uchun, to'g'ri baholash lozim, unda qaysi buzilish turi ko'proq ifodalanayotganini ajratish kerak.

Diqqatni tekshirish

Diqqatni tekshirishda psixolog avval bolada diqqatning buzilishi mavjudligini aniqlashi lozim. So'ngra bu buzilishlarning namoyon bo'lish darajasini, ularning faoliyat buzilishlaridagi rolini, kelib chiqishi va xarakterini aniqlashi kerak.

Diqqat buzilishlarining namoyon bo'lish darajasini aniqlashda ularning faoliyat jarayoni va uning natijasiga qanchalik ta'sir etganligiga diqqatni qaratish lozim.

Ko'pincha diqqatning qo'pol bo'lmagan buzilishlari ishning natijalarida aks etmasada, shunga qaramay ularning mavjudligi ko'pgiga klinik xolatlarning tashxis belgisi sifatida ahamiyatga ega bo'ladi.

Diqqatning qo'pol buzilishlarida kuzatilganda, ular boladagi qiyinchilikning asosiy sababi ekanligini yoki ular xarakterning ko'rinishlariga kirishini aniqlash zarur. Diqqatdagi kamchiliklar boshqa psixik funksiyalari faoliyatiga, ayniqsa xotira faoliyatiga ta'sirini bilish lozim (xotiradagi ayrim kamchiliklar diqqatni buzilishiga olib keladi.)

Xotirani tekshirish

TPPK sharoitida xotirani maxsus tekshirish ma'lum bir ko'rsatkichlar asosida olib boriladi. Bu xotirani tekshirish uchun uzoq vaqt hamda uni o'tkazish uchun maxsus sharoit zarurligidan kelib chiqadi.

Diqqatning qo'pol buzilishlarida xotirani tekshirish ko'pincha noto'g'ri hisoblanadi, chunki uning natijalari xotiraning buzilishlarini emas, balki eslab qolish vaqtida diqqatdagi kamchiliklardan dalolat beradi. Xotirani maxsus tekshirishga undagi modal-xos bo'lmagan buzilishlardan shikoyat, anamnezda miya jarohatlarining, tutqanoq tutilishlari va amneziya holatlarining mavjudligi to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatkich bo'ladi.

Xotirani tekshirishda faqatgina uning buzilishlarini emas, balki ularning xarakter va kelib chiqish sabablarini aniqlash zarur. Xotira buzilishlari xarakteriga ko'ra: modal-xos bo'lmagan (barcha turlarini umumiy pasayishi) va modal-xos bo'lgan (ko'ruv, eshituv, verbal, motor kabi alohida turlarining buzilishi) bo'lishi mumkin.

Xotira tavsifi mnestik faoliyat sifatida o'zida eslab qolish (surati, xajmi), esda saqlash (sifatli, muddatli), qayta eslash (to'liq, aniq, ketma-ket), esdan chiqarish (qisman, chuqur, vaziyatli) kabi bosqichlarni o'z ichiga oladi.

Nutqni tekshirish

Bola nutqining holati psixolog hamda logoped bilan birgalikda tekshiriladi. Logoped nutqning barcha tomonlarini o'rganadi, psixolog esa nutq o'zining asosiy funksiyalari bo'lgan (ayniqsa nutq buzilishlarida) kommunikativ, boshqarish, bilish funksiyalarini bajarishiga diqqatini qaratadi. Bolaning rivojlanishiga nutq kamchiliklarining darajasi va xarakterini qanday ta'sir etganligini aniqlash muhim.

Bolada nutq kamchiliklari aniqlanganda ular bolaning boshqalar bilan muloqotiga, bilish faoliyatiga qanchalik ta'sir etganligi diqqatni qaratish lozim.

Idrokni tekshirish

Idrokni tekshirish tekshirilayotgan bolaning holatiga bog'liq bo'ladi. TPPKda asosan ko'rish va eshitish, zaruriyat tug'ilganda taktid idrok tekshiriladi.

Eshituv idroki avval eshitishi pasaygan yoki shunda taxmin qilinayotgan bolalarda tekshiriladi. Eshituv holati vrach-surdolog va surdopedagog tomonidan tekshiriladi, psixolog ushbu ma'lumotlardan bola rivojlanishiga ulaming u yoki bu darajada ta'sirini o'rganadi. Surdolog tekshiruvdan o'tmagan va nutqida kamchiligi bor bolani psixolog o'rganayotganda, TPPKdagi boshqa mutaxassislar bilan birgalikda bu bolada eshituvini pasayganligini taxmin qilib, uni surdologik tekshiruvga yuborishi kerak. Eshituv funksiyalari to'liq saqlangan, nutqida kamchilikka ega bo'lgan bolalarda ko'pincha nutqni eshitish idroki, ya'ni unga qaratib so'zlangan nutqni tushunish buzilganligi kuzatiladi. Bunda psixolog logoped bilan birgalikda bola nima uchun tushunmayotganligi tekshiriladi.

Ko'ruv idrokini tekshirishda bolani ko'ruv agneziyasi mavjudligiga e'tibor berish zarur (predmetli, fazoviy, rang, harf va hokazo). Ko'ruv idrokini tekshirish davomida agar u ko'rishning pasayishi bilan bog'liqligi taxmin qilinsa, uni ko'ruv o'tkirligini tekshirishga yuboriladi. Ko'ruv funksiyalari saqlangan bo'lib, turli agnoziyalar kuzatilsa, sababini aniqlash zarur. Uning sababi aqliy nuqson, po'stloqning lokal buzilishlari hamda po'stloq tonusining o'zgarishlari bo'lishi mumkin.

Tafakkurni tekshirish

Tafakkurni tekshirish xususiyati bolaning yoshiga bog'liq bo'ladi. Ilk yoshda ko'rgazmali-harakatti tafakkurning holati, maktabgacha yoshda ko'rgazmali-obrazli, maktab yoshida ko'rgazmali-obrazli va so'z-mantiqiy tafakkur tekshiriladi.

Bolani aqliy faoliyat holatini taxlil qilishda uning hamma tomonlarini – motivatsion, operatsion, dinamik hamda tanqidiy fikrlash tomonlarini ko'rib chiqish kerak.

O'zini-o'zi baholashini tekshirish

O'zini-o'zi baholash 7 va undan katta yoshli bolalarda tekshiriladi. Ko'pincha o'z-o'ziga baho berish 7 yoshli bolalarga mos Dembo-Rubinshteyn metodikasi yordamida olib boriladi. Ushbu metodikani natijalarini baholashda biroz o'z-o'ziga yuqori baho berish normal hisoblanishini inobatga olish zarur. O'ziga-o'zi baho berish berilgan shkalalar bo'yicha suhbat o'tkaziladi.

Oiladagi ichki munosabatlarni tekshirish

Oilaviy ichki munosabatlarni tekshirishda avvalambor ota-ona –bola munosabati, ayniqsa ona bilan munosabatiga e'tibor berish zarur.

Bola-ota-ona munosabatlari turli tarzda buzilgan bo'lishi mumkin. Bu buzilishlarga bolani haddan tashqari avaylab-asrash, bolaga umuman e'tibor bermaslik, o'zidan hissiy itarish, bola bilan qo'pol, yomon munosabatda bo'lish

kabilami kiritish mumkin. Bolaning oiladagi boshqa bolalar bilan o'zaro munosabatiga e'tibor berish kerak; ayniqsa oilaga yaqinda undan kichik bolalar paydo bo'lgan bo'lsa. Bundan tashqari bola tarbiyasida ishtirok etadigan boshqa oila a'zolari (buvi, buva va boshqa qarindoshlar) bilan munosabati. Oilaning ichki munosabatlarining buzilishi bola rivojlanishiga turlicha ta'sir etishi mumkin.

Tengdoshlari bilan munosabatini tekshirish

Tengdoshlari bilan munosabatini buzilishi turli yoshlarda kuzatilishi mumkin. Bunday buzilishlarning eng og'ir holatlari bolani izolyatsiyalash (ayirish, qo'shmaslik) yoki boshqa bolalar tomonidan qo'shmaslikdir. Tengdoshlari bilan munosabatga kirishishi malakasi bo'lmasligi ular bilan munosabatga kirishish istagining pastligi yoki (ushbu istakning saqlanganligida) o'zining xulqini boshqa bolalar xulqi bilan kelishtira olmasligi oqibatida doimiy nizolarga olib kelganda hollarda buzilish deb hisoblanishi mumkin.

Tengdoshlari bilan munosabatini buzilishining asosiy belgilari o'ta tajovuzkorlik, nizolarga moyillik, dominantlik, bo'ysunganlik, passivlik, boshqacha qilib aytganda aloqada teng bo'lmagan o'rinlarni qabul qilish tendensiyasidir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni psixologik tekshirish

Intellekti meyordagi, psixik rivojlanishi orqada qolgan va aqli zaif bolalarni differensial tashxis qilish muammolarini hal etishda va bolalarni maxsus maktabgacha tarbiya muassasalariga saralashda asosiy tashxis qilish mezonini bo'lib ko'rgazma-harakatli, ko'rgazma-obrazli tafakkur hamda tafakkurning mantiqiy elementlarining shakllanganlik darajasi hisoblanadi.

Tafakkurning bu formalarining shakllanishi bolaning predmetli-amaliy faoliyati jarayonida diqqat, idrok, xotira, nutq, ko'ruv-xarakat koordinatsiyasi, mayda motorika, faoliyatning ixtiyoriy regulyatsiyasi funksiyalarini rivojlanishi asosida kechadi. Intellektual nuqsonlarni tashxis etishda o'yin predmet-amaliy topshiriq asosida tuzilgan metodikalarni qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki ularning tashxis qilish imkoniyati ko'p bo'lib, ushbu metodikalar faqatgina natijalarni emas, balki jarayonning o'zini, topshiriqni bajarish usulini taxlil qilish imkonini beradi. Ushbu metodikalardan bolaning o'rganishini aniqlash maqsadida o'yin shaklida ta'limiy eksperiment sifatida foydalanish mumkin.

Ushbu metodikalarning to'plami hamda ularni qo'llashning xronologik ketma-ketligi quyidagi jadvalda keltirilgan.

	Metodikalar	Yoshlari			
		3-4	4-5	5-6	6-7
	1	2	3	4	5
1	Matryoshkani yig'ish va ajratish. a) to'rt qavatli b) besh qavatli v) olti qavatli	+	+	+	-
2	Piramidani taxlash va ajratish a) to'rt xalqachali b) olti xalqachali	+	+	-	-
3	Segen taxtasi a) variant - 1 b) variant - 2 v) variant - 3 g) variant - 4	+	+	+	+
4	Pochta qutisi	+	+	+	+
5	Kesma rasmlar. a) uch qismdan iborat b) to'rt qismdan iborat	+	+	+	+
6	Qatoriga qo'yish.		+	+	
7	Namunaga qarab qurish a) 4 elementdan iborat b) 5 elementdan iborat v) 6 va undan ko'p elementdan iborat	+	+	+	+
8	Klassifikatsiya			+	+
9	Koos kubiklari			+	+

Psixologik tekshirish o'tkazishda bolaning faqatgina yoshiga emas, balki uning intellektual va jismoniy imkoniyatlariga bog'liq holda diagnostik metodlarni tanlash zarur. Shuni e'tiborga olish kerakki, ko'ruv o'tkirligining 0,09 dan pastligi, ko'rish maydonining 20%ga kamayishi hamda harakatida nuqsoni bo'lgan (bolalar serebral falaji) kamchiligi, hamda xarakatida kamchiligi (DSP ning og'ir formasi) topshiriqni bajarish sifatiga ta'sir qilishi mumkin.

Ushbu metodikalarni bajarish natijalarini baholashda harakatlarning o'rinliliigi (topshiriqni qanday qabul qiladi), topshiriqni bajarish usuli, bajarish jarayonini o'rganishi va o'z faoliyati natijasiga munosabatini e'tiborga olish zarur.

Birinchi parametr tavsifida bola berilgan topshiriqni hohish bilan bajarayotganligi, ko'rsatmani tushunganligi, harakatlarini o'rinliliigiga e'tibor qaratish muhim. Topshiriqni bajarish turlari oriyentirlash faoliyati darajasidan dalolat beradi.

Topshiriqni bajarishning to'rt daraja yoki turi ajratiladi:

1. Xaotik xarakter. Bu holda bola predmetlarning xususiyati va sifatini ajrata olmaydi (tuzilishi, kattaligi, rangi...) boshqa variantlarga maqsadsiz o'tadi, ko'pincha kuch ishlatadi.

2. Maqsadga yo'naltirilgan taxminlar yoki xato taxminlar orqali, bola predmetning xususiyatlarini anglay olmaydi, lekin bajarishda xatolarini yo'qotib barcha variantlardan foydalanib ko'radi.

3. Amaliy qo'llab ko'rish. Bola predmetlarning xususiyatlarini ajrata boshlaydi, lekin ko'rgazma- obrazli ravishda solishtira olmaydi va amaliy qo'llab ko'rishga kirishadi.

4. Ko'rish orqali solishtirish. Bola predmetlarning xususiyatlarini tayanib topshiriqni hech qanday taxminlarsiz darrov bajaradi.

«Matreshkani yig'ish va ajratish» metodikasi

Maqsad: Kattalikni farqlash, ko'rgazma-harakatli tafakkurning rivojlanganlik darajasini tekshirish.

Material: 4-6 qismli matreshkalar.

O'tkazish texnikasi: eksperiment o'tkazuvchi bolaga matreshkani berib, a) so'z bilan «matreshkani och» yoki b) imo-ishora bilan: matreshkani uzatib uni ochishni aytadi (eshitishi va nutqida kamchiligi bor bolalarga).

Agar bola bajarishga kirishmasa, eksperiment o'tkazuvchi tashkillashtiruvchi yordam berib matreshkani o'zi ochadi va shunday deydi: «Qara va menga qarab bajar» yoki imo-ishora bilan matreshkani ochishni davom ettirishini so'raydi. Matreshkalar ajratib bo'lingandan so'ng, keyingi ko'rsatma beriladi: «Hamma matreshkalarni bittasiga sol» yoki imo-ishora bilan bolaga matreshkani yig'ish taklif etiladi.

Agar bola topshiriqni bajara olmasa, unga yordam berib o'rgatiladi. Matreshkani yig'ish yo'li ko'rsatiladi: «Katta matreshkani ichiga kichkinasini solish.» O'rgatilgandan so'ng boladan yana bir bor matreshkani yig'ish va ajratish so'raladi.

Bajarish meyorlari: bola topshiriqni bajarishda quyidagi yo'llardan foydalaniladi:

3-4 yoshda – to'liq yo'naltirilgan taxminlar asosida.

4-5 yoshda – amaliy chamalab ko'rish orqali.

5-6 yoshda ko'ruv idroki orqali.

«Piramidani ajratish va yig'ish» metodikasi

Maqsad: kattalikni farqlash darajasi, ko'rgazma-harakatli tafakkurning shakllanganligini tekshirish.

Jihoz: 4-6 xalqali piramida.

O'tkazish texnikasi: bolaga piramidani ajratish, so'ngra yig'ish taklif etiladi. Agar bola bajarmasa uni qiziqtirish uchun piramidani katta odamning o'zi yig'ib beradi. Qiyinchilik tug'ilganda bolaning ko'zi oldida piramidani yig'ish va yoyish davomida quyidagi so'zlarni: «Avval katta xalqachani, endi sal kichikroq, yana ham kichikrog'ini va eng kichkinasini» deb o'rgatish mumkin. So'ngra bolaga xalqalarning katta-kichikligiga qarab piramidani yig'ish va ajratish taklif etiladi.

Bajarish meyori: bola topshiriqni bajarishda quyidagi yo'llardan foydalanadi.

3-4 yoshda – maqsadga yo'naltirilgan urinishlar va amaliy chamalab ko'rish orqali

4-5 yoshda – ko'rib solishtirish orqali.

«Segen taxtasi» metodikasi

Maqsad: kattalikni farqlash darajasi, ko'rgazma-harakatli tafakkurning shakllanganligini tekshirish.

Jihoz: shakllar andozasi chuqur o'yilgan taxta (4 variantli) va shu chuqurchalarga to'g'ri keladigan shakllar.

O'tkazish texnikasi: bolaga shakllar joylashtirilgan taxta ko'rsatiladi va ko'zining oldida taxta shunday ag'dariladiki, ichidagi shakllar stolning o'rtasiga tushiriladi. Ko'rsatma beriladi: a) so'z orqali («Qara menda har xil shaklli taxta bor, men shakllarni to'kaman, sen esa joyiga solasan») yoki b) imo-ishora orqali (eshitishi va nutqi buzilgan bolalarga).

Agar bola topshiriqni tushunmasa va bajarishga kirishmasa, unda eksperiment o'tkazuvchining o'zi 1-2 shakllarni solib ko'rsatib berishi kerak. Noo'rin harakatlarda yana yordam ko'rsatiladi: «Yaxshilab qara, ushbu shaklni qayerga qo'yish kerak». Agar samara bermasa, unda bolaning diqqatini taxtadagi shakllarga va qo'lidagi shaklga qaratiladi. Agar bola noo'rin harakatlarda davom etsa, unda chamalab, solib ko'rish taklif etiladi.

Bajarish meyori:

3 yoshda (variant-1) maqsadga yo'naltirilgan urinishlar va amaliy chamalab ko'rish orqali.

3,5 yoshda (variant-1) ko'rib mo'ljal olish va amaliy chamalab ko'rish orqali.

4-5 yoshda (variant – 2-3) ko'rib mo'ljal olish va amaliy chamalab ko'rish mumkin.

5-6 yoshda (variant – 3-4) ko'rib solishtirish va amaliy chamalab ko'rish mumkin.

«Pachta qutisi» metodikasi

Maqsad: kattalikni farqlash darajasi, ko'rgazma-harakatli tafakkurning shakllanganligini tekshirish.

Jihoz: plastmassa yoki yog'och quti, uning ustida shakllar formasi kesilgan va quti ustidagi o'yilgan shakllarga mos hajmli shakllar.

O'tkazish texnikasi: bolaga beriladi: a) so'z ko'rsatmasi, «Sen yoningda har xil shakllar qirqilgan quti turibdi. Qo'lingdagi shakllardan quti ustidagi shaklga mosini tanlab, quti ichiga ushbu shakl orqali tashla»; b) imo-ishorali ko'rsatma (eshitishi va nutqida kamchiligi bor bolalarga). Eksperiment o'tkazuvchi bitta shaklni olib, mos shaklli teshik orqali quti ichiga tashlaydi va imo-ishora orqali bolaga davom ettirishni taklif etadi.

Agar bola topshiriqni tushunmasa va bajarmasa unga yordam ko'rsatiladi: «Yaxshilab qara, ushbu shaklni qayerga tashlash mumkin» yoki imo-ishora orqali shaklning qirralariga diqqat qaratiladi.

Agar bola topshiriqni qabul qilmasa va noo'rin harakatda davom etsa, unga o'rgatuvchi yordam beriladi, nutqiy shakli: «shaklni olib galma-galdan har bir teshikka qo'yib ko'ramiz, toki to'g'ri keladiganini topmaguncha» yoki imo-ishora orqali: bolaga tanlay olishi uchun shaklni har bir teshikka tiqib ko'rishni, to keragini topmaguncha davom ettirish kerakligi ko'rsatiladi.

Agar bola ushbu yordamdan keyin ham noo'rin harakat qilsa, tekshirish to'xtatiladi. Agar bola harakatlarini tushunib bajara olsa, quti o'giriladi va murakkabroq variant beriladi.

Bajarish meyori:

3-4 yoshda maqsadga yo'naltirilgan urinishlar

4-5 yoshda amaliy chamalash va ko'rib solishtirish.

5-6 yoshda ko'rib solishtirish.

«Kesma rasmlar» metodikasi

Maqsad: idrokning to'liqliligini rivojlanish darajasini, ko'ruv-fazoviy analiz va sintezini, ko'rgazma-harakatli tafakkurning shakllanganligini tekshirish.

Jihoz: to'liq va kesma rasmlarning to'plami. Rasmlar 3 taga, 4 qismga kestilgan.

O'tkazish texnikasi: eksperiment o'tkazuvchi kesma rasm qismlarini ko'rsatib, unda qanday predmet tasvirlanganligini aytmaydi, ko'rsatma beriladi: a) so'z – ishorali shaklda: «rasmni to'liq qilib yig'ib ber» yoki b) imo-ishorali. Agar bola topshiriqni tushunmasa, to'liq rasm shakli ko'rsatiladi va ko'rsatma takrorlanadi yoki taxlanib va yana rasm qismlari ajratiladi.

Agar bu yordam samarasiz bo'lsa, bolaga rasm qismlaridan to'liq rasmni yig'ish ketma-ketligi taxminiy yo'naltirish orqali o'rgatiladi. Shundan so'ng bolaga ushbu rasmni yana bir bor yig'ib berish so'raladi va boshqa variant taklif etiladi.

Bajarish meyori: 3 qismli kesma rasmlarni:

3-4 yoshda amaliy chamalab ko'rish orqali.

4-5 yoshda ko'ruviga tayanib.

4-6 qismli rasmlar:

3-4 yoshda maqsadga yo'naltirilgan urinishlar.

4-5 yoshda amaliy chamalab ko'rish orqali.

5-6 yoshda ko'rib solishtirish orqali

«Qatorga qo'y» metodikasi

Maqsad: kattalikni idrok etish darajasini, ko'rgazma-harakatli tafakkurning shakllanganligini tekshirish.

Jihoz: olti qismli matreshka

O'tkazish texnikasi: eksperiment o'tkazuvchi bolaning ko'zi oldida matreshkalami ajratib, ulami bir-biriga mosi bilan qo'yib chiqadi. Keyin matreshkalami katta-kichikligiga qarab, orasida bir xil interval saqlagan holda qo'yib chiqadi. Bundan so'ng tekshiruvchi matreshkalar qatorini ekran bilan bekitib, bolaga ko'rsatmagan holda bittasini olib qo'yadi, so'ngra ekran olinib bolaga matreshkani joyini topib qo'yish so'raladi.

Agar bola topshiriqni bajara olmasa, unga yordam ko'rsatiladi. Avval so'z ko'rsatmasi orqali: «Yaxshilab qara, ushbu matreshka qayerda turishi kerak?» yoki imo-ishora orqali matreshkani joyini topish so'raladi. Agar bu yordam samara bermasa, unda o'rgatuvchi yordam beriladi: har bir keyin turgan matreshka o'zidan oldinda turganidan kichikroq ekanligi tushuntiriladi. O'rgatilgandan so'ng, bolaga matreshkaning joyini topib qo'yish topshirig'i yana 2-3 marotaba beriladi.

Bajarish meyori:

4-5 yoshda maqsadga qaratilgan urinishlar va amaliy chamalashga tayanib

5-6 yoshda amaliy chamalash, ko'z bilan solishtirish.

6-7 yoshda ko'z bilan chamalab bajarish.

«Namunaga qarab qurish» metodikasi

Metodikaning yo'nalishi: shakl haqidagi tasavvurlarning, ko'ruv-fazoviy analiz va sintezning (shakllarni alohida elementlarga ajratish va ulardan bir butun shaklni sintezlash) shakllanganligini tekshirish

Jihoz: 20 ta sanoq cho'plari.

Bajarish texnikasi: 3-4 yoshli bolalarga verbal (nutqiy) ko'rsatmaga tayangan holda geometrik shakllar (uchburchak, to'g'ri to'rtburchak, kvadrat) qurish va ulami har birini nomini aytish so'raladi.

5-6 yoshli bolalar uchun xotirasiga tayanib cho'plardan murakkabroq shakllar (uycha, bir-birini ustiga qo'yilgan romblar, narvoncha va hokazo) yasashi taklif etiladi. Pedagog shirma orqasida biror shakl yasaydi va bolaga ko'rsatadi, so'ngra buzib tashlaydi yoki bekitib qo'yyadi, bola esa xotirasi bo'yicha shaklni qurishi kerak. Qurgan shaklni so'z bilan aytib berishi zarur.

Bolada qiyinchilik kuzatilsa, unga shaklni qurish yoʻli yoki shaklni yana bir bor koʻrsatish orqali yordam beriladi. Agar bu yordam ham samara bermasa, bolaning koʻzini oldida qurib koʻrsatiladi va boladan namunaga qarab topshiriqni bajarish soʻraladi.

Bajarish natijalarining taxlili:

3-4 yoshda koʻz bilan chamalab.

4-5 yoshda amaliy chamalash, namunaga qarab bajarish.

5-6 yoshda amaliy chamalash va koʻrib solishtirish.

1. «Predmetlarning klassifikatsiyasi» metodikasi

Maqsad: mantiqiy fikrlashning rivojlanish darajasini (umumlashtirish va mavhumlashtirish qobiliyati, umumlashtiruvchi tushunchalarning shakllanganligini) tekshirish.

Jihoz: oʻyinchoqlar, kiyimlar, hayvonlar, oʻsimliklar, idish-tovoqlar, mebellar, transportlar va hokazolar tasvirlangan predmetli rasmlar.

Oʻtkazish texnikasi: bolaga rasmlar toʻplami beriladi va taklif etiladi: «Ushbu kartochkalardan bir-biriga mosini topib, stol ustiga qoʻyib chiq». 10-15 kartochka qoʻyib chiqilgandan soʻng soʻraladi: «Nima uchun ushbu kartochkalar bu qatorda? Bular esa nimaga boshqada?» (bolaning umumlashtirish koʻnikmasi va harakatlarini soʻzda ifodalay olishi aniqlanadi). Yoʻl qoʻyilgan xatolar toʻgʻrilanadi va kartochkalami taxlash prinsipi tushuntiriladi («idish-idishga, hayvonlar-hayvonlarga qoʻy»). Soʻngra bolaga topshiriqni davom ettirish taklif etiladi.

Agar bola topshiriqni qabul qilmasa, uni klassifikatsiyalash usuliga oʻrgatiladi. Boladan tekshiruvchi nima uchun ushbu kartochkalami bu qatorga qoʻyish kerakligini, boshqalarini bu qatorga qoʻyish lozimligini tushuntiradi, soʻngra oʻzi mustaqil bajarishini taklif etadi.

Bajarish meyori:

5 yoshli bolalar topshiriqni harakat asosida, umumlashtirish usulini funksional darajada aniqlab bajaradilar. 6 yoshdan boshlab mavhum kategoriyalami qoʻllaydilar.

5-6 yoshdan boshlab bolalami tekshirishda «Koos kubiklari», «Obyektni ikki belgi boʻyicha klassifikatsiyalash», «Voqealarning ketma-ketligini oʻrnatish», «Toʻrtinchisi ortiqcha» kabi metodikalardan foydalanish mumkin.

Psixologik tekshirishning natijalarini tahlil qilish tamoyillari

Psixologik tekshirishning natijalarini tahlil qilishning maqsadi - bolaning psixik faoliyati bilan har tomonlama tanishishdan iborat. Barcha maʼlumotlarni tahlil qilayotganda, bolani psixologik tavsiflash maqsadida, psixologik tekshirish uchun oʻzining oldiga qoʻygan maqsad va vazifalaridan kelib chiqib, bolaning ota-onasidan nima sababdan konsultatsiyaga kelganliklarini soʻrashi kerak. Agar tekshirishdan asosiy maqsad - bolaning rivojlanishiga qarab oʻqitishning maqbul sharoitini va

darajasini aniqlash bo'lsa, unda avvala tahlil berilib intellektual nuqsonning tuzilishi o'rganilishi lozim. Agarda ota-onaning murojaati va shikoyati sabablari bolaning faqatgina xulqi yoki muloqotiga (aloqaga kirishishi) va xokazolarga tegishligina bo'lsa unda intellekti saqlanganligini (eksperimental tekshirishda) aniqlaganidan so'ng psixologik muammoni yoritish zarur.

Bolaning intellektual rivojlanishini baholashga yo'naltirilgan psixologik tekshirish natijalari taxlilida quyidagi mezonlarga tayangan tayanish lozim:

- harakatlarining maqbulligi (topshiriqni qanday qahul qiladi);
- topshiriqni bajarish usullari;
- topshiriqni bajarayotganda o'rgatishni qabul qilishi;
- o'zining faoliyat natijalariga munosabati (tanqidiyligi).

Bolaning tekshirishga bo'lgan munosabatini e'tiborga olish muhim bo'lib, bu uning motivatsiya doirasi, ehtiyojlari, hissiy-irodaviy va shaxsining xususiyatlari bilan bog'liqdir. Bolaning topshiriqni qanday qabul qilishi, yutuq va kamchiliklariga munosabatiga qarab, uning shaxsining imkoniyatlarini, uning yetilmaganligi yoki rivojlanmay qolganligini bilish mumkin. Bunda quyidagilarga diqqatni qaratish kerak:

1. Kayfiyatning umumiy ko'rinishi (adekvat yoki yo'q, depressiv, qo'zg'aluvchan). Kayfiyatning tekshirish vaziyatga bog'liq bo'lmagan holda haddan tashqari ko'tarilganligi, eyforiyaligi ko'pincha aqli zaif, shuningdek miyaning peshona qismi rivojlanmagan (infantilizmning turli ko'rinishlari) bolalarga xosdir. Kayfiyatning xavotirlangan, pasaygan fonlari nevrotik yoki psixotik hissiy doirasida buzilishlar bo'lgan bolalarda kuzatiladi.

2. Bolaning faolligi: topshiriqqa qiziqishi, uning turg'unligi. Bolaning psixik faolligi to'laqonli intellektual rivojlanishida muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Hatto neyrodinamik, ensefalopatik va emotsional buzilishlarda ham atrofdagilarga nisbatan faol qiziqish barcha imkoniyatlari chegaralangan bolalarda mavjud bo'lib, aqli zaif bolalarda esa ancha pasaygan bo'ladi.

3. Bolani munosabatga kirishishi. Yengil-yelpi, osonlik bilan hamda bular bilan bog'liq to'liq bo'lmagan aloqaga kirishish intellektidagi nuqsonlarga bog'liq bo'lishi mumkin, bu aqli zaif bolalarga, infantil bolalarga xosdir. Ba'zi aqli zaif bolalarga esa aksincha, munosabatga kirishidan qo'rqish, sababsiz negativizm hamda u yoki bu shaxs bilan tanlab aloqaga kirishish xos bo'ladi. Nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar qiyinchilik bilan verbal aloqaga kirishadilar. Zaif eshituvchi va kar bolalar verbal aloqaga imkon bo'lmaganda paralingvistik (imo-ishora, mimika) aloqa vositalaridan faol foydalanadilar. BSF (bolalar serebral falaji) bolalar ko'pincha aloqaga kirishishga qo'rqadilar, qiyinchilik bilan kirishadilar.

4. Rag'batlantirish va ma'qullashga emotsional munosabati. Bolalar ilk yoshidan boshlab, rag'batlantirish va ma'qullaganni yaxshi va xursandlik bilan qabul

qilishadi. Kartalar bahosiga befarq, qiziqmaydigan bolalar ushbu soʻzlarning maʼnosini farqlamaydilar, bu ularning u yoki bu darajada intellektini rivojlanmaganidan dalolat beradi. Aloqa qilishda qochish koʻpincha autik bolalar hulqida kuzatiladi va ularda muloqotga (munosabatga boʻlgan ehtiyojning yoʻqligini koʻrsatadi. Bunday bolalar odatda suhbatdoshining yuziga qarashdan oʻzini olib qochadi, verbal va hissiy aloqa tomonlariga oʻzgacha munosabatda boʻladilar.

5. Tanqid va talabga hissiy munosabati. Bunda bolaning tanqidga reaksiyasi; tanqidga munosib ravishda bolaning oʻz hulqini oʻzgartirishi eʼtiborga olinadi. 3 yoshdan katta boʻlgan bolalarning tanbehga eʼtiborining yoʻqligi intellektual rivojlanishning pasayganligi, psixik rivojlanishi sustlashgan bolalarda ixtiyoriy regulyatsiyaning nuqsonlari mavjudligidan darak beradi. Bunda bola tanbehning maʼnosini tushunmaydi yoki juda taltaytirib yuborilganligidan tanbeh va koyishlar, taʼqiqlashlar uning uchun odatdan tashqari hisoblanadi.

6. Oʻziga va oʻzining faoliyatiga, qiyinchilik va faoliyatidagi muvaffaqiyatsizliklarga munosabati. 3 yoshdan katta bolalar harakatlaridagi xatolarni mustaqil topa oladilar. Bunda koʻrgazma-harakatli vaziyatning maʼlum bir tomonlarini elementar nutqiy ifodalashda (endi toʻgʻrimi? Bundaymi yoki bunday emasmi? Voy, endi toʻgʻri boʻldimi?) namoyon etadilar. Soʻngra ular oʻz xatolarini toʻgʻirlab kerakli natijaga erishishga harakat qilishadi, qiynalishsa kattalardan yordam soʻrashadi.

Bolalarning omadsizlikka munosabati boshqacha boʻlishi ham mumkin:

-birinchi qiyinchilikdayoq qiziqishning yoʻqolishi, topshiriqni sust bajarishi, eksperimentlarning qolganida ishtirok etishdan voz kechish;

-toʻgʻri natijaga erishishda toʻsqinlikka uchrashi, topshiriqning maʼnosini tushunmasligi faoliyatini tormozlanishiga olib keladi.

Tadqiqot davomida psixolog aqliy faoliyatning barcha strukturasi sinchiklab koʻrib chiqib, alohida topshiriqni bajarish natijasiga emas, balki faoliyatni sifatli taxlil qilish tamoyiliga rioya qilishi lozim. Albatta bolaga qanday yordam turlari berilganini, uni qanday qabul qilgani va faoliyatini samarali boʻlishiga qanday taʼsir etganini hisobga olishi lozim.

Intellektual kamchilikni har xil turlari differensial tashxis qilishda bolaning aqliy rivojlanishini ikki darajasini ajratish lozim. 1-daraja dolzarb boʻlib, bolaning bilim zahirasi hamda tekshirish vaqtidagi unda shakllangan faoliyat usullarini aniqlaydi. Dolzarb daraja «oʻlchash» metodi yordamida aniqlanadi, chunki bilim, koʻnikma, malakalarni oʻzlashtirib olishnigina taʼkidlaydi va shuning uchun asosiy metodga – sifat tahliliga nisbatan – ikkilamchi, qoʻshimcha hisoblanadi. Faoliyatini sifatli tahlili bolaning potensial rivojlanish darajasini koʻrsatadi.

Potensial darajani aniqlashda, yaʼni bolaning oʻrganishini aniqlashda quyidagilarga eʼtibor berish lozim:

1. Berilayotgan yordamning darajasi va hajmi. Eng kam yordam bolaga soʻzlar orqali «oʻylab koʻr», «sen qila olasan» yoki «diqqat bilan qara», «shoshilmagin», «mana bu yoqqa qara» kabi ragʻbatlantirish orqali beriladi. Topshiriqni davom ettirish va bajarishda ushbu yordam, intellekti meyorida boʻlgan, ammo oʻziga ishonchi boʻlmagan, qoʻrqqoq, tez tormozlanadigan yoki giperfaol (oʻta faol) diqqati buzilgan bolalarga yetarlicha boʻladi. Baʼzida psixik rivojlanishi sustlashgan bolalarga ushbu yordam turi yetarli boʻladi.

Yoʻnaltiruvchi yordam (ancha ifodalangan yordam) berish, bolaga kattalar tomonidan berilgan topshiriqni aniq bajarishga koʻrsatma beradi. Ushbu yordam psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun samarali boʻlib, aqli zaif bolalarda esa hech qanday natija bermaydi.

Oʻrgatuvchi (taʼlim beruvchi) yordam bolani oxirgi natijaga erishish uchun faoliyat usuliga oʻrgatishni nazarda tutadi. **Oʻrgatuvchi yordam** yaqqol ifodalangan psixik rivojlanishning sustlashgan va aqli zaif bolalar uchun lozim boʻladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni pedagogik jihatdan tekshirish

Maktabgacha yoshidagi bolalarni pedagogik jihatdan tekshirishning maqsadi – bilim zahirasi va faoliyat usullarini hamda ularni yoshga va taʼlimning darajasiga mosligini aniqlashdir.

Pedagogik tekshiruvdan avval anamnestik maʼlumotlar yigʻilib, unda bolaning psixik rivojlanishi haqidagi maʼlumotlar aniqlanadi, oʻz-oʻziga xizmat qilish, mehnat qilish koʻnikma va malakalarining paydo boʻlishi, jamoada va oilada oʻzini tutishi, maktabgacha muassasa dasturlarini oʻzlashtirishi, oʻyin, qurish-yasash faoliyatini rivojlanishi, maktabda oʻqishga tayyorgarlik darajasi kabilarni oʻz ichiga oladi.

Pedagogik tekshiruvda quyidagilar aniqlanadi:

- Tasavvur va bilimlarning umumiy zahirasi. Bolada sensor etalonlarni (rang, shakl, kattaligi) shakllanganligi, tabiat hodisalari (tabiatda fasllar oʻzgarishi, hayvonot, oʻsimlik olami), sodda geografik maʼljal olish (oʻzining uy adresini bilish, shahar (qishloq), yashash joyi va hokazo) va ijtimoiy tasavvurlarning (oʻz ismi, familiyasini, oilaviy holatini, ota-onasining kasbini bilish) tasavvurlarining mavjudligi aniqlanadi.

- Ijtimoiy-maishiy oriyentirovka. Oʻz-oʻziga xizmat qilish (mustaqil ovqatlanish, kiyinish, tugmachalarni taqish va hokazo), mehnat malakasi (oʻzidan keyin yigʻishtirish, idish-tovoqlarni yuvish va hokazo), oʻzini ijtimoiy mos, toʻgʻri tutishi (oʻzi mustaqil transportdan foydalanishi, uyiga yoʻl topishi, magazindan maxsulotlar olishi va hokazo) malakalarining shakllanganligi aniqlanadi.

- Umumqabul qilingan hulq normalariga rioya qilishi. Bolaning oilada va oiladan tashqari joylarda nutqiy va odob qoidalariga rioya qilishi, kattalarning talablari va iltimoslarini bajarishi, bolalar jamoasida intizomni tushunishi va unga

rioya qilishini aniqlash zarur. Ko'rsatib o'tilganlarni baholashda bolaning yoshini, madniyatini, olgan ta'limini hisobga olish zarur.

- Bola qatnayotgan muassasa ta'lim dasturining o'zlashtirishi. Maktabgacha yoshdagi bolani tekshirishda tasviriy, qurish-yasash, shuningdek konstruktiv faoliyatining rivojlanishi, shuningdek, savod asoslarini, hisoblashni o'zlashtirishi, bilimlari dastur talablariga javob berishi aniqlanadi.

- O'yin faoliyatiga umumiy tavsif beriladi.

O'qitilishi (o'rgatilish)

Bolaning o'qitilishi muassasa o'quv dasturining o'zlashtirishi asosida, shuningdek TPPKda ta'limiy eksperiment davomida u yoki bu metodikalar bazasida aniqlanadi. Ko'rsatilgan yordam xajmi va egallab olingan usulni mantiqiy o'xshash topshiriqqa ko'chira olish nuqtai nazaridan o'qitilishni shartli ravishda yuqori, yetarli, pasaygan, past va juda pastga ajratish mumkin.

Agar bola o'ziga notanish topshiriqni hech qanday yordamsiz bajarsa, ta'limi yuqori hisoblanadi. Agar bola o'ziga notanish topshiriqni bajarishda yo'llantiruvchi yordamga muhtojlik sezsa va yo'llanmadan so'ng bajarsa, yetarli darajada hisoblanadi. Agar bola o'ziga notanish topshiriqni bajarishida yordamning hamma turlariga (rag'batlantiruvchi, yo'naltiruvchi, o'rgatuvchi) muhtojlik sezsa, lekin o'zlashtirilgan usulni o'xshash topshiriqqa mantiqiy ko'chira olsa, ta'limi pasaygan darajada bo'ladi. Agar bola barcha yordamlardan foydalanib, qiyinchilik bilan, lekin o'zlashtirilgan usulni o'xshash topshiriqqa mantiqiy ko'chira olsa past daraja. Barcha yordam turlarining natijasi yaxshi bo'lmay, bola o'zlashtirilgan usulni o'xshash topshiriqqa mantiqiy ko'chira olmasa o'ta past darajadir. Yuqori va yetarli o'qitishi darajasi normal intellektli bolalar uchun xosdir. Pasaygan va past daraja psixik rivojlanishi orqada qolganlar uchun xosdir. Aqli zaiflikka esa past va o'ta past daraja xosdir.

3 bob. Kichik maktab yoshidagi bolalarni psixologik-pedagogik tekshirish

Kichik maktab yoshidagi bolalarni psixologik tekshirish

Kichik maktab yoshidagi bolalarni psixologik tekshirish TPPK amaliyotida eng dolzarbdir, chunki bo' yoshda bolaning imkoniyatlari va xususiyatlariga mos ta'lim sharoitini yaratish, tegishli ta'lim muassasasini tanlash zaruriyati kelib chiqadi. O'quv dasturi tipini eng avvalo bolaning intellektual imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda tanlangani sababli intellektidagi turli yetishmovchiliklar, ularning tuzilishini, intellektual yetishmovchilik darajalarini aniqlashda eksperimental-psixologik tekshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Intellektual yetishmovchilikning turli formalarini differensial tashxis etish vazifalarini hal etishda eksperimental tekshirish metodikalarining bayoni meyorida rivojlanayotgan, psixik rivojlanishi sustlashgan hamda aqli zaif bolalarni tekshirish natijalarining interpretatsiyasini o'z ichiga oladi.

Eksperimental psixologik tekshirish metodikalari

Kesma rasmlar

Maqsad: ko'ruv-fazoviy idrokning, analiz va sintezning, ko'rgazma-obrazli tafakkurning shakllanganligini aniqlash. **Metodika,** shuningdek diqqatning xususiyatlarini, maqsadga yo'naltirilgan faoliyat qobiliyatlarini baholashga imkon beradi.

Halqaro sog'liqni saqlash tashkilotining 10-qayta ko'rib chiqilgan kasalliklarning halqaro tasnifi bo'yicha aqli zaiflikning quyidagi darajalari ajratiladi:

F70 – yengil aqli zaiflik, F71- o'rta darajadagi aqli zaiflik, F72-og'ir aqli zaiflik, F73- chuqur aqli zaiflik.

Material: gorizontal va vertikal chiziqlar bo'yicha to'rt qismga bo'lingan bola uchun tanish bo'lgan uchta predmetlarning rasmlari.

O'tkazish texnikasi: 7-8 yoshli bolalarga yig'ilgan rasm (diagonal bo'yicha qirqilgan) ko'rsatiladi. So'ngra uning qismlari aralashtirilib yuboriladi. Ko'rsatma beriladi: "Avval qanday bo'lganicha yig'ib ber".

Agarda bola qiynalmasdan bajara olsa, unga topshiriqning murakkabroq varianti taklif etiladi: uchta rasmning qismlari aralashtirilib beriladi.

9-10 yoshli bolalar bilan topshiriqni bajarishni ushbu variantidan boshlab berish mumkin. Bunda bola harakatlarining xarakteriga: rasmlarning tasviriga, qirqish chizig'iga qarab tanlashi va hokazolar kuzatiladi.

Bajarish natijalarining tahlili:

Aqliy rivojlanishi meyorida bo'lgan va ko'ruv-fazoviy gnozisida o'ziga xos buzilishlar bo'lmagan bolalar topshiriqni osonlik bilan bajaradilar. Ular qismlarni bir

butunga yig'ishning samarali usulini qo'llaydilar. Bolalarni faoliyat jarayoni va oxirgi natija qiziqtiradi.

Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar topshiriqning murakkab variantini bajarayotib xato harakatlarga yo'l qo'yishlari mumkin, yoki maqsadga yo'naltirilgan usulga tayanmasdan xatolar va urinib ko'rish usuli bilan harakat qiladilar, ammotashkillashtiruvchi va yo'naltiruvchi yordam samara beradi.

Lokal fazoviy buzilishlari bo'lmagan *yengil darajadagi* aqli zaif bolalar vertikal va gorizontal chiziqlar bo'yicha qirqilgan rasmlarni ko'rsatib berilgandan so'ng yig'a oladilar. Diagonal chiziqlar bo'yicha qirqilgan rasmlarni yig'ishda qiynaladilar. Topshiriqning murakkab variantini bajara olmaydilar. Faqatgina ko'rsatilgandan, tashkillashtiruvchi va o'rgatuvchi yordamdan so'ng bolalar rasmlarni yig'a oladilar.

O'rtacha darajadagi aqli zaif bolalar topshiriqning murakkab variantini 10 yoshida ham tushunmaydilar va bajara olmaydilar. Ko'rsatilgandan so'ng faqatgina gorizontal va vertikal chiziqlar bo'yicha to'rt qismga bo'lingan rasmlarni yig'ishlari, diagonal bo'yicha qirqilgan rasmlarni birgalikda yig'ishlari mumkin.

Koos kubiklari

Maqsad: ko'rgazma-obrazli tafakkur, ko'ruv-fazoviy analiz va sintezning shakllanganlik darajasini, diqqat va ishlash qobiliyatining xususiyatlari, maqsadga va topshiriqning shartiga muvofiq harakat qilishi qobiliyati, o'rgatilishi aniqlanadi.

Material: Tekshirishni o'tkazish uchun 9-12ta bir xil kubiklar, ularning bir tomoni ko'k va sariq rangda, boshqa tomoni oq va qizil, uchunchi tomoni ko'k, cho'rtinchi tomoni qizil, beshinchi tomoni sariq, oltinchisi oq; 10 ta nomerlangan turli xil naqshli kartochkalar.

O'tkazish texnikasi: Bolaga har xil shakldagi naqshli rasmlarni ko'rsatib kubiklardan shunday naqshni qo'rish topshirig'i beriladi. Topshiriqni bajarish jarayonida namunali rasm bolani ko'z oldida turadi. Ko'rsatma: «Qara, rasmda shakl chizilgan, shu shaklni kubiklar yordamida taxlash mumkin. Bir urinib ko'rchi». Naqshlar ketma-ket murakkablashtirilib boriladi. Eshitishning pasayishi gumon qilinganda nutqiy ko'rsatma imo-ishora, namoyish bilan birga olib boriladi.

Topshiriqlarni bajarish jarayonida bolaga turlicha yordam ko'rsatilishi mumkin: topshiriqni qo'shimcha tushuntirish, shaklni uni tashkil qiluvchi qismlarga bo'lish, aytib berish, ko'rsatish.

Topshiriqni bajarilish natijalarining tahlili. *Yengil darajadagi* aqli zaif bolalar ko'pincha mustaqil ravishda faqat 1 naqshni taxlay oladilar, kubiklarni rasmdagi naqsh ustiga qo'yishga harakat qiladilar. Ular har bir yangi naqshga sekinlik bilan o'tadilar, xatolarga yo'l qo'yadilar, o'zlarini nazorat qilmaydilar. Tashkiliy yordam, kubiklarga mos ravishda naqshlarni qismlarga bo'lish ularning faoliyatiga kam yordam beradi.

Shizofreniya etiologiyali demensiya bo'lgan bolalar ko'p hollarda idrokning to'liqligi va maqsadga yo'naltirilganligini buzilganligi oqibatida Koos naqshlarini yig'ishga juda qiynaladilar. Epileptik demensiya ko'rinishidagi bolalar muvaffaqiyatsizlikka uchrasalar ham topshiriqni oxirigacha yetkazishga harakat qiladilar.

Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar (qo'pol fazoviy buzilishlarga ega bo'lmagan) 2-3 topshiriqni bajarish taklif qilinganda qiyinchiliklarga uchray boshlaydilar; ammo naqshlarni alohida qismlarga ajratishdagi tashkiliy yordamdan so'ng uni oxiriga yetkaza oladilar.

Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirishda bu metodikadan foydalanish maqsadga muvofiq emas.

Serebral falaji bo'lgan bolalarda yaqqol ifodalangan fazoviy buzilishlar bo'lganligi sababli bu metodika qo'llanilmaydi.

Intellekti meyorida bo'lgan zaif eshituvchi va meyorida rivojlanayotgan bolalar topshiriqni mustaqil ravishda bajara oladilar.

Serebral falajlangan bolalar bilan ularda yaqqol ifodalangan fazoviy buzilishlar mavjud bo'lganligi uchun ushbu metodikadan foydalanish maqsadga muvofiq bo'lmaydi.

Intellekti meyorida bo'lgan va zaif eshituvchi bolalar topshiriqni mustaqil bajara oladilar.

Segen taxtasi

Ushbu topshiriqni bolani tekshirishda birinchi bo'lib berish tavsiya etiladi, chunki u bolalarda qiziqish uyg'otadi.

Metodika ko'rsatmani tushunishni, asosiy geometrik shakllarni bilish darajasi, harakatlar koordinatsiyasining holati, fazoviy chamalash faoliyat xarakterini (figuralarni ushlash, chuqurchalar bilan solishtirish va h.k.) aniqlash maqsadida qo'llaniladi.

Murakkablashib borish tartibidagi metodikaning 3 varianti taklif etiladi.

O'tkazish texnikasi. Bolaga shakllar joylashtirilgan taxtacha ko'rsatiladi. Bunda bolaning diqqatini shakllar joylashtirilgan chuqurchalarga qaratiladi. So'ngra stol ustiga shakllar to'kiladi va boladan ularni chuqurchalarga qayta joylashtirish so'raladi. Ko'rsatma: «Qara, menda shakllar joylashtirilgan taxtacha. Men shakllarni to'kaman, sen esa ularni o'z o'millariga joylashtir»

Topshiriqni bajarilish natijalarining tahlili. Ko'p hollarda bolalar topshiriqni mustaqil bajarishga kirishadilar, ba'zan esa rag'batlantirish lozim bo'ladi.

Zaif ko'ruvchi intellekti saqlangan bolalar va intellekti meyoridagi bolalar bu topshiriqni bajarishda qiynalmaydilar, murakkab variantlarini bajarish usullariga faol kirishadilar, mustaqil bajaradilar.

O'rta darajadagi aqli zaif bolalar uchun og'zaki ko'rsatmani tushunmaslik xosdir. Ularga ko'rsatish zarur. Shuning uchun tekshiruvchi bolaning ko'z o'ngida taxtachani to'la yoki qisman to'ldiradi, so'ngra ularni yana to'kib boladan shakllarni chuqurchalarga moslab joylashtirib berishni so'raydi. *O'rta darajadagi* aqli zaif bolalar birinchi taxtacha bilan ishlashdayoq qiyinchiliklarga uchraydilar; figuralarni chuqurchalarga ularning shakliga e'tibor bermasdan soladilar, sinash va xato usuli bilan harakat qoladilar. Bolalar ko'pincha 2-3 marta ko'rsatilgandan so'ng ham topshiriqni bajara olmaydilar. Ikkinchi va uchinchi taxtachadagi topshiriqlarni ko'rsatilgandan so'ng ham bajara olmaydilar. Shakllarni qo'llarni bilan yaxshi ushlay olmaydilar. Ularning harakatlari xaotik tarzda bo'ladi.

Aqli zaiflikning *yengil darajasidagi* bolalar odatda og'zaki ko'rsatmani tushunadilar va birinchi taxtachani figuralar bilan to'ldirish topshirig'ini bajara oladilar. Ular chuqurcha bilan figurani ko'rib turib solishtira oladilar. Ammo ba'zi bolalarga topshiriqni bajarishni ko'rsatish (namoyishi etish) va rag'batlantirish zarur, shundan so'ng ular topshiriqni mustaqil bajaradilar. Aqli zaiflikning yengil darajasidagi bolalar ikkinchi va uchinchi taxtachadagi topshiriqni bajarishga qiynaladilar. Ularning faoliyati xarakteri tez o'zgaradi: sinash va xatolar metodi bilan bajariladigan harakatlar ko'payadi, tashkil etuvchi va o'rgatuvchi yordam kerak bo'ladi.

Segen taxtasini to'ldirishda demensiyasi mavjud bolalar ham qiyinchiliklarga uchraydilar. Ishdagi qiyinchiliklarga bo'lgan munosabat turli xarakterga ega bo'lib u bolaning kasalligiga bog'liq bo'ladi. Masalan, epileptik demensiyali bolalar uchun ko'pincha ma'nosiz, ammo juda qat'iy, bo'sh chuqurchaga mos kelmaydigan figurani joylashtiriga urinishlar xos bo'ladi. Bunday bola ko'pincha tekshiruvchining yordamini qabul qilishni istamaydi, uni boshqa topshiriqni bajarishga undash qiyin. Shizofrenik demensiyali bolalarning bu topshiriqdagi qiyinchiliklari ko'pincha ularning umumiy motor beso'naqayliklari, aniq faoliyatni bajarishga bo'lgan munosabatlaridagi negativizm, psixik faollikning pastligi bilan bog'liqdir. Bunday bolalar figuralarni (shakllarni) sustlik bilan olib ko'radilar, ularni taxta ustiga qo'yadilar (chuqurchalarga solmaydilar) va topshiriq bajarildi deb hisoblaydilar; ba'zan ular topshiriqni bajarishdan bosh tortadilar. Shu bilan bir vaqtda ular to'satdan topshiriqning ancha murakkab variantining qismini bajarishlari mumkin.

Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar segen taxtasini to'ldirish topshirig'ini bajaradilar. Ikkinchi, uchinchi taxtani to'ldirishdagi ba'zi bolalarga zarur bo'ladigan yordam faqatgina tashkil etuvchi va rag'batlantiruvchi xarakterga ega bo'ladi.

Eshitishi pasaygan va nutqi rivojlanmagan bolalar topshiriqni agarda u nutqsiz shaklda berilsa, ya'ni bolaga figuralar joylashtirilgan taxtani ko'rsatib, so'ngra ularni to'kib, imo-ishora bilan yana qayta joylashtirish taklif etilsa, bajaradilar.

Zaif eshituvchi va nutqi rivojlanmagan bolalarda intellekt saqlangan hollarda topshiriq maqsadi ularga tushunarli bo'lib ular qiyinchiliksiz topshiriqni bajaradilar. Agarda eshitishning pasayishi va nutqning rivojlanmaganligi aqli zaiflik bilan birgalikda kelsa bolalar topshiriqni mustaqil ravishda mutlaqo bajara olmaydilar. Ularga topshiriqni bajarishning ko'rgazmali usuli ko'p marta ko'rsatilishi lozim.

Serebral falajlangan bolalarning aqliy imkoniyatlarini aniqlashda segen taxtasi metodikasidan foydalanilmaydi, chunki bunday bolalar ko'ruv-fazoviy idrokining buzilishlari natijasida topshiriqni bajarishda qiynaladilar. Bundan tashqari, shakllarni mos chuqurchalarga solish bolalardagi ko'p giperkinezlar tufayli iyyinchilik tug'diradi.

Voqeaband rasmlar

Voqeaband rasmlarni ko'rsatish orqali bolada vazifaning ma'nosini tushunish, fazoviy-vaqt va sabab-oqibat munosabatlarini o'rnatish, shuningdek, hazil-mutoyibani tushunishlarini aniqlashga yo'naltiriladi. Topshiriqni bajarish jarayoni tahlil qilinadi, ya'ni rasm bo'yicha berilgan savollarga javob, hikoya tuzish, rasmga nisbatan hissiy munosabat va h.k.lar. Bolaga ko'rsatilgan yordam xarakteri e'tiborga olinadi.

Topshiriqini 6 (olti) varianti taklif etiladi

A. Aniq ma'noli (mazmunli) voqeaband rasm

B. Yashirin ma'noli voqeaband rasm

V. Aniq ma'noli ketma-ketlikdagi voqeaband rasmlar

G. Yashirin ma'noli ketma-ketlikdagi voqeaband rasmlar

D. Voqealar tugallanmagan ketma-ketlikdagi rasmlar

YE. Be'mani, nomutanosib rasmlar

O'tkazish texnikasi. A, B variantlari. Bola rasm ko'rsatiladi va unda nima tasvirlanganini hikoya qilib berish so'raladi. Agar bolaning o'zi hikoya qilib bera olmasa, ushbu rasm bo'yicha savol-javob tarzida suhbat o'tkaziladi. Ayrim vaqtda bir-ikki savol berishning o'zi yetarli bo'ladi, bundan so'ng bolaning o'zi mustaqil hikoya tuzadi. Agar rasm yashirin ma'noli bo'lsa, bolaning hikoyasidan esa rasm ma'nosini tushunganligi ko'rinmasi, u holda anislovchi yoki yo'naltiruvchi savollar beriladi.

V, G va D variantlar. Bolaning oldiga rasmlar tasodifiy tartibda quyiladi; so'ngra boladan rasmlarni to'g'ri ketma-ketlikda joylashtirish va u bo'yicha hikoya tuzish so'raladi. *Ko'rsatma:* bu ko'rsatilayotgan rasmlarda bitta voqea tasvirlangan. Birinchisida boshlanishi, boshqasida davomi, shunday tarzda oxirigacha. Barcha rasmlarni to'g'ri ketma-ketlikda tartib bilan ko'yib chiq; dastlab nima bo'ldi, keyinchi va nima bilan tugadi. Bular bo'yicha hikoya tuzib ber (nima bo'lganini aytib ber).

Ko'pincha faqatgina og'zaki ko'rsatmaning o'zi yetarli bo'lmaydi. Bunda bolaga birinchi rasm ko'rsatiladi va keyin o'zi ishini davom ettirish so'raladi. Agarda bola rasm ma'nosini darhol tushunmasa, rasmni unga yana bir bor ko'rsatiladi. Agarda bola syujetni (voqeani) umuman tushunmasa, ishini davom ettirish to'xtatiladi. Ayrim vaqtda bolalar diqqatining qo'pol buzilganliga sababli rasmlarning ketma-ketligini o'rnatmaydilar; ammo bu holda ular avval joylashtirilgan rasmlar seriyasi bo'yicha hikoyaning mazmuni tushuntirib bera oladilar.

Agarda tugallanmagan voqeaband rasmlar ketma-ketligi ko'rsatilsa, voqealar ketma-ketligi aniqlangandan so'ng bolaga hikoyaning yakunini o'ylash taklif qilinadi: «Sen nima deb o'ylaysan, keyin nima bo'ldi? Bu voqea nima bilan tugadi?»

YE varianti. Bolaga «Nomutanosib, bema'ni» rasm ko'rsatiladi va diqqat bilan uni ko'rib chiqish taklif etiladi. So'ngra suhbat o'tkazilib, unda bolaning rasmdagi voqealarga bo'lgan munosabati, ularning hema'miligini, rasmdagi hazilni tushunishi aniqlanadi. Agarda bola rasmni ko'rib hayratlanmasa, ba'zi bir tushuntirishlar berishga urinmasa, rasm uni qiziqitirmasa bir necha savollar berish maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan, «Bu yerda nima tasvirlangan?», «Hayotda ham shunday bo'ladimi?», «Sen nima deb o'ylaysan bu kulgilimi yoki yo'qmi?», «Nimaga?»

Topshiriqni bajarilish natijalarining tahlili

O'rta darajasidagi aqli zaif bolalar sodda voqeaband rasm mazmunini tushuna oladilar. Ular rasm yuzasidan berilgan savollarga javob beradilar (A varianti). Ammo bog'langan hikoya tuza olmaydilar. Yashirin ma'noni tushunmaydilar, voqealar ketma-ketligini aniqlay olmaydilar.

Aqli zaiflikning *yengil darajasidagi bolalar* sodda voqeaband rasmlar mazmunini tushunadilar. Ayrim bolalar diqqatlari yetarlicha barqaror bo'lsa sodda mazmunli rasmlarni ketma-ket joylashtirib elementar hiyo tuza oladilar. Ammo yashirin ma'noli voqeali rasmni mazmunini tushunish qiyinchilik tug'diradi. Doimo ular yo'naltiruvchi shakldagi yordamga muhtoj bo'ladilar. Bunday bolalar yashirin ma'noli voqeaband rasmlarning ketma-ketligini o'rnatmaydilar. «Nomutanosib, bema'ni» rasmlarning ayrim qismlarinigina tushuntirishdan so'ng anglay oladilar. Jonli, bevosita munosabat, kulgu namoyon bo'lmaydi. Rasmlarni ko'rishda (ko'zdan kechirishda) tizimsizlilik, sustlik kuzatiladi.

Turli genezdagi *demensiyali bolalar* voqeaband rasmlarda ketma-ketlikni o'rnatishga qiynaladilar, chunki bunday bolalarda maqsadga yo'nalganlik, diqqat turg'unligi yetarli darajada bo'lmaydi.

Epileptik demensiyada rasmning mayda detallarini (qismlarini) batafsil ifodalashga urinib, ko'pincha uning mazmuniga tushunmaslik kuzatiladi. Bolalar rasmning mazmunini juda sekinlik, uzoq pauzalar bilan, keraksiz tafsilotlarda to'xtalib, ifodalab, bir butunligini qamray ololmaydilar. *Shizofrenik demensiyada* idrok etilgan elementlardan bir butun obraz hosil qila olmaslik kuzatiladi. Bunda

rasmning eng muhim elementlarini ajratishda o'ziga xoslik namoyon bo'ladi: ko'pincha bolalar diqqatini voqeaband rasmning faqatgina qandaydir bir qismiga jalb etadilar va uni o'zlaricha interpretatsiya qiladilar (o'z hohishlariga ko'ra tushuntiradilar). Shizofrenik demensiyali bolalar o'zlarining patologik kechinmalari asosida syujetga bog'liq bo'lmagan, ko'pincha bema'ni fikrlarga keladi, unda esa holaning tafakkurini bo'linganligi aks etadi.

Intellekti saqlangan holdagi psixik rivojlanishi sustlashgan va nutqi rivojlanmay qolgan bolalar aniq va yashirin mazmundagi voqeaband rasmlar ketma-ketligini o'rnatishga qodir bo'ladilar. Yashirin ma'nodagi (mazmundagi) voqeaband rasmlar ketma-ketligini o'rnatishdagi qiyinchiliklar ko'pincha bir vaqtning o'zida diqqatni bir necha obyektga bo'lishdan kelib chiqadi. Rasmlar ketma-ketligi to'g'ri o'rnatilganda syujet mazmunini to'g'ri tushunadilar. Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar ko'pincha rasmlar bo'yicha savollarga javob berishni afzal ko'radilar va to'liq hikoya qilishda qiynaladilar. «Nomutanosib, bema'ni» rasmlar ularda jonli hissiy reaksiyalarni yuzaga keltiradi, ammo bunda diqqatlarini rasmning faqatgina eng kulgili qismlarigagina qaratib, qolganlariga e'tibor bermaydilar. Hikoyani oxirini yakunlash, tugatish topshirig'i bolalarda qiyinchilik tug'diradi, rag'batlantirish va yo'naltiruvchi savollar talab etadi.

Eshitishning pasayishi va nutqi rivojlanmagan bolalarga ko'pincha nutqiy shakldagi ko'rsatmani tushunishga imkon bermaydi, ammo ular ko'rgazmali shaklda berilgan o'xshash topshiriqning maqsadini idrok etadilar. Bolalar zarur bo'lganda hikoya tuzishga qiynaladilar. Intellekti me'rida bo'lgan zaif eshituvchi bolalar bema'ni vaziyatlarni tushunadilar va hissiy jihatdan to'g'ri javob beradilar. Oligofreniyaning *debil darajasidagi zaif eshituvchi bolalar* yashirin ma'noli rasmlarning ketma-ketligini o'rnatmaydilar. Ular agarda topshiriqning maqsadi va shartini to'g'ri tushunsalar sodda voqealar ketma-ketligini o'rnatmaydilar. «Nomutanosib, bema'ni» rasmlarga nisbatan yorqin hissiy munosabatda bo'lmaydilar.

Intellekti mayorida bo'lgan zaif ko'ruvchi bolalarni tekshirishda bu metodika qo'llanilmaydi.

Serebral falajli bolalar intellekti birlamchi saqlangan hollarda voqealar ketma-ketligini o'rnatishga qodir bo'ladilar, o'zgargan holatni oson ang'laydilar, rasmning aniq va yashirin mazmunini tushunadilar. Ular uchun topshiriqni bajarishga sekin kirishish, diqqatning beqarorligi xosdir.

Pedagogik qarovsiz qolgan bolalarning hikoyasi odatda qisqa, jo'n bo'ladi. Ularda hikoya tuzish malakasining yo'qligi, nutqning kambag'alligi namoyon bo'ladi. Ammo ko'rsatiladigan yordam ko'proq chamalovchi xarakterda bo'ladi.

Intellekti meyorida bo'lgan bolalar voqea-hodisalarning (taklif qilingan barcha variantlarda) ketma-ketligini to'g'ri o'rnatmay olib, uni mantiqiy tushuntirib hikoya tuza

oladilar, yakunlamaganlarini nihoyasiga yetkazadilar. Ular «Nomutanosib, bema'ni» rasmlarni tezda baholab voqealarni tushuna oladilar.

«To'rtinchi ortiqcha» metodikasi

Bu metodika bolalarning umumlashtirish darajalari, fikrlashlarning aniq va mantiqiyliigi, faolligi, umumlashtirilgan tasavvurlardan foydalana olish imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Murakkablashib borish bosqichi quyidagicha

A. Uchta har xil gul va mushuk

B. Idish – tovoqlar va stol

V. Mexanik transport vositalari va ot

G. Sumka, ryukzak, chemodan va soyabon (umumlashtirish misoli: Bularda biror narsa solib yurish mumkin, ortiqchasi soyabon).

D. tovuq, jo'ja, o'rdak, tuxum (umumlashtirishning birinchi varianti: uy parrandasi va tuxum, 2 variant – tovuqqa tegishli va ortiqchasi o'rdak).

YE. Tikuv mashinasi, tugmacha, ip, ko'zoynak (umumlashgani tikuv anjomlari va ko'zoynak).

J. Mushuk, it, echki, qush (umumlashgani uy hayvonlari va ortiqchasi qush).

O'tkazish texnikasi. Bolaga to'rtta predmet rasmi chizilgan kartochka beriladi va undan uchta bir xil narsani umumlashtirib, ortiqchasini ko'rsatib berish so'raladi. Ko'rsatma: «Bu rasmda to'rtta predmet chizib ko'rsatilgan, shulardan uchasi bir xil umumiy narsani belgilaydi, umumlashadi (ya'ni, bir-biriga to'g'ri keladi), bittasi esa bu narsaga kirmaydi, ya'ni ortiqcha. Qani aytib berchi, qaysi predmet ortiqcha?». Agar bola aytib bersa, undan «nima uchun ortiqcha?» - deb so'rash kerak. Agar bola to'g'ri ko'rsatib, lekin nima uchunligini tushuntirib bera olmasa: undan «Xo'sh, bu narsalarni bir so'z bilan nima deb nomlash mumkin?» - deb so'rash kerak (buning uchun 3ta predmetni birma-bir aytib chiqib, soddaroq qilib «Bular o'zi nima?») deb so'rash kerak. Yoki bolaga, sen ortiqcha predmetni juda to'g'ri ko'rsatding, qani o'zing qanday tushunishingni aytib berchi, deb so'rash kerak.

Agar suhbat chog'ida bola umumlashtirish qoidasini tushunmagan bo'lsa yoki uning elementar tushunchasi bo'lmasa (oila, hayvonlar) unga eng soddada variant taklif qilish lozim bo'ladi. Agar bolada umumlashtirish haqida elementar tushunchalar mavjud bo'lsa, unda «V» variantdan tekshirishni boshlasa bo'ladi. Agar bolada elementar tushunchalar, ya'ni «transport», «uy va o'rmon hayvonlari» degan tushunchalar mavjud, «V» va «J» variantlar orqali bolaning mustaqil umumlashtira olishi va uning topshiriqni to'g'ri asoslab bera olishini ko'rish mumkin.

Bundan tashqari «to'rtinchi ortiqcha» metodikasi bolani o'rgatish uchun ham qo'llansa bo'ladi. Buning uchun biror bir variantni bola bilan birga tahlil qilib chiqiladi, unga tushuntiriladi, keyin esa xuddi shunga o'xshash variantni mustaqil bajarish uchun beriladi.

Topshiriqni bajarilish natijalarining tahlili

Aqli zaiflikning *o'rtacha darajasidagi bolalar* topshiriqni bajarish haqidagi ko'rsatmani har doim ham tushunib olishmaydi. Agar tushuntirib berilsa ham, ular faqat «A» variantni bajara olishadi. Hatto shu variantda ham ular nutqin umumlashtira olmaydilar. Uning faqat sodda variantini bajaradilar, lekin odatdagidan hoshqacharoq qilib berilgan variantni yoki notanish variantni bajara olmaydilar.

Aqli zaiflikning *yengil darajasidagi bolalar* ko'rsatmani juda sekinlik bilan o'zlashtirishadi (ayniqsa topshiriq birinchi marotaba berilayotgan bo'lsa). Ulardan ko'pchiligini o'rtacha murakablikda bo'lgan topshiriqni to'g'ri bajarishadi (ortiqcha predmetni aytib berishadi, mebel, idish, hayvonlar), lekin tushuntirib berishga qiynalishadi. Ularning lug'atida bu so'zlar tushunchasi bor bo'lsa ham, ularni to'g'ri talqin qila olishmaydi.

Turli va umumiylikni ajratib berish ular uchun juda murakkabdir; umumiylikni topish o'miga ular predmetlarning alohida sifatleri va funksiyalarini aytadilar yoki predmetni farqini aytish bilan chegaralanib qolishadi. Umumlashtirish e'tiborsiz, ahamiyatsiz tomonlarga tayanish orqali amalga oshiriladi. Masalan: rangi, katta-kichikligi; mustaqil umumlashtirish lozim bo'lgan (G-J) variantli topshiriqlar ular uchun juda murakkab bo'lib, ularni bajara olmaydilar. Bunday paytda ular yoki javob berishdan bosh tortishadi yoki nomunosib javoblar berishadi. Masalan: chemodan va sumka bilan biror yerga borish mumkin, ryukzak bilan bilan bo'lsa borib bo'lmaydi, deb aytishadi.

Demensiyaga ega bo'lgan bolalar bu metodikani bajarishlarida, ularda umumlashtirishini, fikrlashini notekisligini ko'rish mumkin. Masalan: shizofrenik demensiya turidagi bolalar ba'zi hollarda to'g'ri javob bersalar, ba'zan umuman noto'g'ri umumlashtirishadi.

Asosan bunday bolalar umumlashtirishni tushunib bo'lmaydigan affektiv bog'liqliklar bilan hosil qiladilar.

Epileptik demensiyasi bor bolalar esa to'rtinchisi ortiqcha metodikasida umumlashtirish yoki farq qilishda predmetlarning muhim bo'lmagan sifatlariga asoslanadilar. Ular kundalik hayotda har doim uchraydigan narsalarnigina to'g'ri tushunib umumlashtira oldilar va farqini bilishadi. Ularni tushunchasini o'zgartirish juda qiyin. Masalan, bir variantda uchraydigan umumiylik formasi yoki ishlatilish turiga qarab predmetlarni ajratishgan bo'lsa, boshqa topshiriqlarda ham ular shuni ta'kidlab borishadi.

Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar odatda bunday topshiriqlarni «A»dan «D» variantigacha bajara olishadi. Ular 3ta bir xil va 4-chi ortiqcha predmetni ko'rsata bilishadi.

«YE» va «J» variantlarni ham bajara olishadi, lekin buning uchun, ularga yo'naltiruvchi savollarni berishi kerak. Asosiy qiyinchilik so'zlab berishda namoyon bo'ladi.

Eshitishda hamda nutqida kamchiligi bo'lgan bolalar bunday topshiriqlarni og'zaki tushuntirilganda anglab olishlari qiyin. Agar ularga misol tariqasida bir necha bor ko'rsatib berilsa (masalan, bola oldiga 4ta predmetni rasm qo'yilib ulardan 3ta bir xilini ajratib, farqini ko'rsatilsa) bola topshiriqni mustaqil bajara oladigan bo'ladi. *Intelekti meyorida bo'lgan bolalar* hech qanday qiyinchiliksiz «A» dan «D» variantigacha topshiriqlarni bemalol bajarishadi.

Agar bola «YE» - «J» varianlarini mustaqil bajara olsa, undan so'zlab berishni talab qilish ortiqcha deb hisoblanadi.

Intellekti saqlangan serebral falajli bolalar va zaif ko'ruvchi bolalar bu topshiriqlarni hech bir qiyinchiliksiz bajarishadi. Serebral falajli bolalarga harakatlarda yordam berish kerak, zaif ko'ruvchi bolalarga esa ba'zi hollarda predmetlarni rasmlarini nomlarini aytib turish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Normal rivojlangan bolalar bunday turdagi topshiriqlarning hamma variantlarini hech qanday qiyinchiliksiz bajara oladilar.

Amaliy topshiriqlar

Bu metodika yordamida bolaning aniq amaliy vaziyatni tushunishi, aniqlanadi. Vaziyat yechimining mantiqiy to'g'riligi (ortiqcha predmetlar mavjud bo'lgan predmetlar guruhidan bir qator predmetlarni ajratish), yechimning asoslanishi va faoliyat xarakteri taxlil qilinadi.

Topshiriqlar variantlari:

A. Tushlik uchun zarur bo'lgan predmetlarni yig'ish.

Berilgan: likopcha, ko'g'irchok, taroq, qoshiq, piyola, tish cho'tkasi.

B. Rasm chizish jihozlari yig'ish.

Berilgan: qog'oz, yelim, taroq, qalam, mo'yqalam, qoshiq, buyoqlar.

V. Maktab anjomlarini yig'ish.

Berilgan: ko'g'irchok, daftar, ruchka, taroq, tish cho'tkasi, alifbe

G. Baland joydagi (masalan, shkaf ustida) koptokni olish uchun jihozlarni yig'ish.

Berilgan: kursi, tayoq, arqon, qaychi, ikkinchi koptok.

O'tkazish texnikasi. Turli xil buyumlar to'plami mavjud bo'lishi lozim. Topshiriqning maqsadi eksperimentator taklif etgan vaziyatni hal etish uchun kerak bo'lgan predmetlarni tanlash. Ko'rsatma og'zaki beriladi: «Stol ustida (qutichadi) turli narsalar bor. Bulardan maktabga olib boradigan narsalarnigina tanlab ol» (V varianti). «Shkaf ustidagi koptokni olib ber. Biz uchun qutichada senga keraklilarni ol» (G varianti).

Topshiriqni bajarilishini natijalarining tahlili. Aqli zaiflikning o'rtta darajasidagi bolalar tavsiya etilgan amaliy topshiriqni bajara olmaydilar. Ular predmetlarni maqsadsiz titkilay boshlaydilar, ko'rsatmani unutib, chalg'iydilar. Shkaf ustidan koptokni olish o'rniga eksperimentatorga ikkinchi koptokni yoki qutidachi boshqa predmetni berishlari mumkin.

Aqli zaiflikning yengil darajasidagi bolalar kerak bo'lgan predmet bilan birga kerak bo'lmagan, lekin o'ziga yoqqan predmetni olishlari mumkin. «Bu narsa tushlikka kerakmi? (maktab uchun va hokazo) degan savolga ko'pincha «ha» deb o'ziga yoqqanligini nazarda tutishib javob berishadi».

Uzoqda yoki balanddagi narsani bu bolalar darhol olib berishni doim ham uddalay olmaydilar, lekin tashkiliy yordam bilan bu topshiriqni bajaradilar.

Demensiyasi bor bolalar uchun bu metodika tashxis qo'yish uchun yetarli emas. Bu toifadagi bolalar topshiriqni turli darajada bajarishlari mumkin. Bu ularning umumiy holati va yetakchi nuqsonning o'ziga xosligiga bog'liq (diqqat, xotira va maqsadga yo'naltirishning yetishmovchiligi va boshqalar).

Psixik rivojlanishi sustlashgan va rivojlanishi meyorida bo'lgan bolalar bu turdagi topshiriqlarni bajara oladilar, ba'zida ularni og'zaki ham bajara oladilar: «maktabga ruchka, daftar va boshqa kerakli narsalarni olib ko'rsatadilar». «Stul yoki kursini olish kerak». «Koptokni olish uchun». «Koptokni shkaf ustidan tayoq bilan tushirish mumkin va hokazo».

Ayrim analizatorlarida (ko'rish, eshitish, nutq, tayanch, xarakat apparati) nuqsoni bo'lgan bolalar tomonidan bu topshiriqni bajarish sifati ularning aqliy rivojlanishiga bog'liq.

Bitvosita eslab qolish uchun rasmlar (I.V.Zankov, L.S.Vigotskiy, A.N.Leontyevlar tomonidan ishlab chiqilgan) metodikalar so'zlarni eslab qolish va esga tushirish uchun yordamchi vositalardan (rasmlar) foydalanish imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan.

Topshiriqning 2 varianti (A va B) taklif etilib, ular bitvosita eslab qolish vositalarini tanlash xarakteri va mantiqiy bog'liqliklarni o'rnatish murakkabligi bo'yicha farqlanadi.

L.V.Zankov metodikasi

Metodikani ushbu variantida tavsiya etilgan so'zlar uchun tayyor rasmlardan foydalaniladi.

O'tkazish texnikasi. Bolaga eslab qolish uchun 5ta so'z aytiladi (nur, nonushta, o'rmon, o'yin, o'qish). Eslab qolish jarayonini osonlashtirish uchun har bir aytilgan so'zga monand rasmlar kursatiladi (lampa, non, daraxt, ko'g'irchok, kitob). Tanlovni to'liq bo'lishini ta'minlash maqsadida 1ta ko'shimcha rasm beriladi (sigir).

Ko'rsatma: Hozir men senga aytadigan so'zlarni eslab qolishing kerak, ularni yaxshi eslab qolishing uchun men senga har bir aytilgan so'zga monand rasmlarni beraman.

Masalan: «O'yin so'ziga qo'g'irchok», chunki o'yin o'ynash uchun ko'g'irchoq lozim.

Agar bola ko'rsatmani tushungan bo'lsa tekshirishni o'tkazish mumkin. Bolaga eslab qolishi uchun rasmlarni ko'rsatayotib so'zlar bilan rasmlar o'rtasidagi o'zaro bog'likligini tushuntirib berishni so'rash lozim. Agar bola buni qilishga qiynalsa, avval:

O'ylab ko'r, bu rasm nimasi bilan senga o'yini eslatadi? Yoki o'yin uchun nima kerak? kabi savollar bilan bolani rag'batlantirish lozim.

Agar bu holda ham bola tushuna olmasa, unda tekshiruvchining o'zi uni ko'rsatib rasm va so'z orasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rnatadi va bu bolani qanchalik tushunganligini tekshiradi.

Har bir so'z aytib bo'liib rasmlar tanlangandan so'ng tekshiruvchi rasmlarni yig'ib oladi. U bolani chalg'itish xarakteridagi 2-3 savol beradi. Masalan: Senga bu topshiriq yoqdimi? Senga qiyin bo'lmadimi? Bu topshiriqdan charchamadingmi? Shu kabi savollardan keyin bolaga rasmlar ko'rsatilib savol beriladi.

Bu rasm senga qaysi so'zni eslatyapti?

Agar bola qiynalmasdan topshiriqni bajarsa, u holda shu murakkabroq «B» variantiga o'tish mumkin.

A.N.Leontyev metodikasi

Metodikaning bu varianti bilvosita eslab qolish uchun rasmlarni faol mustaqil tanlashini rag'batlantirishni nazarda tutadi.

Rasm va so'z o'rtasidagi murakkabroq (A variantiga qaraganda) mantiqiy bog'liqliklar o'rnatiladi.

O'tkazish texnikasi. Stol ustiga 9ta rasmlar qo'yiladi (bolg'a, sochiq, quyosh, stakan, oyna, krovat, dala, ko'ylak, telefon). Bolaga ketma-ket ravishda 5ta so'z (tun, yo'l, bayram, ish, sut) aytiladi va eslab qolish so'raladi. Ko'rsatma: «Sen aytilgan so'zlarni, eslab qolishingni kerak». Yaxshi eslab qolishing uchun har bir so'zga doir rasm tanlashing kerak. Masalan, aytginchi, tun so'ziga, qaysi rasmni tanlab olar eding? Agar bola tanlasa, undan so'raladi: «Nimasi bilan bu rasm senga tun so'zini eslatadi?» Agar bola to'g'ri javob bersa, tekshirish davom ettiriladi; qachonki hamma rasmlarni tanlab bo'lgandan so'ng, chalg'itish uchun 2-3ta savol beriladi, so'ng rasmlarni tanlagach boladan berilgan so'zlar so'raladi.

Agar bola berilgan ko'rsatmani tushunmasa, tekshiruvchi topshiriqni tushuntiradi. Bolaga rasmda tun tasvirlangan bo'lmasa ham, shu so'zni eslatadigan rasmni topish mumkinligi tushuntiriladi. Tekshiruvchi o'zi rasmlar tanlaydi va tushuntirish ishlari olib boradi. Boladan keyingi so'zga rasm tanlash so'raladi.

Tashkillashtirilgan, rag'batlantiruvchi yordam, ba'zida yetarli bo'ladi. Ayrim hollarda ikkinchi juftga ham tushuntirish beriladi. Uchinchi juftda bola o'zlashtira olmasa, tekshirishni to'xtatish kerak va yengilroq variantlardan foydalanish lozim.

Topshiriqni bajarilish natijalarining tahlili. Aqli zaiflikning o'rta darajasidagi bolalar bilvosita eslab qololmaydilar. Aqli zaiflikning yengil darajasidagi bolalar ko'pincha topshiriqni bajara oladilar, lekin ularga yo'naltiruvchi savollar orqali yordam berib turish lozim. B variantni esa bajara olmaydilar. Ko'pincha bolalar hatto topshiriqni tushunishmaydi, so'z va rasmlar orasida hech qanday bog'liqlikni ko'rmaydilar. Bu esa rasmlar eslab qolishga halaqit beradi.

Epileptik demensiyanli bolalarga ko'ruv xotirasiga qaraganda so'z xotirasining buzilishlari xos bo'ladi. Shuning uchun bilvosita eslab qolishi obrazi eslab qolinayotgan so'zga yaqin va aniq bo'lganda imkon bo'ladi (masalan, nur - lampa). Bog'lanish mavhum, umumiy bo'lgan hollarda eslab qolinmaydi. *Shizofrenik demensiyada* topshiriqni bajarish murakkabligi bolaning uzoq vaqt, diqqat bilan, maqsadga yo'naltirilgan holda ishlashi zarurligidan kelib chiqadi.

Psixik rivojlanishi sustlashganda esa A variant qiyinchilik tug'dirmaydi, B variant esa tekshiruvchi yordami bilan bajartiriladi. Sodda topshiriqlarni, masalan sut - piyola bolalarning o'zlari mustaqil bajarishadi. Eslab qolish uchun qiyin so'zlar quyidagilar xisoblanadi (bayram, ish, yo'l). Psixik rivojlanishi sustlangan bolalar bir-biridan uzoq bo'lgan bog'lanishlarni o'rganish tarzidagi yordamsiz o'rta olmaydilar.

Nutqida kamchiligi bor, zaif eshituvchi zaif ko'ruvchi bolalarda ushbu metodika tashxis uchun foydalanilmaydi.

Serebral falajlangan bolalar bu metodikani qiyinchiliksiz bajarishlari mumkin.

Meyorida rivojlanayotgan bolalar B variantini hech kimni yordamsiz bajara oladilar. Bu vazifa ularda qiziqish uyg'otadi, bolalarning faolligini oshiradi.

RANGLI KUBIKLAR

Bolani rangni tushunishini suhbat jarayonida voqeaband rasm yordamida tekshirish mumkin. Lekin maxsus eksperiment ham o'tkazish mumkin.

O'tkazish texnikasi. Stolning ustiga bolaning oldiga har xil rangdagi kubiklar qo'yiladi (qizil, ko'k, yashil, sariq). Tekshiruvchi o'zining oldiga xuddi shunday kubiklarni qo'yadi, lekin boshqa tartibda - yashil, sariq, qizil, ko'k. Avval rang solishtirilish bo'yicha tajriba o'tkazadi. Ko'rsatma: «Menda mana bu rangdagi kubik bor (ko'rsatadi). Qarag'inch, senda ham shunday kubik bormi, ko'rsatgin-chi». Agar bola ranglarni solishtira olsa, ularni farqlashni tekshiradi. Bolaning oldiga har xil rangdagi kubiklar qo'yiladi va qaysi qizil, sariqligini ko'rsatishni so'raladi. Agar u bu vazifani bajara olsa, unga kubiklar ko'rsatiladi va bu ranglarni har birini o'zi nomlab berishini so'raladi.

Topshiriqni bajarilish natijalarining tahlili. Aqli zaiflikning o'rtta darajasidagi bolalar bolalar ko'p hollarda rang haqidagi tasavvurga ega bo'lmaydi; u tez adashadi, faqatgina, masalan, biron-bir rangni bilishi mumkin yoki ajratishga qodir bo'ladilar. Ayrim hollarda rang haqidagi tasavvurlari bo'lmaydi.

Aqli zaiflikning *yengil darajasidagi bolalar* maktab yoshida faqat asosiy ranglarni ajratadilar; ammo tuslanishlarni idrok qilishga qiynaladilar.

Ko'pincha bu usul yordamida demensiyaning xususiyatlari haqida fikr yuritish qiyin. Bu usul faqat rang to'g'risidagi tasavvur rivojlangan yoki yo'qligini qayd qilishga imkon beradi xolos.

Ko'rish o'tkirligi buzilgan bolalardan tashqari meyorida rivojlanayotgan, ruhiy rivojlanishi sustlashgan, eshitishi pasaygan, nutqi rivojlanmagan, harakat – tayanch apparatida kamchiligi bo'lgan bolalar faqatgina asosiy ranglarni emas, balki tuslangan ranglarni ham biladilar. Ko'rish o'tkirligi pasaygan bolalar ayrim tuslanuvchi ranglarni farqlay olmaydilar.

Rossolimo metodikasi

Bu metodika yordamida vaziyatning mohiyatini tushunish, elementar tushunchalarning mavjudligini, avvalgi tajribalardan foydalanish imkoniyatlari o'rganiladi. Metodikani eshitishi pasaygan va nutqida buzilishlar bo'lgan bolalarning aqliy (intellekt) jihatdan rivojlanishini o'rganishda ham qo'llash maqsadga muvofiq.

O'tkazish texnikasi. Bolaga vaziyat tasvirlangan voqeaband rasm ko'rsatiladi, unda u yoki bu element yetishmaydi.

Masalan, ko'rsatilgan rasmda bola tasvirlangan, u uxlashga yetayapti, krovatda bo'lsa yostiq yo'q. Boladan yetishmayotgan buyumni aytish so'raladi. Yordam sifatida to'g'ri javob uchun kerakli va keraksiz bo'lgan turli xil predmetlar tasvirlangan yordamchi rasmini ko'rsatish mumkin. Zaif eshituvchi bolalarga nutqiy ko'rsatmani namoyish etish bilan olib borish kerak. Rivojlanishida bunday nuqsonlari bo'lgan bolalar, shuningdek sezilarli nutqiy buzilishlari bo'lgan bolalar tanlangan predmetni imo-ishora orqali ko'rsatishlari mumkin.

Topshiriqni bajarilishi natijalarining tahlili. Aqli zaiflikning o'rtta darajasidagi bolalarga bu topshiriqni bo'lgan vaziyat ham aniq tushuntirishni talab qiladi.

Bolalar ko'pincha rasmda nimadir yetishmayotganini sezishmaydi.

Aqli zaiflikning *yengil darajasidagi bolalar* bu topshiriqni bajara olishadi; ba'zilariga tashkiliy yordam yoki yo'naltiruvchi savollar kerak bo'ladi.

Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar va intellekti meyorida bo'lgan bolalar ko'rsatmani osonlik bilan tushunishadi va qiyinchiliklarsiz topshiriqni bajarishadi.

Ayrim analizatorlarida nuqsoni bo'lgan bolalarni topshiriqni bajarish sifati ular intellektining holatiga bog'liq. Demensiya bilan kasallanganlar haqida ham xuddi shunday aytish mumkin.

Agar bola metodikaning asosiy qismlariga kiruvchi topshiriqlarning bir qismini uddalay olsa, boshqalarini bajarishda ma'lum qiyinchiliklarga duch kelsa, unga nisbatan soddaroq vazifalarni berish mumkin.

O'xshash va farqli tomonlarini ajratish

Bu metodika yordamida bolalarda predmetlarning muhim belgilarini ajratish, predmet va tushunchalarning umumiy va farqli tomonlarini ajrata olish qobiliyati tekshiriladi. Bu topshiriqlar ko'rishda nuqsoni bor bolalarga hamda harakat tayanch a'zolarida nuqsoni bor bolalarga ham berilishi mumkin.

O'tkazish texnikasi. Bolaga ikkita taqqoslanayotgan predmetning (tushunchalarning) umumiy va farqli tomonlarini topish taklif etiladi.

Ko'rsatma: «Men senga ikkita predmetni nomini aytaman, sen o'ylab ko'rib, ular orasidagi umumiylik va farqli tomonini ayt», «Qaysi tomonlari bilan o'xshash?», «Ularni bir nom bilan qanday atash mumkin?» va boshqalar.

Juftliklarni solishtirish:

koptok-tarvuz

bo'ri-kuchuk

suv-muz

ruchka-qalam

kun-tun

Topshiriqni og'zaki berish bilan birga ko'rgazmali tarzda berish ham mumkin. Bolalar uchun ko'rsatmani tushunish qiyin bo'ladi; shuning uchun namunani tahlil qilish bilan bir vaqtda olib borish maslahat beriladi.

Topshiriqni bajarilishi natijalarining tahlili. Aqli zaiflikning yengil darajasidagi bolalar umumiy va farq tomonlarini ajratishga qiynaladilar; ko'pincha solishtirish jarayonida bolalar predmetni farqini topish bilan chegaralanib qoladilar. O'xshash belgilarini topish ularda katta qiyinchilik bilan bajariladi.

Epilepsiyaning demensiya formasidagi bolalar taqqoslanayotgan obyektlarni alohida qismlarida to'xtah, boshqalarini eslaridan chiqarib qo'yadilar; ular uzoq va sinchikovlik bilan farqli tomonlarini izlaydilar. Bunda to'g'ri javoblar bilan bir qatorda be'mani tushuntirishlar, izohlar ham kuzatiladi. Lekin deyarli har doim bolalar o'xshash tomonlarini topishda hamda asosiy va ikkinchi darajadagisini ajratishda qiynalib qoladilar.

Metodika zaif eshituvchi va nutqiy nuqsonga ega bo'lgan bolalar uchun yetarli darajada tashxisli emas. (Bu metodika bilan tashxis qo'yib bo'lmaydi). Verbal javob berish bunday nuqsонlilarda ancha qiyinchilik uyg'otadi. Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalarning ko'pchiligi ko'rsatmani yaxshi o'zlashtirib olsalar. Topshiriqning sodd variantlarini bajara oladilar (birinchi-to'rtinchi juftliklar). Ko'p

holatlarda psixik rivojlanishi sustlashgan bolalarga yo'naltiruvchi ko'rinishdagi yordam lozim bo'ladi.

Bu topshiriqni bajarish ko'rishda nuqsoni bo'lgan va serebral falajlangan bolalarning intellektini rivojlanish darajasiga bog'liq.

Meyorida rivojlangan bolalar ko'rsatmani o'zlashtirib, topshiriqni osonlik bilan bajaradilar, shu bilan birga o'zlari tashabbus va ijodkorlikni namoyon eta oladilar.

Maqol va metaforalarni tushunish

Ushbu metodika ko'chma va yashirin ma'nosini tushunish qobiliyatini aniqlashga yo'naltirilgan.

O'tkazish texnikasi. Bolaga metafora yoki maqol aytilib uning mazmunini tushuntirish so'raladi.

Topshiriqni bajarilishi natijalarining tahlili. Aqli zaiflikning yengil darajasidagi bolalar darajasidagi ba'zi bir bolalar avval eshitgan va mazmunini ularga tushuntirilgan metaforalarni to'g'ri tushuntirib beradilar. Agar bu boladan yangi metaforani tushuntirib berish so'ralsa, asosan uning talqini tor, sodda bo'ladi. Masalan: Oltin qo'llar metaforasi oltindan qilingan qo'llar kabi tushuntiriladi.

Maqollar (hatto avval eshitilganlari ham) o'z ma'nosida va aniq vaziyatda talqin qilinishi mumkin.

Demensiyasi bor bemorlarni maqol va metaforalarni tushunishlari notekis xarakter kasb etadi: to'g'ri javoblar bilan birgalikda noto'g'ri javoblar ham bo'lishi mumkin.

Epilepsiyasi bor bolalar metafora va maqollarni konkret, o'z ma'nosida tushuntirib berishga yondashadilar. Bunda epileptik bolalarning nutqini yaxshi rivojlanganligi tafakkurdagi nuqsonlarni yashirishi ham mumkin.

Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar avval eshitgan metaforalarning mazmunini yaxshi tushuntirib berishlari mumkin, ular qo'shimcha yo'naltiruvchi savollar orqali yangilarni ham to'g'ri tushuna oladilar. Bolalar aniq vaziyatlarda maqollarning ma'nosini to'g'ri tushuntirib beradilar, lekin ko'pgina xollarda umumlashgan ko'rinishda maqollarni tushuntirib bera olmaydilar. Yo'naltiruvchi savollar yordamida maqoldagi vaziyatni tushuntirib bera oladilar.

Bu metodika nutqida buzilishi bor va eshitish pasaygan bolalarni tekshirishda qo'llanilmaydi.

Geometrik shakllarning klassifikatsiyasi

A.Y. Ivanova metodikasining qisqartirilgan variantini taklif qilinadi. Tekshirishning asosiy maqsadi umumlashtirishga bo'lgan qobiliyatining darajasini aniqlashdan iborat.

O'tkazish texnikasi. Ish materiali 2ta to'plam kartochkalar bo'lib hisoblanadi. Har bir to'plamda 12tadan shakl bo'ladi. Birinchi to'plam asosiy vazifani bajarishda

ishlatiladi. Bu to'plamda 3 shakl qizil rangda, 3tasi ko'k rang, 3tasi sariq, 3tasi yashil. Shakllardan 4ta uchburchak, 4ta to'g'ri to'rtburchak, 4ta doira. To'plamda 6ta katta hajmdagi shakl va 6ta nisbatan kichik shakllar bor. Ikkinchi to'plam mustaqil ish bajarish vaqtida ishlatiladi. Tekshirish to'plamiga kirgan shakllardan 9tasi nisbatan ancha murakkab tuzilishga ega. 4ta shakl qizil, 4tasi ko'k, 4tasi sariq. To'plamda 6ta katta hajmdagi va va 6ta nisbatan kichik shakllar bo'lishi kerak.

Asosiy topshiriq. Bolaga kartochkalar to'plamlarini ko'rsatiladi va ularga har xil shakllar chizilganligini tushuntiriladi, so'ngra ko'rsatma beriladi: «Bu kartochkalami o'xshashlarini o'xshashiga ajrat». Agar bola ishga kirishmasa yoki aksincha shoshib harakatlar qilsa unga tashkiliy yordam berish mumkin. Agar u shakllarni guruxlash uchun umumiy belgi topa olmasa eksperimentatorning o'zi kartochkalami ajratadi (bir xil rangdoshlardan boshlaydi), so'ngra bolaga ishni davom ettirishni taklif etiladi. Bu ajratish ishi tugagandan keyin boladan ish usulini tushuntirib berish so'raladi. Agar bola bu ishni qilmasa, usulni tekshiruvchining o'zi tushuntiradi. So'ngra barcha kartochkalami aralashtirilib, qaytadan bolaga «endi ularni boshqacha qilib, lekin o'xshashlarini o'xshashlariga ajrat» deyiladi. Agar bola yana klassifikatsiya qilishni bilmasa, unga shakllarning belgisiga qarab ajratishga o'rgatiladi; bu maqsadda tekshiruvchi bolaga savollar berib shakllarni umumlashtirish yo'lini aytib beradi. Topshiriqni bajarib bo'lgandan keyin belgini og'zaki ifodalash kerak (bola yoki tekshiruvchi). So'ngra eksperimentator kartochkalami yana aralashtirib bolaga beradi va so'z bilan: «Ularni boshqatdan guruxlarga ajrat, o'xshashlarini o'xshashlariga shunday ajratki, 2ta gurux hosil bo'lsin (shakllarning katta-kichikligini e'tiborga olib). Klassifikatsiyalash usuli avvalgidek og'zaki ifodalansin.»

Nazorat topshiriq'i. Bolaga kartochkalami ikkinchi to'plami beriladi va ularni har xil belgilar bo'yicha guruhlarga ajratish so'raladi. Biroz rag'batlantirish mumkin. Boshqa yordam turlari ko'rsatilmaydi. Eshitishida nuqsoni bor deb taxmin qilinayotgan bolaga topshiriqning maqsadini tushuntirish uchun tekshiruvchining o'zi shakllarni biror-bir belgisi bo'yicha klassifikatsiya qilishi kerak, so'ngra xuddi shunday qilib davom ettirishini boladan so'raladi. O'xshash topshiriqlar bundan so'ng yordamsiz bajariladi.

Topshiriqni bajarilishi natijalarining tahlili. Aqli zaiflikning yengil darajasidagi bolalar vazifani sekin tushunadilar. Ayrimlari faqat bitta belgini mustaqil (ko'pincha rangini) ajratadilar, lekin boshqa ish usuliga o'tilsa – yaqqol namoyon bo'lgan inertlikni ko'rish mumkin; ular yana belgilarni birinchi ko'rsatgan belgilariga qarab ajratadilar. Klassifikatsiyaning uchinchi usulini kiritish topshiriqning bajarilishini yanada qiyinlashtiradi. Ko'rsatilgan yordamlarga qaramay klassifikatsiyalash bola tomonidan bir, ayrim vaqtda boshqa belgisiga qarab amalga oshiriladi; o'z-o'zini nazorat qilish umuman bo'lmaydi. Ish usulini og'zaki bayon

etishni bajara olishmaydi. Ish usulini o'xshash topshiriqni bajarishga o'tkazishda tashqaridan yordamisiz kamdan-kam amalga oshiriladi.

Shizofreniyali demensiyasi bo'lgan bolalar ko'pincha bu topshiriqni bajara olmaydilar. Bunga sabab ularning maqsadga intilishlarini va diqqatning buzilganligidir.

Epileptik demensiyali bolalarda ko'pincha klassifikatsiyalashda bir usuldan ikkinchisiga o'tish juda qiyin bo'ladi. Ulardagi psixik jarayonlarning qo'pol ravishda sekinlashganligi yaqqol ifodalanadi.

Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar topshiriqning ma'nosini tezda anglab klassifikatsiya usulini (rangi, shakli bo'yicha) ajratadilar. Ular o'rgatish emas, balki, tashkiliy yordamga muhtoj bo'ladilar. Xatoliklar diqqatsizlikdan kelib chiqadi. Ikkinchi va uchinchi belgilarni ajratish uchun o'rgatuvchi yordam talab qilinadi. Bolalar ish usulini ifodalashda qiyinchiliklarga duch keladilar. Ko'pincha bolalarni bunday topshiriqlarni bajarish charchatib qo'yadi, mashg'ulot oxirida, ular mashg'ulot boshiga nisbatan ancha yomon ishlaydilar.

Zaif ko'ruvchilar va zaif eshituvchi bolalar bu topshiriqni o'zlarining intellektual imkoniyatlariga mos ravishda bajaradilar.

Rivojlanishi meyorida bo'lgan bolalar asosan ikkita, ba'zan uchta belgi, sifatni mustaqil ajratadilar. Ularga beriladigan yordam ko'pincha yo'naltiruvchi va tashkiliy xarakterga ega bo'ladi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarni pedagogik tekshirish

Pedagogik tekshirishni psixologik tekshirishdan so'ng o'tkazish tavsiya qilinadi. Psixologik va pedagogik tekshirishni ko'pincha bir mutaxassis-pedagog-defektolog o'tkazadi. Agarda bu tekshirishlar turli shaxslar-psixolog va pedagog tomonidan o'tkazilsa, bunda pedagogga psixologning tekshirish natijalarini bilish zarur. Bu takrorlashlarning oldini oladi va pedagogik tekshirishning rejasini o'tkazishga imkon yaratadi.

Pedagogik tekshirishning maqsadi bolalar tomonidan o'zlashtirib olingan bilim, ko'nikma va malakalarning hajmini, ular tomonidan yangi tushunchalar, yangi faoliyat turlarini o'zlashtirib olish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar, ularning qaysi bosqichlarda yuzaga kelishini, bu qiyinchiliklarni bartaraf qilish sharoitlarini aniqlashdir.

Tekshirishni boshlashdan avval pedagog bolaning pedagogik hujjatlarini diqqat o'rganib chiqadi (bolalar bog'chasi yoki maktabdan berilgan tavsif, daftarlar, bolaning mustaqil ishlari, chizgan rasmlari va h.k.). Bolaga berilgan tavsifni tahlil qilish pedagogik tekshirish sxemasini to'g'ri tuzishga, bolaning individual xususiyatlarini e'tiborga olib unga to'g'ri yondoshishga yordam beradi. Agarda tavsifda bola tez toliqadi deb ko'rsatilgan bo'lsa, unga tekshirish vaqtida tez va qisqa

vaqtda bajariladigan topshiriqlar beriladi, agarda bolaga o'quv faoliyatiga nisbatan salbiy munosabat paydo bo'lgan bo'lsa o'yin holatlaridan foydalanish lozim bo'ladi va h.k. Tekshirilayotgan bolalarning daftarlarini o'rganish u yoki bu malakaning rivojlanish dinamikasi, maktab dasturini o'zlashtirish jarayonida bola yo'l qo'yadigan xatolari xarakteri, qiyinchiliklari haqida fikr yuritishga imkon beradi.

Bolalar tomonidan chizilgan rasmlarni tahlil qilish tashxis qilishda katta ahamiyatga ega bo'lib, faqatgina tasviriy faoliyat sohasidagi bolaning texnik imkoniyatlari haqidagina ma'lumot bermasdan, balki uning kuzatuvchanligi, tasavvur va qiziqishlari doirasi va h.k.lar haqida tushuncha beradi. Agarda bola chizgan rasm g'alati, haqiqatdan tashqari xarakterda bo'lib bola unga to'g'ri tushuncha bermasa u shizofreniya bilan kasallangan deb tahmin qilish mumkin. Aqli zaif bolalar mustaqil tanlangan mavzuga doir rasm chiza olmaydilar. Aqli zaif bolalar chizgan rasmlar stereotip xarakterda bo'lib, aniq tasavvurlar yo'qligidan dalolat beradi.

Pedagogik hujjatlarni shunday tarzda sinchiklab o'rganib chiqqanidan so'ng defektolog bolani tekshirishga kirishadi.

Komissiyada bolani tekshirish vaqtida uning hisoblash operatsiyalarini o'tkaza olishi va matematik tasavvurlarining shakllanganligi aniqlanadi. Maktab o'quvchilarini ular tomonidan o'rganilgan dastur materiallari bo'yicha bilimlari tekshiriladi.

Agarda bola o'qish malakalarini egallanmaganligi aniqlansa uning o'qish malakasining holatini tekshirishning hojati yo'q. Komissiyaga yuborilguncha maktabda o'qigan bolalarning o'qish va yozish malakalari o'tilgan material hajmida tekshiriladi.

Barcha holatlarda bolalarning bilimlarini ular o'qiyotgan sinf dasturi materialidan boshlab tekshirish lozim. So'ngra bolalarning bilimlari quyi sinflarda o'tilgan dastur materiallari asosida aniqlandi.

Komissiyada bolaning maktab malakalari va bilimlarining holati, eng avvalo o'qish, yozish, hisoblash malakalarining holatini tekshirishga qaratish lozim.

Pedagogik tekshirishning maqsadi o'zlashtirishningina aniqlashdan iborat bo'lmay, balki avvalo ushbu bolaning ta'limdagi qiyinchiliklarini tahlil qilish ekanligini esidan chiqarmasligi lozim.

O'qish. O'qish malakasini egallab olmaslik hollari turlicha bo'lib, ba'zan ularni ajratish ancha murakkabdir.

Qiyinchiliklar o'qish malakasida ham, shuningdek o'qishning mazmun tomonida ham kuzatiladi.

O'qish malakasi o'z rivojlanishida bir qator bosqichlardan iborat murakkab yo'lni bosib o'tadi. Savod o'rganishga kirishib bola ko'pincha tovush tahlilida qiynaladi. Bola qator hollarda bo'g'inlab va so'zlarni sidirg'asiga o'qishni egallab olishda qiynaladi. Qiyinchiliklar harflarni eslab qolishda ham kuzatiladi. Aqli zaif

bolalar oliy nerv faoliyatlarining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'qish malakalarini juda qiyinchilik bilan egallaydilar va uning alohida bosqichlari ancha ko'p vaqtni talab qiladi. Aqli zaif bolalarda ko'p kuzatiladigan og'zaki nutqning nuqsonlari ham qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Har bir bolaning o'qishni egallashdagi qiyinchiliklarini sinchiklab tahlil qilish va ularning xarakteri va sabablarini aniqlash muhimdir.

O'qish malakasidan tashqari pedagog bolaning o'qigan so'zlari, gaplarining ma'nosini tushunganliklari, intonatsiyaga ahamiyat berishni, o'qiganlari bo'yicha savollarga javob bera olishi va so'zlab bera olishlariga diqqatini qaratish lozim.

O'qish malakasini tekshirishda kesma harflar kabi ko'rgazmalar zarurdir.

Ko'pincha bolaning o'qish malakasini unga tanish va tanish bo'lmagan alifbedan foydalanib tekshiriladi.

Bolaning o'qish va yozish malakasini o'rganishdagi qiyinchiliklarini tahlil qilishda quyidagilarga diqqatni qaratish zarur:

1. Bolalarda mavjud bo'lgan qiyinchiliklarning qaysi biri uning ta'lim va tarbiya sharoitlariga bog'liq (pedagogik qaloqlik, o'qitishda noto'g'ri metodlarning tanlanishi, o'qishdan uzoq vaqt orqada qolib ketish va hokazolar).

O'qishdagi o'zlashtirmaslikni o'qituvchilar odatda:

- harflarni esdan chiqarish;

- o'qish jarayoning qiyinchiliklari;

- o'qilgan matni tushunmaslik bilan bog'laydilar.

Tekshirish jarayonida qiyinchiliklarning sababini aniqlash uchun yuqorida ko'rsatilganlarga diqqatni qaratish lozim.

1. Bola ko'pincha tahmin qilib, rasmlar bo'yicha o'qiydi, yodlab oladi. O'qishni o'rganishning avvalgi bosqichlarida o'rganilmaganlar keyingi bosqichlarida qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shuning uchun ba'zi hollarda bola o'qish va yozishni bilsa ham harflarni bilishning mustahkamligi tekshiriladi. Bola o'z qiyinchiliklariga qanday qarashi, ularni qanday yengishga harakat qilishga ham diqqatni qaratish zarur.

2. Yozuv va o'qishning buzilishlari (disleksiya va disgrafiya).

3. O'qishni o'rganishda qiyinchilik keltirib chiqaradigan boshqa omillarning mavjudligi (talaffuzdagi, nuqsonlar, eshitishning, ko'rishning pasayganligi).

4. Bolaning o'qish va o'rganishida orqada qolishning asosiy sababini uning aqli zaifligidagina deb tahmin qilmaslik. Agarda bolani o'qishni o'rganishdagi qiyinchiliklari aqli zaiflikdan deb tahmin qilmasdan boshqa sabablari to'liq tushuntirilsa uni yordamchi maktabga yuborish haqidagi fikrlarga shubha tug'iladi (ayniqsa bolaning rivojlanishi orqada qolishi haqida boshqa shikoyatlar bo'lmasa). Bunda masala tekshirishning barcha ma'lumotlarini solishtirish yo'li bilan hal qilinadi.

Bolada o'qish jarayonini tekshirish uchun quyidagi dasturi tavsiya etish mumkin:

1. Bolaning o'qishga bo'lgan munosabati va uning o'qishni o'zlashtirishdagi holatlar.

- O'qish qachon, qayerda va kim tomonidan boshlangan?
- Qiyinchiliklar bo'lganmi? Qaysi bosqichda? Qanday?
- Bola o'qishni yaxshi ko'radimi?
- O'qilayotganlarni eshitishni yaxshi ko'radimi? Bu savollarga javob ota-onalar va bola bilan suhbatda olinadi.

2. O'qishga tayyorgarlik.

- Gapni takrorlash ko'nikmasi.
- Gapdan so'zni ajrata olish ko'nikmasi.
- Tovush tahlili (og'zaki). So'zlarni bo'g'inlarga bo'lish, birinchi tovushni ajratish, alohida tovushlarni ajratish, so'zlardagi tovushlarni tartibi bo'yicha takrorlash.
- Harflarni tanish, bilishning mustahkamligi. Harfning nomi. Harfning nomi bo'yicha ko'rsatish. Qaysi harflarni bilmaydi? Qaysilarini almashtiradi? Qaysi harflarga almashtiradi? Nechta harflarni va qaysilarini biladi?

3. O'qish malakasi.

O'rganilgan so'zlarni o'qiydimi? To'liq so'z yoki jumlani o'qiy oladimi? Harflab, bo'g'inlab, sidiq'asiga o'qish.

Bog'langan o'qish

O'qish tezligi. Gapdagi alohida so'zlarning ma'nosini tushunish. Tinish belgilariga, intonatsiyaga rioya qilish. Savollarga javob (o'qilgan yoki tinglanganlarni so'zlab) berish.

Bolaning o'qish malakasining holatini u o'qiyotgan sinf dasturiga mos kelishi.

Yozish

Yozishga o'rgatishning dastlabki bosqichida eshitish analizatorining aniq ishlashi katta ahamiyatga ega.

- Yozilishi lozim bo'lgan so'zlarning tovush tuzilishini tahlili.
- So'zni tashkil qiladigan tovushlarning ketma-ketligini aniqlash.
- Tovushlarni aniqlash (eshitilayotgan tovush variantlarini aniq umumlashgan tovushlarga aylantirish).

Bularga bog'liq ravishda quyidagilarga diqqatni qaratish lozim:

1. Yozilishi lozim bo'lgan so'zlarning tovush tuzilishini yetarlicha tahlil qilinmasligi, harflarni yaxshi esda saqlab qolmaslik, yaxshi bilmaslik, eshitilish bo'yicha yaqin tovushlarni (jarangli va jarangsiz), harflarni almashtirish yozuvdagi xatolarga olib keladi. Shular bilan birgalikda ko'rish analizatorining ishi bilan bog'liq

bo'lgan yozuv texnikasiga o'rganishdagi qiyinchiliklarga ham diqqatni qaratish lozim.

2. Daftar varag'ida qator bo'yicha yozishdagi, chamalashdagi, yo'nalishdagi qiyinchiliklar (oynavand yozuv).

3. Yozuvga o'rganishda qalam va ruchkadan foydalana bilmaslikda ifodalanadigan qiyinchiliklar. Harakatlarning (harakatlarning moslashuvi) noto'g'riligi, aniq emasligi, qo'llarning yengil titrashi. Bunday qiyinchiliklar bolaning harakat tizimini rivojlanishning yetishmovchiliklaridan darak beradi.

Yozish vaqtida bolaning ishlash qobiliyatining o'zgaruvchanligi, uning umumiy holatiga ham e'tibor berish lozim.

Har bir bola uchun xarakterli bo'lgan qiyinchiliklarni aniqlash uchun quyidagilarni kuzatish zarur:

1. Ko'chirib yozish jarayoni:

- qay tarzda ko'chiradi: butun so'zlar bilan, xarflab, talaffuz qilib turib va h.k.;
- ko'chirishni nimalar qiyinlashtiradi;
- xatolar xarakteri, o'zini nazorat qilish. Charchashning yozishga ta'siri.

2. Mustaqil yozish:

- alohida so'zlarni, gaplarni yozish;
- diktovka ostida yozish, yozish sur'ati, xarakteri, xatolar;
- yozma nutqdan mustaqil foydalanish (o'z fikrni yozma ravishda ifodalay olish).

Hisoblash

Aqli zaif bolalarda ko'pincha mexanik malakalar shakllangan bo'lib, ular haqiqiy, real tasavvurlar bilan bog'lanmagan bo'ladi. Murakkab hisob ko'p hollarda predmetlarni sanash bilan mos bo'lmaydi. Aqli zaif bolalarda son haqida, sonning tuzilishi va arifmetik tushunchalar haqida aniq tasavvurlar bo'lmaydi. Aqli zaif bola umumta'lim maktabda o'qiyotib boshqa bolalar qilayotganlarga taqlid qilishga harakat qiladi. Ko'pincha aqli zaif bola arifmetik tushunchalarni taqlid qilib, mexanik ravishda, hisob malakalarini ongsiz tarzda o'zlashtirib oladilar. Shuning uchun bolani tekshirishda avvalo quyidagilarga ahamiyat berish lozim:

1. Sonlar qatori haqidagi tushunchalar (to'g'ri va teskari sanash). Sonlarni tanish.

2. Miqdor haqidagi tushunchalar, so'ralayotgan sondagi predmetlarni bilish ko'nikmasi.

3. Son tuzilishi haqidagi tushunchalar.

4. Sonlar nisbati haqidagi tushunchalar (ko'p, kam, qancha).

5. Arifmetik hisob haqidagi tasavvurlar.

6. Hisoblashni amalda qo'llash, pullarni hisoblash.

7. Misol va masalalar yechish. Masalani rejalashtirish. Masala shartini va yechimini yozish.

8. Bolaning bilim va malakalarini u ta'lim olayotgan sinf dasturiga mosligi.

Tekshirish quydagicha olib boriladi: avval bolaga maktabda o'tilgan material, so'ngra uning tushunchalariga mos material beriladi. Bolaning ko'rsatishga, tushuntirishga, baholashga, ish sur'atiga bo'lgan munosabatiga alohida ahamiyat beriladi. Tekshirish jarayonida turli ko'rgazmali qurollardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Yuqorida ko'rsatilgan barcha tomonlarni kuzatish bola faoliyatining motivlarini va unda kelib chiqadigan qiyinchiliklarning xarakterini tushunishga yordam beradi.

Bolaning maktab (o'quv) malakalarini tekshirayotib pedagog o'z oldiga bolaning nimani bilish yoki bilmasligini aniqlashnigina emas, balki uning maqsadga yo'nalgan holda ishlay olishini, diqqatini topshiriqqa qarata olishini, o'ziga tanish bo'lgan materialni tushunishini va qiyinchiliklarni qay tarzda yengishni aniqlash vazifasini ko'yadi.

Bola faoliyatining xususiyatlarini kuzatish metodi

Bola faoliyatining har xil turlarini tahlil qilayotib, pedagog eng avval quyidagi masalalarni aniqlab oladi.

1. Maqsadga yo'nalganligi.

2. Turg'unli.

3. Ongliligi.

4. Mahsuldorligi.

Bolaning ota-onasi, o'zi bilan suhbatlashish, pedagogik tavsifni o'rganib biz uning amaliy, maishiy va mehnat faoliyati haqida tasavvurga ega bo'lamiz. Ba'zi hollarda bolaga topshiriqlar berish mumkin, masalan, paltoni tugmasini qadash, botinkaning iplarini bog'lash va h.k. Bunday topshiriqlarning bajarilishini kuzatayotib pedagog bola motorikasining holati, o'z faoliyatini tashkil etish ko'nikmalari haqida tasavvurga ega bo'ladi.

Bolaning o'quv faoliyatini yuqorida ko'rsatib o'tilgan nuqtai nazardan o'rganish uning bilish jarayonlarini o'rganish kabi muhimdir.

O'quvchining o'quv faoliyatini faqatgina intellektual tomonigagina tayanish to'g'ri bo'lmaydi. Faoliyatning buzilishlari, maqsadga yo'nalganlikning, turg'unlik va mahsuldorlikning yetishmovchiliklari, motivatsiyaning rivojlanmay qolganligi (faoliyatga munosabat) intellekt saqlanib qolgan hollarda ham salbiy natijalar beradi.

Eng avval bolaning maktabga, maktab kun tartibiga, kitobga va daftarga, darsga, o'rtoqlariga bo'lgan munosabatini aniqlab olish lozim. Bolaning o'z ishiga herilgan bahoga bo'lgan munosabati va o'zining baholashi ham qiziqish uyg'otadi.

Bolaning ongi va hayotida (ayniqsa ta'limning dastlabki bosqichlarida) maktabning qanday ahamiyatga egaligi o'zlashtirish uchun muhimdir.

Bolaning o'quv topshiriqlarini bajarishda maqsadga yo'nalganligi, o'qish jarayoni yoki predmetga bo'lgan qiziqish, qiyinchiliklarni yengish ko'nikmasi, ko'rsatma va yordamdan foydalana olishi, o'z ishini tashkil etishiga diqqatni jalb etish lozim.

Ishlashdagi turg'unlik, diqqatning tarqalmasligi va toliqmaslik, motivatsiyalarning mavjudligi katta ahamiyatga ega.

1. Topshiriqni bajarish vaqtida bolaning nutqiy faolligi.
2. O'z nutqida avvalgi tajribasini namoyon eta olish ko'nikmasi.
3. Bola eshitayotgan, ko'rayotgan, o'qiyotganlarini to'g'ri tushunganligi.
4. Bolaning nutqida taqlidiy elementlarning mavjudligi.
5. Nutq bolaning faoliyatida yetakchi rejalashtiruvchi rolni bajaradimi yoki nutq faoliyatdan ajralib qolganmi?

Bolaning o'yin faoliyati bilan tanishish faqatgina tashxisni aniqlashgagina emas, balki bolaning pedagogik imkoniyatlarini, unga yondoshish xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. O'yinchoqlar boladagi tormozlanishni bartaraf etadi. Ba'zan shunday holatlar ham bo'ladiki, faqat o'yinchoqlar orqali bolani topshiriqni bajarishga undash mumkin. O'yinda bola o'zining ijobiy imkoniyatlarini yuzaga chiqaradi.

Pedagogik tekshirishning umumiy tahlili

Pedagogik tekshirish asosida pedagog-defektolog faqatgina bolaning bilim darajasi haqida xulosa chiqarmasdan, balki u yoki bu qiyinchiliklar nimalardan kelib chiqqanligi, ularning asosida nimalar yotishini tushunib oladi.

Tekshirish natijalarini tahlil qilish vaqtida asosiy diqqat bolaning berilgan topshiriqni mustaqil bajarish qobiliyati, lozim bo'lganda yordamni qabul qilishi va o'zlashtirilgan harakat usulidan o'xshash sharoitlarda foydalanishga qaratiladi.

Intellekti meyoridagi bolalar ularga ko'rsatilgan va tushuntirilgan harakat usulidan boshqa sharoitda ham foydalana oladilar. Pedagogik nazoratdan qolgan, psixik rivojlanishi sustlashgan, analizatorlarida turli nuqsonlari bo'lgan bolalar ta'limni yetarli darajada o'zlashtira olish imkoniyatlariga ega bo'ladilar.

Berilgan topshiriqlarni bajarish jarayonida bolani kuzatayotib pedagog-defektolog uning ko'rsatmani tushunish xususiyatlari va faoliyati xarakterini, xulqini ko'zdan kechirib borish, topshiriqqa qiziqishini, olingan natijalarni to'g'ri baholay oladimi, maqtov va tanbehga qanday munosabatda bo'lishiga e'tibor berish lozim.

Aqli zaif bolalar ko'rsatish va tushuntirishdan keyin ham o'xshash topshiriqlarni yangi topshiriqday bajarishga qiynaladilar. Alohida analizatorlari doirasida yaqqol ifodalanmagan nuqsonlari bo'lgan bolalar berilgan ko'rsatmalarni qiyinchilik bilan qabul qiladilar, shuning uchun nutqida va eshitishda kamchiliklari bor deb tahmin

qilingan bolalarga topshiriqning maqsadini ko'rgazmali ravishda yoritib berish tavsiya etiladi. Masalan, ko'rish o'tkirligi pasaygan bolalarga tushuntirishda saqlangan nutq, eshitish va sezish funksiyalariga tayaniladi.

Bolaning yordamchi maktabda o'qishi lozimligi haqidagi xulosa ishonarli tarzda asoslanishi kerak.

Bola yordamchi maktabda o'qishi lozim emas degan holatlarda, pedagog bolaning bilim darajasi, potensial imkoniyatlari haqida o'z xulosasini chiqarishi kerak. Olingan barcha ma'lumotlar va xulosalar komissiyada boshqa mutaxassislar bilan muhokama qilinadi.

Maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarni logopedik tekshirish

Bolalarni yordamchi maktabga saralash masalasini hal etishda logopedik tekshirish muhim o'rin egallaydi. Intellekti saqlangan holda birlamchi nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarni yordamchi maktabga yubormaslik uchun nutq nuqsonlarining sabablari va xarakterini sinchiklab o'rganish juda zarurdir.

Artikulyatsiya a'zolari

Tekshirishning maqsadi-artikulyatsiya a'zolarining tuzilishi va harakatchanligidagi nuqsonlarni aniqlashdir (jag', tishlar, tanglay, til, lablar). Tekshirish og'iz bo'shlig'ini ko'zdan kechirish orqali amalga oshiriladi.

Tekshirish texnikasi. Nutq apparatining harakat funksiyasini holatini aniqlash uchun bolaga namuna yoki so'z ko'rsatmasi asosida til, lab, yumshoq tanglayning asosiy harakatlarini bajarish taklif qilinadi. Harakatlarni bir necha marta takrorlashdan so'ng baholash lozim.

Tekshirish natijalarni tahlil qilish. Artikulyatsiya a'zolarining tekshirish jarayonida dislaliya, dizartriya, rinolaliyadagi nutqning tovush tomonidan buzilishlarini keltirib chiqaradigan turli xarakterdaga va murakkablikdagi nuqsonlar aniqlanishi mumkin.

Artikulyatsiya apparatining tuzilishidagi anatomik nuqsonlar organik dislaliyadagi tovushlar talaffuzining turli buzilishlarini keltirib chiqaradi. Qattiq va yumshoq tanglayda yoriqlarning bo'lishi (rinolaliya) ovozning manqalanishi va ko'p tovushlar talaffuzining buzilishiga olib keladi. Ba'zi hollardagina rinolaliyada faqatgina ovoz tembrini buzilib, ammo tovushlar talaffuzi nisbatan meyorida bo'lishi kuzatiladi.

Artikulyatsiya apparatining funksiyasining buzilishi dizartriyaga olib keladi (yengil, o'rta va juda og'ir darajadagi).

Artikulyatsiya apparatining nuqsonlari doimo ham og'ir nutq nuqsonlarining asosiy sababi bo'lmasligi mumkin.

Imbetsil yoki debil darajadagi oligofren bolalarda artikulyatsiya harakatlariga taqlid qilish qobiliyatning pasayganligi, murakkab harakat malakaning hosil bo'lishidagi qiyinchiliklar inertlik va motorikaning rivojlanmay qolishi bilan bog'liq.

Nutq

Tekshirish obyekti impressiv (tushunish) va ekspressiv (faol) nutqdir.

Nutqning ikki tomoni ham bir vaqtning o'zida bir xil usullar va bir xil didaktik materiallar yordamida tekshiriladi. Ammo, nutqni tushunishni tekshirishda og'zaki javob talab etilmaydi.

Nutqni tushunishni buzilishi turli darajada bo'lishi mumkin. Tekshirish jarayonida fonematik eshitish holati (nutqdagi tovushlarni idrok etish), alohida so'zlarning ma'nosini, jummalarni va so'zlab berilgan yoki o'qib berilgan kichik hikoyaning mazmunini tushunish aniqlanadi.

Fonematik eshitish

Fonematik eshitishni tekshirish nutqdagi tovushlarning differensiyasini aniqlashga qaratiladi.

Tekshirish texnikasi. Dastlab fiziologik eshitishning saqlanganligiga amin bo'lish lozim. So'ngra bolaga bir-biridan keskin farq qiladigan, shuningdek o'xshash tovushlarni boshqa tovushlar orasidan ajratish taklif etiladi.

Masalan, unli tovushlar (a, o, u) ichidan «u» ni, «b, d» dan «d» tovushini ajratish. Masalan, bola ushbu tovushlarni eshitganida qo'lini ko'tarish lozim.

Bolalar jarangli va jarangsiz va h.k. tovushlarni eshitib ajratishda qiynalishlari mumkin.

Bolaga quyidagi tovushlar juftini – p-b, b-p, s-sh, sh-s, r-l va boshqalarni bo'g'inlarni (ushbu tovushlardan tuzilgan) – sa-sha, sa-ja, da-ta, pa-ba va h.k.larni takrorlash taklif etiladi.

Bunda sirg'aluvchi, shovqinli, jarangli va jarangsiz undosh tovushlarni ajratishga diqqat qaratiladi.

Topshiriqni murakkablashtirib, birdan 3-4 tovushlarni, masalan p-b-p yoki sodda bo'g'inlarni takrorlash (ba-pa, da-ta, va-fa) so'raladi. Bu usul yordamida bolaning nutq tovushlarini ajrata olishi aniqlanadi. Bolaga akustik va artikulyatsiya jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan tovushlardan tuzilgan so'zlarni differensiyatsiya qilishni ham taklif qilish mumkin. Masalan, sim-shim, kuz-tuz, hosh-tosh va h.k. Tekshiruvchi bu so'zlarni aytadi va boladan shu so'zlarga mos rasmlarni topish so'raladi.

Tekshirish natijalarni tahlil qilish. Fonematik idroki rivojlanmagan bolalar o'xshash tovushlarni to'g'ri takrorlay olmaydilar, to'g'ri yozmaydilar, tovushlarga mos harflarni topa olmaydilar. Fonematik idrokning qo'pol buzilishlarida qator korrelyatsiyalanuvchi fonemalarni ajrata olmaydilar, fonematik idrokning qisman rivojlanmaganligida esa boshqalarini yaxshi ajratgan holda bir guruhdagi tovushlarni

aniqlay olmaydi. Ammo, ana shu qiyinchiliklar ham soʻz tarkibidan tovushlarni ajratish va farqlashda xatolarga olib keladi va soʻzning tovush tahlili va sintezining shakllanishiga toʻsqinlik qiladi.

Nutqni tushunish

Nutqni tushunishni maxsus tekshirish suhbat vaqtida olingan dastlabki maʼlumotlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Tekshirish texnikasi. Eng oddiy usul-bola oldidagi yoki rasmda tasvirlangan predmetlarni koʻrsatishni boladan soʻrashdir.

Maʼlum boʻlgan usullardan yana biri-bola tomonidan bir necha soʻz koʻrsatmasini bajarilishidir.

1. Sodda koʻrsatmalarni tushunish. Bolaga «Daftarni ol», «Qalamni qoʻy» kabi oddiy koʻrsatmalarni bajarish taklif qilinadi. Koʻrsatmaga mos harakat qilish uning tushunganligidan dalolat beradi.

2. Murakkab koʻrsatmalarni tushunish. Bolaga ketma-ketlikda quyidagi turdagi murakkab koʻrsatmalarni bajarish taklif qilinadi: «Eshikni yop va chiroqni yoq», «Daftarni partaga qoʻy va qalamni ol».

3. «Ustida», «ichida», «yonida», «orqasida», «tagida» kabi koʻmakchi soʻzlarni tushunish. Bolaga «Qalamni kitobni ustiga qoʻy», «Qalamni kitobni tagiga qoʻy» kabi koʻrsatmalarni bajarish taklif qilinadi.

4. Gaplardagi murakkab bogʻlanishlarni tushunish. Buning uchun quyidagi usullardan foydalaniladi:

- Qaysi jumla toʻgʻri, aniqla: bahor yozdan avval keladimi yoki yoz bahordan oldin keladimi?

- Tingla va savolga javob ber. Bolalar itning ketidan yuguryapti. Kim oldin yuguryapti?

5. Bogʻlangan matnni tushunish. Tushunishni tekshirish uchun bolaga kichik hikoyani eshitish va savollarga javob berish taklif qilinadi.

Topshiriqning bajarilishini tahlil qilish. Imbetsil darajadagi aqli zaif bolalar taomilda koʻp uchraydigan predmetlarning rasmlarini koʻrsata oladilar. Bogʻlangan matnning mazmunini esa tushunish ular uchun murakkabdir.

Debil darajadagi aqli zaif bolalar (birlamchi nutq nuqsoniga ega boʻlmagan) hayotiy holatlar bilan bogʻlangan sodda soʻz koʻrsatmalarni hech qanday qiyinchiliklarsiz bajaradilar. Ketma-ketlikdagi bir necha sodda harakatlarni talab qiladigan murakkab soʻz koʻrsatmalarini tushunishda esa qiynaladilar. Fikrlashni talab etadigan koʻrsatmalarni bajarish ular uchun yanada qiyinroqdir. Bogʻlangan matn mazmunini qiyinchilik bilan tushunishlari mumkin. Ular matnning alohida, koʻpincha ahamiyatga ega boʻlmagan joylarini oʻzlashtira oladilar.

Intellekti saqlangan zaif eshituvchi bolalar tomonidan ularga qaratilgan nutqning tushunish leksik materialning va koʻrsatmaning grammatik jihatdan tuzilishi va

ularga murojaat qilinayotgan savollarni bo'lishiga bog'liq. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar tomonidan matnni tushunishdagi qiyinchiliklar ko'p hollarda nutqning rivojlanmaganligi bilan (lug'at boyligining kamligi, aggramatizmlar) bog'liqdir. So'zlarni va iboratlarni noto'g'ri tushunish ba'zan matnning mazmunini tushunmaslikka olib keladi.

Intellekti meyorida bo'lgan, ammo nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar tomonidan topshiriqlarning bajarilishi nutqiy nuqsonning namoyon bo'lish darajasiga bog'liq. Gapirmaydigan yoki g'udirldaydigan bolalar ularga qaratilgan nutqni vaziyatga qarab tushunadilar. Xayotda ko'p qo'llaniladigan so'z ko'rsatmalarini ular to'g'ri bajaradilar. Agarda topshiriq sal boshqa tarzda bo'lsa, masalan, «kitobni qalamni tagiga qo'y», noto'g'ri harakatlarni kuzatish mumkin. Bunday bolalar uchun leksika katta rol o'ynaydi, grammatik shakllarning ahamiyatini esa tushunmaydilar. Jumlati nutq darajasida tushunishdagi xatolar kamroq uchraydi.

Tovushlar talaffuzi

Tovushlarning talaffuzi so'z, bo'g'in va so'ngra alohida tovushlarni mustaqil yoki takrorlash yo'li bilan tekshiriladi.

Tekshirish texnikasi. Maxsus tanlangan predmetli rasmlardan foydalaniladi.

Bola mustaqil ravishda rasmni nomlashi lozim. Agarda tekshirilayotgan tovush so'zda to'g'ri talaffuz etilsa, bolaga ushbu so'zni logoped ketidan takrorlash taklif etiladi, so'ngra bola tovushni alohida talaffuz qilishi lozim (undosh tovushlar ochiq va yopiq bo'g'inlarni talaffuz qilish yo'li bilan tekshiriladi).

Bolaning tekshirilayotgan tovushdan mustaqil nutqda qanday foydalanishni aniqlash uchun shu tovush ko'p ishtirok etgan so'zlardan tuzilgan bir-ikki gapni takrorlash taklif qilinadi.

So'zlarda tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish ko'pincha so'zning bo'g'in tuzilishini buzilishi bilan (tovushlar va bo'g'inlarni almashtirish, tashlab ketish va ortiqchasini qo'shish) birga keladi. Bunday hollarda bolaga mustaqil va takrorlab talaffuz etish uchun turli bo'g'in tuzilishidagi so'zlar beriladi.

Topshiriqlarning bajarilishini tahlil qilish Tovushlar talaffuzidagi nuqsonlar buzib talaffuz etish, almashtirish, o'rin almashtirish tarzida namoyon bo'ladi. Shu bilan birgalikda turli nutq nuqsonlarini bir-biridan farqlashga yordam beradigan belgilar ham mavjud.

Funksional va mexanik dislaliyada (rinolaliyadan tashqari) alohida tovushlarning talaffuzini buzilishlari kuzatiladi.

Dizartriya da nutq manqalangan, noaniq xarakterga ega bo'ladi. Barcha tovushlar burunlashgan tarzda talaffuz etiladi. Ovoz monoton, zaif, ko'pincha bo'g'iq bo'ladi, nutqning sur'ati sekinlashgan.

Tovushlar talaffuzining buzilishlari bolalar rivojlanishidagi turli nuqsonlarda kuzatilishi mumkin.

Tovushlar talaffuzi buzilishlarining namoyon bo'lish darajasi (dislaliya, dizarriya, motor alaliya) aqli zaif bolalarda intellektual yetishmovchilik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Ko'pchilik psixik rivojlanishi sustlashgan bolalarda tovushlar talaffuzining buzilishdani kuzatilmayligi mumkin, ammo nutqning tushunarli bo'lish hollari ham ko'p uchraydi.

Eshitishning pasayishida so'zlarning buzilishiga qaramay ko'p hollarda so'zlarning konturi saqlanib qoladi. Bunday bolalar uchun jarangli va jarangsiz tovushlarni almashtirish (jaranglilarni jarangsizlantirish) xarakterlidir.

Lug'at boyligi

Lug'at boyligini tekshirishda bolaning so'zni (tovush kompleksi sifatida) predmetning belgisi, harakatiga moslash va nutqda undan to'g'ri foydalanish ko'nikmasi aniqlanadi.

Tekshirish texnikasi. Rasmlar materiali to'plami taomilda ko'p uchraydigan, ammo juda keng tarqalmagan (bulut, tokcha, siyohrang) predmetlar, harakatlar, sifatlar tasviridan iborat bo'lishi lozim. Bundan tashqari bir butun predmetning va uning qismlarini tasvirlari (deraza, tokcha, foytochka) ham kerak. Rasmlar materiali mavzular (o'quv qurollari, o'yinchoqlar, transport) yoki vaziyatli belgilar bo'yicha (magazin, ustaxona, sinf) tanlanadi.

Tekshirish vaqtida shunday usullardan foydalaniladiki, ular bolaning u yoki bu so'zdan nutqda foydalanishini, berilgan so'zdan yoki voqeaband rasmdan gap tuzish, gapni tugata olishini aniqlashga yordam beradi.

Tekshirish natijalarini tahlil qilish. Imbetsil darajadagi aqli zaif bolalar sodda, taomildagi so'zlarnigina tushunadilar va ishlatadilar, ularning ma'nosini tushuntirib bera olmaydilar.

Debil darajadagi aqli zaif bolalarning so'z zahirasi kam bo'ladi. Ko'p so'zlarni noaniq shaklda ishlatadilar (masalan, tumshuq so'zi o'miga «burun» so'zi).

Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalarning so'z zahirasi kambag'al va kam differensirlashgan, passiv lug'at faol lug'atdan ustun bo'ladi.

Intellekti birlamchi saqlangan eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning so'z zahirasi chegaralangan bo'lib, predmet va harakatlar nomini almashtiradilar.

Motor alalik bolalarda lug'at boyligining kamligi boshqa nutq nuqsonlari bilan birgalikda namoyon bo'ladi.

Grammatik qurilish

Tilning grammatik qurilishining shakllanish holatini aniqlash-logopedik tekshirishning muhim o'rinlidandir.

Tekshirish texnikasi. Foydalaniladigan gaplarning turlarini aniqlash uchun maxsus tanlangan rasmlardan foydalaniladi. Bunday rasmlar asosida turli

konstruksiyadagi gaplar tuzish mumkin. Masalan, sodda gap (bola yig'layapti), sodda yoyiq gap (qiz qo'g'irchoqni cho'miltiryapti, otasi gazeta o'qiyapti).

Savollar yordamida yuqoridagi gaplarning tuzilishini murakkablashtirish mumkin. (Qiz kitob o'qiyapti. Qanday qiz? Qanaqa kitob?)

Murakkab gaplarni ikki yoki undan ortiq harakatlar tasvirlangan rasmlardan foydalanib tuzish mumkin.

Tekshirish vaqtida otlarning kelishiklarda turli olish ko'nikmasini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Bolaning mustaqil nutqida ko'makchi so'zlardan foydalanish ko'nikmasi, birlikdan ko'plik otlar yasay olishi tekshiriladi.

Tekshirish natijalarini tahlil qilish. Bunda bolaning foydalanadigan gaplar xarakteri, ularning tuzilish xususiyatlari, so'zlardagi sintaktik bog'lanishlarni ifodalay olish ko'nikmalari e'tiborga olinadi. Nutqning lug'at boyligi va fonematik tomonini tekshirish natijalarini ham e'tiborga olish muhimdir.

Imbetsil dajadagi aqli zaif bolalar nutqi odatda bir necha so'zlardan (asosan, alohida predmetlarning nomlaridan) iborat bo'ladi.

Debil darajadagi oligofren bolalar nutqining grammatik qurilishi ularning umumiy nutqiy rivojlanish darajasiga mos bo'ladi. Ular sodda, yig'iq gaplardan foydalanadilar.

Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalarda ham nutqning qurilishini shakllanishi orqada qoladi. PRS bolalar faol nutqda ravish, aniqlovchi, to'ldiruvchilardan juda kam foydalanadilar.

Zaif eshituvchi bolalar nutqining grammatik qurilishi ham buzilgan bo'ladi. Bolalar foydalanadigan jumlar aggrammatik xarakterga ega. Gap tuzishda ular u yoki bu qismlarni tashlab ketadilar. Kelishik ko'shimchalarini, suffikslardan foydalanishda xarakterli xatolarga yo'l qo'yadilar.

Motor alalik bolalar o'z fikrlarini bayon qilishda sintatik va morfologik darajadagi qiyinchiliklarga uchraydilar. Ular ishlatadigan gaplar odatda qisqa, elementar, stereotip bo'ladi.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Психолого-медико-педагогическое обследование детей дошкольного и младшего школьного возраста. Авторы-составители: Р.К. Айтжанова, Р.А. Сулайменова, А.К. Ерсарина и др. Алматы, 2000г.
2. Диагностика психического развития в раннем детстве. Авторы-составители: Р.К. Айтжанова, Р.А. Сулайменова, А.К. Ерсарина и др. Алматы, 2000г.
3. Отбор детей в специальные дошкольные учреждения. – М., 1972. Составители: Власова Т.А., Лебединская К.С., Мачихина В.Ф.
4. Психолого-педагогическая диагностика. Под редакцией И.Ю. Левченко и С.Д. Забрамной. М., АСАДЕМА, 2005г.
5. Венгер А.А., Выгодская ГЛ., Леонгард Э.И. Отбор детей в специальные Дошкольные учреждения. М., Просвещение, 1972 г.